



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ιστοριοποιώντας το βίωμα
Από την ελληνική Αντίσταση στην ιστορία της
(1945-1967)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Εμμανουήλ Α. Αυγερίδης

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ευάγγελος Καραμανωλάκης

Μέλος: Χάγκεν Φλάισερ

Μέλος: Πολυμέρης Βόγλης

Αθήνα 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ευάγγελος Καραμανωλάκης, επίκουρος καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μέλος: Χάγκεν Φλάισερ, ομότιμος καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μέλος: Πολυμέρης Βόγλης, αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ευάγγελος Καραμανωλάκης, επίκουρος καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μέλος: Χάγκεν Φλάισερ, ομότιμος καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μέλος: Πολυμέρης Βόγλης, αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μέλος: Ιωάννα Παπαθανασίου, ερευνήτρια Α' βαθμίδος, ΕΚΚΕ

Μέλος: Φωτεινή Γαζή, αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μέλος: Αικατερίνη Δέδε, εντεταλμένη ερευνήτρια, ΙΙΕ/ΕΙΕ

Μέλος: Δήμητρα Λαμπροπούλου, λέκτορας, ΕΚΠΑ

Ημερομηνία Εξέτασης: 3 Ιουλίου 2019

Twentieth century warfare is infused with horror as well as honour

Jay Winter

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	7
Ευχαριστίες	11
Εισαγωγή	17
I. Αντιστασιακή ιστορία	17
II. Ποια αντίσταση;	27
III. Γιατί ιστορία;.....	32
IV. Πηγές	41
V. Μεθοδολογικές και δομικές επιλογές.....	44

Πρώτη Ενότητα

Η Αντίσταση ως παρελθόν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: μια χαρτογράφηση

1. Η μεταπολεμική Ευρώπη και το πρόσφατο παρελθόν της	53
1.1 Μετά τον πόλεμο	53
1.2 Η αντίσταση, το έθνος και το κράτος.....	57
1.3 Η ευρωπαϊκή αντίσταση.....	82
1.4 Η ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η σύγχρονη ιστορία.....	89
2. Η μεταπολεμική Ελλάδα και το «διαρκές παρόν» της	93
2.1 Η επέτειος του «Όχι».....	93
2.2 Κατοχή, απελευθέρωση και εμφύλιος: μία εποχή, τρεις περίοδοι	103
2.3 Το «διαρκές παρόν»: οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου	114
2.4 Η Αντίσταση I: από τη μετεμφυλιακή στην προδικτατορική Ελλάδα	121
2.5 Η Αντίσταση II: υποκείμενα, τόποι και μορφές λόγου για το παρελθόν	130

Δεύτερη Ενότητα

Διαδρομές, λόγοι και πρακτικές της ιστορίας

3. Λονδίνο-Μόναχο-Αθήνα: Η δημόσια διαμάχη γύρω από μια διάλεξη του C.M. Woodhouse	143
---	------------

3.1 Τα πρόσωπα της διαμάχης.....	143
3.2 Η «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αντιστάσεως».....	146
3.3 Αποαποικιοποίηση και παρελθόν: το Κυπριακό ως Εθνική Αντίσταση.....	152
3.4 Οι «νέοι φίλοι» της Μ. Βρετανίας, ο ιμπεριαλισμός και η εθνική μοναξιά.....	156
3.5 Ποιος κατέχει την ιστορική αλήθεια;.....	158
3.6 Το αίτημα της αναγνώρισης και η μη εαμική Αντίσταση.....	162
3.7 Η εμπειρία της ελληνικής Αντίστασης και οι βρετανοί ιστορικοί.....	165
4. Βουκουρέστι-Αθήνα, Αθήνα-Βουκουρέστι: οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Αντίστασης	173
4.1 Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!.....	173
4.2 Η δημοσίευση στην <i>Αυγή</i>	175
4.3 Η δημόσια επεξεργασία του χρονικού και ο ανταγωνισμός των εφημερίδων για την ιστορία	184
4.4 Η έκδοση της Αθήνας: μέσο διεκδίκησης και φιλοδοξία για το «βιβλίο των βιβλίων».....	189
4.5 Η επιμέλεια του χρονικού από το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ: αποκατάσταση - εκλαΐκευση - επικαιροποίηση.....	194
4.6 Η έκδοση στις ανατολικές χώρες: ένα κομμουνιστικό εγχειρίδιο	199
4.7 Γεφυρώνοντας τις αποστάσεις: το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ και οι μαρτυρίες των στελεχών του ΕΛΑΣ	204
5. Αθήνα-Βουκουρέστι-Πράγα-Παρίσι-Μόσχα: οι επιστήμονες, οι συναγωνιστές και ο «πρώτος αντιστασιακός» της Ευρώπης	213
5.1 Η εμπειρία μιας ελληνικής αντιπροσωπείας στο 3 ^ο συνέδριο ιστορικών της αντίστασης.....	213
5.2 Μια κομμουνιστική μετωπική οργάνωση, διεθνής μεσολαβητής μνήμης.....	225
5.3 Η FIR και η Ελλάδα.....	235
5.4 Ο Μανώλης Γλέζος ως διεθνές σύμβολο της Αντίστασης.....	243
6. Λονδίνο-Ουάσινγκτον-Αθήνα-Μάντισον (μέσω Καΐρου και Θεσσαλονίκης): αστικός πολιτικός κόσμος, στρατός και ιστορία μετά τα χρόνια του «Μεγάλου Πολέμου».....	249
6.1 Το απομνημόνευμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1964).....	249
6.2 Ιστορικά διλήμματα	256

6.3 «Στοχασμοί γύρω από την Ιστορίαν»: ένα διδακτικό επίμετρο προς την ελληνική νεολαία.....	261
6.4 Κριτικές εξ αριστερών: ο Π. Κανελλόπουλος ως «αντιστασιολόγος».....	266
6.5 Από την έκθεση «Πολέμου και Θυσιών» και τις εκδόσεις του Στρατού, στα εικοσάχρονα του δόγματος Τρούμαν	274

Τρίτη Ενότητα

Συγκροτώντας την έννοια της Εθνικής Αντίστασης

7. Νήματα: Η ιστορία της Αντίστασης, οι ιστορικοί της και το έθνος.....	291
7.1 Ιστορικοί της Αντίστασης: μια νέα στρατεύση	291
7.2 Αναγνώριση: το 1964 ως ορόσημο.....	300
7.3 «Το καλύτερο κομμάτι του εαυτού μας»: η προσωπική εμπειρία στο κατώφλι της εθνικής ιστορίας.....	310
7.4 Παρουσίες και απουσίες: ήρωες, μάρτυρες, θύματα	317
Επίλογος.....	331
I. Η ιστορία της εμπειρίας	331
II. Η εμπειρία της ιστορίας	334
III. «Όπως ο Φαμπρίς»: απεικασματα.....	337
IV. Η ζωή μετά.....	339
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	345
Αρχεία (χαρτώες και ψηφιακές συλλογές)	345
Εφημερίδες και περιοδικά	345
Βιβλία και δημοσιεύματα 1944-1967	347
Βιβλιογραφία.....	359

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής ήταν για μένα ένα ταξίδι, που ξεκίνησε σαν εκδρομή και κατέληξε να μοιάζει περισσότερο με πολεμική αποστολή σε μέρη εξωτικά και επικίνδυνα. Ήταν ένα ταξίδι ενηλικίωσης. Περιλάμβανε όμορφες στιγμές· περιλάμβανε επίσης δυσκολίες, αμφιβολίες και απογοητεύσεις. Κι αν τελικά η διαδικασία που περιγράφω αφορά κάτι ευρύτερο, η διατριβή ήταν πάντα εκεί, με όλα τα θετικά και τα αρνητικά του «πάντα». Η μία όψη, δηλαδή, είναι η μοναχική: στη διάρκεια ενός διδακτορικού αναμετράται κανείς με τον εαυτό του και, θέλει δε θέλει, τον γνωρίζει καλύτερα. Το γραπτό είναι καθρέφτης, «ασημένιος και ακριβής, χωρίς προκαταλήψεις (...) όχι σκληρός, αλλά ειλικρινής». Ο καθρέφτης, όμως, όσο τον κοιτάζεις, αντανακλά και τη σχέση με τους άλλους ανθρώπους· αντανακλά τους ίδιους τους ανθρώπους: πρότυπα και δασκάλους, συναδέλφους και φίλους, συγγενείς και συντρόφους. Εκείνοι, άλλωστε, είναι που βαραίνουν στη ζυγαριά, όταν σταθεί και μετρήσει κανείς απώλειες και κέρδη. Δύο είναι οι λέξεις που έρχονται στο μυαλό: ευχαριστώ και συγνώμη. Τη δεύτερη δεν θα την εξηγήσω εδώ. Θα μείνω στο ευχαριστώ, στους ανθρώπους που με βοήθησαν να φτάσω στο τέλος και που, συνήθως, είναι λίγοι περισσότεροι από όσους μπορούν να αναφερθούν σε ένα τέτοιο σημείωμα.

Ο Αντώνης Λιάκος ήταν από τους πρώτους που με προειδοποίησαν για την περιπλοκότητα και τους κινδύνους του εγχειρήματος. Υπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα ο επιβλέπων της διατριβής, γεγονός που από μόνο του έθετε ψηλά τον πήχη. Ένας επιβλέπων που μου έδειχνε τον δύσκολο δρόμο και τον ευχαριστώ γι' αυτό. Η συμμετοχή στα σεμινάρια του, οι συνομιλίες μας, οι αναγνώσεις του στα γραπτά μου, ήταν μια διαρκής διανοητική πρόκληση, στην οποία άλλες φορές αναποκρίθηκα κι άλλες όχι. Σίγουρα πάντως με έκανε πιο δυνατό.

Να έχει κανείς τον Χάγκεν Φλάισερ στην τριμελή επιτροπή της διατριβής του αποτελεί τιμή. Ειδικά για μένα, που δεν βρέθηκα σ' εκείνο το ταξίδι των μεταπτυχιακών και των υποψηφίων διδακτόρων στη Γερμανία το 2010 –σημείο αναφοράς για πολλούς ιστορικούς της γενιάς μου– το γεγονός ότι ο Χ. Φλάισερ με εμπιστεύθηκε, τόσο στο πλαίσιο της διατριβής όσο και στο απαιτητικό εγχείρημα του νέου *Βιβλιογραφικού Οδηγού* για την ελληνική δεκαετία του 1940, είναι διπλά τιμητικό. Για την εμπιστοσύνη αυτή τον ευχαριστώ, όπως και για τις πολύτιμες συμβουλές του, βασισμένες στη μακρά του εμπειρία και μια βαθιά γνώση του πεδίου.

Είναι πολλές οι παραλείψεις και οι αδράνειες στις οποίες επιστρέφω. Πολλά θα έκανα αλλιώς, αν ξανάρχιζα. Ένα από αυτά θα ήταν να επιδιώξω νωρίτερα μια πιο συστηματική επαφή με τον Πολυμέρη Βόγλη, κατεξοχήν ειδικό των αντικειμένων της διατριβής. Οι συζητήσεις μαζί του, ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο, υπήρξαν πολλαπλά διαφωτιστικές και, το κυριότερο, εξαιρετικά χρήσιμες. Μου έλυσαν προβλήματα και μου έθεσαν άλλα, τα οποία προσπάθησα να διαχειριστώ «πριν να είναι πολύ αργά». Τον ευχαριστώ για τον χρόνο που διέθεσε, αλλά και γιατί ήταν πάντα προθυμος να συνομιλήσει μαζί μου, από τις μακρινές μέρες του μεταπτυχιακού μέχρι σήμερα.

Το γεγονός ότι βρισκόμαστε στη δεύτερη σελίδα των «ευχαριστιών» και δεν έχω γράψει λέξη για τον επιβλέποντά μου, Βαγγέλη Καραμανωλάκη, φανερώνει μια αμηχανία. Ο λόγος έγκειται στο ότι ο Β. Καραμανωλάκης είναι για μένα πολλά περισσότερα από «επιβλέπων». Τον συνάντησα στα ΑΣΚΙ το 2004, ως φοιτητής «Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας», έννοιες που λίγο καταλάβαινα τότε. Στο πρόσωπό του βρήκα το παράδειγμα που αναζητούσα στην προσπάθειά μου να σκεφτώ τι μπορώ και τι θέλω να κάνω αποφοιτώντας από μια τέτοια σχολή. Έκτοτε, η σχέση μας εξελίχθηκε: δουλέψαμε μαζί, συζητήσαμε αμέτρητες ώρες, μαλώσαμε (με τον τρόπο που μαλώνουν οι άνθρωποι που δεν αντέχουν τις συγκρούσεις), ταξιδέψαμε, ανταλλάξαμε σκέψεις, βιβλία και αρχεία, ιδέες και γραπτά. Για την ακρίβεια, μου τα πρόσφερε γενναιόδωρα όλα αυτά –και άλλα πιο πρακτικά αλλά εξίσου σημαντικά– κι εγώ από την πλευρά μου προσπάθησα και προσπαθώ να ανταποδώσω. Στην παράγραφο αυτή τον ευχαριστώ μόνο για τη συμβολή του στη διατριβή, για τίποτε παραπάνω: για τους δρόμους που μου άνοιξε ως χαρισματικός δάσκαλος, για την υπομονή του και, συγχρόνως, την αυστηρή και δίκαιη κρίση του, για την απαίτηση για αποτελέσματα «χωρίς εκπτώσεις». Η συνολική μου οφειλή παραμένει σε εκκρεμότητα.

Ο Β. Καραμανωλάκης και, κυρίως, η Ιωάννα Παπαθανασίου ήταν οι άνθρωποι που με παρότρυναν να ασχοληθώ με την ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940. Άλλωστε, τα πρώτα σχετικά γραψίματά μου –ανιχνεύσιμα και στο παρόν κείμενο– έγιναν στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού τους σεμιναρίου και η πρώτη μου «κανονική» ανακοίνωση, στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης» όπου βρεθήκαμε ως μεταπτυχιακοί φοιτητές με δική τους πρωτοβουλία. Την Ι. Παπαθανασίου την ευχαριστώ ξεχωριστά για όσα μου έμαθε σχετικά με τα αρχεία, αλλά και για τα κατακόκκινα από τις διορθώσεις της γραπτά μου. Στις διορθώσεις εκείνες επιστρέφω κάθε φορά που γράφω.

Έχοντας ολοκληρώσει τις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές μου σπουδές στο Πάντειο, το να κάνω αίτηση για διδακτορικό στο ΕΚΠΑ δεν ήταν εύκολη απόφαση. Ήμουν εκείνος που ήρθε «από αλλού» σε μια σχολή που λίγους γνώριζα και λίγοι με γνώριζαν. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου συγκαταλέγεται στους ανθρώπους που με έκαναν να νιώσω αυτή τη σχολή δική μου. Στα σεμινάρια και τις ημερίδες, στις συζητήσεις μας σε γραφεία, διαδρόμους και αυτοκίνητα είχα την τύχη να γνωρίσω την ευγένεια και την ευθύτητά της για τα καλά και τα κακά, καθώς επίσης την έκταση και το βάθος της σκέψης της – παράδειγμα άφθαστο για μένα, που ωστόσο με βοήθησε να καταλάβω πως ό,τι λέω, κάθε φορά, σημαίνει και «κάτι άλλο» ή «κάτι παραπάνω».

Ένα μέρος της βιβλιογραφικής έρευνας της διατριβής έγινε στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης (UB) υπό την καθοδήγηση του Fernando Sánchez Marcos, καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Γεωγραφίας και επικεφαλής της πλατφόρμας «Cultura Histórica». Τον ευχαριστώ για το ενδιαφέρον και την επιμονή του στις θεωρητικές παραμέτρους και στη δομή της εργασίας μου, στη διαμόρφωση της οποίας συνέβαλε σημαντικά, καθώς και για την πρωτοβουλία –πέραν των συμβατικών του υποχρεώσεων– να διαβάσει ελληνική ιστορία για να με βοηθήσει. Είμαι, επίσης, ευγνώμων στους ανθρώπους του τμήματος και, ιδιαίτερα, του μεταπτυχιακού «Cultura Histórica y Comunicación», για αυτήν την εξαιρετικά γόνιμη περίοδο.

Ακολούθως, ένα σημαντικό κομμάτι της έρευνας και της συγγραφής της διατριβής πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Προβληματισμοί για την εθνική ταυτότητα και τον εκμοντερνισμό», όπου είχα την τύχη και τη χαρά να συνεργαστώ με την Έφη Γαζή, επιστημονική υπεύθυνη του έργου. Η Έ. Γαζή είναι μία ιστορικός σε κίνηση, με ζηλευτή συγκρότηση και κριτήριο, που ξέρει να μιλάει και να ακούει, δηλαδή να συζητάει. Κρατώ κάθε της λέξη, αλλά και τις πολύτιμες εμπειρίες στο Μπλούμιγκτον, στο Μπόχουμ και στο Λονδίνο, στην Κόρινθο και στην Αθήνα.

Η Κατερίνα Δέδε ενδιαφέρθηκε για το διδακτορικό μου πριν καλά καλά προλάβω ο ίδιος να το καταλάβω και να το κάνω δικό μου. Μου διέθεσε απλόχερα τεκμήρια και στοιχεία από τη δουλειά της, και ήταν πάντα ένα βήμα μπροστά, στις συζητήσεις μας σε σεμινάρια και καφέδες στην Αθήνα και στη Σύρο. Την ευχαριστώ γιατί όποτε το χρειαζόμουν, κατάφερνε να ξεδιαλύνει το κουβάρι και να μου δίνει την ώθηση να συνεχίσω.

Επιστρέφω στα ΑΣΚΙ, τη σταθερά μου όλα αυτά τα χρόνια ως χώρος εργασίας αρχικά, ως χώρος έρευνας, αλλά και ως εγχείρημα. Τα ΑΣΚΙ, για μένα, είναι πάνω από οτιδήποτε άλλο μια συλλογικότητα. Οι άνθρωποί της είναι οι δικοί μου άνθρωποι, κοντά στους οποίους κατάλαβα τι σημαίνει συνεργασία και συντροφικότητα. Η Άντα Κάπολα, η Πολίνα Ιορδανίδου και η Αγγελική Χριστοδούλου με πήραν από το χέρι και «μου έμαθαν τη δουλειά» όταν δεν ήξερα τίποτα. Συνεχίζουν να νοιάζονται και να με βοηθούν όπως και όποτε τους το ζητάω. Με τον Θανάση Γάλλο περάσαμε ατέλειωτες ώρες εργασίας και γέλιου (όχι απαραίτητα με αυτήν τη σειρά). Ο Κωστής Καρπόζηλος, τα τελευταία χρόνια, είχε πάντα μια χρήσιμη κουβέντα κι ένα ειλικρινές ενδιαφέρον για τη δουλειά μου. Εξίσου σημαντικές και οι ποδοσφαιρικές βραδιές ιδρώτα και αποφόρτισης. Ευχαριστώ ξεχωριστά την Ιωάννα Βόγλη και τον Στάθη Παυλόπουλο. Στη διάρκεια ενός διδακτορικού είναι πολλοί εκείνοι που, χωρίς να το καταλάβουν, βρίσκονται εγκλωβισμένοι στο μέρος το οποίο η Inger Mewburn έχει ονομάσει «The Valley of Shit»¹. Εκεί βρέθηκα κι εγώ. Αν κατάφερα να επιστρέψω το οφείλω, σε μεγάλο βαθμό, στην Ιωάννα και τον Στάθη· στη φιλία, τη φροντίδα και την αγάπη τους. Το ίδιο ισχύει και για τη Μάγδα Φυτιλή, η οποία εκτός από τα παραπάνω, με βοήθησε καθοριστικά να βάλω την τελεία, «επιβλέποντας» τα τελευταία γραψίματά μου. Ανυπομονώ για το επόμενο κεφάλαιο, στο κοινό μας, πλέον, project.

Είναι πολλές ακόμα οι οφειλές, σε συναδέλφους και φίλους που με το παράδειγμα τους ή μια κουβέντα, εν γνώσει ή εν αγνοία τους, σε διαφορετικούς χρόνους και χώρους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας. Ανάμεσά τους η Μαρία Αρβανίτη, η Κατερίνα Γκίρτζου, ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, η Eileen Fosnight, η Μαρία Καλαντζοπούλου, η Μαρία Κουπαρίτσα, η Ελένη Κούκη, η Χαρά Κούκη, η Ελένη Κυραμαργιού, η Κατερίνα Λαμπρινού, η Ρεγγίνα Μαντανίκα, η Ιωάννα Μεϊτάνη, η Χάιδω Μπάρκουλα, ο Δημοσθένης Παπαδάτος, ο Γιάννης Παπακονδύλης, η Καίτη Πάπαρη, η Εύα Παραδείση, η Ελένη Πασχαλούδη, η Μίρκα Πλέσσα, ο Ahdi Rodriguez, η Αιμιλία Σαλβάνου, ο Αντώνης Σαραντίδης, η Μαίρη Σιτμάκη, η Κατερίνα Σταυρούλα, ο Μιχάλης Σωτηρόπουλος, ο Χρήστος Τριανταφύλλου, ο Αποστόλης Τσάνο, η Έλλη Χαραμή, ο Γιάννης Χατζηδημητράκης, η Φιλίππα Χορόζη, ο Θωδωρής Χορόζογλου και ο Χρήστος Χρυσανθόπουλος.

¹ Βλ. Inger Mewburn, «The Valley of Shit», The Thesis Whisperer. Just like the horse whisperer – but with more pages, <https://thesiswhisperer.com/2012/05/08/the-valley-of-shit/> (ανάκτηση: 1/6/2019).

Η επίδραση του Στρατή Μπουρνάζου στην προσωπική μου διαδρομή είναι αντίστοιχη με αυτή του Β. Καραμανωλάκη. Αν στον τελευταίο βρήκα το παράδειγμα του ιστορικού, ο Στρατής μου έδειξε έναν δρόμο –που επίσης εναγωνίως έψαχνα– στην αντίληψη της πολιτικής και της κοινωνίας. Τα «Ενθέματα» της *Αυγής*, όσα έκαναν και όσα εκπροσωπούν, παρότι δεν υπάρχουν πια, τουλάχιστον με εκείνη τη μορφή τους, είναι η δεύτερη σταθερά μου. Πέραν όμως αυτών, ο Στρατής εξελίχθηκε σε αγαπημένο φίλο, σε μόνιμο αναγνώστη των γραπτών μου, σε αναντικατάστατο σύμβουλο κάθε σημαντικής μου απόφασης. Τον ευχαριστώ που μου έμαθε να γράφω μετρώντας τις λέξεις μου, κυριολεκτικά και μεταφορικά, και που ακόμα κι όταν δεν έχει περίσσειμα, δημιουργεί χρόνο για να ασχοληθεί μαζί μου.

Οι γονείς μου, Τάσος και Σίσσυ, βίωσαν και βιώνουν όσα κι εγώ, σε κάθε βήμα, ίσως με ακόμα μεγαλύτερη ένταση και, συνήθως, χωρίς εμένα παρόντα. Χαίρονται με τη χαρά μου, λυπούνται με τη λύπη μου, ανησυχούν, παραπονιούνται. Μα πάνω απ' όλα στηρίζουν τις επιλογές μου –ακόμα κι αν δεν είναι οι δικές τους– με όλες τους τις δυνάμεις και πέραν αυτών· βρίσκοντας μία λύση σε κάθε πρόβλημα και μια οδό διαφυγής από κάθε αδιέξοδο. Ένα ευχαριστώ είναι πολύ μικρή ανταπόδοση. Οι αδερφές μου, Χριστίνα και Μαρία, αποτελούν για μένα πηγή χαράς και έμπνευσης –πάντα περήφανος και έκπληκτος για όσα κάνουν και για όσα είναι. Θα ήθελα να τους μοιάζω σε περισσότερα.

Με τη Σοφία Παπαλουκά συναντηθήκαμε σε μια στιγμή που είχα χάσει την πίστη μου, το κίνητρο και την προοπτική. Έδωσε όλη της την ενέργεια για να τα ξαναβρώ, χωρίς να μου χρυσώνει το χάπι· θυσιάζοντας, μεταξύ άλλων, βόλτες, διακοπές και ύπνο, πράγματα πολύ σημαντικά στη ζωή, που δεν αναπληρώνονται και δεν τα χρωστάει κανείς σε κανέναν. Στο έργο του Σάμιουελ Μπέκετ, οι δύο ήρωες, μετέωροι στον έρημο τόπο, περνούν το χρόνο τους μασουλώντας ραπανάκια και καρότα. Περιμένουν τον κύριο Γκοντό, μια έξωθεν βοήθεια που θα τους σώσει από τη ματαιότητα της ύπαρξης. Όμως ο Γκοντό ποτέ δεν έρχεται, κι αν η σωτηρία υπάρχει, βρίσκεται σε όσα συμβαίνουν στη διάρκεια της αναμονής· και στη σχέση. Σε εκείνον που θα σου πει πως «το έχεις παρακάνει με τα καρότα σου» τη στιγμή που πρέπει να το ακούσεις.

Ιούνιος 2019

Εισαγωγή

I. Αντιστασιακή ιστορία

Άλλη είναι η επόπτευσις ενός εδάφους από ωρισμένης σκοπιάς και άλλη εις αεροπλάνου. Εις την μίαν περίπτωσιν η γνώμη επί του συνόλου διαμορφούται από την θέαν μιας μόνο πλευράς, εις την άλλην από την γενικήν κατόπτευσιν του εδάφους.²

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρεί να μελετήσει αυτήν ακριβώς τη διαδικασία της «εποπτεύσεως»: το αεροπλάνο και την πτήση, το πλήρωμα και το επιβατικό κοινό, καθώς επίσης το ίδιο το έδαφος, όπως αυτό διαμόρφωσε τον παρατηρητή του και διαμορφώθηκε από εκείνον σε ένα διάστημα δύο περίπου δεκαετιών· τα παραπάνω στον πληθυντικό αριθμό. Το μικρό απόσπασμα που παρατέθηκε ανήκει στον πρώην «υπαρχηγό του ΕΔΕΣ» Κομνηνό Πυρομάγλου, ο οποίος μέσα από τις σελίδες του *Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Αντιστάσεως* στις αρχές της δεκαετίας του 1960 επιχειρούσε να απαντήσει σε επικριτικά δημοσιεύματα του αστικού τύπου σχετικά με τη συμπόρευσή του με την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) και την έκδοση του εν λόγω περιοδικού· ενός εγχειρήματος αποκλειστικά αφιερωμένου στην ελληνική Αντίσταση. Το περιοδικό περιλάμβανε μαρτυρίες και προσεγγίσεις για το πρόσφατο παρελθόν από βετεράνους αντιστασιακούς διαφορετικής προέλευσης, με σκοπό τη δημιουργία ενός «αρχείου» για μια περίοδο που είχε βιωθεί πολύ έντονα αλλά δεν είχε αποτελέσει αυτόνομο αντικείμενο δημόσιας συζήτησης, ιστορικής επεξεργασίας και πρώτα απ' όλα «αναγνώρισης», τουλάχιστον στο βαθμό που πολλοί πρωταγωνιστές της και ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας θεωρούσε πως της αναλογεί· αναγνώρισης, καταρχάς, της σημασίας της Αντίστασης ως εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Ο Jay Winter και ο Emmanuel Sivan, διαπιστώνοντας ότι η «συλλογική μνήμη»³ αποτελεί μία έννοια που εδώ και δεκαετίες χρησιμοποιείται σε πλήθος ιστορικών μελετών χωρίς στην πραγματικότητα να υπάρχει συναίνεση όσον αφορά τον ορισμό της, επιχειρήσαν την ανάλυσή της ως μια διαδικασία ενθύμησης (remembrance). Με βάση τα στοιχεία που έχουν δανειστεί οι ιστορικοί από ανθρωπιστικές επιστήμες με επίκεντρο το άτομο, όπως η ψυχολογία, εκκινούν από τη σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό:

² Κομνηνός Πυρομάγλου, «Στώμεν Καλώς», περ. *Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 22-24 (Ιούνιος-Αύγουστος 1960), σ. 2

³ Κεντρικό πρόσωπο στη εισαγωγή του όρου στις ιστορικές σπουδές αποτελεί ο Maurice Halbwachs. Βλ. Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση: Τίνα Πλυτά, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013.

«η μελέτη του τρόπου με τον οποίον οι άνθρωποι θυμούνται [ατομικά] είναι ήδη αρκετά δύσκολη. Οι ιστορικοί θέλουμε να πάμε ένα βήμα παραπέρα και να μελετήσουμε πώς οι άνθρωποι θυμούνται μαζί. Είναι προφανές πως [για να το καταφέρουμε αυτό] χρειαζόμαστε όλη τη βοήθεια που μπορούμε να πάρουμε»⁴. Σε αυτό το επίπεδο, επιλέγουν να διαπραγματευτούν έννοιες προερχόμενες από την γνωσιακή ψυχολογία, όπως η κοινωνική μάθηση (social learning), η αυτόνομη ζωή της συλλογικής μνήμης (self-life), ο ρόλος των τελετουργιών και της δημόσιας δοκιμής της μνήμης, δηλαδή της πρόβας (rehearsal), τα δρώντα υποκείμενά της (agents) και η χειραγωγήσή της από τα πάνω και από τα κάτω, καθώς επίσης η «πυκνότητα» των μνημονικών ιχνών που αφήνουν δραματικές και μοναδικές εμπειρίες, όπως είναι ο πόλεμος και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκείνοι του 20ού αιώνα. Τον άνθρωπο της «ατομικής μνήμης» οι Winter και Sivan τον ονομάζουν *homo psychologicus*. Η δεύτερη κατηγορία που χρησιμοποιούν είναι ο *homo sociologicus*, ο άνθρωπος της «κοινωνικά καθορισμένης μνήμης», επιχειρώντας μια ιστορική αποτίμηση εννοιών που έχουν χρησιμοποιηθεί ως τώρα σε ιστορικο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, καθώς και στην ανθρωπολογία. Ανάμεσά τους η φυλετική, η πολιτισμική μνήμη, η συλλογική μνήμη και η ιστορία των νοοτροπιών. Ο συνδυαστικός κρίκος των παραπάνω δύο κατηγοριών είναι η πράξη: η γλώσσα (language) και οι κινήσεις (gestures) με «κοινωνικό νόημα» που διαμορφώνουν τον *homo actans*. Ο τελευταίος, δεν δρα πάντα, και συνήθως η δράση του δεν είναι αποτέλεσμα άνωθεν επιβολής: δρα ως συμμετέχων σε μια κοινωνική ομάδα, η οποία έχει συγκροτηθεί με στόχο την ίδια τη μνημόνευση (commemoration).⁵ Η ιδέα αυτού του τύπου ανθρώπου (*homo actans*) και οι πράξεις του, στην ελληνική περίπτωση, ιδιαίτερα εκείνες που συνδέουν τη μνήμη με την ιστορία, βρίσκεται στον πυρήνα της παρούσας μελέτης.

Ο Peter Seixas, χαρτογραφώντας την έννοια της ιστορικής σημασίας (historical significance) στην ιστορική κουλτούρα, έχει επισημάνει ότι η επιλογή των θεματικών και των γεγονότων που μεμονωμένα άτομα ή μια κοινότητα ανθρώπων θα κρατήσει, θα αφομοιώσει και θα επεξεργαστεί περισσότερο παρουσιάζει μια απόσταση από όσα διδάσκονται και μελετούν –από όσα δηλαδή τους επιβάλλονται– ως σημαντικότερα. Η διαφοροποίηση αυτή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ατομικές ή συλλογικές προσλαμβάνουσες τους, τις αξίες, τις εμπειρίες και τις διαθέσεις τους⁶. Η διαπίστωση αυτή,

⁴ Jay Winter και Emmanuel Sivan, «Setting the framework», στο J. Winter και E. Sivan (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1999, σ. 16.

⁵ Στο ίδιο, σ. 6-38.

⁶ Peter Seixas, «Mapping the Terrain of Historical Significance», *Social Education*, τ. 61/1 (1997), σ. 22-27.

παρόλο που αναφέρεται σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο –όπως είναι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ο ρόλος της σχολικής ιστορίας στον σύγχρονο Καναδά– μας βοηθάει να προχωρήσουμε στον ορισμό του θέματος με δύο αρχικές παρατηρήσεις: η πρώτη αφορά την θέση της Αντίστασης ως έναν από τους σημαντικότερους *τόπους* μνήμης και ως κεντρικό πεδίο έρευνας της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Παρά το γεγονός ότι όσα συνέβησαν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940 αποτέλεσαν μια καταλυτική και σε πολλά επίπεδα μεταμορφωτική εμπειρία για την ελληνική κοινωνία και τους ανθρώπους της, ατομικά και συλλογικά, η ανάδειξη της ελληνικής Αντίστασης στο επίκεντρο της μνήμης αλλά και της επαγγελματικής ιστορικής έρευνας στη συνέχεια, δεν υπήρξε μία αυτονόητη, ούτε τελεολογική εξέλιξη· όπως, άλλωστε, φανερώνουν πτυχές της ιστορικής συζήτησης των τελευταίων δύομιση δεκαετιών, δεν πρέπει να θεωρείται ούτε αμετάκλητη. Η Αντίσταση με τον επιθετικό προσδιορισμό «Εθνική», συγκροτήθηκε ως «σημαντικό» ιστορικό θέμα, στο πλαίσιο πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων, μέσω, συνειδητών ή μη, επιλογών ατόμων και συλλογικοτήτων, και μέσω διαδικασιών και πρακτικών, ενταγμένων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα.

Η δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με τη στενή σχέση μεταξύ ιστοριογραφίας και ιστορίας: τον καθοριστικό ρόλο του πολιτικού, κοινωνικού, ιδεολογικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος εντός του οποίου διαμορφώνεται ο ιστορικός λόγος για το παρελθόν· τα διακυβεύματα του παρόντος και την «πρακτικότητα» του παρελθόντος⁷. τον ρόλο του διεθνούς περιβάλλοντος σε αυτήν την διαδικασία· τα ρεύματα και τους θεσμούς στους οποίους συγκροτείται η ιστορία, και τις αντιλήψεις περί ιστορίας εντός και εκτός των εθνικών συνόρων. Τα παραπάνω, με δεδομένη την έντονα συγχρονική τους διάσταση, συνομιλούν με τη βιωμένη εμπειρία, καθώς και με στερεότυπα και επαναλαμβανόμενα μοτίβα, διαμορφώνοντας και αναπαράγοντας κοινούς τόπους, ανθεκτικούς στο χρόνο και στην αλλαγή· κοινούς τόπους, γενεαλογίες, εικόνες για τον «άλλον» (εχθρό ή φίλο). Πρόκειται, δηλαδή, για τη διαλεκτική σχέση παρόντος και παρελθόντος, η οποία έχει απασχολήσει πολύ τους θεωρητικούς της ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα⁸. Όπως έχει επισημάνει ο Πολυμέρης

⁷ Με βάση τη διάκριση ιστορικού και πρακτικού παρελθόντος, η οποία διατυπώθηκε αρχικά από τον βρετανό φιλόσοφο Michael Oakeshott και αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Hayden White. Βλ. Hayden White, «The practical past», *Historien*, τχ. 10 (2010), σ. 10-19. Βλ. επίσης, Hayden White, *The practical past*, Northwestern University Press, 2014.

⁸ Για μια σύνοψη των ιστοριογραφικών εξελίξεων και ρευμάτων από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τις μέρες μας, βλ. ενδεικτικά, Georg G. Iggers και Q. Edward Wang (με τη συνεργασία της Supriya Mukherjee), *Παγκόσμια ιστορία της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Νεφέλη, 2015, σ. 305-375 και 439-472.

Βόγλης σχετικά με τη μνήμη της δεκαετίας του 1940, δεν είναι η μονοδιάστατα «παροντική» προσέγγιση του παρελθόντος, αλλά η προσέγγισή του ως «σχέση ερμηνευτικών πλαισίων αφενός της βιωμένης εμπειρίας (παρελθόν) και αφετέρου της ανάμνησης και αφήγησής του (παρόν)», η οποία «μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε τη μνήμη στην ιστορική της διάσταση αλλά και σαν αναπόσπαστο στοιχείο της διαδικασίας συγκρότησης συλλογικής (...) ταυτότητας»⁹. Σε μεγάλο βαθμό, πρόκειται επίσης για τη διαλεκτική σχέση των διαφορετικών εκδοχών της επίσημης ή κυρίαρχης αντίληψης για το παρελθόν με εναλλακτικές, αντιπαραθετικές προσεγγίσεις, είτε μειοψηφικές είτε καταπιεσμένες από την πρώτη.

Επιχειρώντας να κατανοήσει το φαινόμενο, ο Π. Βόγλης δανείζεται από τον Alessandro Portelli την έννοια της διαιρεμένης μνήμης (divided memory)¹⁰, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί σε σειρά μελετών σχετικά με την μεταϊστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου¹¹. Στην Ελλάδα, η πρόσληψη του τελευταίου και όσων συνέβησαν στη διάρκεια του (ελληνοϊταλικός πόλεμος, ξένη κατοχή, αντίσταση, συνεργασία, εμφύλιες συγκρούσεις) καθορίστηκε από το φίλτρο του εμφυλίου πολέμου και των συνεπειών του, οι οποίες διήρκησαν για τουλάχιστον δυόμιση δεκαετίες.

Η εμπειρία του Εμφυλίου και το περιβάλλον που αυτός διαμόρφωσε προκάλεσαν τη βαθιά διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας: μια διχοτόμηση που δεν αφορούσε μονοδιάστατα το δίπολο Δεξιά-Αριστερά, αλλά καθοριζόταν και επανακαθοριζόταν διαρκώς στο παρόν, με βάση το σχήμα της εθνοφροσύνης. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Στεφανίδη, ήδη από τη διάρκεια της Κατοχής «το ιδεολογικό αυτό σχήμα είχε χρησιμεύσει ως κοινός τόπος για τις ετερογενείς δυνάμεις που αντιτάχθηκαν στην προσπάθεια των κομμουνιστών να ελέγξουν τις μεταπολεμικές εξελίξεις μέσα από έναν ευρύ πολιτικό και κοινωνικό σχηματισμό (...) Μετά την εκδήλωση του εμφυλίου πολέμου, η αίσθηση θανάσιμης απειλής που κατέλαβε τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις του λεγόμενου

⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Αλήθεια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 66. Βλ. επίσης Ελένη Ανδριάκαινα, «Από τη “μνήμη” στις “μνήμες”: η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκιμές*, τχ. 9-10 (2001), σ. 31-46.

¹⁰ Alessandro Portelli, *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*, Μάντισον, University of Wisconsin Press, 1997. Βλ. Π. Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 66-69.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά, Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi past in the two Germanys*, Χάρβαρντ, Harvard University Press, 1997· John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, 2009· Olivier Wieviorka, *Divided memory: French recollections of World War II from the Liberation to the present*, Stanford University Press, 2012.

αστικού χώρου ώθησε πολλά μετριοπαθή στοιχεία να υιοθετήσουν, όπως και οι αντίπαλοί τους της Δεξιάς, το σχήμα της εθνικοφροσύνης ως πλαίσιο πολιτικής ορθής συμπεριφοράς»¹². Η εθνικοφροσύνη, «μια χαλαρή έννοια με βασικούς άξονες την προσήλωση στα “εθνικά ιδεώδη” και τη διαρκή επαγρύπνηση απέναντι στον κατεξοχόν εθνικό κίνδυνο, εξωτερικό και εσωτερικό, τον κομμουνισμό»¹³, καθώς και ο αντικομμουνισμός¹⁴, δύο έννοιες στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους, άντλησαν το περιεχόμενό τους τόσο από το εθνικό παρελθόν όσο και από τη διεθνή ψυχροπολεμική πόλωση, ενώ κεντρικό σημείο αναφοράς τους ήταν ο εμφύλιος πόλεμος. Με τον τρόπο αυτόν, το παρελθόν, δηλαδή η Κατοχή και η Αντίσταση, προσλαμβάνονταν ως πρελούδιο του Εμφυλίου, ενώ το παρόν και το μέλλον στοίχειωνε ένα διαρκές αίσθημα απειλής, το οποίο συνεπαγόταν μια σειρά από κατασταλτικά πολιτικά και θεσμικά μέτρα που διαμόρφωσαν την μετεμφυλιακή «καχεκτική δημοκρατία»¹⁵.

Η μνήμη των νικητών και των ηττημένων του Εμφυλίου βασίστηκε στην κατασκευή αντιπαραθετικών ερμηνευτικών πλαισίων που, σε μεγάλο βαθμό, είχαν στο επίκεντρό τους τις ευθύνες και τη βία του αντίπαλου στρατοπέδου, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα θύματος για τον εαυτό· θύματος όχι παθητικού αλλά ηρωικού, με κεντρική αναφορά στην πατρίδα και τον πατριωτισμό. Ωστόσο δεν πρόκειται για δύο ενιαίες και στεγανές αφηγήσεις, ούτε για δύο συμπαγείς «συλλογικές μνήμες», αλλά για πολλαπλές εκδοχές εντός και πέραν αυτών. Γι' αυτόν τον λόγο ο όρος διαιρεμένη μνήμη περιλαμβάνει τόσο την έννοια της διχοτόμησης, όσο και αυτήν του κατακερματισμού.¹⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα διατριβή επιχειρεί να εξετάσει ένα μέρος των πρώτων εγχειρημάτων ιστορικοποίησης της ελληνικής Αντίστασης από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές της ή όσους, με πολλούς τρόπους και διαφορετικές αφετηρίες, ενεπλάκησαν σε αυτήν. Στόχος είναι όχι μόνο η μελέτη της διαδικασίας συγκρότησης ενός ή παραπάνω αφηγημάτων για το πρόσφατο παρελθόν, αλλά και των τρόπων με τους

¹² Ιωάννης Στεφανίδης, «Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τ. 29 (2008), σ. 199. Βλ. επίσης, Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκιμές*, ειδικό τεύχος: Το εμφύλιο δράμα, τχ. 6 (1997), σ. 101-134, και «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 9-49.

¹³ Ι. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 200.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά, Αναστασία Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20ό αιώνα». Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, την εκπαίδευση και τη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

¹⁵ Σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποίησε ο Ηλ. Νικολακόπουλος στην ομώνυμη μελέτη του. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1945-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

¹⁶ Π. Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*

οποίους το προσωπικό και συλλογικό βίωμα παρήγαγε έναν λόγο για το παρελθόν· έναν ιστορικό λόγο, ο οποίος, σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσε πηγή για τις επεξεργασίες που ακολούθησαν σε ένα ιστοριογραφικό πεδίο που επικαιροποιείται και διευρύνεται συνεχώς, έχοντας πια πάρει τη θέση του εδώ και δεκαετίες ως ένα από τα πιο δημοφιλή αλλά και πιο συγκρουσιακά της νεοελληνικής ιστορίας.

Με αυτήν την πρόθεση τίθενται στο επίκεντρο της έρευνας οι πρακτικές, τα υποκείμενα, η γεωγραφία και ο χρόνος στον οποίον πραγματοποιήθηκε αυτή η πολύπλευρη διαδικασία· στην ίδια κατεύθυνση επισημαίνω τέσσερις κομβικούς άξονες που διατρέχουν τη συλλογιστική μου:

Πρώτον, η διαδικασία ιστορικοποίησης της ελληνικής Αντίστασης, με δεδομένη την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, δεν μπορεί να εξεταστεί μεμονωμένα, ως ένα αποκλειστικά «εθνικό» φαινόμενο· σχετίστηκε στενά σε πολλές πτυχές της με την συγκρότηση της ιστορίας των αντιστασιακών κινημάτων στην Ευρώπη.

Δεύτερον, η διαδικασία αυτή δεν ήταν γραμμική, ένα πέρασμα από τη σιωπή στο σπάσιμό της, ούτε περιορίστηκε στον χώρο της Αριστεράς στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι οι έννοιες της «σιωπής» και της «λήθης» είναι κεντρικές σε αυτό το επίπεδο, πρόκειται για μια ανοιχτή και πολύπλευρη διαδικασία, με διαφορετικά κέντρα, κοινότητες, θεσμούς και χρόνους, που ωστόσο συγκροτούν μια ενότητα με επίκεντρο τη βιωμένη εμπειρία.

Τρίτον, για ένα μέρος όσων ενεπλάκησαν με την ελληνική Αντίσταση στη δεκαετία του 1940, η προσωπική και συλλογική τους στράτευση στον πόλεμο μετατράπηκε, μετά το τέλος του, σε στράτευση με την ιστορία του πολέμου, γεγονός που καθόρισε τόσο την δική τους πορεία όσο και την διαμόρφωση της ελληνική ιστορικής κουλτούρας αναφορικά με τη δεκαετία του 1940.

Τέταρτον, παρόλο που η Αντίσταση ως παρελθόν και οι ιστορικές αντιλήψεις γύρω από αυτήν έχουν διαχρονικά άμεση σχέση με την πολιτική, δεν ταυτίστηκαν αναγκαστικά με τις πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις που δημιούργησε η δεκαετία του 1940 στην Ελλάδα ή, τουλάχιστον, δεν επικαθορίστηκαν σε απόλυτο βαθμό από αυτές. Στις πολιτικές αντιπαραθέσεις της περιόδου η διαμάχη για το πρόσφατο παρελθόν κατέλαβε μια σημανίσιμα θέση¹⁷. Η διαδικασία ιστορικοποίησής του λειτούργησε ως μέσο διαμόρφωσης πολιτικών και άλλων ταυτοτήτων, ως μέσο πολιτικής και κοινωνικής

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά, Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

νομιμοποίησης, και, σε ένα βαθμό, συνέβαλε στην αναμόχλευση, αν όχι αναδιαμόρφωση, αυτών των πολιτικών και κοινωνικών διαίρεσεων.

Κάθε προσπάθεια περιοδολόγησης της σχετικής με τη δεκαετία του 1940 ιστοριογραφικής παραγωγής συνιστά ζήτημα συζήτησης και πιθανώς διαμάχης. Κάθε περιοδολόγηση κρύβει αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις¹⁸. Παρόλα αυτά μια τέτοια προσπάθεια είναι απαραίτητη, ιδιαίτερα σε μια μελέτη που φιλοδοξεί να εντάξει την υπό εξέταση περίοδο και τα θέματα που διαπραγματεύεται στο πλαίσιο μιας μακράς ιστορίας, που ξεκινάει από το τέλος του πολέμου και συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Κρατώντας ως δεδομένο ότι διαφορετικές πτυχές της κοινωνικής δραστηριότητας εμπεριέχουν διαφορετικές χρονικότητες (temporalities)¹⁹, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές περιόδους:

1) 1944-1974. Η πρώτη περίοδος μπορεί να οριστεί από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου έως την πτώση της δικτατορίας. Παρά το γεγονός ότι συνιστά ένα μεγάλο χρονικό διάστημα εντός του οποίου μπορεί κανείς να διακρίνει σημαντικές τομές και σημεία καμπής –τη σύντομη «ειρηνική» περίοδο μετά τα Δεκεμβριανά, τον εμφύλιο πόλεμο και την εγκαθίδρυση του μετεμφυλιακού κράτους, το έτος-ορόσημο 1956 και τις αλλαγές που έφερε στο διεθνές και ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, τις εξελίξεις του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1960 ιδιαίτερα στη διάρκεια των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου (1963-1965), και βέβαια τη δικτατορία (1967-1974)– η περίοδος αυτή περιλαμβάνει ένα σημαντικό ενοποιητικό στοιχείο: η «επαγγελματική» ιστορική έρευνα σε μεγάλο βαθμό απουσιάζει. Παρόλα αυτά, ένας συγκροτημένος αλλά μη ενιαίος λόγος για το πρόσφατο παρελθόν άρχισε να διαμορφώνεται και να κερδίζει έδαφος, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, εστιασμένος κυρίως στην ιστορία της Αντίστασης. Ένας λόγος αντιπαραθετικός, ηθελημένα ή μη, στην κυρίαρχη εκδοχή του μετεμφυλιακού κράτους και των θεσμών του. Στα προϊόντα του περιλαμβάνονται μαρτυρίες και αυτοβιογραφίες, τοπικές ιστορίες, χρονικά, κομματικές ιστορίες, δημοσιεύσεις στον Τύπο, ειδικές περιοδικές εκδόσεις, λογοτεχνικά έργα, καθώς και προσεγγίσεις που δεν έχουν στον πυρήνα τους αποκλειστικά τον γραπτό λόγο, όπως είναι η μουσική, το θέατρο, ο κινηματογράφος, η φωτογραφία, οι εικαστικές τέχνες και τα μνημεία. Αυτό που μπορεί κανείς να διακρίνει σε ένα πρώτο επίπεδο είναι η προσπάθεια διαφορετικών κοινοτήτων

¹⁸ Maria Grever, «Plurality, Narrative and the Historical Canon», στο M. Grever και S. Stuurman (επιμ.), *Beyond the Canon. History for the Twenty-first Century*, Χάμσαϊρ και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 34-38.

¹⁹ Στο ίδιο.

μνήμης και θεσμών, να επιλέξουν, να αφηγηθούν και να δώσουν ορατότητα σε γεγονότα που διαμόρφωσαν ένα κοντινό αλλά συγχρόνως αχαρτογράφητο παρελθόν. Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της ιστορίας, μέσα από μια προσπάθεια συγκρότησης ενός μνημονικού αρχείου και, την ίδια στιγμή, ερμηνείας του. Για να επιστρέψουμε στις αρχικές παρατηρήσεις, η παροντική διάσταση αυτής της διαδικασίας συνάντησε τη βιωμένη εμπειρία, σε μια σχέση αμφίδρομη και, σε πολλές πτυχές της, συγκρουσιακή. Εντός αυτού του ευρύτερου πλαισίου αναπτύχθηκαν και οι αριστερές αφηγήσεις, οι οποίες περιλάμβαναν διαφορετικές τονικότητες, συνδεδεμένες με τη σχέση των συγγραφέων με την οργανωμένη Αριστερά.

2) 1974-1989: Με την πτώση της χούντας και τη μετάβαση στη δημοκρατία ξεκίνησε μια νέα εποχή, όχι μόνο για την ελληνική κοινωνία αλλά και για την ιστοριογραφία. Στην περίοδο αυτή, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση μεταρρυθμίστηκε και νέοι θεσμοί αναδύθηκαν (πανεπιστημιακά τμήματα, ερευνητικά κέντρα, αρχεία, ιστορικά περιοδικά, μουσεία). Νέα ερευνητικά πεδία δημιουργήθηκαν με την μελέτη της πολεμικής δεκαετίας του 1940 να εξελίσσεται σε ένα από τα ισχυρότερα εξ αυτών. Στη διάρκεια της πρώτης δεκαπενταετίας της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, η ιστορία του πολέμου μπήκε, σταδιακά, στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα – μια διαδικασία κατά την οποία δεν απουσίαζαν οι συγκρούσεις, τα εμπόδια και οι αντιστάσεις– και μετατράπηκε σε πεδίο της ακαδημαϊκής έρευνας²⁰. Με άλλα λόγια, η επαγγελματική ιστορία σταδιακά εντάχθηκε σε ένα πεδίο, το οποίο υπήρξε από καιρό ανοιχτό στη δημόσια συζήτηση, και το άλλαξε. Παράλληλα, οι σημαντικές πολιτικές αλλαγές (εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας, νομιμοποίηση των δύο κομμουνιστικών κομμάτων που είχαν προκύψει από τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, κατάργηση έκτακτων μέτρων Εμφυλίου, επαναπατρισμός χιλιάδων πολιτικών προσφύγων) συντέλεσαν στη δημιουργία ενός κλίματος, το οποίο ευνοούσε τη μελέτη της περιόδου ως ενός κρίσιμου κόμβου στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Σημαντικός σταθμός σε αυτό το πλαίσιο υπήρξε η επίσημη αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης με τον νόμο 1285 του 1982 από την κυβέρνηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), μια πράξη με έντονα συμβολικό αλλά και πρακτικό χαρακτήρα. Ακολούθησε μία έκρηξη μνήμης (memory boom), στα προϊόντα της οποίας

²⁰ Βλ. ενδεικτικά, Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49: από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο: τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 25-36.

περιλαμβάνεται η έκδοση σειράς μαρτυριών, αυτοβιογραφιών και καταθέσεων με συγγραφείς πολιτικούς και παλιούς αντιστασιακούς.

3) 1989-2010: Η λήξη της δεκαετίας του 1980 σημαδεύτηκε από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και το οριστικό τέλος του διπολικού ψυχροπολεμικού κόσμου, με τη μορφή που αυτός είχε διαμορφωθεί από την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου²¹. Παράλληλα με αυτήν την καθοριστική εξέλιξη, η οποία άλλαξε συνολικά την εικόνα του κόσμου, το 1989 υπήρξε σημαντική χρονιά για την ελληνική πολιτική σκηνή και την ελληνική κοινωνία. Σε μία ατμόσφαιρα διαφθοράς και οικονομικών σκανδάλων, όπου ενεπλάκη και το όνομα του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, η Αριστερά και η Δεξιά, εκπροσωπούμενες από τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου (ΚΚΕ και ΕΑΡ) και τη Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, συμφώνησαν στη δημιουργία κυβέρνησης συνεργασίας. Μία από τις πιο συμβολικές πράξεις αυτής της κυβέρνησης ήταν ο νόμος περί «άρσης των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου», ο οποίος συνοδεύτηκε από την καταστροφή των φακέλων της Ασφάλειας²². Την ίδια περίοδο ξεκίνησε και μια συστηματικότερη ενασχόληση με τον εμφύλιο πόλεμο. Η δεκαετία του 1990 υπήρξε μια εποχή διεύρυνσης του ερευνητικού πεδίου, θεματικά και μεθοδολογικά, με την είσοδο σε αυτό μιας νέας γενιάς ιστορικών. Η πολιτική και διπλωματική ιστορία των περασμένων ετών συνοδεύτηκε από νέα ερωτήματα και προσεγγίσεις: κοινωνική, τοπική και προφορική ιστορία, συγκριτικές εργασίες, μελέτες με επίκεντρο το φύλο, συνδυασμός διαφορετικών επιστημονικών πειθαρχιών όπως η ιστορία, η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία και η κοινωνική ανθρωπολογία. Η μελέτη της ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων υπήρξε μια σημαντική προσθήκη σε αυτόν τον αστερισμό²³. Η καθιέρωση της δεκαετίας του 1940 ως κεντρικό πεδίο ιστορικής έρευνας στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αιώνα, καθώς και η περαιτέρω πύκνωση των μελετών γύρω από τον εμφύλιο πόλεμο με αφορμή, εκτός των άλλων, και την 50ή

²¹ Για τους τρόπους με τους οποίους η εξέλιξη αυτή επηρέασε τη συζήτηση για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Hagen Fleischer, «The Past Beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History After the Collapse of Communism: A Stroll Through the International Press», *Historien*, τχ. 4 (2004), σ. 45-130.

²² Βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.

²³ Το πρώτο σχετικό συνέδριο στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το 1991 στη Θεσσαλονίκη από την νεοσυσταθείσα Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Βλ. Έφη Αβδελά, Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1995. Το τρίτο συνέδριο της Εταιρείας, το 1995, ήταν αφιερωμένο αποκλειστικά στην περίοδο της Κατοχής. Βλ. Ρίκα Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1998.

επέτειο από τη λήξη του (1999)²⁴, οδήγησε σε μια ιστοριογραφική διαμάχη, με την εμφάνιση του λεγόμενου «νέου κύματος» και τις δημόσιες αντιπαραθέσεις που προκάλεσε είτε στις σελίδες των εφημερίδων, των ιστορικών περιοδικών και των σχετικών εκδόσεων, είτε στο πλαίσιο εκδηλώσεων και ιστορικών συνεδρίων. Τέτοιες διαμάχες για την ιστορία δεν αποτελούν ασφαλώς ένα ελληνικό φαινόμενο, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την ιστορία ενός παγκοσμίου πολέμου²⁵. Μάλιστα, η πρόσφατη «διαμάχη των ιστορικών» στην Ελλάδα έχει συγκριθεί και έχει επιχειρηθεί να ενταχθεί στο πλαίσιο αναθεωρητικών εγχειρημάτων και της δημόσιας συζήτησης που τα περίβαλε στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία και το Ισραήλ από τη δεκαετία του 1970 και έκτοτε, καθώς επίσης στη Ρωσία και τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ κατά τη δεκαετία του 1990²⁶. Παράλληλα, όπως αποτυπώθηκε σε συλλογικούς τόμους και μονογραφίες, την ίδια εποχή ξεκίνησε κι ένα έντονο ενδιαφέρον για τη μνήμη και την ιστοριογραφία της περιόδου, κεντρικό, άλλωστε, αντικείμενο της αντιπαραθέσης. Το έτος 2004 εκτός από την έναρξη του «διαλόγου για την ιστορία»²⁷ υπήρξε πολλαπλά σημαντικό για την ελληνική κοινωνία²⁸. Τέλος, το 2010 με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και την έναρξη των προγραμμάτων διάσωσης της ελληνικής οικονομίας –συνθήκη η οποία μετέβαλλε με πολλούς τρόπους (πολιτική εκπροσώπηση, κοινωνικές δομές, αντιλήψεις για το παρελθόν) το περιβάλλον και τις ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί στη χώρα από τη μετάβαση στη δημοκρατία το 1974–, εγκαινίασε μία νέα εποχή τα χαρακτηριστικά της οποίας αποτελούν

²⁴ Βλ. ενδεικτικά, Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 25/47 (2007), σ. 437-456.

²⁵ Το βιβλίο του Χ. Φλάισερ για την παρουσία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στη δημόσια ιστορία αποτελεί μία από τις ελάχιστες ελληνικές μελέτες που προσφέρουν μια εμβριθή αποτίμηση σχετικών ιστοριογραφικών πολέμων στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά, Giorgos Antoniou, «The lost Atlantis of objectivity: the revisionist struggles between the academic and public spheres», *History and Theory*, τ. 46/4 (2007), σ. 92–112· Στράτος Δορδανάς, «Ο Goldhagen, το “νέο κύμα” και ο “διάλογος για την ιστορία”: Όψεις και όροι της δημόσιας ιστορίας στη Γερμανία και στην Ελλάδα», στο Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015, σ. 99-113· Χρήστος Χατζηωσήφ, «Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο και η ελληνική εκδοχή του. Ο αναθεωρητισμός στην ιστοριογραφία της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 369-393.

²⁷ Βλ. το δημοσίευμα που πυροδότησε τον «διάλογο»: Στάθης Καλύβας και Νίκος Μαραντζίδης, «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Νέα/Βιβλιοδρόμιο*, 20-21 Μαρτίου 2004, σ. 10-11.

²⁸ Το 2004 μπορεί να ιδωθεί ως η αρχή του τέλους μιας περιόδου η οποία διήρκεσε για παραπάνω από μία δεκαετία και είχε ως κεντρικά διακυβεύματα τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής, την οικονομική ανάπτυξη και την αναβάθμιση της θέσης της χώρας στον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο χάρτη. Την ίδια στιγμή, η δεκαετία του 1990 υπήρξε μια περίοδος κατά την οποία αναδύθηκαν για ακόμα μια φορά ένας εθνικιστικός και ρατσιστικός λόγος, με αφορμή εθνικά θέματα όπως το Μακεδονικό και εξελίξεις όπως η μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών από τα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη. Για τα πολλαπλά πρόσωπα του εθνικισμού στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, βλ. Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή, Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 246-260.

και θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών στο μέλλον.

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στην πρώτη από τις περιόδους που περιγράφηκαν, ενώ δεν συμπεριλαμβάνει τα χρόνια της δικτατορίας, τα οποία παρότι παρουσιάζουν σημαντικές συνέχειες με το παρελθόν, συνιστούν μια περίοδο κρίσης και, σε πολλές πτυχές της, μετάβασης για την ελληνική κοινωνία. Η αυτόνομη εξέτασή τους σε συνάφεια με όσα προηγήθηκαν και όσα ακολούθησαν μπορεί να προσφέρει πλούσια συμπεράσματα και, εκτός των άλλων, όσον αφορά τη διαχείριση του παρελθόντος²⁹. Η δικτατορία αποτέλεσε μια στιγμή ανάσχεσης μιας συζήτησης η οποία, παρά το περιοριστικό περιβάλλον, είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1950 και συνεχιζόταν στη διάρκεια του 1960. Ο αυταρχισμός της διέκοψε αυτή τη συζήτηση και επανέφερε, με νέους όρους, μια προσπάθεια για την ιστορικοποίηση της δεκαετίας του 1940. Διαμόρφωσε, επίσης, ένα νέο κλίμα συντελώντας σε διεργασίες ανάμεσα σε δυνάμεις που έως τότε βρίσκονταν απέναντι πολιτικά, ενώ λειτούργησε και ως καταλύτης ώστε πολλοί νέοι ιστορικοί, ιδιαίτερα στο εξωτερικό, να στραφούν στη μελέτη της περιόδου. Με λίγο πιο προκλητικό τρόπο και σχετικοποιώντας την περιοδολόγηση που προηγήθηκε, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η δικτατορία δεν αποτέλεσε το τέλος μιας εποχής μελέτης της Αντίστασης αλλά την αρχή μιας άλλης που συνεχίστηκε στη Μεταπολίτευση.

II. Ποια αντίσταση;

Ένα από τα κεντρικά ζητούμενα αυτής της διατριβής αποτελεί ο ορισμός της έννοιας της Εθνικής Αντίστασης και της σημασίας της μέσα από την εξέταση εγχειρημάτων διαφορετικού είδους και προέλευσης, που διεκδίκησαν την ταυτότητα της «ιστορίας», παρότι τα υποκείμενα αυτών των εγχειρημάτων, ατομικά ή συλλογικά, αποτέλεσαν συγχρόνως μέρος της αφήγησης, συχνά με πρωταγωνιστικό ρόλο. Η Εθνική Αντίσταση εξετάζεται ως η υπό κατασκευή ελληνική εκδοχή του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού «αντιστασιακού μύθου», στην οποία σημαντικό ρόλο κατείχε η Αριστερά. Ο όρος «μύθος» χρησιμοποιείται εδώ, όπως και σε πολλές ιστορικές μελέτες, όχι με την παραδοσιακή έννοια της λέξης, αλλά για να περιγράψει τα «τυφλά σημεία» κάθε ιστορικής αναπαράστασης (representation): όσα ένας πολιτισμός, ένα έθνος, ένας θεσμός ή ένας

²⁹ Βλ. ενδεικτικά, Ελένη Κούκη, «Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου. Ιστορικές Επέτειοι και Μνημεία της Επταετίας», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2016.

άνθρωπος, ακόμα και στην περίπτωση που βασικός του στόχος είναι η «αντικειμενικότητα» και η «αλήθεια», αποτυγχάνει να δει όταν σκέφτεται το παρελθόν του³⁰. Ο μεταπολεμικός αντιστασιακός μύθος συγκροτήθηκε κατ' αντιπαράθεση με όσα σχετίζονταν με τη ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες της. Με τα λόγια του Tony Judt, αν υπήρξε ένα σημείο αναφοράς στην εθνική μνήμη για την περίοδο 1939-1945, αυτό σχετιζόταν στενά με «όσα μας έκαναν οι Γερμανοί», αποκρύπτοντας «όσα κάναμε εμείς στους άλλους»:

Αν οι Γερμανοί ήταν ένοχοι, τότε «εμείς» ήμασταν αθώοι. Αν το να είσαι Γερμανός ή να έχεις εργαστεί για τους Γερμανούς και τα συμφέροντά τους –και κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι σε κάθε κατεχόμενη χώρα τέτοιοι άνθρωποι ήταν παρόντες και επιφανείς– συνιστούσε ενοχή, τότε η αθωότητα ταυτιζόταν με μία αντιγερμανική στάση, τόσο μετά το 1945 όσο και πριν. Έτσι για να είναι ένα έθνος αθώο έπρεπε να έχει αντισταθεί, και να το έχει κάνει στην συντριπτική του πλειοψηφία, ένας ισχυρισμός που δημιουργήθηκε αναγκαστικά και επιβλήθηκε με παιδαγωγικό τρόπο σε όλη την Ευρώπη, από την Ιταλία μέχρι την Πολωνία και από την Ολλανδία μέχρι τη Ρουμανία.³¹

Τι ήταν, όμως, η Αντίσταση πέρα από τον μύθο της; Σύμφωνα με το σχήμα του Enzo Traverso, η Αντίσταση αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που συνέθεσαν τον τριακονταετή ευρωπαϊκό εμφύλιο πόλεμο, μια σειρά «ολοκληρωτικών» συγκρούσεων που ξεκίνησαν το 1914 και γνώρισαν το απόγειό τους κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλάζοντας τις έως τότε αντιλήψεις σχετικά με τους διακρατικούς πολέμους του «πολιτισμένου κόσμου» και τους κανόνες που όφειλαν να συμμερίζονται οι εμπόλεμοι. Οι συγκρούσεις αυτές προσομοίαζαν με τους αποικιακούς πολέμους, κατά τους οποίους «οι ευρωπαϊκοί στρατοί δεν αντιμετώπιζαν τακτικούς στρατούς αλλά φυλές και πολεμιστές που δεν είχαν καθορισμένη υπόσταση από τη σκοπιά των κατακτητών» ως εκ τούτου «δεν έκαναν καμία διάκριση μεταξύ στρατιωτών και αμάχων»³². Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, την ώρα που στα πεδία των μαχών συγκρούονταν οι τακτικοί στρατοί, χιλιάδες άνθρωποι σε πανευρωπαϊκή κλίμακα διεξήγαγαν έναν παράλληλο πόλεμο απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις και τους συνεργάτες τους. Ανεξάρτητα από τον χρόνο διεξαγωγής – στις περισσότερες περιπτώσεις εντάθηκε και επεκτάθηκε κυρίως μετά το 1943 ή και

³⁰ Frank R. Ankersmit, «“Presence” and Myth», *History and Theory*, τ. 45/3 (Οκτώβριος 2006), σ. 335.

³¹ Tony Judt, «The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe», *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, τχ. 82, Reason, Theory and History (Ιούνιος 1996), σ. 42.

³² Enzo Traverso, *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μετάφραση: Γιάννης Ευαγγέλου, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013, σ. 98.

αργότερα–, τις μορφές που πήρε και τη μαζικότητά της στις κατεχόμενες χώρες, η Αντίσταση ως οργανωμένη δράση υπήρξε σημαντική παράμετρος του πολέμου (ηθικά, κοινωνικά, πολιτικά, αλλά και στρατιωτικά) για το σύνολο των ευρωπαϊκών πληθυσμών, με υψηλό, επίσης, τίμημα. Μετά τον πόλεμο η συμβολή της αναγνωρίστηκε στο σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών κρατών:

Κατά την Απελευθέρωση, ο παρτιζάνος είναι μια απόλυτα νομιμοποιημένη μορφή. Γίνεται το σύμβολο της εξεγερμένης κοινωνίας των πολιτών, με το οποίο όλοι θέλουν είτε να ταυτιστούν μαζί του (από συμπάθεια) είτε να αναγνωριστούν χάρη σ' αυτόν (από συμφέρον). Μετά από χρόνια μάχης και παρανομίας, ο παρτιζάνος ξαναβρίσκεται στο επίκεντρο της απελευθερωτικής γιορτής που ανατρέπει την κοινωνική τάξη. Ο πρώην συμμορίτης μεταμορφώνεται έτσι σε ήρωα της λαϊκής μυθολογίας: έχασε την τραγική διάσταση του αγώνα για να φορέσει τα χρώματα, παιγνιακά και εύθυμα, ενός γιορταστικού πανδαιμόνιου.³³

Ο αντιφασισμός ως «πολιτειακή θρησκεία», αλλού γρηγορότερα και αλλού πιο αργά, αντικαταστάθηκε από το Ολοκαύτωμα³⁴. Τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, μία από τις επικρατούσες εκδοχές σχετικά με το πρώτο μισό του 20ού αιώνα είναι αυτή των δύο ολοκληρωτισμών (φασιστικού και κομμουνιστικού) και της βίας. Μια αντίληψη που, στην εφαρμογή της όσον αφορά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, απορρίπτει εξίσου τόσο τους φασίστες όσο και εκείνους που τους πολέμησαν στο πλαίσιο εθνικοαπελευθερωτικών, αντιφασιστικών και επαναστατικών κινημάτων –και επισκιάζει ή υποβαθμίζει, παράλληλα με τον αντιστασιακό μύθο, σημαντικές πτυχές του παρελθόντος. Οι αντιφασίστες ως «αυτουργοί της βίας» σταδιακά αποκαθελώθηκαν, συνολικά ή εν μέρει, από τα εθνικά βήθρα, με την εστίαση να μεταφέρεται από τους ήρωες στα θύματα.³⁵

Αποτέλεσε η Ελλάδα μέρος αυτής της διαδικασίας –η οποία θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στα επόμενα κεφάλαια– ή οι ιδιαιτερότητές της, συνδεδεμένες με τον Εμφύλιο και τις συνέπειές του, την καθιστούν ένα ασύμπτωτο παράδειγμα, που λίγα έχει να πάρει από και να προσφέρει στην ιστορία της μνήμης και της ιστοριογραφίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη; Ο Ιάσωνας Χανδρινός έχει προσπαθήσει να διακρίνει τρία τουλάχιστον αφηγήματα όσον αφορά τον μετεμφυλιακό λόγο περί Εθνικής Αντίστασης στην Ελλάδα: α) την αναγνωρισμένη θεσμικά από το 1949 «εθνικόφρονα

³³ Στο ίδιο, σ. 107-108.

³⁴ Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Βοστώνη, Houghton Mifflin, 1999, σ. 199.

³⁵ E. Traverso, *ό.π.*, σ. 12-14.

αντίσταση», η οποία στην πραγματικότητα καθιέρωσε και τον όρο με την προσθήκη του προσδιορισμού «Εθνική» στον διεθνή όρο «Αντίσταση» (Résistance), β) την «απολίτικη αντίσταση» όπως αποτυπώθηκε σε διαφορετικά προϊόντα της σύγχρονης κουλτούρας, και γ) την «εαμική αντίσταση», ένα αφήγημα που αναζητούσε τον εθνικό του χώρο στις ρωγμές της τρέχουσας πολιτικής με όχημα την ΕΔΑ και μια σειρά οργανώσεις και μετωπικά εγχειρήματα γύρω από αυτήν³⁶. Στην τυπολογία αυτή, η οποία αποτελεί μια χρήσιμη βάση για την μελέτη της ελληνικής περίπτωσης τουλάχιστον εντός των εθνικών συνόρων, πρέπει να προστεθεί και μία τέταρτη διακριτή κατηγορία: η Εθνική Αντίσταση ως συνώνυμο του δοσιλογισμού και της ένοπλης αντικομμουνιστικής δράσης στη διάρκεια της Κατοχής και μετά την απελευθέρωση³⁷.

Ο επίσημος λόγος και η πρακτική του μετεμφυλιακού κράτους, σε όλες τις εκδοχές του, απέκλειε από την έννοια την Εθνικής Αντίστασης τη μεγαλύτερη εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση της Κατοχής, το ΕΑΜ. Ο αποκλεισμός αυτός βασιζόταν στο κυρίαρχο σχήμα των «τριών γύρων» κατά το οποίο το σύνολο της δράσης των ελλήνων κομμουνιστών κατά τη δεκαετία του 1940 εντασσόταν σε ένα οργανωμένο σχέδιο βίαιης κατάληψης της εξουσίας³⁸. Η συμμετοχή στο ΕΑΜ αντί για τιμή είχε εξελιχθεί σε στίγμα· ακόμα και για όσους δεν είχαν λάβει μέρος στα Δεκεμβριανά και στον εμφύλιο πόλεμο το κόστος ήταν μεγάλο και συνεπαγόταν τη ζωή στο πλαίσιο ενός καθεστώτος διαρκούς φόβου και ανασφάλειας, τον αποκλεισμό από πολλές πτυχές της δημόσιας δραστηριότητας, τη διάκρισή τους ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας και, σε περιόδους σκλήρυνσης της στάσης του κράτους, την ποινική τους δίωξη.

Στην Ευρώπη, το ψυχροπολεμικό δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός ήταν ασφαλώς απολύτως υπαρκτό, καθορίζοντας το μεταπολεμικό πολιτικοκοινωνικό περιβάλλον, όχι μόνο μεταξύ των κρατών του «ελεύθερου κόσμου» από τη μία μεριά και

³⁶ Ιάσοντας Χανδρινός, «Εθνική Αντίσταση. Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 199-205.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά, Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοπροσώνη*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2005, σ. 113-139, και Δημήτρης Κουσουρής, «Δωσιλογισμός και ιστοριογραφία: Από την πολιτική στην κοινωνική ιστορία του δωσιλογισμού», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 229-243. Για την ιστορία του δοσιλογισμού στην Ελλάδα στη διάρκεια της Κατοχής αλλά και στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006· Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Αναβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011· Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Αθήνα, Πόλις, 2014. Βλ. επίσης τον συλλογικό τόμο: Ι. Μιχαηλίδης, Η. Νικολακόπουλος, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά, Πολυμέρης Βόγλης, «Διαμάχες για το παρελθόν: Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 352-354.

του ανατολικού μπλοκ από την άλλη, αλλά και εντός των δυτικών δημοκρατιών. Η έννοια της Αντίστασης, όπως διαμορφώθηκε, ορίστηκε και αναγνωρίστηκε θεσμικά, στις περισσότερες περιπτώσεις κατά την πρώτη μεταβατική διετία μετά τον πόλεμο, περιλάμβανε τους κομμουνιστές, οι οποίοι έγιναν αποδέκτες των ηθικών και υλικών τιμητικών απολαβών που συνόδευαν αυτήν την διαδικασία. Στα χρόνια που ακολούθησαν, το αντιστασιακό παρελθόν ήταν εκείνο που πρόσφερε νομιμοποίηση στην παρουσία και τη δράση των κομμουνιστικών κομμάτων στη δυτική Ευρώπη, παρότι η τελευταία αμφισβητούνταν, συχνά έμπρακτα, από την πλευρά του κράτους. Σε αυτό το επίπεδο, η μνήμη, καθώς και η ιστορικοποίηση του πρόσφατου παρελθόντος αποτέλεσαν ένα πεδίο διαρκούς ανταγωνισμού εντός των εθνικών κρατών αλλά και δια-εθνικά.³⁹ Ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικοκοινωνικής έντασης και αστάθειας, ο ανταγωνισμός αυτός αποκτούσε ιδιαίτερη ένταση, αφού, σύμφωνα και με τον J. Keane, οι περίοδοι κρίσης οδηγούν σε ένα μεγαλύτερο βαθμό συνειδητοποίησης της σημασίας του παρελθόντος για το παρόν: οι κρίσεις είναι χρονικά διαστήματα στα οποία «οι ζωντανοί μάχονται για τις καρδιές, το μυαλό και τις ψυχές των νεκρών»⁴⁰.

Κεντρική υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής είναι πως στην Ελλάδα η ιστορικοποίηση του πρόσφατου παρελθόντος, μια διαδικασία με σημαντικές συνέπειες με το ευρωπαϊκό παράδειγμα, δεν είχε ως αφετηρία την θεσμική αναγνώριση της αντιστασιακής δράσης, αλλά το διαρκές αίτημά της. Η επίσημη ένταξη της εαμικής Αντίστασης στην εθνική μνήμη χρειάστηκε σχεδόν σαράντα χρόνια για να πραγματοποιηθεί, με κορυφαίο σταθμό αυτής της μακράς ιστορίας τον νόμο 1285 του 1982. Η εξέλιξη αυτή σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε από την εμπειρία της δικτατορίας και τη μετάβαση στη δημοκρατία, το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα που δημιουργήθηκε στη Μεταπολίτευση. Ωστόσο, βασίστηκε επίσης σε ένα διαρκές αίτημα αναγνώρισης τόσο θεσμικής, όσο και αναγνώρισης της ιστορικής σημασίας και της διεθνούς θέσης της ελληνικής Αντίστασης. Σε μεγάλο βαθμό κινητήριοι μοχλοί όσον αφορά τα εγχειρήματα ιστορικοποίησης του πρόσφατου παρελθόντος από την Αριστερά υπήρξε αυτό ακριβώς το αίτημα για αναγνώριση της «εθνικής», δηλαδή της πατριωτικής της δράσης στη διάρκεια της Κατοχής και κατ' επέκταση για την ένταξή της στο «εθνικό σώμα», από το οποίο είχε

³⁹ Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1999. Βλ. επίσης, Enzo Traverso, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*, μετάφραση: Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2016.

⁴⁰ John Keane, «More theses on the philosophy of history», στο J. Tully (επιμ.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, Κέμπριτζ, Polity, 1988, σ. 204-217.

αποβληθεί μεταπολεμικά. Πέραν αυτού, οι προσπάθειες συγκρότησης ενός ιστορικού λόγου για το παρελθόν από μια σειρά προσωπικότητες προερχόμενες από όλο σχεδόν το πολιτικό φάσμα αλλά και από το εξωτερικό βασισμένες στη βιωμένη εμπειρία, παρότι δεν είχαν τις ίδιες αφετηρίες και τα ίδια κίνητρα με την Αριστερά αλλά και μεταξύ τους, ανέδειξαν, διαμόρφωσαν ή επανακαθόρισαν την έννοια της Εθνικής Αντίστασης. Με τον τρόπο αυτόν συνέβαλαν, εμπρόθετα ή μη, στην άντληση εγκυρότητας και στη νομιμοποίηση αυτού του αιτήματος, προκαλώντας ρωγμές στην επίσημη μνήμη του μετεμφυλιακού κράτους.

III. Γιατί ιστορία;

Η λέξη «ιστορία» έχει πολλές και διαφορετικές σημασίες, ενώ συχνά χρησιμοποιείται με έντονα συναισθηματικά φορτισμένο τρόπο⁴¹. Οι σημασίες της ποικίλουν όχι μόνο στον χώρο και στον χρόνο⁴², αλλά και εντός του ίδιου κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος. Όσον αφορά τον «δυτικό πολιτισμό», σε πολλές περιπτώσεις υποδηλώνει το βάρος συγκεκριμένων γεγονότων ή συμβάντων στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον· σε άλλες, αποτελεί συνώνυμο του ίδιου του παρελθόντος. «Ιστορία», ωστόσο, σημαίνει και μελέτη του παρελθόντος: μια ακαδημαϊκή πειθαρχία, η οποία ορίστηκε, αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε παράλληλα με την επικράτηση των εθνικών κρατών από τον 19ο αιώνα. Ο Αντώνης Λιάκος, εξετάζοντας τη διαδικασία συγκρότησης και επέκτασης αυτής της εκδοχής της ιστοριογραφίας ως σημαντική τομή στην παγκόσμια ιστορία, έχει διακρίνει τρεις καθοριστικούς άξονες: α) την διαμόρφωση των εθνικών κρατών στην κεντρική, νότια και ανατολική Ευρώπη από τον 19ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, β) την περίοδο της αποικιοκρατίας κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, και γ) την περίοδο της μετα-αποικιακής εθνικής ανοικοδόμησης (postcolonial nation building) μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴³ Η σύγχρονη ιστοριογραφία, εκκινώντας από τον γερμανικό ιστορικισμό και φτάνοντας στο σήμερα, έχει στο επίκεντρό της, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το γραπτό κείμενο. Έχει, ωστόσο, γνωρίσει πολλές αλλαγές και διαφορετικές τάσεις στο πέρασμα το χρόνου όσον αφορά τις πρακτικές και τους κανόνες

⁴¹ Βλ. Ludmilla Jordanova, *History in Practice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Arnold-Oxford University Press, 2000, σ. 1.

⁴² Βλ. Antonis Liakos, «Canonical and Anticanonical Histories», στο N. Panourgia, G. Marcus (επιμ.), *Ethnographica Moralia: Experiments in Interpretive Anthropology*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2008, σ. 138-139.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 139-143.

που τη διέπουν, τις πηγές της, τη σχέση της με άλλες πειθαρχίες και επιστημονικά πεδία, την ίδια την έννοια της ιστορικής γνώσης και τις δεξιότητες του ιστορικού, καθώς επίσης και τη θέση της στην εκπαίδευση και στον δημόσιο λόγο.⁴⁴

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να εγγραφεί σε μια ευρύτερη διαδικασία αναστοχασμού στις ιστορικές σπουδές που λαμβάνει χώρα τις τελευταίες τέσσερις περίπου δεκαετίες και η οποία με τα λόγια της Έφης Γαζή και της Δήμητρας Λαμπροπούλου, οργανώνεται κυρίως σε δύο άξονες:

Ο πρώτος αφορά τον χαρακτήρα και τις επιστημολογικές προϋποθέσεις και παραδοχές της επιστήμης της ιστορίας, λαμβάνοντας υπόψη βέβαια τις πολλαπλές συνδηλώσεις του όρου στο χρονολογικό του ανάπτυγμα. Ο δεύτερος ορίζεται γύρω από τα ζητήματα συγκρότησης της ιστορικής γνώσης και μνήμης σε κοινωνικά περιβάλλοντα και συλλογικότητες που υπερβαίνουν αυτούς της «επαγγελματικής» ιστορίας και της στενά οριζόμενης ιστορικής εκπαίδευσης.⁴⁵

Μία από τις ερευνητικές έννοιες που αναδύθηκαν στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας είναι αυτή της «ιστορικής κουλτούρας» (Geschichtskultur). Ο όρος δεν ήταν νέος· είχε χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο της παρουσίας του πολιτισμού στην ιστορική σκέψη ήδη από το πρώτο μισό του 20ού αιώνα⁴⁶. Ωστόσο, ήρθε στο προσκήνιο αρχικά στο πλαίσιο μιας προσπάθειας ανανέωσης της δυτικογερμανικής σχολής της διδακτικής της ιστορίας κατά τη δεκαετία του 1970 και έκτοτε αποτέλεσε μια έννοια δυναμική, εξελίξιμη και μεταλλασσόμενη σε πολλά επίπεδα: από τη θεωρητική της πλαισίωση, τα μεθοδολογικά εργαλεία, την επιλογή των αντικειμένων μελέτης ως και τον ίδιο το χαρακτήρα και τη νοηματοδότησή της. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ορίστηκε ως το ιστορικό αντίστοιχο της έννοιας της «πολιτικής κουλτούρας», ενώ κατά τη δεκαετία του 1990 καθιερώθηκε ως μία από τις κεντρικές κατηγορίες της διδακτικής της ιστορίας. Βασικός εισηγητής σε αυτήν την περίοδο υπήρξε ο Jörn Rüsen, σύμφωνα με τον οποίον η ιστορική μάθηση (historical learning) έχει μια εσωτερική και μια εξωτερική όψη: η εσωτερική της όψη αφορά την ιστορική συνείδηση (historical consciousness), η οποία είναι

⁴⁴ L. Jordanova, *ό.π.*, σ. 27-128.

⁴⁵ Έφη Γαζή - Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Βιβλιοκρισίες: David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, 1998, 338 σ., Roy Rozenweig, David Thelen, *The Presence of the Past, Popular Uses of History in American Life*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press 1998, 291 σ.», *Μνήμων*, τχ. 24 (2002), σ. 419-426.

⁴⁶ Για παράδειγμα, το 1931 ο Marc Bloch δημοσίευε στα *Annales* άρθρο με τίτλο «ιστορική κουλτούρα και οικονομική πράξη», βλ. Marc Bloch, «Culture historique et action économique: à propos de l'exemple américain», *Annales d'histoire économique et sociale*, τχ. 9 (15 Ιανουαρίου 1931), σ. 1-4.

ατομική (προσωπική) και γνωστική· η εξωτερική της όψη, η ιστορική κουλτούρα, περιλαμβάνει θεσμούς και οργανισμούς, οι οποίοι διαμορφώνουν τις υποδομές που επιτρέπουν την ύπαρξη των απαραίτητων υποδοχών και δεξιοτήτων για την απόκτηση τόσο γενικής όσο και εξειδικευμένης ιστορικής γνώσης⁴⁷.

Η ιστορική κουλτούρα εκφράζει, λοιπόν, έναν τρόπο προσέγγισης και κατανόησης της πολύπλοκης και αμφίδρομης σχέσης μιας ομάδας ανθρώπων με το παρελθόν και μάλιστα με αυτό που αναγνωρίζει και ορίζει ως δικό της, οικείο παρελθόν. Διερευνώντας την διαδικασία έμμεσης ή άμεσης παραγωγής ιστορίας, ιστορικής γνώσης και μνήμης σε ένα πλαίσιο πολύ ευρύτερο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, επιχειρεί να ανιχνεύσει «τις μορφές της, τις διαδικασίες παραγωγής της, τη συναρμογή της με τις κοινωνικές εξελίξεις, τις συνέπειές της στη βαθύτερη αίσθηση που έχουν οι άνθρωποι για την πορεία της κοινωνίας»⁴⁸. Με άλλα λόγια, σκοπός της έρευνας καθίσταται η ανίχνευση των διαφορετικών επιπέδων και διαδικασιών συγκρότησης μια κοινωνικής ιστορικής συνείδησης σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό ή/και γεωγραφικό χώρο, χρόνο και τόπο, με ιδιαίτερη έμφαση στους παράγοντες που συμβάλλουν στην δημιουργία της, στην ποικιλία και την φύση των μέσων με τα οποία διαδίδεται, τις αναπαραστάσεις της και κάθε είδους δημιουργική πρόσληψή της⁴⁹.

Τόσο η ιστορική κουλτούρα, όσο και οι όροι «δημόσια ιστορία» (public history)⁵⁰ και «κληρονομιά» (heritage)⁵¹ δίνουν ιδιαίτερη σημασία στους τρόπους και στα μέσα εντός των οποίων παράγεται, υπάρχει και διαχέεται η ιστορία, στο πλαίσιο και πέραν της επαγγελματικής ή ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Το ενδιαφέρον αυτό είχε αφορμή, ως ένα βαθμό, την παγκοσμιοποίηση και τον πολλαπλασιασμό των μέσων αυτών κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα την ανάδυση των λεγόμενων «νέων

⁴⁷ Βλ. Aleida Assmann, «Re-framing Memory. Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past», στο K. Tilmans, F. van Vree και J. Winter (επιμ.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Europe*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2010, σ. 35-50· Maria Grever και Robbert-Jan Adriaansen, «Historical Culture: A Concept Revisited», στο M. Carretero, S. Berger, M. Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2017, σ. 75. Βλ. επίσης, Jörn Rüsen, «Experience, interpretation, orientation: three dimensions of historical learning», στο J. Rüsen, *Studies in Metahistory*, Πρετόρια, Human Sciences Research Council, 1993, σ. 85-93.

⁴⁸ Βλ. «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», Πρακτικά συνεδρίου του περ. *Historein*, Δεκέμβριος 2001, ενσωματωμένο cd-rom στο *Historein*, τχ. 4 (2003-2004).

⁴⁹ Fernando Sánchez Marcos, «Historical Culture», [culturahistorica.es, http://www.culturahistorica.es/historical_culture.html](http://www.culturahistorica.es/historical_culture.html), σ. 1 (ανάκτηση: 1/4/2019).

⁵⁰ Βλ. L. Jordanova, *ό.π.*, σ. 141-171.

⁵¹ Για την έννοια της κληρονομιάς βλ. David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1998, σ. 148-172.

μέσων» (new media) με επίκεντρο την εξάπλωση του διαδικτύου⁵². Έτσι, ένα μέρος των σχετικών μελετών έχει κατευθυνθεί στη διερεύνηση αυτού του νέου ρεπερτορίου μέσα από το οποίο το παρελθόν εμπορευματοποιείται, παρουσιάζεται, μεταφέρεται και βιώνεται, στη θέση της ακαδημαϊκής ιστορίας σε αυτό το πλαίσιο με δεδομένες τις αλλαγές στην τεχνολογία, στη θεωρία και την πρόσβαση, καθώς και τα διαφορετικά υβριδικά προϊόντα που παράγονται⁵³. Ωστόσο, η έννοια της ιστορικής κουλτούρας δεν μας βοηθάει να κατανοήσουμε μόνο τους σύγχρονους τρόπους με τους οποίους η ιστορία καταλαμβάνει χώρο στις ζωές των ανθρώπων· μας βοηθάει επίσης να επιστρέψουμε στο παρελθόν και να ξαναδούμε την «ιστορία της ιστορίας» σε διαφορετικές περιόδους και περιβάλλοντα με μια ανανεωμένη ματιά⁵⁴. Δεν αποτελεί ένα σταθερό σύστημα ή συγκεκριμένη μέθοδο αναπαράστασης του παρελθόντος αλλά περισσότερο μια διαδικασία κοινωνικού διαλόγου στην οποία οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος προβάλλονται, εξετάζονται και τίθενται υπό συζήτηση⁵⁵.

Αποτελεί η πρώτη περίοδος ιστορικοποίησης της Αντίστασης ένα προνομιακό πεδίο μελέτης της ιστορικής κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία; Από τη σκοπιά της διάκρισης μεταξύ ιστοριογραφίας και ιστορικής κουλτούρας η προσέγγιση αυτή μπορεί να προσφέρει πλούσια συμπεράσματα. Άλλωστε, όπως έχει επισημανθεί σχετικά με τη δεκαετία του 1960, «στο πεδίο της ιστορικής συνείδησης δεν ήταν τόσο η ιστοριογραφία που καθόριζε το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η κρίση του πολέμου έπρεπε να ενταχτεί αλλά η ποίηση και η λογοτεχνία. Αλλά η ποίηση και η λογοτεχνία της εποχής αυτής δεν είχαν μια εξωτερική σχέση με την ιστορία. Δηλαδή η ιστορία δεν ήταν απλώς το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν. Η ιστορία ήταν το αντικείμενό τους»⁵⁶. Πράγματι, στο περιβάλλον που διαμόρφωσε ο Εμφύλιος και με δεδομένη τη χρονική εγγύτητα των γεγονότων, η λογοτεχνία, η ποίηση, οι εικαστικές τέχνες, η μουσική, ο κινηματογράφος, αποτέλεσαν προσφορότερα μέσα για να μιλήσει κανείς για το παρελθόν από ό,τι η ιστοριογραφία. Ο έμμεσος, συναισθηματικός και αφαιρετικός τους λόγος, καθώς

⁵² Για την ελληνική περίπτωση βλ. ενδεικτικά, Μήτσος Μπιλάλης, *Το παρελθόν στο δίκτυο. Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*, Αθήνα, Historein, EKT/EIE, 2015.

⁵³ Jerome de Groot, *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2009, σ. 1-2.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά, Maria Grever, «The choreography of time. Temporality at nineteenth century world expositions», στο *Syllabus Master History of Society: Historical Culture and Historical Consciousness*, Ρότερνταμ, FHKW, 2008, σ. 1-13.

⁵⁵ F. Sánchez Marcos, ό.π., σ. 2.

⁵⁶ Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία '60: η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Καστανιώτης, 2008, σ. 94-96.

και η πιο «χαλαρή» τους σχέση με την έννοια της «ιστορικής αλήθειας», έδιναν έναν μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας σε εγχειρήματα που εγγράφονται στα παραπάνω πεδία. Και σε αυτό το επίπεδο, η εμπειρία του Εμφυλίου αποτέλεσε μια καταλυτική παράμετρο: «ο μελετητής της μεταπολεμικής νεοελληνικής λογοτεχνίας αλλά και της ιστοριογραφίας και της κουλτούρας γενικότερα», γράφει η Βενετία Αποστολίδου, «δεν θα κατορθώσει να κατανοήσει πολλά φαινόμενα της πολιτισμικής μας ζωής εάν δεν κατανοήσει τη σημασία και τις πολλαπλές συνέπειες που είχε ο εμφύλιος στη ζωή μας»⁵⁷.

Η παρούσα διατριβή, ωστόσο, δεν εστιάζει σε αυτήν τη διάκριση μεταξύ ιστοριογραφίας και ιστορικής κουλτούρας ή ιστοριογραφίας και δημόσιας ιστορίας⁵⁸ επιλέγοντας την εξέταση μίας εκ των δύο κατηγοριών, αλλά σε μία από τις «γκρίζες ζώνες» αυτής της διάκρισης. Εστιάζει σε εγχειρήματα, πέραν της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας⁵⁹, των οποίων η πρόθεση ήταν να συγκροτηθούν και να αναγνωριστούν ως ιστοριογραφικά, καθώς και σε συζητήσεις και διαμάχες που τα εγχειρήματα αυτά προκάλεσαν. Από τη μία μεριά, διαπραγματεύεται την έννοια της ιστορικής κουλτούρας και τον τρόπο που αυτή διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται ως ένα δίκτυο επικοινωνίας, δίνοντας έμφαση τόσο στις αποστάσεις και τις διαιρέσεις της μνήμης όσο και στα νήματα που τις συνδέουν και επιτρέπουν την επικοινωνία, όπου αυτή υπάρχει την επικοινωνία με βάση «νόηματα, κοινές αξίες, κοινές ερμηνείες» και μια κοινή βάση στην κατανόηση του παρελθόντος⁶⁰. Από την άλλη μεριά, η διατριβή υποστηρίζει ότι στη διαδικασία αυτή εξέχοντα ρόλο παίζουν οι δημόσιες διαμάχες (debates), οι οποίες ανάλογα με την ένταση και τη δημοσιότητα που παίρνουν έχουν ονομαστεί και «πόλεμοι ιστορίας» (history wars)· οι τελευταίοι αποτελούν «ένα εργαστήριο για τη μελέτη του πώς η ιστορία είναι ενσωματωμένη στη μαζική εμπειρία»⁶¹.

Η αναφορά στους όρους «ιστορικοποίηση» και «ιστορία» είναι συνειδητή, παρόλο που το αντικείμενο μελέτης της διατριβής εγγράφεται εμφανώς και στις σπουδές της

⁵⁷ Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις, 2010, σ. 13.

⁵⁸ Με τη δημόσια ιστορία να «αποτελεί έναν “όρο ομπρέλα” ο οποίος περικλείει διαφορετικές χρήσεις του παρελθόντος στο παρόν και παραπέμπει στην επικοινωνιακή και δημόσια διάσταση της ιστορίας». Βλ. Ποθητή Χαντζαρούλα, «Η πολιτική και ποιητική διάσταση της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», στο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», *ό.π.*, σ. 3.

⁵⁹ Για την απουσία του πρόσφατου παρελθόντος από τα αντικείμενα μελέτης της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας βλ. ενδεικτικά, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 84-94.

⁶⁰ Π. Χαντζαρούλα, *ό.π.*, σ. 4.

⁶¹ Αντώνης Λιάκος, «Οι πόλεμοι της ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου», στο Δ. Παπαδημητρίου - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2011, σ. 137-160.

μνήμης. Η ιδέα ότι «οι μνήμες ενός κοινόχρηστου παρελθόντος οικοδομούνται και επανοικοδομούνται συλλογικά στο παρόν και δεν ανασύρονται από το παρελθόν»⁶² αποτελεί αφετηρία στην προσπάθεια εξέτασης του περιβάλλοντος, των τρόπων και των διαδικασιών που αυτό συμβαίνει στη μεταπολεμική Ελλάδα. Συγχρόνως, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η διάκριση του παρελθόντος από το παρόν ενέχει μια δυσκολία στο μέτρο που δεν είναι μόνο οι παροντικοί παράγοντες που τείνουν να επηρεάζουν τις αναμνήσεις του παρελθόντος· το παρελθόν τείνει να επηρεάζει (ή, κατά άλλους, να στρεβλώνει), την εμπειρία του παρόντος εξίσου⁶³.

Επιστρέφοντας στην έννοια της μνήμης συναντά κανείς μια σειρά τυπολογίες. Αναφέρθηκα ήδη στους τρεις «ανθρώπους της συλλογικής μνήμης». Μία ακόμη κατηγοριοποίηση με σημαντική επίδραση στο πεδίο προέρχεται από τη δουλειά των Aleida Assmann και Jan Assmann, οι οποίοι εκκινώντας και διαφοροποιώντας την οπτική τους από το έργο του M. Halbwachs, έχουν επίσης διακρίνει τουλάχιστον τρεις κατηγορίες: την «ατομική μνήμη», την «επικοινωνιακή μνήμη» και την «πολιτισμική μνήμη»⁶⁴. Τις κατηγορίες αυτές, μάλιστα, οι Assmann τις αντιστοιχούν με διαφορετικά επίπεδα όσον αφορά τις έννοιες του χρόνου και της ταυτότητας⁶⁵. Είχαν προηγηθεί, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι διακρίσεις του Pierre Nora περί «αρχαιακής μνήμης», της «μνήμης ως καθήκον» και της «αποστασιοποιημένης μνήμης», που εντάσσονται στο έργο αναφοράς του για τους «μνημονικούς τόπους» (*lieux de mémoire*)⁶⁶.

Η ακαδημαϊκή συζήτηση για τη μνήμη, με βάση την παραδοχή ότι η τελευταία αποτελεί μια κοινωνικά διαμοιρασμένη εμπειρία και όχι αποκλειστικά ένα ψυχολογικό φαινόμενο, είναι εξαιρετικά πλούσια, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες· έχει εκβάλλει σε σημαντικές μελέτες, έχει αποτελέσει αυτόνομο αντικείμενο ιστορικής έρευνας σχετιζόμενο με την ιστορία της υποκειμενικότητας, έχει συνδεθεί με μεθοδολογικά και ερμηνευτικά ρεύματα όπως η προφορική ιστορία και έχει αναπτυχθεί μέσα από διαφορετικές

⁶² Ann Rigney, «Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory», *Journal of European Studies*, τ. 35/1 (Μάρτιος 2005), σ. 14.

⁶³ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1989, σ. 2.

⁶⁴ Για την πολιτισμική μνήμη και επίσης την έννοια της «μνήμης εργασίας» (*working memory*) βλ. A. Rigney, *ό.π.*, σ. 11-28.

⁶⁵ Βλ. Jan Assmann, «Communicative and Cultural Memory», στο A. Erll και A. Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, De Gruyter, 2008, σ. 109-110.

⁶⁶ Βλ. Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, τχ. 26 (Ανοιξη 1989), σ. 7-24.

προσεγγίσεις, συχνά αντιπαραθετικές μεταξύ τους⁶⁷. Μία ακόμα σχετική έννοια είναι αυτή των «πολιτικών της μνήμης»: της μνήμης, δηλαδή, ως μια υποκειμενική εμπειρία μας κοινωνικής ομάδας που συντηρεί (ή ανατρέπει) σχέσεις εξουσίας⁶⁸ ή όπως συνοψίζει ο Peter Burke όσον αφορά την «κοινωνική αμνησία»: «το θέμα είναι ποιος θέλει από ποιόν να θυμάται και τι»⁶⁹.

Οι «πολιτικές της μνήμης», καθώς και οι «πολιτικές της ιστορίας»⁷⁰, αποτελούν αναλυτικές κατηγορίες, οι οποίες πέρα από τη χρησιμότητά τους στη μελέτη της μνήμης και της ιστοριογραφίας της Αντίστασης, αναπτύχθηκαν παράλληλα με τις διαδικασίες ιστορικοποίησης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Όπως έχει επισημάνει ο Alon Confino η ίδια η μελέτη της μνήμης μιας σημαντικής ιστορικής εμπειρίας, όπως είναι για παράδειγμα ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, «δεν μπορεί να διαχωριστεί από την εξέλιξη του ίδιου του όρου “μνήμη” μετά το 1945 ως μιας κεντρικής έννοιας στην προσπάθεια κατανόησης του παρελθόντος, ιδιωτικού και δημόσιου, προσωπικού και εθνικού»⁷¹. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για την έννοια και τις πρακτικές της ιστορίας, η οποίες, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την ανάγκη ιστορικοποίησης της καθοριστικής, σε παγκόσμιο επίπεδο, δεκαετίας του 1940.

Μια σημαντική πτυχή της παραπάνω εξέλιξης αποτέλεσε η θέση που πήρε η προσωπική μαρτυρία. Η Annette Wieviorka έχει μελετήσει τις διαφορετικές φάσεις και τους τρόπους με τους οποίους οι αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων εξελίχθηκαν σε κοινωνικά υποκείμενα, από το τέλος του πολέμου μέχρι σήμερα, φτάνοντας σε αυτό που ονομάζει «εποχή του μάρτυρα», από τις δεκαετίες 1970-1980 και μετά. Καθοριστικό γεγονός όσον αφορά αυτήν την εξέλιξη υπήρξε το Ολοκαύτωμα:

Όπως το Άουσβιτς έγινε μετωνυμία του απόλυτου κακού, έτσι και η μνήμη του Ολοκαυτώματος έχει γίνει, καλώς ή κακώς, το απόλυτο μοντέλο όσον αφορά την κατασκευή της μνήμης, το παράδειγμα στις προσπάθειες ανάλυσης πρόσφατων γεγονότων ή στη

⁶⁷ Για ένα πολύ μικρό δείγμα όσον αφορά τη συζήτηση περί συλλογικής μνήμης βλ. το διάλογο μεταξύ του P. Novick και της A. Assmann: Peter Novick, «Comments on Aleida Assmann's lecture», *GHI Bulletin*, τχ. 40 (Ανοιξη 2007), σ. 27-31· Aleida Assmann, «Response to Novick», *στο ίδιο*, σ. 33-38.

⁶⁸ Alon Confino, «Collective memory and Cultural History: Problems of Method», *The American Historical Review*, τ. 102/5 (Δεκέμβριος 1997), σ. 1393.

⁶⁹ Peter Burke, «History as Social Memory», στο T. Butler (επιμ.), *Memory: History, Culture and the Mind*, Νέα Υόρκη, Blackwell, 1989, σ. 108.

⁷⁰ Για τις «πολιτικές της ιστορίας» βλ. ενδεικτικά τη σχετική παρουσίαση στη διδακτορική διατριβή της Ε. Κούκη: Ε. Κούκη, *ό.π.*, σ. 17-23.

⁷¹ A. Confino, *ό.π.*, σ. 1403.

δημιουργία της βάσης για μελλοντικά ιστορικά αφηγήματα γεγονότων που ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια μας και δεν έχουν εξελιχθεί ακόμα σε ιστορία (...) Η αναφορά σε αυτό το παράδειγμα μπορεί να είναι ρητή ή υπόρρητη. Για παράδειγμα, οι ιστορικοί χρησιμοποιούν κατηγορίες και έννοιες που παράχθηκαν την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, γενοκτονία κ.ο.κ.) για να περιγράψουν ένα πιο μακρινό παρελθόν (...) ή για να περιγράψουν τη σύγχρονη εποχή. (...) Χρησιμοποιούν αυτό το παράδειγμα στο παρόν όποτε ακολουθούν πρωτόκολλα που αναπτύχθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα σε σχέση με την τη μνήμη του Ολοκαυτώματος.⁷²

Μιλώντας για τις προσωπικές μαρτυρίες των επιζώντων του Ολοκαυτώματος από τα πρώτα εγχειρήματα συγκέντρωσής τους από τις επιτροπές ιστορίας που συγκροτήθηκαν στην Πολωνία και τη Γερμανία αμέσως μετά τον πόλεμο έως τα σύγχρονα προγράμματα προφορικής ιστορίας, μία σημαντική παρατήρηση της Wiewiorka έχει να κάνει με το γεγονός ότι παρότι οι μαρτυρίες αναδεικνύουν τη μοναδικότητα της εμπειρίας κάθε ατόμου, το κάνουν αυτό χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του καιρού τους και απαντώντας σε ερωτήματα και προσδοκίες συγκεκριμένων (και διαφορετικών κάθε φορά) πολιτικών και ιδεολογικών αναζητήσεων. Επιπλέον, συμμετέχουν σε μια συλλογική μνήμη ή σε συλλογικές μνήμες που ποικίλουν ως προς τη μορφή, τη λειτουργία και τους σκοπούς τους⁷³.

Πέραν του Ολοκαυτώματος, οι προσωπικές μαρτυρίες (γραπτές και προφορικές, εκδομένες αυτοτελώς ή μη) αποτέλεσαν μια σημαντική παράμετρο και μια κεντρική πηγή στη διαδικασία ιστορικοποίησης της Αντίστασης σε όλη την Ευρώπη. Όσοι έζησαν τα γεγονότα, εκτός από το ότι θεώρησαν ότι η εμπειρία τους είχε μεγάλη ιστορική βαρύτητα, συνάντησαν και συμμετείχαν σε ένα περιβάλλον το οποίο ενθάρρυνε την κατάθεση των μαρτυριών τους με πολλούς τρόπους: ως απόδειξη για την θεσμική αναγνώρισή τους και τη διεκδίκηση ηθικών και υλικών ανταμοιβών, ως στοιχεία για την ποινική και θεσμική δίωξη εκείνων που συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής, ως βασική πηγή για τα ιστοριογραφικά εγχειρήματα που έλαβαν χώρα εθνικά και δια-εθνικά στη μεταπολεμική περίοδο. Ο Π. Βόγλης αναφερόμενος στην ελληνική περίπτωση θέτει τρία βασικά ερωτήματα, συνδεδεμένα σε μεγάλο βαθμό με τις αναζητήσεις της Wiewiorka. Τα ερωτήματα που πρέπει κανείς να θέσει ξεκινώντας, έχοντας ως πηγή τον αστερισμό των

⁷² Annette Wiewiorka, *The Era of the Witness*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Cornell University Press, 2006, σ. xiv-xv.

⁷³ Στο ίδιο, σ. xii.

προσωπικών μαρτυριών, στην προκειμένη περίπτωση των γραπτών μαρτυριών όσον αφορά τη δεκαετία του 1940, είναι «ποιος γράφει, πότε γράφει και γιατί γράφει»⁷⁴. Οι απαντήσεις, κάθε φορά, φανερώνουν πολλά στοιχεία τόσο όσον αφορά τα υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, όσο και ως προς το ιδεολογικοπολιτικό περιβάλλον, την κοινωνία, τις θεσμικές υποδοχές και τις ιστοριογραφικές διαδικασίες μιας εποχής. Επιπλέον, οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι συχνά καθοριστικές και για την κατανόηση του «τι γράφει» κανείς σε μια προσωπική μαρτυρία, καθώς και του «πώς το γράφει».⁷⁵

Η μαρτυρία, στις διαφορετικές μορφές της, καθώς και το status και ο ρόλος του μάρτυρα είναι θέματα που απασχολούν ιδιαίτερα την παρούσα διατριβή. Παρόλο, λοιπόν, που στις σελίδες που ακολουθούν επιστρέφουμε συχνά στην έννοια της μνήμης και στα σχήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποτελεί συνειδητή επιλογή η εξέταση ενός μέρους της παραγωγής των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών ως παραγωγής ιστορίας. Οι λόγοι είναι κυρίως δύο: ο πρώτος έχει να κάνει με την ίδια την επιδίωξη των φορέων αυτής της παραγωγής και την πρόσληψή της. Θα υποστηρίξω πως τουλάχιστον όσον αφορά τα έργα και τις διαδικασίες που εξετάζονται, τα έργα αυτά αντιμετωπίζουν έμπρακτα τον εαυτό τους ως «ιστορία», χρησιμοποιώντας ιστοριογραφικές πρακτικές (μεγάλα ερμηνευτικά σχήματα, αναζήτηση μιας κοινά αποδεκτής αλήθειας, τεκμηρίωση κ.ά.) και αναγνωρίζονται ή επιχειρούν να αναγνωριστούν ως «ιστορία». Δεύτερον, θεωρώ πιο γόνιμη την εξέταση της εν λόγω παραγωγής καταρχάς ως ιστορικής κι αυτό διότι πολύ συχνά σε σχετικές μελέτες η αναφορά στη μνήμη ή ακόμα στις πολιτικές και ιδεολογικές χρήσεις του παρελθόντος, χρησιμοποιείται ή προσλαμβάνεται με έναν τρόπο αξιολογικό, ο οποίος οδηγεί σε μια ευθύγραμμη και τελεολογική οπτική κατανόησης του φαινομένου: μετά τη μνήμη και τις εκφράσεις της έρχεται η ιστορία, και μετά η ακόμα «καλύτερη» ιστορία που θέτει τα πιο σωστά ερωτήματα και τα θεραπεύει με πιο επιστημονικό τρόπο.

Αποτελεί συνειδητή επιλογή να διατηρηθούν οι δύο αυτοί όροι, μνήμη και ιστορία, σε ένταση μεταξύ τους, και να εξεταστούν συγχρόνως οι ιδιότητες του ιστορικού και του μάρτυρα (ή της συμπίκνωσης των δύο αυτών εννοιών στο ίδιο πρόσωπο) στο ιστορικό τους πλαίσιο. Ποια ιστορία; Η ιστορία ως η «αρένα μέσα στην οποία αντιπαρατίθενται οι

⁷⁴ Π. Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», *ό.π.*, σ. 69-75.

⁷⁵ Για τις μαρτυρίες της δεκαετίας του 1940 βλ., επίσης, Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σ. 253-266 και Π. Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *ό.π.*, σ. 253-266.

παροντικές και μελλοντικές ταυτότητες μιας κοινωνίας»⁷⁶, με τα λόγια του Fernando Sanchez Marcos, αλλά και η ιστορία ως ένα από τα πεδία μέσω των οποίων μπορεί να εκπληρωθεί η ανάγκη για ορατότητα της βιωμένης εμπειρία και συγχρόνως να παραχθεί και να αναπαραχθεί, επίσης, βίωμα⁷⁷.

IV. Πηγές

Η εκπόνηση αυτής της διατριβής πραγματοποιήθηκε σε ένα χρονικό διάστημα σημαντικής πύκνωσης των ερευνητικών συμβολών για την ιστοριογραφία και τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 και, συγχρόνως, σε μια περίοδο κατά την οποία με πολλούς τρόπους οι ισορροπίες στον δημόσιο λόγο και μια σειρά από παραδοχές και συναινέσεις των τελευταίων δεκαετιών όσον αφορά το εν λόγω πεδίο της νεοελληνικής ιστορίας αμφισβητήθηκαν⁷⁸. Η ιστοριογραφική διαμάχη που ξεκίνησε στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας αποτέλεσε το έναυσμα για την έκδοση μονογραφιών και συλλογικών τόμων, τη διεξαγωγή ερευνών, την πραγματοποίηση συνεδρίων και εκδηλώσεων. Ανανέωσε το ενδιαφέρον για το πεδίο και παράλληλα πυροδότησε και τροφοδότησε μια δημόσια συζήτηση που στη συνέχεια συναντήθηκε με το νέο περιβάλλον που διαμόρφωσε η τρέχουσα οικονομική κρίση. Η ανανέωση του πεδίου, πέραν των νέων μελετών για πτυχές της ιστορίας της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου οι οποίες έως τότε είχαν

⁷⁶ F. Sanchez Marcos, «Historical Culture», ό.π. (ανάκτηση: 15 Σεπτεμβρίου 2018).

⁷⁷ Μία έννοια της ορατότητας (visibility) που μπορεί να συνομιλήσει σε πολλά επίπεδα με τη διαπραγματεύσει της ίδιας έννοιας από την Joan Scott. Βλ. ενδεικτικά, Joan Scott, «The evidence of experience», *Critical Inquiry*, τ. 17/4 (1991), σ. 773-797.

⁷⁸ Ένα σημαντικό μέρος των ιστοριογραφικών αποτιμήσεων που έχουν γραφτεί την τελευταία δεκαετία όσον αφορά τη δεκαετία του 1940, σχετίζονται έμμεσα ή άμεσα με την διαμάχη που προκάλεσε η εμφάνιση του «νέου κύματος». Βλ. Στάθης Καλύβας, «Εμφύλιος πόλεμος (1943–1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 11 (2003), σ. 37-70· Giorgos Antoniou και Nikos Marantzidis, «The Axis occupation and civil war: changing trends in Greek historiography, 1941–2002», *Journal of Peace Research*, τ. 41/2 (2004), σ. 223–231· Θανάσης Σφήκας, «Ένα ιστοριογραφικό ταξίδι στη χώρα του Γκιούλιβερ: Η ελληνική ιστοριογραφία και οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία*, τχ. 33 (2004), σ. 311–362. Βλ. επίσης τους συλλογικούς τόμους, Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008· Κ. Γαρδίκας κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, ό.π., καθώς και την εισαγωγή των επιμελητών στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 7-25. Όσον αφορά παλιότερες αποτιμήσεις, βλ. ενδεικτικά, Προκόπης Παπαστράτης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940–1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988), σ. 183-187· Α. Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», ό.π., σ. 25–36. Βλ. τέλος, την πρόσφατη συμβολή: Polymeris Voglis - Ioannis Nioutsikos, «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment», *Südosteuropa*, τ. 65/2 (2017), σ. 316-333.

παραμένει στο περιθώριο της ιστορικής έρευνας⁷⁹, αφορά, σε μεγάλο βαθμό, ακριβώς αυτήν τη μετατόπιση από την ιστορία στη μεταϊστορία της περιόδου⁸⁰.

Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρείται η αξιοποίηση των σύγχρονων μελετών στο πεδίο, καθώς και της πλούσιας διεθνούς βιβλιογραφίας αναφορικά με την ιστοριογραφία, τη μνήμη, την ιστορική κουλτούρα και εν γένει τη διαχείριση του συγκρουσιακού και τραυματικού παρελθόντος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου⁸¹. Επιπρόσθετα, μια δηλωμένη πρόθεση της διατριβής είναι να διαχειριστεί την διαδικασία διαμόρφωσης των πρώτων αφηγημάτων για την ελληνική Αντίσταση ως προϊόν της εποχής της· ως μέρος, δηλαδή, της μεταπολεμικής πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της Ελλάδας και όχι ως ένα φαινόμενο εκτός αυτής, όπως συχνά αντιμετωπίζεται η ιστοριογραφία. Όσοι και όσες συμμετείχαν σε αυτήν τη διαδικασία, το έκαναν ακολουθώντας κοινές ή διακριτές διαδρομές εντός και εκτός των συνόρων, συμμετέχοντας σε σύγχρονα πολιτικά εγχειρήματα και συλλογικότητες, αντιμετωπίζοντας τις καθημερινές προκλήσεις της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής στην εργασία, το περιβάλλον και τις σχέσεις τους· καταναλώνοντας τα ποικίλα υλικά, πνευματικά και πολιτιστικά προϊόντα της εποχής τους. Ήταν, τελικά, διαφορετικοί άνθρωποι από αυτούς για τους οποίους μιλούσαν στα γραπτά και τις ομιλίες τους, παρά το γεγονός ότι μπορεί να είχαν το ίδιο όνομα και, σε

⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά τις συμβολές για το φαινόμενο του δοσιλογισμού, Ι. Μιχαηλίδης - Η. Νικολακόπουλος - Χ. Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών*, ό.π. Σ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, ό.π. Σ. Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη*, ό.π. Δ. Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων*, ό.π. Βλ. επίσης τη συζήτηση για την περίοδο των Δεκεμβριανών, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944. Η Μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014· Δανάη Γιαννοπούλου, *Η Μάχη της Προπαγάνδας. Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον Αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα, Ασίνη, 2014· Προκόπης Παπαστράτης - Μιχάλης Λυμπεράτος - Λη Σαράφη (επιμ.), *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, Σωματείο Σύγχρονη Ιστορία, 2016· Θανάσης Σφήκας - Λουκιανός Χασιώτης - Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016· Πολυμέρης Βόγλης - Ιωάννα Παπαθανασίου - Τάσος Σακελλαρόπουλος - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017.

⁸⁰ Αναφέρω ενδεικτικά τις μελέτες: Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλις, 2014· Μάγδα Φυτιλή, «Μνήμη, Λήθη και Δημοκρατία: μια σύγκριση της ελληνικής με την ισπανική περίπτωση», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα/Μαδρίτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών/Universidad Autónoma de Madrid, 2016· επιπλέον, τους συλλογικούς τόμους: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008· Βασίλης Δαλκαβούκης κ.ά. (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012· Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

⁸¹ Ο όρος «διαχείριση του παρελθόντος» χρησιμοποιείται εδώ ως μία εκδοχή του γερμανικού όρου «Vergangenheitsbewältigung» και του αγγλικού «coming to terms with the past». Βλ. Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, ό.π., σ. 65-67. Το έναυσμα και οι πρώτες κατευθύνσεις όσον αφορά τη βιβλιογραφική έρευνα σε αυτό το πλαίσιο προήλθαν από τη συμμετοχή στα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Αντώνη Λιάκου με θέμα την «ιστορική κουλτούρα», ενώ μεγάλο μέρος της έρευνας πραγματοποιήθηκε στη βιβλιοθήκη του τμήματος Ιστορίας και Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης (UB) υπό την καθοδήγηση του Fernando Sánchez Marcos.

μεγάλο βαθμό, να στήριζαν την ταυτότητά τους στα γεγονότα, τις εμπειρίες και τα τραύματα του παρελθόντος. Με βάση αυτήν την πρόθεση, η διαρκώς αναπτυσσόμενη βιβλιογραφία σχετικά με διαφορετικές πτυχές των δεκαετιών 1950 και 1960, υπήρξε πολύτιμη⁸².

Αν μία από τις πρώτες προϋποθέσεις για την εκπόνηση μιας ιστορικής μελέτης είναι να βρει «το αρχείο της», η ανά χειράς διδακτορική διατριβή έχει, πιθανώς, μια ιδιαιτερότητα: το «αρχείο» στο οποίο στηρίζεται, στην πραγματικότητα έπρεπε να συγκροτηθεί στη διάρκειά της και συνίσταται στο σώμα των έργων που παράχθηκαν στην υπό εξέταση περίοδο με αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν⁸³. Σε αυτά περιλαμβάνονται εκδομένες μαρτυρίες, ιστοριογραφικά εγχειρήματα από την Ελλάδα και το εξωτερικό, περιοδικές εκδόσεις, βιογραφίες και τοπικές ιστορίες, αφιερώματα, επιφυλλίδες, άρθρα και επιστολές στον Τύπο. Ο διακριτός κατάλογος των εν λόγω έργων στο πλαίσιο της «βιβλιογραφίας» φιλοδοξεί να έχει μια αυτόνομη αξία. Όσον αφορά την αρχειακή έρευνα, αυτή σχετίστηκε άμεσα και αμφίδρομα με τα εγχειρήματα που επιλέχθηκαν να εξεταστούν ως case studies και περιλαμβάνουν τα αρχεία της προδικτατορικής Εναίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) που απόκεινται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), το προσωπικό αρχείο του Κομνηνού

⁸² Ξεκινώντας από το πεδίο της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, πέραν της *καχεκτικής δημοκρατίας* του Η. Νικολακόπουλου, αναφέρω ενδεικτικά τις μελέτες του Σωτήρη Ριζά και του Ευάνθη Χατζηβασιλείου για την ελληνική πολιτική, τον ψυχρό πόλεμο και το κυπριακό ζήτημα, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009· του ίδιου, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Αθήνα, Πατάκης, 2005· Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008· του ίδιου, *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016. Αναφέρω επίσης, πέρα από τις σημαντικές εργασίες της Ιωάννας Παπαθανασίου για την ΕΔΑ, τη ΔΝΛ και τα αρχεία τους, τις πρόσφατες μελέτες για την ιστορία πολιτικών κομμάτων της περιόδου: Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2016· Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2017· Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανέκδοτος αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018. Τέλος, επισημαίνω ενδεικτικά τις μελέτες και τους συλλογικούς τόμους με αναφορά στις ιδεολογικές αναζητήσεις, την εργασία, τα κοινωνικά υποκείμενα και τις συνθήκες της μεταπολεμικής εποχής: Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006· Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Ελλάδα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009· Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Εύη Ολυμπίου - Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010· Άλκης Ρήγος - Σεραφείμ Σεφεριάδης - Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008· Συλλογικό, *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, 2002.

⁸³ Η βιβλιογραφική έρευνα είχε ως εκκίνηση την πολύτιμη σχετική εργασία του Χάγκεν Φλάισερ που δημοσιεύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ - Στήβεν Μπόουμαν, *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση: Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984. Συνεχίστηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα» (επιστ. υπεύθ.: Εφη Γαζή) και κατέληξε στο πλαίσιο της συνεργασίας του γράφοντος στη νέα έκδοση του βιβλιογραφικού οδηγού, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019 (υπό έκδοση).

Πυρομάγλου (Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου), το αρχείο του C.M. Woodhouse (Liddell Hart Military Archives, King's College London), τα αρχεία του τμήματος Εθνικής Αντίστασης της Διεύθυνσης Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΙΑΘΑ), καθώς και τα ψηφιοποιημένα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ). Τέλος, η έρευνα σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής πραγματοποιήθηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στα ΑΣΚΙ και στο Εθνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), ενώ αξιοποιήθηκαν οι μεγάλες ψηφιοποιημένες σειρές εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης (*Ελευθερία, Μακεδονία, Εμπρός, Ριζοσπάστης*) και του αρχείου του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη (*Τα Νέα, Το Βήμα*).

V. Μεθοδολογικές και δομικές επιλογές

Στόχος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, όπως περιγράφηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν, είναι η μελέτη της συγκρότησης των πρώτων εγχειρημάτων ιστοριοποίησης της ελληνικής Αντίστασης σε μια μακρά περίοδο είκοσι, περίπου, ετών. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι το σημαντικότερο και πλέον επιδραστικό για την συνολική ιστοριογραφία της ελληνικής Αντίστασης στοιχείο αυτής της διαδικασίας υπήρξε ένα διαρκές αίτημα «αναγνώρισης» και «αποκατάστασης» με κεντρικές τις έννοιες της δικαιοσύνης και της ιστορικής αλήθειας. Τα βασικά ερωτήματα που συνοδεύουν αυτήν την υπόθεση εργασίας συνίστανται α) στον ρόλο του παρόντος, αφενός, και της βιωμένης εμπειρίας, αφετέρου, όσον αφορά τον λόγο και τις επιλογές των συμμετεχόντων, καθώς και τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, β) στη συνάφεια και τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης στο πλαίσιο μιας διεθνούς ιστορίας, όπως είναι η συγκρότηση της ιστοριογραφίας των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης μετά τον πόλεμο, γ) στα υποκείμενα, τους χρόνους, τα μέσα, τις διαδρομές και τη γεωγραφία αυτής της διαδικασίας, καθώς και δ) στα προτάγματα, τους συμβιβασμούς και τις αποσιωπήσεις τις οποίες η συγκεκριμένη ιστορία της ελληνικής Αντίστασης περιλάμβανε, ως μια εθνική ιστορία υπό κατασκευή αλλά και ως μία εναλλακτική αφήγηση: μία αντι-ιστορία (counter-history) ανταγωνιστική στην κυρίαρχη εκδοχή του μετεμφυλιακού κράτους για το πρόσφατο παρελθόν, αλλά και ευρύτερα, για την ίδια την ελληνική ιστορία.

Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται μια σειρά επιλογών όσον αφορά την έρευνα, με κεντρική ιδέα την εναλλαγή της εστίασης από το «μεγάλο» στο «μικρό» και αντίστροφα.

Οι επιλογές αυτές, πρώτον, σχετίζονται με το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η συλλογιστική μου και στο οποίο αναφέρθηκα στα προηγούμενα τμήματα της εισαγωγής. Δεύτερον, καθόρισαν τη διαχείριση της βιβλιογραφίας και του αρχειακού υλικού. Ένα παράδειγμα: η έρευνα στον Τύπο της εποχής πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα. Από τη μία μεριά, με συστηματική αποδελτίωση συγκεκριμένων εντύπων που φιλοξενούσαν ή σχετίζονταν με τα υπό εξέταση εγχειρήματα σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, το οποίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εκτεινόταν από διάστημα μερικών ημερών έως και δύο ή παραπάνω χρόνων. Παράλληλα, ωστόσο, οι δυνατότητες που προσφέρουν πλέον στην πρόσβαση και στην αναζήτηση (θεμάτων, προσώπων, όρων) οι ψηφιοποιημένες συλλογές –εφημερίδων, στο συγκεκριμένο παράδειγμα, αλλά και αρχειακών τεκμηρίων ευρύτερα– επέτρεψαν τη συνολικότερη θέαση του περιβάλλοντος και των διαδικασιών στις οποίες εγγράφονταν τα εν λόγω εγχειρήματα στο σύνολο της υπό εξέταση περιόδου και με βάση ένα ευρύτερο σώμα πηγών. Επέτρεψαν, επίσης, την ανάδειξη της συνομιλίας τους με, φαινομενικά, ασύμπτωτα και διαφορετικής προέλευσης εγχειρήματα. Τρίτον, οι ερευνητικές επιλογές καθώς και οι στοχεύσεις της παρούσας διατριβής αντανακλώνται στον τρόπο με τον οποίο δομήθηκαν οι τρεις ενότητες της και τα κεφάλαια που περιλαμβάνουν. Η εναλλαγή της εστίασης, μεταξύ και εντός των ενοτήτων και των κεφαλαίων, από ευρύτερες διεθνείς και εθνικές διαδικασίες σε επιμέρους παραδείγματα και προσωπικές ιστορίες, είναι εμπρόθετη, αποσκοπώντας να στρέψει το βλέμμα, πέρα από τη μεγάλη εικόνα, στα ίδια τα πρόσωπα και τις διαδρομές τους· στα υποκείμενα αυτών των διαδικασιών.

Η πρώτη ενότητα της διατριβής επιχειρεί μια χαρτογράφηση των δεδομένων που διαμόρφωσαν τη μεταπολεμική ευρωπαϊκή πραγματικότητα με κεντρικό το ζήτημα της πολεμικής εμπειρίας της δεκαετίας του 1940 και της κληρονομιάς της. Το πρώτο από τα δύο κεφάλαια που αποτελούν τη συγκεκριμένη ενότητα, διαπραγματεύεται αφενός τη διαχείριση του τότε πρόσφατου παρελθόντος σε μια σειρά ευρωπαϊκών κρατών, τόσο από την πλευρά των νικητών όσο και των ηττημένων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, με στόχο την επισήμανση των κοινών στοιχείων και των ιδιαιτεροτήτων κάθε εθνικού παραδείγματος. Αφετέρου, ασχολείται με ορισμένες δια-εθνικές προσπάθειες συγκρότησης μιας ιστορίας των ευρωπαϊκών αντιστασιακών κινημάτων, συνδεδεμένη με τη δραστηριότητα συσσωματώσεων παλιών αντιστασιακών και θυμάτων πολέμου, καθώς και μέσα από την εξέταση γεγονότων, όπως τα διεθνή συνέδρια για την ιστορία της ευρωπαϊκής αντίστασης που πραγματοποιήθηκαν στις δεκαετίες του 1950 και του 1960.

Κεντρικός άξονας που διαπερνάει και τις δύο όψεις αυτής της διαδικασίας –την εθνική και τη διεθνή– είναι ο Ψυχρός Πόλεμος και, συγκεκριμένα, ο τρόπος με τον οποίον ο τελευταίος ομαδοποίησε κράτη, ανθρώπους και πολιτικές, συγκρότησε ταυτότητες και ιστορικές αφηγήσεις. Μέριμνα, ωστόσο, του εν λόγω κεφαλαίου, αποτελεί, συγχρόνως, η ανάδειξη της συνομιλίας και των συγκλίσεων των δύο κόσμων στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους για το παρελθόν. Το τελευταίο μέρος ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίον η ανάγκη για ιστορικοποίηση της εμπειρίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ανανέωσε, σε ευρωπαϊκό επίπεδο τις ιστορικές σπουδές και συνέβαλε στη συγκρότηση ενός νέου πεδίου, της «συγχρονης ιστορίας» ή «ιστορίας των παρόντων χρόνων».

Το δεύτερο κεφάλαιο, επίσης στο πλαίσιο της πρώτης ενότητας, εστιάζει στην ελληνική περίπτωση. Εκκινεί από το παράδειγμα μιας επετείου: αυτής της 28^{ης} Οκτωβρίου και της καθιέρωσής της ως εθνικής εορτής από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας την επαύριον της απελευθέρωσης. Η θέσπιση της επετείου το 1944 και η τελετουργική πράξη που την συνόδευσε συνιστά, συγχρόνως, μια κομβική στιγμή «επίσημης αναγνώρισης» της περιόδου που προηγήθηκε, στο μέτρο που περιλάμβανε ρητά της έννοια της αντίστασης. Πέρα από τον πρώτο αυτόν εορτασμό, παρακολουθούμε τη διαδρομή της 28^{ης} Οκτωβρίου στο χρόνο, τις ανανοηματοδοτήσεις της με βάση τις προτεραιότητες της συγχρονίας, καθώς και τα στοιχεία εκείνα που συντέλεσαν στην καθιέρωσή της ως μιας από τις δύο σημαντικότερες ιστορικές επετείες του ελληνικού κράτους. Μέσα από το παράδειγμα αυτής της διαδρομής αντανακλώνται, επίσης, οι δύο άλλοι βασικοί άξονες, άρρηκτα συνδεδεμένοι μεταξύ του, οι οποίοι καθόρισαν την πρόσληψη της δεκαετίας του 1940. Με αυτούς ασχολούνται τα υπόλοιπα μέρη του κεφαλαίου: ο ένας είναι ο Εμφύλιος και οι συνέπειές του, ο οποίος συνιστά και το κλειδί για την κατανόηση της ελληνικής ιδιαιτερότητας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο άλλος άξονας, όπως υποστηρίζει η παρούσα μελέτη, είναι ένα διαρκές αίτημα για την ανάδειξη της σημασίας της Αντίστασης, με τα χαρακτηριστικά ενός εθνικού αφηγήματος ενταγμένου στις μεγάλες στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Στη συζήτηση για την Αντίσταση, που αποτέλεσε και μια έμμεση συζήτηση για τον Εμφύλιο, η Αριστερά κατέβαλε σταδιακά έναν μεγάλο χώρο, ορίζοντας σε ένα βαθμό και τα θέματά της. Ωστόσο, ήταν μια συζήτηση που δεν αφορούσε μόνο την Αριστερά. Το κεφάλαιο εικονογραφεί σταθμούς και γεγονότα αυτής της ιστορίας, πολλά από τα οποία θα εξεταστούν αναλυτικότερα στις επόμενες ενότητες. Επιπλέον, χαρτογραφεί το πεδίο, αναζητώντας τις πυκνώσεις, τα υποκείμενα και τη γεωγραφία του, εντός και εκτός των συνόρων.

Τα τέσσερα κεφάλαια που συγκροτούν τη δεύτερη ενότητα της διατριβής έχουν ως αφιετηρία αντίστοιχα case studies. Τα διαφορετικού είδους και προέλευσης εγχειρήματα που εξετάζονται σε αυτό το πλαίσιο ανήκουν στην περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960, κατά την οποία η συζήτηση γύρω από την Εθνική Αντίσταση γνώρισε την μεγαλύτερη ένταση. Η ανάλυση ωστόσο δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη περίοδο. Τα εγχειρήματα αυτά αποτελούν το έναυσμα για την περιγραφή ευρύτερων διαδικασιών, διαδρομών και κοινοτήτων μνήμης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, καθώς και την εξέταση των αφηγημάτων που διαμορφώθηκαν μέσω αυτών των διαδικασιών.

Πιο συγκεκριμένα: το τρίτο κεφάλαιο εκκινώντας από μια διάλεξη του παλιού ηγετικού στελέχους της βρετανικής Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive, SOE) στο Μόναχο το 1957, και της μεγάλης αντίδρασης που προκάλεσε η δημοσίευσή της στην εφ. *Ελευθερία* ένα χρόνο αργότερα, φέρνει στο προσκήνιο δύο κοινότητες, οι οποίες δεν έχουν τύχει συστηματικής μελέτης ως αυτόνομοι φορείς συγκρότησης της ελληνικής αντιστασιακής ιστοριογραφίας: τους Βρετανούς που βρέθηκαν στην Ελλάδα στη διάρκεια της Κατοχής ως μέλη των συμμαχικών αποστολών και ενεπλάκησαν με πολλούς τρόπους στην πορεία των αντιστασιακών κινημάτων, καθώς και τα στελέχη της μη εαμικής Αντίστασης, τα οποία αποτέλεσαν τους μοναδικούς, για το κράτος, επίσημους εκπροσώπους της στην υπό εξέταση περίοδο. Με επίκεντρο τη συγκεκριμένη δημόσια διαμάχη, αναλύονται ζητήματα που αφορούν τη δραστηριότητα των δύο ετερογενών κοινοτήτων, τον ρόλο επίκαιρων εθνικών θεμάτων όπως το Κυπριακό στην πρόσληψη του παρελθόντος, τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων για την ιστορία, τους ιστορικούς και την έννοια της ιστορικής αλήθειας, τις διαφορετικές αντιλήψεις στη Μεγάλη Βρετανία σχετικά με τη στρατηγική της χώρας κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου με το βλέμμα στη σταδιακή απώλεια των αποικιών της, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους το αίτημα της αναγνώρισης της αντίστασης αφορούσε και τον μη εαμικό χώρο.

Το τέταρτο κεφάλαιο ασχολείται με ένα κεντρικό εγχείρημα για την ελληνική Αριστερά, αυτό της σύνταξης και δημοσίευσης του συλλογικού χρονικού της Εθνικής Αντίστασης, *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!*, βασικό αντικείμενο της δουλειάς του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ από την ίδρυσή του το 1959 στην υπερορία. Το χρονικό δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στην εφ. *Η Αυγή* σε μια πολύμηνη σειρά από το καλοκαίρι του 1963 έως τις αρχές του 1964, ενώ γνώρισε δύο εκδόσεις, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, η πρώτη

το 1964 στην Ελλάδα και η δεύτερη το 1967 στις ανατολικές χώρες. Η πορεία της σύνταξης, δημοσίευσης και συνεχούς επεξεργασίας του χρονικού στη διάρκεια τουλάχιστον μιας πενταετίας, τόσο από τα στελέχη του εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος, όσο και από το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ στην Ελλάδα, αντανακλά στοιχεία της σχέσης των δύο κομμάτων, καθώς επίσης τους τρόπους και τις λογικές της κομματικής ιστοριογραφίας: η εξέταση του περιεχομένου ενός μέρους των μαρτυριών που συλλέχθηκαν από πρώην στελέχη του ΕΛΑΣ στις ανατολικές χώρες ως μέρος της έρευνας για τη σύνταξη του χρονικού είναι ενδεικτική. Πέραν αυτών, η εστίαση σε κάθε μία από τις τρεις εκδοχές του έργου αποκαλύπτει διαφορετικά στοιχεία, που σχετίζονται τόσο με τα αριστερά προτάγματα της «επικαιροποίησης» και της «αποκατάστασης» της Εθνικής Αντίστασης, όσο και ευρύτερα με πρακτικές της εποχής, όπως για παράδειγμα την δημοσίευση στον Τύπο εκτενών ιστορικών έργων σε συνέχειες και την πρακτική του δημόσιου σχολιασμού των δημοσιεύσεων μέσω των επιστολών αναγνωστών.

Η σχέση ΚΚΕ-ΕΔΑ είναι ένα από τα ζητήματα που απασχολούν και το πέμπτο κεφάλαιο, το οποίο ξεκινάει παρακολουθώντας τις περιπέτειες μιας ελληνικής αντιπροσωπείας που συγκροτήθηκε μέσω της Διεθνούς Ομοσπονδίας Αντιστασιακών (Fédération Internationale des Résistants, FIR), ώστε να συμμετάσχει στο 3^ο διεθνές συνέδριο για την ιστορία των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης, που πραγματοποιήθηκε στην Τσεχοσλοβακία το 1963. Το ενδιαφέρον, εδώ, δεν περιορίζεται στην παρουσία των Ελλήνων –και τους τρόπους με τους οποίους οι διεθνείς αυτές διαδικασίες επηρέασαν τα ελληνικά αφηγήματα– αλλά αφορά και στις ίδιες εργασίες του συνεδρίου στο οποίο συμμετείχαν ιστορικοί και παλιοί αντιστασιακοί προερχόμενοι και από τα δύο ψυχροπολεμικά στρατόπεδα. Στη συνέχεια, η εστίαση μεταφέρεται στην ίδια τη FIR και τη δράση της, ως μια μετωπική οργάνωση του διεθνούς κομμουνισμού και έναν διεθνή μεσολαβητή μνήμης, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι τρόποι με τους οποίους η ελληνική Αριστερά μέσω της FIR επιχείρησε να εντάξει την ελληνική Αντίσταση στο διεθνές πλαίσιο, καθώς επίσης να αντλήσει νομιμοποίηση και να ασκήσει πίεση στην Ελλάδα για μια σειρά ζητήματα, ανάμεσά τους και το ζήτημα της αναγνώρισης. Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο, παρακολουθούμε πώς ο Μανώλης Γλέζος με αφορμή την ποινική δίωξή του το 1958 και την διεθνή καμπάνια που αναπτύχθηκε για την απελευθέρωσή του, εξελίχθηκε σε μία από τις πιο αναγνωρίσιμες προσωπικότητες της ελληνικής Αντίστασης στο εξωτερικό.

Η δεύτερη ενότητα κλείνει με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στους νικητές του Εμφυλίου. Ως case study, σε αυτήν την περίπτωση, εξετάζεται το απομνημόνευμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, που εκδόθηκε το 1964. Με το έργο αυτό ο τότε αρχηγός της ΕΡΕ στην πραγματικότητα συνομιλούσε με τον λόγο περί Εθνικής Αντίστασης που είχε αναπτυχθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και καταλάμβανε όλο και περισσότερο χώρο στη δημόσια σφαίρα. Συνομιλούσε επίσης με τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου στο συγκεκριμένο πεδίο, ενώ τοποθετούνταν για μια σειρά ζητήματα που αφορούσαν την προσωπική του εμπλοκή στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Ο λόγος του Κανελλόπουλου και οι αντιδράσεις σε αυτόν τόσο εξ αριστερών όσο και εκ δεξιών, μας εισάγει στον κόσμο της εθνοφροσύνης, στους εκπροσώπους του οποίου συγκαταλέγεται ένα μεγάλο μέρος του αστικού πολιτικού κόσμου, ο ελληνικός στρατός, θεσμοί που ανέλαβαν κεντρικό ρόλο στο μετεμφυλιακό κράτος όπως τα σώματα ασφαλείας, καθώς και θεσμοί που είχαν ισχυρούς δεσμούς με το κράτος διαχρονικά, όπως η εκκλησία και το πανεπιστήμιο. Καθοριστική στη διαμόρφωση αυτού του χώρου υπήρξε η συμβολή του αμερικανικού παράγοντα και της ενεργής παρουσίας του στην Ελλάδα από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, αφενός επιχειρεί μία ανασκόπηση στον λόγο αυτού του κόσμου για το πρόσφατο παρελθόν, εστιάζοντας στη θέση της Αντίστασης στο πλαίσιο αυτού του λόγου. Αφετέρου, παρακολουθεί τη διαδρομή του με βάση τρεις χαρακτηριστικούς σταθμούς: την έκθεση «Πολέμου και Θυσιών» που έλαβε χώρα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1946, τη σειρά μελετών της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), «Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» που εγκαινιάστηκε το 1956, καθώς και το συνέδριο «Greece since the Second World War» το οποίο πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ με αφορμή τα εικοσάχρονα του δόγματος Τρούμαν, λίγες μόνο μέρες πριν το απριλιανό πραξικόπημα του 1967.

Η τελευταία ενότητα της ανά χειράς διατριβής επιστρέφει στις υποθέσεις εργασίας της και τις παρατηρεί ξανά υπό το πρίσμα των περιπτώσεων που εξετάστηκαν αλλά και νέου υλικού, με επίκεντρο την ίδια την έννοια της Εθνικής Αντίστασης, ως μια έννοια υπό κατασκευή στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας. Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο αναζητά τα νήματα που συνδέουν ανθρώπους, διαδρομές και αφηγήματα στο πλαίσιο της διαιρεμένης μνήμης της περιόδου. Ξεκινώντας από την ίδια τη μορφή του αντιστασιακού ιστορικού και τις πολλαπλές ιδιότητες που περιλάμβανε, και διατηρώντας το βλέμμα στραμμένο και στο ευρωπαϊκό παράδειγμα, ανοίγει μια συζήτηση που στην

πραγματικότητα αφορά τους επιθετικούς προσδιορισμούς που χαρακτήρισαν την Αντίσταση και τη σημασία της: ανάμεσά τους τα επίθετα «αδικαίωτη», «εθνική», «ηρωική». Με βάση αυτούς τους προσδιορισμούς επιστρέφουμε, καταρχάς, στη σημασία και τις διαφορετικές διαστάσεις του αιτήματος της αναγνώρισης καθόλη τη διάρκεια της περιόδου και, συγχρόνως, με ορόσημο το έτος 1964. Πέραν της συγκεκριμένης διεκδίκησης, αλλά και σε σύνδεση με αυτή, εξετάζεται ένα άλλο αίτημα: αυτό της ένταξης της Αντίστασης στην ελληνική ιστορία, ως μέρος του πάνθεου των μεγάλων στιγμών της από την αρχαιότητα μέχρι τη συγχρονία· ένα εγχείρημα συμφιλιωτικό που προϋπέθετε, ωστόσο, μια σειρά υπερβάσεις, συνέργειες, συμβιβασμούς και αποσιωπήσεις. Τέλος, αφορούσε μια σειρά παρουσίες (ήρωες, μάρτυρες και θύματα) αλλά και ηχηρές απουσίες. Με αυτούς τους αφανείς ολοκληρώνεται η ενότητα: όσους αποβλήθηκαν από το εθνικό σώμα και τη μνήμη του, όσες και όσους διεκδίκησαν την παρουσία τους, αλλά και όσους, παρότι απόντες, καθόρισαν σε διαφορετικά επίπεδα τον χαρακτήρα των εν λόγω αφηγημάτων.

Τέλος, ο επίλογος, «ξαναδιαβάζει» τις θεωρητικές συνδηλώσεις της διατριβής με επίκεντρο την έννοια της εμπειρίας, ενώ επιστρέφει στη γλώσσα και τις ταυτότητες, τόσο των υποκειμένων, όσο και του ίδιου του παρατηρητή τους. Στρέφει, επίσης, το βλέμμα στην μετέπειτα τύχη και τον ρόλο των υποκειμένων αυτών στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα στην περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Πρώτη Ενότητα

Η Αντίσταση ως παρελθόν στην Ελλάδα και στην
Ευρώπη: μια χαρτογράφηση

1. Η μεταπολεμική Ευρώπη και το πρόσφατο παρελθόν της

Basil Fawlty: *Is there something wrong?*

Elder Herr: *Will you stop talking about the war?*

B.F.: *Me! You started it!*

E. H.: *We did not start it!*

B.F.: *Yes, you did – you invaded Poland.*

Fawlty towers, Season 1, Episode 6: The Germans (BBC, 1975)

1.1 Μετά τον πόλεμο

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατάληξή του σηματοδότησαν την μετάβαση σε μια νέα περίοδο. Ο Eric Hobsbawm επεσήμανε αυτήν την αλλαγή και κυρίως την πρόσληψή της, η οποία, κατά τον ίδιο, διαμόρφωσε το «πνευματικό έδαφος» του τελευταίου τετάρτου του 20ού αιώνα στον λόγο των δυτικών διανοουμένων. Όπως έγραφε ο βρετανός ιστορικός, «η λέξη-κλειδί ήταν η μικρή γραμματική πρόθεση “μετά” (after) με τη χρονική έννοιά της, όπως θα λέγαμε “μετά τον πόλεμο”, που γενικά όμως χρησιμοποιήθηκε με τη λατινίζουσα σημασία του *post*, με την έννοια δηλαδή της μετάβασης σε μια νέα κατάσταση»⁸⁴. Πράγματι, μετά τον πόλεμο πολλά είχαν αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν: από τα τοπία μέχρι τη δημογραφία της ευρωπαϊκής ηπείρου, και από τα σύνορα μέχρι τις νέες σχέσεις εξουσίας και ισχύος. Εξάλλου, η ανακατανομή ισχύος που ο πόλεμος προκάλεσε οδήγησε σε ένα διπολικό κόσμο, έναν κόσμο του Ψυχρού πολέμου, ή της «ψυχρής ειρήνης» και των εύθραυστων ισορροπιών⁸⁵.

⁸⁴ Βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, μετάφραση; Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σ. 287. Όπως επισημαίνουν και οι J. Echternkamp και S. Martens: «Η μεταπολεμική περίοδος πρέπει μάλλον να εξεταστεί ως μια εποχή η οποία καθορίστηκε αποφασιστικά από τις πολλαπλές επιπτώσεις του πολέμου, παρά ως η προϊστορία κάτι καινούργιου στο πλαίσιο μιας ανασκόπησης. Η περίοδος που ακολούθησε τον πόλεμο έχει σαφώς καθοριστεί από τις έννοιες *postwar era*, *Nachkrieg*, *L'après-guerre* –όροι η σημασία των οποίων παραπέμπει απευθείας στον πόλεμο και την κληρονομιά του. Το γεγονός αυτό αντανακλά την παράδοση, σε πρώτο επίπεδο, συνθήκη ότι ο πόλεμος δεν τελείωσε με το τέλος του πολέμου». Βλ. Jörg Echternkamp και Stefan Martens, «The Meanings of the Second World War in Contemporary European History», στο J. Echternkamp και S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2010, σ. 245-246.

⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά το σχετικά πρόσφατο αφιέρωμα του περιοδικού της Ένωσης Αμερικανών Ιστορικών: «The Cold War Revisited», *OAH Magazine of History*, τ. 24/4 (Οκτώβριος 2010).

Επιπλέον, κάτι που είχε αλλάξει μέσα από την εμπειρία της ναζιστική θηριωδίας, αλλά και γενικότερα της έκτασης και των μορφών της βίας⁸⁶ ήταν η αίσθηση σχετικά με την πορεία της ανθρωπότητας. Η δεκαετία του 1940 έμοιαζε να έχει αφήσει οριστικά στο παρελθόν ένα αφήγημα διαρκούς εξέλιξης και προόδου, το οποίο παρότι υπήρξε δημοφιλές στο μεταίχμιο του 20ού αιώνα, είχε ήδη κλονιστεί από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και αντικαθίστατο πλέον από μια γενικευμένη ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον, τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο. Η Ευρώπη δεν ήταν πια μια «αισιόδοξη ήπειρος»⁸⁷. Προσπαθούσε να βγει από μια τριανταετία συγκρούσεων, επαναστάσεων και πολέμων – μια δύσκολη διαδικασία πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανασυγκρότησης που, ωστόσο, παραδόξως ή μη, οδήγησε τελικά σε μια περίοδο ευημερίας και επιτάχυνσης σε πολλά επίπεδα, καταλήγοντας να περιγραφεί ως η «χρυσή εποχή» (The Golden Age)⁸⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η διαδρομή μέσα από την οποία ξέσπασε (τα «αίτια του πολέμου», που προκάλεσαν μια μακρά συζήτηση σε όλον τον κόσμο)⁸⁹, έπρεπε, κατά μία έννοια, να μετατραπούν, πραγματικά, σε παρελθόν. Η ευρωπαϊκή ιστορία, με άλλα λόγια, χρειαζόταν άμεσα «τερματισμό» και «επανεκκίνηση» μια ανάγκη που για να γίνει πραγματικότητα έπρεπε να περάσει από ποικίλες διαδικασίες μνήμης, λήθης, αλλά και τιμωρίας. Παρόλο, λοιπόν, που τα μάτια όλων «ήταν καρφωμένα επίμονα και ανήσυχα στο τρομερό παρελθόν», όπως έγραφε, γενικεύοντας, ο Tony Judt, «σε όλη την Ευρώπη ήταν ακατανίκητη η διάθεση των ανθρώπων να αφήσουν πίσω του [αυτό] το παρελθόν και να κάνουν μια νέα αρχή, ακολουθώντας την παραίνεση του Ισοκράτη προς τους Αθηναίους στο τέλος των Πελοποννησιακών Πολέμων “Ας κυβερνήσουμε συλλογικά σαν να μη συνέβη κανένα κακό”».⁹⁰

Παράλληλα, η πρόσληψη των τότε πρόσφατων γεγονότων καθορίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, από το φίλτρο του Ψυχρού πολέμου. Στις ακραίες ψυχροπολεμικές εκδοχές αυτής

⁸⁶ Η βία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ξεπερνούσε κατά πολύ τα «επίσημα» πεδία των μαχών: από την ξένη κατοχή και τον δοσιλογισμό, την πείνα, τις μαζικές εκτελέσεις και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τις μαζικές εκτοπίσεις, τους βιασμούς, τον ανταρτοπόλεμο, τα αντίποινα, την τιμωρία των συνεργατών και τις εμφύλιες συγκρούσεις, μέχρι τους βομβαρδισμούς αμάχων με αποκορύφωμα τη χρήση της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι το 1945.

⁸⁷ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, μετάφραση: Νικηφόρος Σταματάκης και Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2005, σ. 236-237.

⁸⁸ E. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 329-367.

⁸⁹ Για μία από τις κεντρικές ιστοριογραφικές διαμάχες σχετικά με τις αιτίες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου βλ. James Smallwood, «A Historical Debate of the 1960s: World War II Historiography - The Origins of the War, A.J.P. Taylor, and his Critics», *Australian Journal of Politics & History*, τ. 26/3 (Δεκέμβριος 1980), σ. 403-410.

⁹⁰ T. Judt, *ό.π.*, σ. 236 και σ. 61. Βλ. επίσης, *στο ίδιο*, σ. 42-61 και Tony Judt, «Preface», στο Istvan Deak - Jan Tomasz Gross - Tony Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution in Europe*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000, σ. vii-xii.

της οπτικής, ο «πόλεμος» συνεχιζόταν, απλά άλλαζε ο εχθρός. Για τους μεν ο φασισμός προσλαμβανόταν ως μορφή και γέννημα του καπιταλισμού, για τους δε η Σοβιετική Ένωση αποτελούσε την άλλη όψη του Τρίτου Ράιχ, μέσω των θεωριών περί ολοκληρωτικών καθεστώτων. Στη διάρκεια του Ψυχρού πολέμου μια στρατηγική, επιλεκτική μνήμη της δεκαετίας του 1940, διασφάλιζε τη διατήρηση του μεταπολεμικού status quo και στα δύο στρατόπεδα. Επιλεκτική, ωστόσο, όπως σημειώνουν και οι Jörg Echternkamp και Stefan Martens και όπως έχουμε ήδη αναφέρει, «δεν σημαίνει ψεύτικη ή λάθος. Συνιστούσε, μάλλον, ένα απόσπασμα του παρελθόντος το οποίο γενικευόταν με τέτοιον τρόπο ώστε να αποκλείει άλλες εκδοχές, για χάρη μιας θετικής αυτό-εικόνας»⁹¹.

Τα ευρωπαϊκά κράτη δεν ταλαντεύθηκαν επί μακρόν ως προς την επιλογή στρατοπέδου στο πλαίσιο των νέων διχοτομιών που διαμορφώνονταν, παρόλο που σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν συγκρούσεις, εμφύλιοι, ξένες επεμβάσεις και κατοχές. Ωστόσο, τα κράτη αυτά, τουλάχιστον στη δυτική Ευρώπη, βγήκαν από τον πόλεμο αποδυναμωμένα, με μια προπολεμική τάξη πραγμάτων που είχε καθολικά ή εν μέρει ανατραπεί, ορισμένα με ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα στο εσωτερικό τους και με την τελική φάση αποαποικιοποίησης να έχει ήδη ξεκινήσει⁹².

Οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν σταμάτησαν το 1945 ή έστω με το τέλος της δεκαετίας του 1940 και τη σχετική σταθεροποίηση που είχε επέλθει στον δυτικό κόσμο (συμπεριλαμβανομένης εδώ και της ανατολικής Ευρώπης): είτε μεταφέρθηκαν στις αποικίες είτε πήραν τη μορφή ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων και «πολέμων μεσολάβησης» (proxy wars) διατηρώντας την ένταση μεταξύ των δυο νέων υπερδυνάμεων, των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και της Σοβιετικής Ένωσης, οι οποίες, εκτός από παγκόσμιες, εξελίσσονταν με έναν τρόπο και στις νέες ευρωπαϊκές «Μεγάλες Δυνάμεις»⁹³. Και σε αυτό το επίπεδο, η μνήμη του πρόσφατου παρελθόντος –τόσο η αντιφασιστική αντίσταση όσο και το ολοκαύτωμα– διεπλάκη, καθορίστηκε από και καθόρισε πολλές από

⁹¹ J. Echternkamp και S. Martens, ό.π., σ. 251.

⁹² Για την αποαποικιοποίηση και τις προσλήψεις της βλ. ενδεικτικά, κυρίως για τις περιπτώσεις της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας, τα άρθρα: A.G. Hopkins, «Rethinking Decolonization», *Past & Present*, τχ. 200 (Αύγουστος 2008), σ. 211-247· Christopher J. Lee, «Decolonization of a special type: Rethinking Cold War History in Southern Africa», *Kronos*, τχ. 37 (Νοέμβριος 2011), σ. 6-11· Frederick Cooper, «French Africa, 1947-48: Reform, Violence, and Uncertainty in a Colonial Situation», *Critical Inquiry*, τ. 40/4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 466-478.

⁹³ Βλ. μια ενδιαφέρουσα ανασκόπηση του ρόλου των ΗΠΑ στην Ευρώπη και της εξέλιξής του από το 1940 μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα στο John Peterson, «America as a European Power: The End of Empire by Integration?», *International Affairs*, τ. 80/4 (Ιούλιος 2004), σ. 613-629.

τις σχετικές επιλογές και την πρόσληψή τους, τουλάχιστον όσον αφορά τις δυο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες⁹⁴.

Ανάμεσα στις εξελίξεις της πρώτης πενταετίας μετά τη λήξη του πολέμου, την οποία σηματοδότησε η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Βέρμαχτ στις 8 Μαΐου 1945, ήταν η δημιουργία νέων διεθνών και υπερεθνικών οργανισμών, όπως το ΝΑΤΟ (1949). Στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής έντασης, ο νέος οργανισμός, σηματοδοτούσε, μαζί με το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ (1947) για την Τουρκία και την Ελλάδα, τον νέο παρεμβατικό ρόλο των ΗΠΑ πέραν του Ατλαντικού και την πολιτική της «ανάσχεσης» (containment) της σοβιετικής επέκτασης. Στο ίδιο ευρύτερο πλαίσιο, ο καταστατικός χάρτης του νεοϊδρυθέντος Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) θα συνιστούσε από το 1945 και στο εξής σταθερή αναφορά και για τις δύο πλευρές του «τείχους»⁹⁵. Ο σεβασμός στο «διεθνές δίκαιο» και η «προάσπιση της ειρήνης» αποτέλεσαν κεντρικά στοιχεία στο διακηρυκτικό λόγο τόσο των δυτικών οργανισμών, όσο και των μετωπικών διεθνών οργανώσεων που ιδρύθηκαν με την παρότρυνση και καθοδήγηση της Κομμουνιστικής, με σημαντική δραστηριότητα και πέραν των συνόρων του ανατολικού μπλοκ. Από την άλλη μεριά, την ίδια περίοδο ένας πόλεμος κατασκοπείας είχε ξεκινήσει και μαίνονταν, αποτελώντας αυτό που έχουμε ως σήμερα στο μυαλό μας ως το κατεξοχήν ψυχροπολεμικό σκηνικό, μέσα, κυρίως, από την αποτύπωσή του στην *pop culture* –στα εκατοντάδες λ.χ. κατασκοπευτικά βιβλία και ταινίες, που συγκρότησαν ένα ολόκληρο ρεύμα μυθοπλασίας, δημοφιλές ακόμα και στις μέρες μας. Η δράση των μυστικών υπηρεσιών, μάλιστα, δεν περιοριζόταν στην πολιτική αντικατασκοπεία, αλλά επεκτείνονταν σε όλους τους τομείς, όπως για παράδειγμα στην επιστήμη, τον πολιτισμό και την τέχνη. Η συγκρότηση και δράση του Congress of Cultural Freedom (CCF) άμεσα σχετιζόμενου με τη CIA, στην Ευρώπη, συνιστά ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα σ' αυτό το πλαίσιο⁹⁶.

⁹⁴ Michael Rothberg, «Between Auschwitz and Algeria: Multidirectional Memory and the Counterpublic Witness», *Critical Inquiry*, τχ. 1 (Φθινόπωρο 2006), σ. 158-184.

⁹⁵ Για τις ιδεολογικές ρίζες του ΟΗΕ και την εξέλιξή του στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Mark Mazower, *Το μαγεμένο παλάτι των εθνών. Το τέλος της αυτοκρατορίας και οι ιδεολογικές αφηγήσεις του ΟΗΕ*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.

⁹⁶ Βλ. Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, Νέα Υόρκη, The New Press, 2000· βλ. επίσης, Elena Aronova, «The Congress for Cultural Freedom, “Minerva”, and the Quest for Instituting “Science Studies” in the Age of Cold War», *Minerva*, τ. 50/3 (Σεπτέμβριος 2012), σ. 307-337. Για ένα παράδειγμα σχετικό με την Ελλάδα, βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό “Εποχές” και το Congress for Cultural Freedom (CCF)», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 138-139 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2017), σ. 94-101.

Επιπλέον, μετά τον πόλεμο ξεκίνησε μια διαδικασία η οποία στην πολιτική επιστήμη και στην ιστοριογραφία συχνά αναφέρεται ως «ευρωπαϊκοποίηση» (Europeanization) των κρατών-εθνών της δυτικής Ευρώπης. Η γαλλογερμανική, κυρίως, Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακος και Χάλυβα, το 1952, και η μετεξέλιξή της σε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα μερικά χρόνια αργότερα (1957), εντάσσονται σ' αυτό το πλαίσιο, των απαρχών, δηλαδή, της ευρωπαϊκής ενοποίησης⁹⁷, αλλά και συγχρόνως του τέλους μιας εποχής συγκρότησης του κόσμου με επίκεντρο την Ευρώπη· του τέλους της έννοιας του ευρωκεντρισμού (Eurocentrism), όπως αυτή είχε διαμορφωθεί επί ενάμιση περίπου αιώνα⁹⁸.

Η πρώιμη μεταπολεμική περίοδος μπορεί, δηλαδή, να ιδωθεί ως μια ιστορία ανασυγκρότησης της Ευρώπης, αλλά και ως το πρώτο κεφάλαιο της σύγχρονης ιστορίας της αποαποικιοποίησης. Συνδυάζοντας αυτές τις δύο ιστορίες εκτός των άλλων, όπως σημειώνει ο Mazower, «προκύπτουν ερωτήματα που έχουν να κάνουν με την αλλαγή της σχέσης της Ευρώπης με τον υπόλοιπο κόσμο και, ιδιαίτερα, με τον πώς οι άνθρωποι εκείνης της εποχής σκέφτονταν και αντιμετώπιζαν αυτήν την αλλαγή». Συνδεδεμένο με τα παραπάνω είναι κι ένα άλλο κεντρικό ερώτημα που αφορά την πρόσληψη του πολέμου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίον η ίδια η εμπειρία του διαμόρφωσε την εικόνα της σχέσης της Ευρώπης και των ευρωπαϊκών κρατών με τον υπόλοιπο κόσμο⁹⁹.

1.2 Η αντίσταση, το έθνος και το κράτος

Στο πλαίσιο που, συνοπτικά, περιγράφηκε, η ιστορία και ιδιαίτερα εκείνη του πρόσφατου παρελθόντος, έπαιξε σημαντικό ρόλο. Η αντίσταση των ευρωπαϊκών λαών απέναντι στο Τρίτο Ράιχ, η οποία περιλάμβανε περιπτώσεις μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας όσον αφορά την τελική έκβαση του πολέμου, αποτέλεσε τη μόνη (ή τουλάχιστον την σημαντικότερη) πηγή άντλησης συλλογικής υπερηφάνειας μεταπολεμικά¹⁰⁰. Για τον λόγο αυτόν λειτούργησε ως ο ιδρυτικός μύθος μιας νέας εθνικής και υπερεθνικής τάξης πραγμάτων, όπως και των αμφισβητήσεων της¹⁰¹. Η διαχείριση και ανάδειξη αυτής της πλευράς της ιστορίας του πολέμου –και αντίστοιχα η αποσιώπηση ή απόθεση άλλων–

⁹⁷ Για μια κριτική προσέγγιση αυτής της διαδικασίας και της ιστοριογραφίας της, βλ. Jan Palmowski, «The Europeanization of the Nation-State», *Journal of Contemporary History*, τ. 46/3 (2011), σ. 631-657.

⁹⁸ Mark Mazower, «The End of Eurocentrism», *Critical Inquiry*, τ. 40/4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 298-313.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 298-299.

¹⁰⁰ T. Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, ό.π., σ. 41-42.

¹⁰¹ T. Judt, «Preface», ό.π., σ. vii-xii.

σχετίζεται τόσο με την ανάγκη για επανανακάλυψη μιας εθνικής και τη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, όσο και με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικράτησαν στη διάρκεια και μετά το τέλος του πολέμου, σε κάθε χώρα. Μιας ταυτότητας, καταρχάς αντιφασιστικής και πατριωτικής, στην οποία στηρίχτηκε η συγκρότηση μεγάλου μέρους των μεταπολεμικών ευρωπαϊκών δημοκρατιών, με σημαντικές, ωστόσο, διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο ανταγωνιστικά στρατόπεδα, αλλά και εντός τους.

Σύμφωνα με τον Stefan Berger, «ο αντιφασισμός αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο για την αναδημιουργία ενός απροβλημάτιστου εθνικού παρελθόντος. Τελικά, η προσπάθεια της ιστορίας να διαχωρίσει ένα “υγιές” ιστορικό παρελθόν από τις “μολυσματικές” επιρροές του φασισμού υπήρξε σχετικά επιτυχής, επιτυγχάνοντας μια ασταθή και αμήχανη σταθεροποίηση των εθνικών αφηγημάτων στη μεταπολεμική περίοδο¹⁰². Ο Berger, μεταξύ άλλων, έχει σκιαγραφήσει μια εικόνα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους η Ευρώπη, εντός των διαφορετικών εθνικών συνόρων, διαμόρφωσε μνήμες και αφηγήματα σύμφωνα με τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές πραγματικότητες της μεταπολεμικής εποχής. Έχει επίσης επισημάνει το πέρασμα, ή καλύτερα τα πολλαπλά περάσματα από το αφήγημα της «ενωμένης παλλαϊκής αντίστασης» σε πιο κριτικές, αυτοκριτικές ή ακόμα και πλήρως «αναθεωρητικές» προσεγγίσεις, συνομιλώντας παράλληλα και με την παλαιότερη δουλειά του Richard Bosworth. Ο τελευταίος, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 είχε εισάγει ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος διέθετε στη μεταπολεμική περίοδο μια τόσο ισχυρή ηθική δύναμη η οποία καθιστούσε σχεδόν αδύνατο για τον οποιονδήποτε, και ιδιαίτερα για τους ιστορικούς, να υπερβούν τις πολλαπλές σιωπές και τους μύθους που τον περιέβαλαν, τουλάχιστον μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα¹⁰³.

Γαλλία

Όταν μελετά κανείς την αντίσταση κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η πρώτη χώρα που έρχεται συνήθως στο μυαλό είναι η Γαλλία. Σύμφωνα με τον Pieter Lagrou, η Γαλλία

¹⁰² Stefan Berger, «A Return to National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present», *The Journal of Modern History*, τ. 77/3 (Σεπτέμβριος 2005), σ. 672.

¹⁰³ Βλ. Στο ίδιο, σ. 629-678· Stefan Berger, «Remembering the Second World War in Western Europe, 1945-2005», στο Malgorzata Pakier και Bo Stath (επιμ.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2010, σ. 119-136. Βλ. επίσης Richard J.B. Bosworth, «Nations Examine Their Past: A Comparative Analysis of the Historiography of the “Long” Second World War», *The History Teacher*, τ. 29/4 (Αύγουστος 1996), σ. 499-523.

υπήρξε η χώρα η οποία για το πέρασμα στη νέα κατάσταση μετά τον πόλεμο χρειαζόταν την πατριωτική νομιμοποίηση όσο καμία άλλη. Η πολιτική της μνήμης του Σαρλ Ντε Γκωλ και του «γκωλισμού» ήταν μάλλον αυτή που διαμόρφωσε καταρχάς τον όρο και το περιεχόμενο της έννοιας της Εθνικής Αντίστασης (*Résistance Nationale*). Η αντίσταση, κατά τον γκωλισμό, γράφει ο Lagrou, «ταυτίστηκε με το έθνος μέσα από έναν συμβολικό λόγο που ήταν μεν ηρωικός και εμβληματικός, αλλά συγχρόνως ασαφής και ελιτιστικός». Περιλάμβανε τόσο τους μαχητές, που αποτελούσαν ένα μικρό μόνο μέρος της *Résistance* (με κεφαλαίο), όσο και, κυρίως, τους μάρτυρες εντός και εκτός γαλλικών συνόρων· επέκτεινε την έννοια της αντίστασης σε όλο το γαλλικό έθνος – μια αντίσταση που είτε ήταν ενεργή είτε παθητική, ψυχολογική ή πνευματική – και την ενσωμάτωνε στο γαλλικό εθνικό αφήγημα ως μέρος όχι μόνο των αγώνων του παρελθόντος, αλλά και αυτών του παρόντος και του μέλλοντος· των νέων «αγώνων του έθνους», για παράδειγμα, στις γαλλικές αποικίες.¹⁰⁴

Η γκωλική πολιτική της μνήμης, λοιπόν, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της γαλλικής κοινωνίας όσον αφορά στην αντίσταση, όχι εντός ενός επαναστατικού αφηγήματος, αλλά στη βάση ενός πολιτικού προγράμματος που επιχειρούσε να επαναφέρει την εθνική υπερηφάνεια και την τάξη στη χώρα.¹⁰⁵ Η Γαλλία (και ο περήφανος λαός της) είχε απελευθερώσει τον εαυτό της· ο λαός, που ενσάρκωνε ο ίδιος ο Ντε Γκωλ ως «πρώτος αντιστασιακός», χωρίς «ενδιάμεσους», κόμματα, κινήματα και καθοδηγητές· χωρίς επίσης την καθοριστική βοήθεια των Συμμάχων, την οποία το εν λόγω αφήγημα υποτιμούσε¹⁰⁶. Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η ισχυρή γαλλική Αριστερά, έστω και αντικρούοντάς το, μεταφέροντας την έμφαση από το γενικό στο συγκεκριμένο, στους αντιστασιακούς και την οργανωμένη μαχητική αντίσταση. Ο ισχυρισμός, ωστόσο, ότι η Γαλλική Δημοκρατία είχε τις ρίζες της στην αντίσταση, όπως και η αντίστοιχη σύνδεση με την Γαλλική Επανάσταση, πρόσφερε στους κομμουνιστές την ευκαιρία να ενταχθούν σε μια αφηγηματική συνέχεια εντός του αστικοδημοκρατικού πολιτικού πλαισίου, προωθώντας παράλληλα τη ριζοσπαστική ρήξη με αυτό¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Pieter Lagrou, «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past & Present*, τχ. 154 (Φεβρουάριος 1997), σ. 181-222.

¹⁰⁵ Donald Reid, «Resistance and its Discontents: Affairs, Archives, Avowals, and the Aubracs», *The Journal of Modern History*, τ. 77/1 (Μάρτιος 2005), σ. 101.

¹⁰⁶ Peter Davies, *France and the Second World War: Occupation, Collaboration, and Resistance*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2001, σ. 71-72. Βλ. επίσης, Henry Rousso, *The Vichy Syndrome*, Κέμπριτζ, Harvard University Press, 1994, σ. 16-18.

¹⁰⁷ D. Reid, ό.π., σ. 109.

Ο Frank Ankersmit έχει επιμείνει ιδιαίτερα στη σημασία του τραύματος και της διαχείρισής του στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης στην Ευρώπη, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η «τραυματική εμπειρία» συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων από τα πρώιμα νεότερα χρόνια υπήρξε, ίσως, καταλύτης και ένα από τα βασικά στοιχεία που συγκρότησαν την έννοια και το περιεχόμενο της συνείδησης αυτής¹⁰⁸. Όσον αφορά στον 20ό αιώνα, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και συγκεκριμένα το Ολοκαύτωμα, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Στη γαλλική περίπτωση, αυτή η εξέταση της δεκαετίας του 1940-1950 και της κληρονομιάς της από τη σκοπιά ενός είδους «πολιτισμικής ψυχανάλυσης» –και ειδικά στη Γαλλία, αν σκεφτεί κανείς και τη σχέση της χώρας με το συγκεκριμένο ρεύμα– υπήρξε ένα βασικό εργαλείο των ιστορικών τις τελευταίες δεκαετίες. Δεν είναι τυχαίο, το γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίον η μεταπολεμική Γαλλία διαχειρίστηκε το πρόσφατο παρελθόν της, έχει, συχνά, περιγραφεί με ψυχαναλυτικούς όρους: ως «Σύνδρομο του Βισύ», ονόμασε ο Henry Rousso, στην ομώνυμη μελέτη του το 1987, το «σύμπλεγμα των ετερογενών συμπτωμάτων και εκδηλώσεων που αποκαλύπτουν, ιδιαίτερα στην πολιτική, πολιτισμική και κοινωνική ζωή, την ύπαρξη των τραυμάτων που προκάλεσε η Κατοχή, ειδικά εκείνων που συνδέονται με τις εσωτερικές τραυματικές διχοτομήσεις, οι οποίες διατηρήθηκαν και σε ορισμένες περιπτώσεις εντάθηκαν μετά το πέρας των γεγονότων»¹⁰⁹. Ένας αντίστοιχος ορισμός έχει δοθεί και για το λεγόμενο «Αντιστασιακό Σύμπλεγμα», τη συναισθηματικά φορτισμένη σχέση της μεταπολεμικής γενιάς των Γάλλων με τους αντιστασιακούς, που θεωρούνταν οι πρόγονοι της κοινωνίας στην οποία ζούσαν όσοι γεννήθηκαν μετά τον πόλεμο¹¹⁰.

Μετά τον πόλεμο, λοιπόν, η Αντίσταση κυριάρχησε στη γαλλική ιστορική κουλτούρα, θέτοντας την περίπτωση της κυβέρνησης του Βισύ και της ευρείας συνεργασίας με τις ναζιστικές δυνάμεις κατοχής στο περιθώριο, ως ένα θέμα-ταμπού. Το φάντασμα της «συνεργασίας» (collaboration), όπως και ζητήματα που έχουν να κάνουν με την τύχη των Γάλλων-Εβραίων και τη στάση της κοινωνίας απέναντί τους, επανήλθαν στο προσκήνιο από τη δεκαετία του 1970 και μετά, όταν άρχισαν και οι πρώτες έντονες αμφισβητήσεις του «αντιστασιακού μύθου» –ιδρυτικού μύθου της Δ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας. Δύο θέματα συνδεδεμένα το ένα με το άλλο, αφού, όπως έχει επισημάνει και ο Donald Reid, «αυτοί τους οποίους το Βισύ είχε στοιχειώσει, κατέληξαν να πιστεύουν

¹⁰⁸ Frank R. Ankersmit, «Trauma and Suffering. The Forgotten Source of Western Historical Consciousness», στο Jörn Rüsen (επιμ.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2002, σ. 72-84.

¹⁰⁹ Μετάφραση από την 1η έκδοση, Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy*, Παρίσι, Le Seuil, 1987, σ. 18-19.

¹¹⁰ D. Reid, *ό.π.*, σ. 109.

ότι αν το Βισύ δεν ήταν όπως το είχαν ξεχάσει, τότε και η Αντίσταση δεν ήταν όπως την θυμούνταν, είχε φαντάσματα που κι αυτά θα έπρεπε να καλεστούν»¹¹¹. Τα τελευταία τριάντα χρόνια του 20ού αιώνα η Γαλλία έζησε μία έντονη διαμάχη στην οποία συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, ιστορικοί, αντιστασιακοί, δημοσιογράφοι και πολιτικοί¹¹², όπου το πεδίο της αντιπαράθεσης δεν περιορίστηκε μόνο στις μελέτες, τα ιστορικά φόρουμ και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αλλά επεκτάθηκε ακόμα και στις δικαστικές αίθουσες, υπενθυμίζοντας πως το παρελθόν παρέμενε ακόμα ζωντανό¹¹³.

Ιταλία

Αν στην (εν μέρει νικήτρια) Γαλλία, η μνήμη και η λήθη του Βισύ στοίχειωσαν την κοινωνική και πολιτική ζωή για δεκαετίες, η (εν μέρει ηττημένη) Ιταλία είχε κι αυτή τους δικούς της «σκελετούς στη ντουλάπα» κατά την συνήθη έκφραση, ιδιαίτερα δραστήριους μάλιστα. Το φασιστικό παρελθόν της χώρας υπήρξε επί χρόνια ένα σημαντικό πολιτικό και ιστοριογραφικό πρόβλημα· για την ακρίβεια ήταν ένα εθνικό πρόβλημα που, ως τέτοιο, έχριζε ανάλογης διαχείρισης. Ο ιταλικός φασισμός προσλαμβανόταν σε πολλές από τις μεταπολεμικές μελέτες και παρεμβάσεις ως μια περίοδος κρίσης και παρέκκλισης από το συνεχές του ιταλικού έθνους-κράτους, με εκκίνηση την Ιταλική Ενοποίηση (Risorgimento), αλλά και ως ένα περισσότερο ευρωπαϊκό, παρά εθνικό φαινόμενο¹¹⁴. Η αντίσταση, υπήρξε και σε αυτήν την περίπτωση ο τόπος ο οποίος μπορούσε να αποκαταστήσει την ιταλική δημοκρατία, να αποτελέσει το κεντρικό ιδεώδες στην επανεκκίνηση του έθνους και του κράτους, και να συμβιβάσει τόσο τα αντικρουόμενα εθνικά αφηγήματα όσο και τις πολιτικές διχοτομήσεις του παρόντος. Η αντίσταση, ωστόσο, ακριβώς ως ιδεώδες και σύστημα αξιών από το οποίο θα διαπνεόταν το νέο

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 97.

¹¹² Ανάμεσα στα προϊόντα αυτής της διαμάχης περιλαμβάνονται και μελέτες που ουσιαστικά έδωσαν μια νέα πνοή στο δυτικό ψυχροπολεμικό σχήμα των δύο «ολοκληρωτισμών», φασιστικού και σοσιαλιστικού, με έμφαση στον δεύτερο, πριν αυτό επανέλθει ανανεωμένο στη δεκαετία του 1990, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως οι παρεμβάσεις του ιστορικού της Γαλλικής Επανάστασης, Francois Furet. Βλ. ενδεικτικά στο βιβλίο του για τον κομμουνισμό στον 20ό αιώνα, το κεφάλαιο για τον αντιφασισμό και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Francois Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Παρίσι, Robert Laffont/Calmann-Lévy, 1995, σ. 366-414. Βλ. επίσης ενδεικτικά στη δεκαετία του 1980 το βιβλίο του ιστορικού Stéphane Courtois για τη δράση και τη συμμετοχή του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος στην Αντίσταση, επιμελητή, αργότερα, της *Μαύρης Βίβλου του Κομμουνισμού* (1997): Stéphane Courtois, *Le PCF dans la guerre*, Παρίσι, Ramsay, 1980.

¹¹³ Βλ. για παράδειγμα το κεφάλαιο «The Touvier Trial: Justice, Memory, and History», στο Eric Conan και Henry Rousso, *Vichy: An ever-Present Past*, Hanover, University Press of New England, 1998, σ. 75-123.

¹¹⁴ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», *ό.π.*, σ. 638-639. Βλ. επίσης, Benedetto Croce, *Scritti e discorsi politici, 1943-1947*, Νάπολη 1993.

ιταλικό σύνταγμα και όχι ως εφαρμοσμένο πολιτικό πρόγραμμα, αφού, όπως και στη Γαλλία, απέτυχε να μεταφραστεί σε τέτοιο, παρότι επιχειρήθηκε. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να κατανοήσουμε τη συγκρότηση κυβέρνησης υπό τον Ferruccio Parri και το αντιστασιακό, κεντρώο Κόμμα της Δράσης (Partito d'Azione), το καλοκαίρι του 1945, το οποίο πολύ γρήγορα έδωσε τη θέση του στο συντηρητικούς Χριστιανοδημοκράτες (Democrazia Cristiana) και τη σταδιακή αποβολή των αριστερών κομμάτων από τα κυβερνητικά σχήματα¹¹⁵.

Ο Parri υπήρξε στα χρόνια που ακολούθησαν μια από τις προσωπικότητες που στρατεύθηκαν, συγχρόνως με την πολιτική δράση, στην υπόθεση της συγκρότησης της ιστορίας της αντίστασης και της διάσωσης της μνήμης της, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Στο κόμμα του άλλωστε εντάσσονταν αντιστασιακοί, επαγγελματίες ιστορικοί, όπως για παράδειγμα οι Franco Venturi, Alessandro Galante Garrone και Giorgio Vaccarino, οι οποίοι μαζί με κομμουνιστές και άλλους ιστορικούς και αντιστασιακούς, πραγματοποίησαν και μέρος των πρώτων εκδοτικών εγχειρημάτων για την ιστορία της Αντίστασης στο Τορίνο και την επαρχία Πεδεμόντιο, στο πλαίσιο του Istituto Storico della Resistenza in Piemonte¹¹⁶.

Από την άλλη μεριά, η Ιταλία δεν έζησε απλά ένα φασιστικό καθεστώς-παρένθεση σύμφωνα με την μεταπολεμική πρόσληψή του, αλλά στη διάρκειά του υπήρξε κατακτητής και δύναμη κατοχής στα Βαλκάνια: στην Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία και, ήδη από το 1939, στην Αλβανία. Από πολύ νωρίς, μετά τη συνθηκολόγηση της χώρας το Σεπτέμβρη του 1943, διαμορφώθηκε ένα αφήγημα που διαχώριζε απόλυτα τον πόλεμο του «Άξονα», στον οποίο η φασιστική Ιταλία υπήρξε βασικό μέλος, και τον πόλεμο των Συμμάχων απέναντι στους Γερμανούς κατακτητές και τους Ιταλούς προδότες, εθνικοσοσιαλιστές και φασίστες αντίστοιχα. Ο πρώτος πόλεμος θεωρούνταν ότι είχε επιβληθεί στους Ιταλούς με τη βία, ενώ ο δεύτερος συνιστούσε τον «αληθινό» πόλεμο, στον οποίον ο ιταλικός λαός ήταν, επιτέλους, ελεύθερος να αγωνιστεί για τα ιδανικά του ενάντια στον Γερμανό εχθρό και τους «προδότες του έθνους». Σε αυτό το πλαίσιο, ο μύθος του «καλού Ιταλού» κατακτητή, η μεγαλοψυχία του οποίου αντιπαρατίθετο με την αγριότητα του «κακού Γερμανού»,

¹¹⁵ Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988*, Λονδίνο, Penguin Books, 1990, σ. 72-120.

¹¹⁶ Για παράδειγμα βλ. Giorgio Vaccarino κ.ά., *Aspetti della Resistenza in Piemonte*, Τορίνο, Istituto Storico della Resistenza in Piemonte, 1950. Παρόλο που δεν εντοπίστηκε, αναφέρεται επίσης πως η πρώτη έκδοση της εν λόγω συλλογής δοκιμίων πραγματοποιήθηκε το 1946, βλ. Charles F. Delzell, «The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography», *The Journal of Modern History*, τ. 47/1 (Μάρτιος 1975), σ. 68.

υπήρξε κεντρικό στοιχείο στις αναπαραστάσεις της ιταλικής κατοχής στα Βαλκάνια, όχι μόνο στην Ιταλία αλλά και στα ίδια τα κατεχόμενα κράτη.¹¹⁷

Η ιστορία της αντίστασης, λοιπόν, στην Ιταλία, ήταν μια ιστορία που εξοβέλιζε τον φασισμό ως μια παρένθεση, συγκροτώντας μια γενεαλογία αγώνων για την πατρίδα και την ελευθερία, η οποία, με ισχυρή αναφορά στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, έφτανε μέχρι τον 19^ο αιώνα και το *Risorgimento*¹¹⁸. Αυτό το σχήμα, στις διαφορετικές εκδοχές και αποχρώσεις του, συγκέντρωνε για ένα μεγάλο διάστημα τη συναίνεση της πλειοψηφίας των πολιτικών χώρων και των μεταπολεμικών ελίτ της χώρας, πέραν του, άλλοτε περιθωριακού κι άλλοτε πιο απειλητικού, νεοφασιστικού κόμματος. Μια συναίνεση που, σύμφωνα με τον Simone Neri Serneri, γνώρισε την κορύφωσή της τη δεκαετία του 1970, όταν οι πολιτικές αντιπαραθέσεις με επίκεντρο το παρελθόν είχαν σε ένα βαθμό κοπάσει και τα πολιτικά κόμματα αλληλονομιμοποιούνταν μέσω την αναφοράς στην αντίσταση ως κοινή πηγή των ιδανικών του έθνους¹¹⁹.

Ωστόσο, η δεκαετία του 1970 ήταν παράλληλα η περίοδος στην οποία ξεκίνησε και η έντονη αμφισβήτηση του «αντιφασιστικού παραδείγματος». Ενώ στον Τύπο πύκνωναν τα δημοσιεύματα που επιχειρούσαν μια θετικότερη επανεξέταση της περιόδου του φασισμού και την προβολή «σκοτεινών» πτυχών της αντίστασης, η διαμάχη ξέσπασε κυρίως με τη δημοσίευση του τέταρτου τόμου της βιογραφίας του Μπενίτο Μουσολίνι από τον Renzo de Felice, που αφορούσε την περίοδο 1929-1936, την πιο επιτυχημένη περίοδο του, στην οποία κατά τον τελευταίο, είχε επιτευχθεί ένα σχεδόν απόλυτο *consensus* στην ιταλική κοινωνία, ενώ αντίθετα ο αντιφασισμός θεωρούνταν ένα περιθωριακό ρεύμα¹²⁰. Ο τόμος δέχτηκε σφοδρή κριτική, τόσο για το παραπάνω σχήμα όσο και για πολλές επιμέρους ερμηνείες του De Felice. Επιπλέον, ο συγγραφέας κατηγορήθηκε για επιλεκτική χρήση των πηγών καθώς και συμπάθεια στο πρόσωπο του Ιταλού δικτάτορα, ή τουλάχιστον για «το δικαίωμα στην αμφιβολία» που του πρόσφερε απλόχερα σε πολλά επίμαχα ζητήματα μέσα από το συγκεκριμένο έργο.¹²¹

¹¹⁷ Filippo Focardi, «Italy as Occupier in the Balkans: Remembrance and War Crimes after 1945», στο J. Echternkamp και S. Martens (επιμ.), *ό.π.*, σ. 136-137.

¹¹⁸ Βλ. και Gabriella Gribaudi, «Bombing and Land War in Italy: Military Strategy, Reactions, and Collective Memory», στο J. Echternkamp και S. Martens (επιμ.), *ό.π.*, σ. 116-117.

¹¹⁹ Simone Neri Serneri, «A Past to be Thrown Away? Politics and History in the Italian Resistance», *Contemporary European History*, τ. 4/3 (Νοέμβριος 1995), σ. 367-368.

¹²⁰ Renzo de Felice, *Mussolini il duce I: Gli anni del consenso 1929-1936*, Τορίνο, Einaudi, 1974.

¹²¹ Borden W. Painter, Jr., «Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism», *The American Historical Review*, τ. 95/2 (Απρίλιος 1990), σ. 391-405.

Η διαμάχη για την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και ευρύτερα του φασισμού και του αντιφασισμού στην Ιταλία δεν περιορίστηκε στον De Felice, αλλά διαχύθηκε και κατέλαβε μεγάλο μέρος του ιστορικού αλλά και γενικότερα του δημόσιου διαλόγου μέχρι σήμερα, αλληλοεπιδρώντας και με τις πολιτικές επιλογές και τις ιστοριογραφικές τάσεις της κάθε εποχής. Όπως και στη Γαλλία, αυτή η ευρεία «αναθεωρητική» συζήτηση δεν ήταν μονοδιάστατη ούτε ως προς τα μέσα, ούτε ως προς τα αποτελέσματά της. Χωρίς να είμαστε σε θέση εδώ να εξετάσουμε τη διαμάχη αναλυτικότερα, μπορούν να επισημανθούν δύο εργασίες που ανανέωσαν γόνιμα το πεδίο: η μελέτη του Claudio Pavone *Ένας εμφύλιος πόλεμος* και αυτή του Enzo Traverso *Δια πυρός και σιδήρου* που εξετάζουν την περίοδο της δεκαετίας του 1940 στην Ιταλία η μεν και την ευρωπαϊκή πολεμική τριανταετία (1914-1945) η δε, (και) υπό το πρίσμα της εμφύλιας σύγκρουσης –πολιτικής και ταξικής¹²².

Γερμανία και Γερμανίες

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Γαλλία έχει περιγραφεί ως μόνο εν μέρει νικήτρια του πολέμου και η Ιταλία ως εν μέρει ηττημένη. Η χώρα, ωστόσο, που ήταν αναμφισβήτητα και ολοκληρωτικά ηττημένη σε όλα τα επίπεδα ήταν η Γερμανία, η οποία «μετά την άνευ όρων συνθηκολόγησή της, παρέμεινε επί τέσσερα χρόνια απλώς γεωγραφικός όρος. Μόλις το 1949 ιδρύθηκαν τα δύο κρατικά μορφώματα, η δυτική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία (ΟΔΓ) και η ανατολική Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία (ΓΛΔ)· ακόμη και η πρώτη όμως, για αρκετά χρόνια, βρισκόταν σε καθεστώς περιορισμένης κυριαρχικής εξουσίας, υπό τον στενό “προστατευτικό έλεγχο” των κατοχικών δυνάμεων». Όπως επισημαίνει ο Χάγκεν Φλάισερ, στον οποίον ανήκει και το προηγούμενο απόσπασμα, σε αντίθεση με το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, αυτή τη φορά «οι Γερμανοί δεν είχαν το περιθώριο να μην συνειδητοποιήσουν ότι ως νέοι παρίες της διεθνούς σκηνής δεν είχαν άλλη ορθολογική επιλογή και προοπτική παρά τη βαθμιαία επανένταξη στην κοινωνία των δημοκρατικών κρατών, και ιδίως εκείνων του δυτικού ημισφαιρίου –με τα νέα δεδομένα της διεθνούς σκηνής. Στην προσπάθεια αυτή διευκολύνθηκαν σε απρόσμενα μεγάλο βαθμό από την ταχύτερη πόλωση του Ψυχρού Πολέμου».¹²³

¹²² Βλ. Claudio Pavone, *Una Guerra Civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Τορίνο, Bollati Boringhieri, 1991· Enzo Traverso, *A feu et à sang. De la guerre civile européenne 1914-1945*, Παρίσι, Stock, 2007· ελληνική έκδοση: *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, ό.π.

¹²³ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, ό.π., σ. 49.

Οι Γερμανοί, λοιπόν, μετά τον πόλεμο, είχαν να διαχειριστούν το σύνολο της ευθύνης για τα χρόνια της βαρβαρότητας που προηγήθηκε, αφού ακόμα και η πιστή σύμμαχος Αυστρία, έχοντας αναγνωριστεί ήδη από το 1943 ως «το πρώτο θύμα του Χίτλερ», αποτίναξε μάλλον εύκολα την εμπλοκή της με το ναζισμό¹²⁴. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες οι δυνάμεις της αντίστασης και ο ντόπιος πληθυσμός είχαν προβεί σε, περισσότερο ή λιγότερο αυθόρμητες, ευρείας κλίμακας πράξεις αντεκδίκησης απέναντι κυρίως στους συνεργάτες των κατοχικών αρχών για τις οποίες στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων αμνηστεύθηκαν. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε ένα θέμα που επίσης παρέμεινε ταμπού τις επόμενες δεκαετίες και περιλάμβανε αρκετά «σκοτεινά σημεία», όπως οι περιπτώσεις της έμφυλης βίας εναντίον των γυναικών που θεωρήθηκε, με στοιχεία ή μη, ότι είχαν «προδοτική» δράση κατά τη διάρκεια του πολέμου¹²⁵.

Στην κατεχόμενη και ισοπεδωμένη από τις συμμαχικές δυνάμεις, μεταπολεμική Γερμανία, η προσπάθεια «αποναζιστικοποίησης», ιδίως στην αμερικανική ζώνη ελέγχου, συνδεόταν με ένα ευρύ πρόγραμμα τιμωρίας και αναμόρφωσης του γερμανικού πληθυσμού που σε πολύ μεγάλο ποσοστό είχε συνδράμει, υποστηρίξει ή ανεχτεί τη γενοκτονική πολιτική του ναζισμού. Η αποναζιστικοποίηση, πέρα από τη δίκη και καταδίκη σε θάνατο των πλέον επιφανών στελεχών του Τρίτου Ράιχ, πέρα από τις μαζικές αποπομπές δεδηλωμένα ναζιστών από δημόσιες υπηρεσίες και οργανισμούς (πολλοί εκ των οποίων θα επέστρεφαν στις θέσεις τους λίγα χρόνια αργότερα), περιλάμβανε υποχρεωτικές επισκέψεις Γερμανών πολιτών σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, παρακολούθηση «σκληρών επιμορφωτικών» ντοκιμαντέρ για τα εγκλήματα του ναζισμού ως προϋπόθεση για την εξασφάλιση δελτίου τροφίμων, συμπλήρωση ερωτηματολογίων για την προμήθεια «πιστοποιητικού καλού χαρακτήρα» κ.ά. Πρακτικές με αμφίβολα αποτελέσματα που, ούτως ή άλλως δεν διήρκησαν για μεγάλο διάστημα, κυρίως λόγω της έναρξης του Ψυχρού Πολέμου.¹²⁶

Μετά την ίδρυση των δύο (στενά ελεγχόμενων ακόμα) κρατιδίων, οι Γερμανοί έπρεπε να αποκαταστήσουν τον κοινωνικό ιστό και την εθνική τους ταυτότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, αντιμετώπισαν τη συλλογική και ατομική ενοχή για το παρελθόν περισσότερο στο

¹²⁴ Βλ. ενδεικτικά, Gerhard Botz, «Από “θύμα” “συναυτουργός”»: Η πολιτική της μνήμης στη μεταπολεμική Αυστρία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 33-50.

¹²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Jeffrey Burds, «Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945», *Politics & Society*, τ. 37/1 (2009), σ. 35-73.

¹²⁶ T. Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, *ό.π.*, σ. 52-58.

πεδίο της μνήμης και της ιστορίας¹²⁷, παρά μέσα από την κατανομή πολιτικών και ποινικών ευθυνών¹²⁸. Στις δύο Γερμανίες, η οπτική που επικράτησε ως «επουλωτικός μύθος» για το πρόσφατο παρελθόν εμφάνιζε τους Γερμανούς ως θύματα του Χίτλερ και υπογράμμιζε – κυρίως στον πολύχρωμο καμβά της δημόσιας ιστορίας και λιγότερο αυτόν της επαγγελματικής– τις μικρές ή μεγαλύτερες πράξεις αντίστασης που είχαν πραγματοποιηθεί, καθώς και τις διώξεις του καθεστώτος.

Από την άλλη μεριά, παρόλο που σε όλη την Ευρώπη η επίκληση του κόστους του πολέμου έγινε σε μεγάλο βαθμό στη βάση των θυμάτων της κάθε πλευράς, η γερμανική κοινωνία ήταν, ουσιαστικά, η μόνη μετά τον πόλεμο που δεν μπορούσε να επικαλεστεί και να θρηνήσει τους νεκρούς της¹²⁹. Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση των Michael Geyer και Michael Latham, υποστηρίζει ότι πέρα από συλλογική ενοχή, επιβαλλόμενη ή μη από το διεθνές περιβάλλον και τις μεταπολεμικές συνθήκες, οι Γερμανοί βίωναν και αντιμετώπιζαν την εμπειρία του θανάτου εντός μίας κατάστασης απάθειας (apathy) ή εμπειρίας λήθαργου (experience of torpor), τόσο στη διάρκεια όσο και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συνθήκη αυτή σχετιζόταν, σε ένα βαθμό, με την εθνικοσοσιαλιστική κουλτούρα της διατίμησης του θανάτου (και του φόνου) εκτός της ανθρώπινης υπόστασής του, σε έναν απάνθρωπο ή υπεράνθρωπο χώρο, η οποία δεν έσβησε ταυτόχρονα με την πτώση του Τρίτου Ράιχ¹³⁰.

Η συζήτηση για το παρελθόν, ωστόσο, όπως και στην Ιταλία, δεν μπορούσε να μην επεκταθεί και στους λόγους που οδήγησαν στον εθνικοσοσιαλισμό στο πλαίσιο της γερμανικής ιστορίας. Χωρίς να εξετάζεται εδώ η ποικιλία των προσεγγίσεων που επαναδιαπραγματεύθηκαν την ιστορία του γερμανικού εθνικισμού υπό το φως της πρόσφατης «καταστροφής», όσον αφορά τη Δυτική Γερμανία αξίζει να σημειωθεί η διαμάχη για τον Μπίσμαρκ, τον πρώτο καγκελάριο της γερμανικής αυτοκρατορίας, τη δεκαετία του 1950¹³¹. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η διένεξη γύρω από τη μελέτη του

¹²⁷ Ο Χ. Φλάισερ στους «πολέμους της μνήμης» εξηγεί, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τον περίπλοκο και δύσκολο μεταφράσιμο γερμανικό όρο *Vergangenheitsbewältigung* που διαμορφώθηκε μεταπολεμικά για να περιγράψει τη διαδικασία διαχείρισης αυτού του ενοχικού παρελθόντος, κοντά στο αγγλοσαξονικό «the process of coming to terms with the past». Βλ. Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, ό.π., σ. 65-67.

¹²⁸ Για τον ρόλο της δικαιοσύνης στη μεταπολεμική περίοδο βλ. τη μελέτη του Δημήτρη Κουσουρή, η οποία αναφέρεται στην ελληνική περίπτωση, εντάσσοντάς την στο ευρύτερο διεθνές μεταπολεμικό πλαίσιο: Δ. Κουσουρή, *Δίκες των δοσιλόγων*, ό.π.

¹²⁹ Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», εισαγωγή στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 15.

¹³⁰ Michael Geyer - Michael Latham, «The Place of the Second World War in German Memory and History», *New German Critique*, τχ. 71 (Ανοιξη-Καλοκαίρι 1997), σ. 15-18.

¹³¹ Βλ. S. Berger, «A Return to National Paradigm?», ό.π., σ. 636-637.

Fritz Fischer στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σχετικά με τις γερμανικές ευθύνες για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου ο συγγραφέας συνέκρινε την πολιτική της χώρας το 1914 με αυτήν του Χίτλερ¹³². Σημειώνουμε ακόμη τις δύο δημόσιες συζητήσεις που άνοιξαν με αφορμή ισάριθμες δικαστικές υποθέσεις την ίδια περίοδο: τη δίκη του Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ και τη «δίκη του Άουσβιτς» που διεξήχθη στη Φρανκφούρτη (1963-1965), παίρνοντας μεγάλη δημοσιότητα. Από την άλλη μεριά, στην Ανατολική Γερμανία παρόλο που αρχικά εμφανίστηκαν ιδιαίτερα κριτικές προσεγγίσεις ως προς τον γερμανικό εθνικισμό και τη σχέση του με την άνοδο του Τρίτου Ράιχ (οι οποίες χαρακτηρίστηκαν και σε μεγάλο βαθμό απορρίφθηκαν ως «θεωρίες της μιζέριας») το σχήμα που μάλλον επικράτησε ήταν αυτό των δύο παράλληλων πορειών της γερμανικής ιστορίας: από τη μία πλευρά ήταν η «αντιδραστική», η οποία οδήγησε στον εθνικοσοσιαλισμό και μετέπειτα στη συγκρότηση της Δυτικής Γερμανίας, χρεώνοντας έτσι στην τελευταία την πλήρη ευθύνη για το ναζιστικό παρελθόν· από την άλλη, μια διακριτή «επαναστατική» πορεία, η οποία ολοκληρώθηκε με την ίδρυση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας¹³³.

Επιπλέον, όσον αφορά τη Δυτική Γερμανία, μία ακόμη παράμετρος συντέλεσε ώστε η διαπραγμάτευση του ναζιστικού παρελθόντος και της εθνικής ιστορίας μέσω αυτού, να διατηρηθεί επίκαιρη, με ένταση, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο: η ανάδυση της νεολαίας ως διακριτού κοινωνικού υποκειμένου κατά τη δεκαετία του 1960. Αν δεχθούμε ότι στη Γαλλία στο πλαίσιο του «αντιστασιακού συμπλέγματος», η προγονική αναφορά στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, λειτούργησε σε ένα βαθμό ως κινητήρια δύναμη της νεολαίας στα «εξεγερσιακά sixties», στη Γερμανία αυτό περνούσε μέσα από τη αμφισβήτηση των άμεσων προγόνων και ένα αίτημα ενάντια στην αμνησία (και εμμέσως «αμνηστία») για τα εγκλήματά τους –ειδικά για την εξόντωση των Εβραίων. Ο Φλάισερ υποστηρίζει ότι το «Γερμανικό 1968», το οποίο είχε ξεκινήσει από νωρίτερα, αποτελεί αναμφισβήτητη την ενδιάμεση τομή ανάμεσα στο 1945 και το 1989/1990 και χαρακτηρίζεται από ένα βαθύ χάσμα των γενεών το οποίο σκιαγραφείται στο σύνθημα της εποχής «*Väter sind Täter* [οι πατεράδες είναι (ένοχοι) δράστες/παραβάτες]»¹³⁴.

Στη δεκαετία του 1980, τέλος, και πριν την τομή της επανένωσης των δύο κρατιδίων, η «διαμάχη των ιστορικών» (Historikerstreit) με κεντρικά πρόσωπα στις δύο

¹³² Franz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*, W.W. Norton & Company, 1961. Σχετικά με τη διεθνή συζήτηση για τα αίτια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου με αφορμή το βιβλίο του F. Fischer βλ. το πρόσφατο αφιέρωμα: Annika Mombauer (επιμ.), *Journal of Contemporary History: The Fischer Controversy after 50 Years (Special issue)*, τ. 48/2 (Απρίλιος 2013).

¹³³ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», *ό.π.*, σ. 637.

¹³⁴ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, *ό.π.*, σ. 70-71.

αντιμαχόμενες πλευρές τον συντηρητικό ιστορικό Ernst Nolte και τον σοσιαλδημοκράτη κοινωνιολόγο Jürgen Habermas, αποτέλεσε ένα ακόμη επεισόδιο στη μακρά διαπραγμάτευση του ναζιστικού παρελθόντος, παίρνοντας μεγάλη δημοσιότητα και υπενθυμίζοντας, σύμφωνα με τον Geoff Eley, ότι μπορεί η μνήμη των νεκρών, πολλές φορές, να βαραίνει σαν εφιάλτης τους ζωντανούς, αλλά τα κακά, όπως και τα καλά, όνειρα δεν ερμηνεύονται ούτε επηρεάζουν τους ανθρώπους μόνο με έναν τρόπο –πόσο μάλλον όσον αφορά τους Γερμανούς ιστορικούς και τον «εφιάλτη» του Ναζισμού¹³⁵.

Μεγάλη Βρετανία

Σε πλήρη αντίθεση με τη Γερμανία, η Μεγάλη Βρετανία ήταν η απόλυτη νικήτρια του πολέμου και η δημοφιλής φράση «We Won!» συνόψιζε συνθηματικά αυτήν την επιτυχία. Όχι μόνο επειδή συνέβαλε τα μέγιστα στην στρατιωτική επικράτηση των Συμμάχων επί του Άξονα, αλλά και για το λόγο ότι υπήρξε από τα ελάχιστα ευρωπαϊκά κράτη που δεν είχαν βιώσει κατοχή στο έδαφός τους. Ως εκ τούτου δεν είχε γνωρίσει φαινόμενα συνεργασίας, ούτε την άνοδο ενός ισχυρού ή έστω υπαρκτού βρετανικού φασιστικού κινήματος. Αντιθέτως, δυνάμεις του βρετανικού στρατού και των μυστικών υπηρεσιών είχαν συνδράμει και πολλές φορές οργανώσει τα αντιστασιακά κινήματα στις κατεχόμενες χώρες –κάνοντας βέβαια, συγχρόνως, πολιτική και ελέγχοντας την εξέλιξη των πραγμάτων, ειδικά στις περιοχές ενδιαφέροντος της γηραιάς αυτοκρατορίας. Μετά τον πόλεμο, οι πολιτικές ελίτ μπορούσαν να υπερηφανεύονται σχεδόν αναντίρρητα για την ενότητα και το θάρρος με το οποίο οι Βρετανοί αντιμετώπισαν μέχρι τέλους τη ναζιστική απειλή εντός και εκτός συνόρων, από πολύ νωρίς μάλιστα, πριν οι δύο υπερδυνάμεις, πλέον, ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, «αποφασίσουν» να μπουν στον πόλεμο. Το τελευταίο συνέβη μόνο μετά την επίθεση του Άξονα σε δικά τους εδάφη.

Στα παραπάνω δεδομένα στηρίχθηκε και ο κυρίαρχος μεταπολεμικός βρετανικός μύθος, ο «Πόλεμος του Λαού» (People's War) που απέκτησε χαρακτηριστικά συμβατά με το «αντιφασιστικό παράδειγμα», την επικρατούσα, όπως είδαμε, οπτική στην ερμηνεία του πρόσφατου παρελθόντος στην Ευρώπη την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Συγχρόνως, όμως, αυτό που ένωνε τη χώρα με την υπόλοιπη Ευρώπη ήταν κι αυτό, που σε μεγάλο βαθμό, τη χώριζε. Το γεγονός ότι η Μεγάλη Βρετανία παρέμεινε αήττητη τόσο

¹³⁵ Geoff Eley, «Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987», *Past & Present*, τχ. 121 (Νοέμβριος 1988), σ. 171-208.

στην αρχή όσο και στο τέλος του πολέμου, έχοντας αντέξει έναν σφοδρότατο βομβαρδισμό το χειμώνα του 1940-1941 (The London Blitz)¹³⁶ κι έχοντας στη συνέχεια οργανώσει την άμυνα και την αντεπίθεση στα πεδία των μαχών και σε μεγάλο μέρος της κατεχόμενης Ευρώπης, την έφερε σε θέση ανωτερότητας σε σχέση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους.

Ο ρόλος του ελευθερωτή, τον οποίον πρόθυμα ανέλαβε η Βρετανία τουλάχιστον στο πλαίσιο του πολεμικού αφηγήματος, ενίσχυσαν αφενός οι ενθουσιώδεις αντιδράσεις στις επισκέψεις του Ουίνστον Τσώρτσιλ σε πολλές απελευθερωμένες ευρωπαϊκές πόλεις· αφετέρου, τα δημοφιλή απομνημονεύματα του τελευταίου που ξεκίνησαν να εκδίδονται αμέσως μετά τον πόλεμο και για μεγάλο διάστημα συνιστούσαν μία από τις βασικότερες ιστορικές πηγές για το πρόσφατο παρελθόν εντός και εκτός συνόρων¹³⁷. Αυτός ο ρόλος, ωστόσο, στοίχισε σε ένα βαθμό και την πρωθυπουργία στον Τσώρτσιλ, ο οποίος το 1945 έχασε τις εκλογές από τους Εργατικούς του Clemens Atlee, του (ουσιαστικά) πρωθυπουργού «εσωτερικού» της κυβέρνησης συνασπισμού κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο Τσώρτσιλ μπορεί να αναγνωριζόταν από όλους ως ο «πατέρας της νίκης», αλλά στην περίοδο της ειρήνης που θα ακολουθούσε, την ανταπόδοση για τις μεγάλες θυσίες του βρετανικού λαού θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να την προσφέρει η κυβέρνηση των Εργατικών, εκπληρώνοντας το αίτημα για μια ευρεία κοινωνική μεταρρύθμιση¹³⁸.

Μεσοπρόθεσμα, ο ηγετικός ρόλος του Ηνωμένου Βασιλείου κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο θεωρήθηκε, ωστόσο, βάρος· μια νίκη με δυσανάλογα υψηλό κόστος για τη χώρα, αφού επιτάχυνε την κατάρρευση της αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας. Το πλήγμα, εξάλλου, που είχε δεχθεί το εξαγωγικό εμπόριο δεν «θεραπεύτηκε» ποτέ πλήρως ενώ οι παραδοσιακές εμπορικές σχέσεις και διεθνείς επενδύσεις του βρετανικού κεφαλαίου είχαν αποδιάρθρωθεί. Πέραν αυτών, η μεταπολεμική «υποταγή» της Μεγάλης Βρετανίας στην εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς και η σχετική απομόνωση από τις διεθνείς εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, συνιστούσαν επίσης, κατά τους Βρετανούς, συνέπειες του πολέμου και της προσφοράς (χωρίς ανταπόδοση) του ηρωικού βρετανικού λαού¹³⁹. Η «βρετανική ασθένεια» (British disease), όπως ονομάστηκε στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, έμοιαζε να καταδικάζει τη χώρα σε μια διαρκή ύφεση και συγκρότησε

¹³⁶ Για τις προσλήψεις της αντίστασης του βρετανικού λαού στο «εσωτερικό» μέτωπο βλ. Mark Connelly, «We Can Take It! Britain and the Memory of the Home Front in the Second World War», στο J. Echternkamp - S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory*, ό.π., σ. 53-69.

¹³⁷ Βλ. David Reynolds, *In Command of History. Churchill Fighting and Writing the Second World War*, Λονδίνο, Random House, 2004.

¹³⁸ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», ό.π., σ. 642.

¹³⁹ John Ramsden, «Myths and Realities of the “People’s War” in Britain», στο J. Echternkamp και S. Martens (επιμ.), ό.π., σ. 40-52.

μα κουλτούρα βρετανικού εξαιρετισμού και θυματοποίησης, με σταθερή αναφορά τον πόλεμο. Όπως σημειώνει ο John Ramsden, μάλιστα, «στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, της εποχής της οικονομικής ύφεσης και της οδυνηρής αντιστροφής της μετα-αυτοκρατορικής εθνικής αυτοπεποίθησης κατά τη θατσερική περίοδο, η ιδέα ότι η Βρετανία “νίκησε” το 1945, επανεκτιμήθηκε με οξύτητα, ακόμα κι από την ίδια τη Θάτσερ, η οποία συχνά τόνιζε, ότι όλα τα προβλήματα [τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν] προέρχονταν από την Ευρώπη, και συνήθως οι Βρετανοί ήταν εκείνοι που έπρεπε να συμμαζεύουν, στο τέλος, το χάος»¹⁴⁰. Σ’ αυτό το πλαίσιο, στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό και η κριτική στο μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος το οποίο αποσαφηνώθηκε στη διάρκεια της θατσερικής διακυβέρνησης.

Σοβιετική Ένωση και ΗΠΑ

Στη Μεγάλη Βρετανία θα επανέλθουμε· διαδραματίζει, άλλωστε, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, σημαντικό ρόλο και όσον αφορά την ελληνική περίπτωση. Σημαντικό ρόλο, ωστόσο, παίζει και ο τρόπος με τον οποίον ερμήνευσαν τον πόλεμο οι δύο νέες παγκόσμιες υπερδυνάμεις, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η Σοβιετική Ένωση, στο μέτρο, μάλιστα, που η οπτική τους υπερέβαινε τα εθνικά τους σύνορα και επηρέαζε, στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής διχοτομίας, τις αντιλήψεις για το παρελθόν σε όλη την Ευρώπη. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο, που εκτεινόταν σε όλους τους τομείς με άλλοτε αυξανόμενη ένταση κι άλλοτε όχι, ανάλογα με τις συνθήκες και τις σχέσεις της κάθε περιόδου στη μεταπολεμική εποχή, αφορούσε και την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Στη Σοβιετική Ένωση, ο κεντρικός έλεγχος σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής και της επιστήμης, ιδιαίτερα αλλά όχι μόνο στη σταλινική περίοδο, σήμαινε ασφαλώς μια σειρά περιορισμών για τους ιστορικούς, αλλά και για όποιον εξέφραζε δημόσια άποψη τόσο για το παρόν όσο και για το παρελθόν¹⁴¹. Το δεδομένο, αυτό, στοιχείο ως προς τη φύση του καθεστώτος, συνεπαγόταν και την απουσία εμφανών εναλλακτικών αφηγήσεων και δημοσίων διαμαχών ή τουλάχιστον τη δυσκολία εντοπισμού τους σε σύγκριση με άλλες

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 43-44.

¹⁴¹ Βλ. Ενδεικτικά Arup Banerji, «Notes on the Histories of History in the Soviet Union», *Economic and Political Weekly*, τ. 41/9 (4-10 Μαρτίου 2006), σ. 826-833. Βλ. επίσης Antoon De Baets, «Censorship and History (Since 1945)», στο Axel Schneider και Daniel Woolf (επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing, volume 5, 1945 to Present*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2011, σ. 52-73.

εθνικές περιπτώσεις¹⁴². Κατά την κυρίαρχη σοβιετική αφήγηση, ο «Μεγάλος Πατριωτικός Πόλεμος» κατά του φασισμού, ο οποίος θεωρούνταν μια ακραία εκδοχή (ή ακόμα και επιλογή) του καπιταλιστικού συστήματος, ήταν μια ιστορία ηρωισμού και θυσίας –με κεντρικό παράδειγμα τη μάχη του Στάλινγκραντ. Συγχρόνως, η οργανωμένη αντίσταση των κομμουνιστών σε όλη την Ευρώπη, υπενθύμιζε τη διπλή συνεισφορά της Σοβιετικής Ένωσης στη νίκη των Συμμάχων. Επιπλέον, η πρόσληψη του πολέμου οδήγησε σε μια θετικότερη επανεκτίμηση του ρωσικού παρελθόντος και προκάλεσε μια στροφή προς την πολιτική εθνική ιστορία που συνδύαζε τον σοβιετικό πατριωτισμό με το αντάρτικο και τη λατρεία που περιβάλε την προσωπικότητα του Στάλιν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Σημείο τομής ως προς τα παραπάνω αποτέλεσε το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ και την έναρξη της αποσταλινοποίησης (1956).

Στις ΗΠΑ, ο «Καλός Πόλεμος» (The Good War), θεωρήθηκε ως η σημαντικότερη στρατιωτική σύγκρουση στον 20ό αιώνα και είχε ως συνέπεια βαθιές και «μόνιμες» κοινωνικές, κυβερνητικές και πολιτισμικές αλλαγές. Πέραν αυτού, το πιο σημαντικό είναι ότι ο πόλεμος άλλαξε τον τρόπο με τον οποίον οι Αμερικανοί έβλεπαν τον εαυτό τους και τη θέση τους στον κόσμο¹⁴³. Κατ' αναλογία, ωστόσο, και σε αυτήν την πλευρά του Ατλαντικού ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός οδήγησε σε μια μάλλον μονολιθική οπτική του πρόσφατου παρελθόντος. Όπως υποστηρίζει ο Berger, «οι ιστορικοί στις ΗΠΑ, πολλοί εκ των οποίων είχαν υπηρετήσει τη χώρα τους στη διάρκεια του πολέμου, θεώρησαν ότι καλούνται να υπερασπιστούν τις “αμερικανικές αξίες” της ελευθερίας απέναντι στον σοβιετικό ολοκληρωτισμό. Η πραγματική ιστορική έρευνα, υποστήριξαν, ήταν εφικτή μόνο στη Δύση, αφού στα ολοκληρωτικά καθεστώτα οι ιστορικοί ήταν υποχείρια των δικτατοριών που χρησιμοποιούσαν την ιστορία για να ενισχύσουν τον ιδεολογικό τους λόγο. Υμνώντας τον “αμερικανικό εμπειρισμό”, την αντικειμενικότητα και τον επαγγελματισμό, η μεγάλη πλειοψηφία των ιστορικών συγκρότησε αφηγήματα στη βάση ενός αμερικανικού εξαιρετισμού, στον οποίον οι ΗΠΑ χαρακτηρίζονταν από τη διαρκή και διαχρονική υπεράσπιση των ιδεωδών της ελευθερίας απέναντι σε όλους τους εχθρούς τους. Η παρέκκλιση, μάλιστα, από αυτήν την “Νατοϊκή ιστορία” (NATO History) όπως την

¹⁴² Ωστόσο και σε αυτό το επίπεδο υπάρχουν αρκετά ανοιχτά ερευνητικά ζητήματα, ιδιαίτερα όσον αφορά τη μονολιθικότητα ή τον πλουραλισμό των εν λόγω αφηγημάτων. Βλ. Timothy G. Ashplant, Graham Dawson και Michel Roper, «The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics», στο Timothy G. Ashplant - Graham Dawson - Michel Roper (επιμ.), *The Politics of Memory. Commemorating War*, New Brunswick και Λονδίνο, Transaction Publishers, 2004, σ. 3-85.

¹⁴³ Mark Weber, «The “Good War Myth” of World War Two», *Institute for Historical Review*, http://www.ihr.org/news/weber_ww2_may08.html (ανάκτηση: 1/4/2019).

ονόμασε διακωμωδώντας την ο Albert Soboul, γινόταν σταδιακά όλο και δυσκολότερη στο μέτρο που ιστορικοί μπορούσαν να απολυθούν απ' το πανεπιστήμιο εάν αρνούσαν να αποτάξουν τον μαρξισμό και να συνδράμουν στο μακαρθικό “κυνήγι μαγισσών”¹⁴⁴.

Ανατολή

Όπως και σε πολλούς άλλους τομείς, η στρατηγική και ο ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων στη διαχείριση του παρελθόντος, επηρέαζε μια σειρά κρατών, καθώς και εθνικών και διεθνών ενώσεων και οργανισμών. Θα ήταν, ωστόσο, μια, λειτουργική μεν αλλά παραπλανητική, απλούστευση να αντιμετωπίσουμε ακόμα και την εγκαθίδρυση των σοσιαλιστικών φιλοσοβιετικών καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης ως απόλυτη τομή σε σχέση με την εθνική ιστορία και μνήμη κάθε χώρας. Για παράδειγμα στη Βουλγαρία, όπως έγραφε η Μαρία Τοντόροβα τρία μόλις χρόνια μετά τη μεγάλη αλλαγή του 1989, η ιστορία η οποία είχε «γεννηθεί» στην εποχή του εθνικισμού ως στυλοβάτης του έθνους-κράτους, ως μέσο διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης και νομιμοποίησης του εκάστοτε καθεστώτος, συνέχισε να εξελίσσεται στο εν λόγω πλαίσιο για περισσότερο από έναν αιώνα. Παρά την ευκολία με την οποία η ιδεολογική και πολιτική διαχείριση του παρελθόντος αποδιδόταν στο μεταπολεμικό σοσιαλιστικό καθεστώς, στην πραγματικότητα το ίδιο συνέβαινε και νωρίτερα, ενώ τίποτα δεν εξασφάλιζε ότι τα πράγματα δε θα συνέχιζαν να λειτουργούν με αυτόν τον τρόπο και μετά το τράβηγμα της κομμουνιστικής «ιδεολογικής κουρτίνας» με την τομή του 1989/1990¹⁴⁵.

Όσον αφορά το Ανατολικό Μέτωπο, ο Αύγουστος του 1944 υπήρξε καθοριστικός ως προς την εξέλιξη του πολέμου αλλά και του μεταπολεμικού τοπίου. Τότε, οι σοβιετικές δυνάμεις επέλασαν στην Πολωνία και στα Βαλκάνια, αποσπώντας τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία από τον Άξονα. Βασικές επιδιώξεις του Στάλιν ήταν η επανάκτηση του εδάφους που είχε χάσει η Ρωσία από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και η δημιουργία μιας σφαίρας επιρροής στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, με χώρες-κλειδιά όπως οι

¹⁴⁴ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», *ό.π.*, σ. 629-630. Βλ. επίσης Peter Novick, *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession*, Κέιμπριτζ, MA, 1988, κεφάλαιο 2: «Objectivity Reconstructed».

¹⁴⁵ Maria Todorova, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria», *The American Historical Review*, τ. 97/4 (Οκτώβριος 1992), σ. 1105-1117.

παραπάνω. Μια τέτοια εξέλιξη, εκτός των άλλων, θα απομάκρυνε τον κίνδυνο μιας νέας γερμανικής επίθεσης.¹⁴⁶

Η μεταπολεμική Βουλγαρία, έχοντας περάσει βιαίως από το στρατόπεδο των ηττημένων σε αυτό των νικητών και της σοβιετικής επιρροής, έβλεπε το πρόσφατο παρελθόν της μέσα από το απόλυτο δίπολο μεταξύ του φασισμού και του κομμουνιστικού αντιφασισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, όλη η περίοδος από το πραξικόπημα του Τσανκώφ το 1923 μέχρι τη σοβιετική επέμβαση του 1944 συνιστούσε μια διαρκή φασιστική δικτατορία απέναντι σε μια επίσης διαρκή κομμουνιστική αντιφασιστική αντίσταση. Όλες οι κυβερνήσεις της περιόδου, χαρακτηρίζονταν με αποχρώσεις φασιστικές (φασιστικές, μοναρχοφασιστικές ή αστικές με φασιστικά στοιχεία διακυβέρνησης) με εξαίρεση τη «ρωγμή» της κυβέρνησης του Λαϊκού Μπλοκ, μιας συμμαχίας φιλελεύθερων, κομμουνιστών και αγροτιστών, από το 1931 έως το 1934. Αυτή η ρωγμή, μάλιστα, όπως και παραδείγματα άλλων «ρωγμών» που υπόρρητα ή μη αμφισβητούσαν το συνεχές ή και την ίδια την ύπαρξη μιας μακράς φασιστικής δικτατορίας στη Βουλγαρία, αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά αντικείμενα συζήτησης. Μιας συζήτησης που, κατά καιρούς, έπαιρνε τα χαρακτηριστικά διαμάχης, ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Το δίπολο, ωστόσο, ανάμεσα στον «ιδιότυπο» βουλγαρικό φασισμό –στις φασιστικές ή φιλοφασιστικές πολιτικές ελίτ σε συμμαχία με το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο– απέναντι στην κομμουνιστική αντιφασιστική αντίσταση και τους εκάστοτε πολιτικούς συνοδοιπόρους της κυριάρχησε στη χώρα για περισσότερο από μια εικοσαετία. Το πρώτο σκέλος, μάλιστα, παρουσιαζόταν διαχρονικά απομονωμένο, σε σχέση με τη σιωπηρή ή δεδηλωμένη συμπάθεια του λαού και κυρίως του βουλγαρικού προλεταριάτου, προς το Κομμουνιστικό Κόμμα¹⁴⁷.

Στη Ρουμανία, επίσης ενταγμένη στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο μετά από την επέμβαση των σοβιετικών στρατευμάτων το 1944, μπορεί αντίστοιχα κανείς να διακρίνει αυτήν την απροβλημάτιστη διάκριση μεταξύ φασιστικής δικτατορίας και αντιφασιστικής αντίστασης. Όπως και στη Βουλγαρία, ειδικά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, όλες οι ρουμανικές προπολεμικές κυβερνήσεις του 20ού αιώνα, από τις μοναρχικές δικτατορίες μέχρι το «κίνημα των Λεγεωνάριων» και το στρατιωτικό πραξικόπημα του Αντονέσκου στις αρχές της δεκαετίας του 1940, καλύπτονταν από τον μανδύα του φασισμού. Η

¹⁴⁶ David Reynolds, *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2006, σ. 131, 269.

¹⁴⁷ Roumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian History: From Stambolov to Zhivkov*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2011, σ. 146-165.

ανάλυση ως προς τις διαφορές, τη φύση και την κοινωνική υποστήριξη των καθεστώτων συνήθως περιοριζόταν σε μια περιγραφή των «ελιγμών» της αστικής τάξης και των μεγαλοϊδιοκτητών γης για τη διατήρησή τους στην εξουσία¹⁴⁸. Αντίθετα, οι αναλύσεις επικεντρώνονταν στην αντιφασιστική αντίσταση του ρουμανικού λαού μέσα από την πρωτοπορία του Κομμουνιστικού Κόμματος και στις διώξεις εναντίον του.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, μέσα από τις περιπτώσεις που συνοπτικά εξετάστηκαν, η μεταπολεμική αφήγηση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και στις δύο πλευρές του ψυχροπολεμικού «τείχους» στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανάδειξη της αντιφασιστικής αντίστασης ως μίας πράξης που αφορούσε τη «μεγάλη πλειοψηφία» των ευρωπαϊκών λαών. Παράλληλα, στηρίχθηκε στην υποβάθμιση της «συνεργασίας» και στην επιλεκτική προσωποποίησή της σε όσους και όσες τιμωρήθηκαν αμέσως μετά τον πόλεμο είτε μέσα από δίκες είτε μέσα από τις πράξεις αντιποίνων που πραγματοποιήθηκαν αμέσως μετά τον πόλεμο. Η αντίσταση είχε τους πρωταγωνιστές και τους μάρτυρές της αλλά ήταν πάνω απ' όλα ένα μαζικό φαινόμενο, ενώ η συνεργασία (ο δοσιλογισμός, όπως ονομάστηκε στην Ελλάδα) παρότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να έπαιρνε μαζικότερο χαρακτήρα εξατομικευόταν στους σημαντικότερους εκπροσώπους της και κυρίως σε αυτούς που τελικά τιμωρήθηκαν. Όσον αφορά τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, αυτό το σχήμα είχε έναν παραπάνω λόγο ύπαρξης από ό,τι στις δυτικές κι ο λόγος αυτός ήταν ιδεολογικής φύσης: οι κοινωνικές εξελίξεις δεν μπορούσαν να αναλυθούν παρά μόνο (ή πρωτίστως) με όρους ταξικής πάλης, κι όχι, παραδείγματος χάρη, φυλετικής. Έτσι, ακόμη και περιπτώσεις οργανωμένων πογκρόμ εναντίον των Εβραίων ή άλλων μειονοτήτων αναπαρίσταντο ως «διώξεις εναντίον αντιφασιστικών δυνάμεων»¹⁴⁹, στο πλαίσιο μιας απόλυτης διάκρισης δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελεί η Ουγγαρία, όπου ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στην κυρίαρχη μεταπολεμική αφήγηση συνιστούσε την εποχή όπου οι κομμουνιστικές και προοδευτικές δυνάμεις αντιστάθηκαν στον ή έπεσαν θύματα του χιτλερικού και του χορτικού φασισμού¹⁵⁰.

Πέραν αυτών, τουλάχιστον στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, έχει αξία να εξετάσει κανείς την εικόνα σε σχέση με τη Ρωσία και τη ρωσική

¹⁴⁸ Bela Vago, «Fascism in Eastern Europe», στο Walter Laqueur (επιμ.), *Fascism, A Reader's Guide: Analysis, Interpretations, and Bibliography*, Λος Άντζελες, University of California Press, 1976, σ. 233-234.

¹⁴⁹ Michal Shafir, «Romania's tortuous road to facing collaboration», στο Roni Stauber (επιμ.), *Collaboration with the Nazis: Public Discourse after the Holocaust*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2011, σ. 229-230.

¹⁵⁰ Το επίθετο «χορτικός» αποτελεί μετάφραση του «Horthyate» από τον γράφοντα και αναφέρεται στον ούγγρο στρατιωτικό και πολιτικό Μίκλος Χόρτι (1868-1957). Βλ. István Deák, «A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary», στο I. Deák - J.T. Gross - T. Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution in Europe*, ό.π., σ. 39-73.

ιστορία· ιδιαίτερα τις αλλαγές αυτής της εικόνας ανάλογα με τις αλλαγές στη σχέση των χωρών αυτών με τη Σοβιετική Ένωση. Η Ρουμανία αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα, στο μέτρο όπου η σταδιακή αυτονόμηση της χώρας από την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την πρόσληψη την ιστορίας των ρωσο-ρουμανικών σχέσεων με επίκεντρο το ζήτημα της Βεσσαραβίας. Η ρωσική εξωτερική πολιτική απέναντι στη Ρουμανία ερμηνευόταν πλέον ως διαχρονικά εχθρική· μια εικόνα που άλλαζε ριζικά σε σχέση με αυτήν των πρώτων χρόνων της Λαϊκής Δημοκρατίας, όπου κυριαρχούσε η εξύμνηση της «διαχρονικής» ρωσο-ρουμανικής φιλίας και συνεργασίας. Αντίστοιχα, με βάση αυτού του είδους τις εξελίξεις αντιμετωπιζόταν και η ιστορική σχέση της χώρας με τη Δύση¹⁵¹. Μέσα από τον ίδιο φακό, θα μπορούσε κανείς να μελετήσει και άλλες περιπτώσεις όπως η Ουγγαρία και η Τσεχοσλοβακία, με τις ιδιαιτερότητες και τις σημαντικές διαφορές της καθεμίας.

Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Πολωνίας, μιας χώρας που είχε γνωρίσει διπλή κατοχή, από τη ναζιστική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση, στην αρχή του πολέμου, καθώς και τη σοβιετική επέμβαση στο τέλος του. Στη σοσιαλιστική, από το 1947, Πολωνία αυτή που αναδείχθηκε ήταν η μνήμη της ναζιστικής κατοχής, ενώ οι σοβιετικές πολιτικές και οι επεμβάσεις στη χώρα τέθηκαν στο περιθώριο της αφήγησης για την περίοδο του πολέμου και επανέρχονταν μόνο σε περιόδους κρίσης με φορείς αντιπολιτευόμενες ομάδες όπως το κίνημα της «Αλληλεγγύης» ή από το εξωτερικό.¹⁵² Μόνο μετά το 1989 αποτέλεσαν κεντρικό αντικείμενο της ιστορικής έρευνας, στο πλαίσιο του νέου ιδεολογικού και πολιτικού προσανατολισμού της εποχής. Αντίθετα, στη μεταπολεμική «Δημοκρατία της Πολωνίας» στην οποία λίγα χρόνια αργότερα προστέθηκε το επίθετο «Λαϊκή» (1952), επισφραγίζοντας την ένταξή της στις χώρες του Ανατολικού

¹⁵¹ Βλ. Keith Hitchens, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania», *The American Historical Review*, τ. 97/4 (Οκτώβριος 1992), σ. 1064-1083. Το εν λόγω άρθρο, σαφώς δυτικοκεντρικό και δημοσιευμένο στην ίδια σειρά με το προαναφερθέν της Μαρίας Τοντόροβα για την βουλγαρική ιστοριογραφία, με εξαιρετικά νωπή, ακόμα, την τομή του 1989/1990, ανοίγει ένα επιπλέον ζήτημα, το οποίο παρότι σημαντικό, δεν εντάσσεται στις κεντρική προβληματική του παρόντος κεφαλαίου. Ο συγγραφέας εξετάζει όλη την πορεία της ρουμανικής ιστοριογραφίας μέσα από δύο ρεύματα: τους «Παραδοσιοκράτες» (Traditionalists) και τους «Ευρωπαϊστές» (Europeanists), ως συνώνυμο του «νεωτερικού» ή του «εκσυγχρονιστή». Σ' αυτό το πλαίσιο, κατά τον συγγραφέα, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η εξέλιξη του για τη Ρουμανία ανέκοψε τις ελπίδες και των δύο ρευμάτων, τα οποία συνεχίζουν να υπάρχουν και επανέρχονται στην ανάλυση μετά την πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Ο λόγος περί εκμοντερνισμού και η εξέταση της ιστορίας του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα μέσω αυτού, αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στη μελέτη της ιστοριογραφίας, ιδιαίτερα στην ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας.

¹⁵² Για το παράδειγμα των διαδρομών της μνήμης της μαζικής εκτέλεσης πολωνών κρατουμένων από του Σοβιετικούς στο Κατίν το 1940, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Σιωπηλός θρήνος. Η μνήμη του Κατίν στη μεταπολεμική Ευρώπη», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 137-152.

μπλοκ, η κυρίαρχη αναφορά ήταν στη ναζιστική κατοχή, όπου οι κατακτητές δεν ήταν οι «Γερμανοί» αλλά οι «χιτλερικοί», οι «φασίστες» ή οι «αντιδραστικοί», καθώς και στην πολωνική αντίσταση στο πλαίσιο ενός ηρωικού εθνικού αφηγήματος με έμφαση στην έννοια της ταξικής πάλης. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι ηρωικές πλευρές του παρελθόντος προκρίνονταν σε σχέση με τις μαρτυρικές πτυχές του και τη μαζική εξόντωση Πολωνών και Εβραίων, στοιχείο που σταδιακά μεταβλήθηκε, όπως και η έμφαση στην ιδέα του «εθνικού αγώνα», η οποία εντάθηκε ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Σύμφωνα με τον Piotr Madajczyk, σε αυτό το επίπεδο, μια «κοινωνική πτυχή που ήταν δύσκολο να συμβιβαστεί με τις πολιτικές του μεταπολεμικού καθεστώτος, έπαιξε σημαντικό ρόλο: η εικόνα της ιστορίας που διαμορφωνόταν κυρίως από την εθνική ιδεολογία, από την ιδέα ενός εθνικού αγώνα, προερχόταν (...) από τα πιο μορφωμένα, υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας. Αυτή η ομάδα ανθρώπων υπήρξε σε πολύ μεγάλο βαθμό ο φορέας της εν λόγω εικόνας στο ευρύτερο δημόσιο πεδίο»¹⁵³.

Τέλος, η σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία αποτελεί ένα ιδιότυπο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα όσον αφορά τη διαχείριση του παρελθόντος, αφενός επειδή διέρρηξε από πολύ νωρίς τη σχέση της με τη Σοβιετική Ένωση (1948) και αφετέρου επειδή υπήρξε μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου η «Εθνική Αντίσταση» αποτέλεσε τον φορέα διακυβέρνησης του κράτους: ο ηγέτης της κομμουνιστικής αντίστασης, ενός απ' τα ισχυρότερα αντιστασιακά κινήματα στην Ευρώπη, Γιόσιπ Μπροζ Τίτο, στο τέλος του πολέμου κατέλαβε την εξουσία, την οποία διατήρησε μέχρι το θάνατό του, το 1980, ιδρύοντας την Λαοκρατική Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας. Στο νεοσύστατο ομόσπονδο κράτος η αντιστασιακή αφήγηση, αυτονομημένη πλέον από την σοβιετική συνδρομή, λειτουργούσε ως ενοποιητικό στοιχείο ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοτικές ενότητες, αλλά και τις πολύ διαφορετικές τοπικές εμπειρίες του πολέμου. Η επίσημη μνήμη και οι πρακτικές της για το πρόσφατο παρελθόν, συνοψίζονταν στο σύνθημα «αδελφότητα και ενότητα».

Όπως, όμως, έχουν αναδείξει πολλές σύγχρονες και παλαιότερες μελέτες, οι ιστορικές αντιλήψεις δεν καθορίζονται αποκλειστικά και μονοσήμαντα από την κρατική ισχύ ή γενικότερα «από τα πάνω» ακόμα και στις πιο αυταρχικές περιπτώσεις καθεστώτων, αλλά και από τη δραστηριότητα κοινωνικών και τοπικών φορέων και κοινοτήτων ιστορίας και μνήμης. Η διαπίστωση αυτή μας βοηθάει να ξαναδούμε κριτικά

¹⁵³ Piotr Madajczyk, «Experience and Memory: The Second World War in Poland», στο J. Echterkamp και S. Martens (επιμ.), *ό.π.*, σ. 73.

τόσο τα προαναφερθέντα στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, αλλά επίσης συνιστά κεντρικό άξονα, όπως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή, της παρούσας μελέτης. Όπως συνέβει σε άλλες χώρες, λοιπόν, έτσι και στη Γιουγκοσλαβία, σύμφωνα με την Heike Karge, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αντίληψης για το πρόσφατο παρελθόν, έπαιξαν μνημονικές κοινότητες, όπως η Ένωση Βετεράνων Πολέμου (1947), οι οποίες, εντός των ορίων ενός «επισημως επιτρεπόμενου μνημονικού χώρου» ανέδειξαν μνήμες και συγκρότησαν ιστορίες που παρέκκλιναν ή είχαν τεθεί στο περιθώριο της επίσημης αφήγησης, λειτουργώντας ως «μεσολαβητές» (mediators) μνήμης ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και το κράτος, σε τοπικό και ομοσπονδιακό επίπεδο¹⁵⁴.

Δύση

Επιστρέφοντας στη δυτική σφαίρα επιρροής, εκτός από τις περιπτώσεις κρατών που πρωταγωνίστησαν εντός των διαφορετικών στρατοπέδων στη διάρκεια του πολέμου και μετά το τέλος του, έχει σημασία να εξετάσουμε συνοπτικά μια σειρά άλλων μικρότερων σε επιρροή (και σε αντιστασιακό παρελθόν) αλλά ευρισκόμενων στην καρδιά της Ευρώπης. Μια σειρά κρατών, στα οποία η ιστορία της εθνικής τους αντίστασης, παρόλο που μπορεί να αφορούσε μια πολύ μειοψηφική μερίδα του πληθυσμού αποτέλεσε κεντρική αναφορά και θεμέλιο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησής τους. Δύο από αυτά είναι το Βέλγιο και η Ολλανδία, περιπτώσεις τις οποίες έχει εξετάσει συγκριτικά με το γαλλικό παράδειγμα ο Lagrou, στη μελέτη του για την κληρονομιά της ναζιστικής κατοχής στη δυτική Ευρώπη¹⁵⁵.

Για το Βέλγιο και την Ολλανδία (σε αντίθεση με τη Γαλλία) η «φυσιολογική» εξέλιξη μετά το τέλος του πολέμου θα ήταν η ανασύσταση του προπολεμικού status quo, μαζί με τη λήξη των «προσωρινών» συνθηκών της κατοχής και την επιστροφή της νόμιμης κυβέρνησης από την εξορία. Ωστόσο, σε καμία από τις παραπάνω χώρες η κατοχή δεν ειδώθηκε ως διάλειμμα ή παρένθεση η οποία θα έκλεινε και τα πράγματα θα επέστρεφαν στην προπολεμική τους κατάσταση. Η γενική αίσθηση, σύμφωνα με τον Lagrou –με εξαιρέσεις, όπως αυτή του χώρου των συντηρητικών Ολλανδών καλβινιστών– ήταν πως μια επιστροφή στα παλιά, μια «αποκατάσταση», θα σήμαινε και επιστροφή στις

¹⁵⁴ Ένα παράδειγμα αποτελεί η διαχείριση της μνήμης της μαζικής εξόντωσης του πληθυσμού στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Γιασενόβατς στην Κροατία. Βλ. Heike Karge, «Mediated Remembrance: Local Practices and Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia», *European Review of History*, τ. 16/1 (Φεβρουάριος 2009), σ. 49-62.

¹⁵⁵ Βλ. P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, ό.π.

ανεπάρκειες και τα λάθη της προπολεμικής τάξης πραγμάτων που οδήγησαν στην καταστροφή. Θα σήμαινε, με άλλα λόγια, ότι το Βέλγιο και η Ολλανδία «δεν είχαν μάθει τίποτα από αυτήν την τρομερή εμπειρία». Αντίθετα, η λέξη «ανανέωση» ήταν αυτή που πρόσφερε νομιμοποίηση σε μια μεταπολεμική τάξη που είχε «πάρει τα μαθήματά της και είχε ξεπεράσει τις παθογένειες του παρελθόντος». Η αντίσταση, ήταν κι εδώ η καθοριστική αναφορά που συμβόλιζε την ηθική υγεία του έθνους, την αναγέννησή του και «κάτι το ριζικά νέο»¹⁵⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο, η επίτευξη του «κοινωνικού συμφώνου» στο Βέλγιο που περιλάμβανε ριζικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, αποτέλεσε μία από τις βασικότερες τομές που διέκριναν τη μεταπολεμική από την προπολεμική περίοδο. Μια τομή που (θεωρήθηκε ότι) δικαίωνε τις θυσίες της βελγικής αντίστασης¹⁵⁷. Αντίστοιχα, μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην Ολλανδία, η υποβάθμιση της προτεσταντικής θρησκείας (ontzuiling) η οποία μέχρι τότε συνιστούσε οργανωτική αρχή της πολιτικής, είχε επίσης τις ρίζες της στην εμπειρία της αντίστασης και την πρόσληψή της¹⁵⁸. Σύμφωνα με τον Johannes Houwink ten Cate, όσον αφορά στη μνήμη της κατοχής στην Ολλανδία, «μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φάσεις: την πρώτη φάση, της εθνικής μνήμης των παθών και της αντίστασης (έως το 1965), τη δεύτερη φάση (από το 1965 έως περίπου το 2000), της ντροπής και ενός αισθήματος ενοχής για τη συνυπευθυνότητα των Ολλανδών στο ζήτημα της γενοκτονίας των Εβραίων», καθώς και μια τρίτη περίοδο που κατά τον ίδιον διαμορφώνεται από το 2000 και μετά, όπου σταδιακά, οι Ολλανδοί αρχίζουν να αποποιούνται κάθε εθνική ευθύνη που έχει να κάνει με την παθητικότητα ή τη συνεργασία τους με τους κατακτητές στην εφαρμογή της Σοά¹⁵⁹.

Μένοντας στην πρώτη περίοδο, το αφήγημα αυτό ορίζοντας την αντίσταση ως μια διάχυτη στάση όλης της κοινωνίας που εκδηλωνόταν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, στην πραγματικότητα υποβάθμιζε, κατά το γκωλικό πρότυπο, τους πρώην αντιστασιακούς,

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 22. Βλ. και M.L. Smith, «Neither resistance nor collaboration: Historians and the problem of the “Nederlandse Unie”», *History*, τ. 72/235 (Ιούνιος 1987), σ. 260-278.

¹⁵⁷ Βλ. Patrick T. Pasture, «The April 1944 “Social Pact” in Belgium and Its Significance for the Post-War Welfare State», *Journal of Contemporary History*, τ. 28/4 (Οκτώβριος 1993), σ. 695-714, καθώς επίσης, Kim Oosterlinck - Eugene N. White, «La Politique du Moindre Mal. Twice Occupied Belgium», στο Jonas Scherner - Eugene White (επιμ.), *Paying for Hitler's War. The Consequences of Nazi Economic Hegemony for Europe*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2016, σ. 190-193.

¹⁵⁸ Βλ. Peter van Dam, «Constructing a Modern Society Through “Depillarization”. Understanding Post-War History as Gradual Change», *Journal of Historical Sociology*, τ. 28/3 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 291-313· Kees Schuyt και Ed Taverne (επιμ.), *Dutch Culture in a European Perspective. 1950: Prosperity and Welfare*, Λονδίνο, Royal Van Gorcum - Palgrave Macmillan, 2004, σ. 325-348.

¹⁵⁹ Johannes Houwink ten Cate, «Η κουλτούρα της μνήμης στην Ολλανδία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 103.

τους κομμουνιστές, καθώς και μια σειρά θυμάτων της κατοχής. Θύματα που εκτείνονταν από τους Εβραίους και τις άλλες φυλετικές και θρησκευτικές μειονότητες που εξοντώθηκαν, ως τους κατοίκους της Ινδονησίας, της ολλανδικής αποικίας που γνώρισε την ιαπωνική κατοχή και στη συνέχεια την ολλανδική καταστολή στο πλαίσιο του αντιαποικιακού αγώνα¹⁶⁰. Ακόμα κι αν δεχθούμε ότι η περιοδολόγηση των τριών φάσεων του Houwink ten Cate που παρατέθηκε, μπορεί να γενικευθεί καλύπτοντας σε αδρές γραμμές και άλλα παραδείγματα πλην της ολλανδικού, υπήρχαν διαφορετικές εμπειρίες που χρήζουν προσεκτικής εξέτασης. Για παράδειγμα, όπως έχει επισημάνει η Chantal Kesteloot, την ίδια περίοδο η ιδιότητα του μέλους του οργανωμένου αντιστασιακού κινήματος στην Ολλανδία (και στο Λουξεμβούργο) είχε θετικές συνδηλώσεις, σε αντίθεση με το Βέλγιο, όπου συνδεόταν κυρίως με όσους στο τέλος της κατοχής «πήραν το νόμο στα χέρια τους» επιβάλλοντας την δημόσια τάξη κατά το δοκούν και προχωρώντας σε πράξεις αντεκδίκησης εναντίον (πραγματικών ή μη) συνεργατών του καταρρέοντος ναζιστικού καθεστώτος¹⁶¹.

Σημαντικές ιδιαιτερότητες εντός του ίδιου γενικού πλαισίου μπορεί να εντοπίσει κανείς και στην περίπτωση της Δανίας. Στην αρχή του πολέμου η επί δεκαετία κυβέρνηση συνεργασίας Σοσιαλδημοκρατών και Φιλελευθέρων, είχε ακολουθήσει μια «πολιτική διαπραγμάτευσης» (forhandlingspolitik) με τη ναζιστική Γερμανία, επιχειρώντας αρχικά να αποφύγει τη εισβολή (μέσω της υπογραφής δεκαετούς συμφώνου) και λίγους μήνες αργότερα, όταν η γερμανική επίθεση ήταν γεγονός, να διατηρήσει μια σχετική ανεξαρτησία διακυβέρνησης. Η τελευταία επετεύχθη –είτε με πραγματικούς όρους είτε με μια δόση ψευδαίσθησης– επιτρέποντας, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες χώρες, στην τότε κυβέρνηση και αυτές που ακολούθησαν να συνεχίσουν το έργο τους, χωρίς να αντικατασταθούν από τις γερμανικές αρχές και από καθαρά δοσιλογικές κυβερνήσεις «Κουίσλινγκς». Σε γενικές γραμμές, δηλαδή, λίγα άλλαξαν σε σχέση με το πολιτικό προσωπικό και τη διακυβέρνηση του κράτους στη διάρκεια της κατοχής στη Δανία. Παράλληλα, σταδιακά άρχισαν να συγκροτούνται και μικρές αντιστασιακές ομάδες προερχόμενες είτε από το αδύναμο κομμουνιστικό κόμμα, είτε από συντηρητικούς πολιτικούς χώρους και φοιτητικούς κύκλους, συγκροτώντας ένα συντονιστικό «Συμβούλιο Απελευθέρωσης», το οποίο απέκτησε ιδιαίτερη αίγλη στο τέλος της κατοχής. Η αίγλη αυτή προήλθε και από μια εξαιρετικά σημαντική πράξη που είχε στο ενεργητικό του: την

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 107.

¹⁶¹ Chantal Kesteloot, «The Role of the War in National Societies: The Examples of Belgium, Luxemburg, and Netherlands», στο J. Echterkamp και S. Martens (επιμ.), *ό.π.*, σ. 23.

διάσωση χιλιάδων Εβραίων από τη μαζική επιχείρηση μεταφοράς τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης το φθινόπωρο του 1943¹⁶².

Μετά την απελευθέρωση της χώρας από τις βρετανικές δυνάμεις, διαμορφώθηκαν, σύμφωνα με τον Nils Arne Sørensen, δύο αντιμαχόμενες αφηγήσεις για τα χρόνια της κατοχής: η μία προερχόταν από τις επίσημες δανικές αρχές και τις παλιές πολιτικές ελίτ και παρότι υμνούσε την αντίσταση ως παθητική ή ενεργητική στάση και θεσμική/νόμιμη ή παράνομη δράση της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού της Δανίας, δικαίωνε την «πολιτική της διαπραγμάτευσης» ως το πρώτο βήμα για την προστασία της δανικής κοινωνίας από τις συνέπειες μιας επιθετικής πολεμικής εισβολής των γερμανικών στρατευμάτων στη χώρα. Παράλληλα αυτή η αφήγηση καταδίκασε απερίφραστα τον δοσιλογισμό, τον οποίον χρέωνε σε ένα πολύ μικρό κομμάτι των Δανών, τους ντόπιους ναζιστές, τους εθελοντές στο Ανατολικό Μέτωπο κ.ά. Όσους, δηλαδή, καταδικάστηκαν ως προδότες, χωρίς να ξεπερνούν το 0,3% του γενικού πληθυσμού. Αντίθετα η αφήγηση της οργανωμένης αντίστασης, ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά των κομμουνιστών, παρότι μοιραζόταν την ίδια οπτική περί παλλαϊκής μαζικής αντίστασης με την πρωτοπορία των αντιστασιακών οργανώσεων, δεν συμπεριλάμβανε σε αυτήν το πολιτικό κατεστημένο. Η «πολιτική της διαπραγμάτευσης» ή ακόμα κι αυτό που χαρακτηριζόταν ως «θεσμική αντίσταση», μεταφραζόταν σε «πολιτική της συνεργασίας» (*samarbejdspolitik*).¹⁶³ Η οπτική που επικράτησε τελικά ήταν η πρώτη, παράλληλα με την επικράτηση των «παλιών» κομμάτων στην πολιτική σκηνή και τη σταδιακή περιθωριοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος, παρά τη σημαντική άνοδο που είχε σημειώσει το τελευταίο στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ωστόσο, η δεύτερη αφήγηση δεν εξέλειψε από τον δημόσιο λόγο και επανερχόταν ως κριτική στην δανική πολιτική ελίτ σε περιόδους κρίσης ή ενόψει σημαντικών αποφάσεων, όπως η ένταξη της χώρα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1972.

Προηγουμένως, αναφέρθηκε ο όρος «Κουίσλινγκς», ο οποίος μεταπολεμικά έγινε κοινός τόπος όσον αφορά την τοποθέτηση δοτών κυβερνήσεων συνεργασίας από (και με) τις κατοχικές δυνάμεις. Ο όρος έχει ως προέλευση τη Νορβηγία και την επιβολή του Vidkun Quisling και του κόμματός του, της Εθνικής Ενότητας (*Nasjonal Samling*), στη διακυβέρνηση της χώρας. Στη νεαρή Νορβηγία (ιδρυμένη στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα), σε αντίθεση με τη Δανία, η εκλεγμένη κυβέρνηση, ο βασιλιάς και ο αστικός

¹⁶² Βλ. Emmy E. Werner, *A Conspiracy of Decency: The Rescue of the Danish Jews During World War II*, Κολοράντο και Οξφόρδη, Westview Press, 2002.

¹⁶³ Nils Arne Sørensen, «Narrating the Second World War in Denmark since 1945», *Contemporary European History*, τ. 14/3 (Αύγουστος 2005), σ. 295-315.

πολιτικός κόσμος δεν αποδέχθηκαν αμαχητί τη ναζιστική επιβολή. Πολέμησαν εναντίον της, με τον μικρό και ανοργάνωτο νορβηγικό στρατό να μην καταφέρνει να σταματήσει τη γερμανική επέλαση. Το γεγονός αυτό, καθώς και η (μικρή σε μαζικότητα) νορβηγική αντίσταση που οργανώθηκε στη συνέχεια με την υποστήριξη των Συμμάχων και του παλιού πολιτικού κόσμου, διαμόρφωσε μια εθνική μυθολογία στην οποία στηρίχθηκε η ανασυγκρότηση της χώρας μετά τον πόλεμο: ένα αφήγημα της πάλης του «καλού με το κακό», όπου το κακό ενσάρκωνε ο Quisling, το κόμμα του και οι παντοδύναμοι σύμμαχοι ή εντολείς του και το καλό, η αντίσταση, στη μαχητική αλλά και τη «σιωπηλή» της μορφή (holdningskampen), που αφορούσε, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις, όλον τον νορβηγικό λαό. (Και) για τη Νορβηγία, λοιπόν, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ή «ο πόλεμος» όπως παρέμεινε στον δημόσιο λόγο¹⁶⁴, συνοψίζονταν από την πάλη ενός Δαβίδ με έναν Γολιάθ, τόσο στην αρχή, όσο και κατά τη διάρκεια της κατοχής –δίνοντας μέσω αυτής το αίσθημα της ηθικής νίκης στους αντιστεκόμενους. Προβάλλοντας, επίσης, «τυπικά» νορβηγικά χαρακτηριστικά, όπως ο λιτός βίος, το αίσθημα ισότητας, το δέσιμο με τη φύση, η εφευρετικότητα και μια ιδιαίτερη, ακατέργαστη αίσθηση του χιούμορ¹⁶⁵.

Παρόλο που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς περισσότερα ή και διαφορετικά παραδείγματα, μέσω των παραπάνω γίνεται μάλλον εμφανής η σημασία του «αντιστασιακού παραδείγματος». Το τελευταίο, παρά τις ποικίλες οπτικές και προτεραιότητες, κυριάρχησε μετά το τέλος του πολέμου, δίνοντας στη συνέχεια τη θέση του, σε πολλές περιπτώσεις, σε ένα πιο αντι-ηρωικό αφήγημα, με επίκεντρο τη μαζική εξόντωση των εβραϊκών πληθυσμών. Ούτως ή άλλως, ωστόσο, και η ίδια η ιστορία της αντίστασης, εκτός από τα ηρωικά της συμφραζόμενα, περιείχε πολύ έντονα την έννοια της θυσίας, του μαρτυρίου και του πένθους. Το στοιχείο αυτό χαρακτήριζε τη μεταπολεμική μνήμη και συγχρόνως αποτελούσε ένα μέσο νομιμοποίησης των επιλογών του παρελθόντος. Το αίμα των νεκρών, τα βάσανα των θυμάτων και των οικείων τους, τουλάχιστον εκείνων του βρίσκονταν στην πλευρά του αντιφασιστικού αγώνα, δύσκολα μπορούσαν να αμφισβητηθούν ακόμα και σε βαθιά διχασμένες και τραυματισμένες κοινωνίες, σε αντίθεση με την (ηρωική, δίκαιη ή μη) δράση των θυτών. Ακόμα κι αν οι τελευταίοι βρίσκονταν στην ίδια ακριβώς πλευρά.

¹⁶⁴ Bjarte Bruland, «Collaboration in the deportation of Norway's Jews. Changing views and representations», στο R. Stauber (επιμ.), *ό.π.*, σ. 127-129.

¹⁶⁵ Clemens Maier, «Making Memories: The Politics of Remembrance in Postwar Norway and Denmark», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Φλωρεντία, Department of History and Civilization, European University Institute, 2007, σ. 47-51.

1.3 Η ευρωπαϊκή αντίσταση

Εκτός από τις διαδικασίες συγκρότησης της ιστορίας της αντίστασης με βάση κρατικές πρωτοβουλίες και εντός των εθνικών συνόρων, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 εντοπίζονται και προσπάθειες δια-εθνικού συντονισμού και διαμόρφωσης μια κοινής ευρωπαϊκής αντιστασιακής ιστορίας και μνήμης. Οι πρωτοβουλίες αυτές προέρχονταν κυρίως από ομάδες βετεράνων αντιστασιακών και ιστορικών, και συνήθως, είχαν επίσης κρατική συνδρομή. Παρότι αποτελούν ένα μικρό μόνο δείγμα των δικτύων και των πρακτικών της στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε αυτήν την διαδικασία μέσα από δύο παραδείγματα προερχόμενα από τα δύο ανταγωνιστικά ψυχροπολεμικά στρατόπεδα.

Ο ένας πόλος άνηκε στον δυτικό κόσμο και ήταν αυτός γύρω από τον Βέλγο αντικομμουνιστή βετεράνο αντιστασιακό Hubert Halin, ιδρυτή της Comité d' Action Interallié de la Résistance (και αργότερα της Union Internationale de la Résistance et de la Déportation, UIRD), καθώς και της περιοδικής έκδοσης *La Voix de la Résistance*. Ο Lagrou και άλλοι ερευνητές έχουν επισημάνει τους τρόπους με τους οποίους αυτές και άλλες διεθνείς οργανώσεις και κοινότητες μνήμης συνέλαβαν την αντίσταση εντός του και πέρα από τον λόγο του Ψυχρού Πολέμου, συνδέοντάς την επίσης με το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης¹⁶⁶. Μάλιστα η διεθνής ένωση αντιστασιακών της οποία κεντρικό πρόσωπο ήταν ο Halin, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 μετονομάστηκε σε Union des Résistants pour une Europe Unie (Ένωση Αντιστασιακών για μια Ενωμένη Ευρώπη).

Στο παραπάνω γενικό πλαίσιο, μια σειρά από σημαντικά γεγονότα έλαβαν χώρα. Ανάμεσά τους ήταν τα συνέδρια «για την ιστορία των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης». Διεθνείς συναντήσεις για την ιστορία της αντίστασης και γενικότερα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ήδη πραγματοποιηθεί από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως στη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, καθώς και στις ανατολικές χώρες. Η πρώτη μεγάλη, ωστόσο, συνάντηση στη δυτική Ευρώπη πραγματοποιήθηκε το 1958 στη Λιέγη του Βελγίου. Πρόκειται για το «1ο διεθνές συνέδριο για την ιστορία των κινημάτων αντίστασης», στο οποίο συμμετείχαν

¹⁶⁶ Βλ. P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, ό.π., σ. 262-291· βλ. επίσης, Menno Spiering and Michael Wintle (επιμ.), *European Identity and the Second World War*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2011, σ. 141-203. Για ένα χαρακτηριστικό κείμενο της εποχής, βλ. το βιβλίο του ίδιου του Halin: Hubert Halin, *L' Europe Unie objectif majeur de la Résistance*, Παρίσι και Βρυξέλλες, Editions de l' URPE, 1967.

ιστορικοί και αντιστασιακοί από 16 χώρες, συμπεριλαμβανομένων της Γερμανίας και της Ιταλίας, του Ισραήλ, αλλά και μη ευρωπαϊκών χωρών όπως οι ΗΠΑ και η Αυστραλία, στρατεύματα των οποίων βρέθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εκτός αυτών, είχαν προσκληθεί επίσης εκπρόσωποι της Σοβιετικής Ένωσης, της Πολωνίας και της Γιουγκοσλαβίας, οι οποίοι δεν παρέστησαν, για λόγους που είχαν να κάνουν με την μεταξύ τους ένταση την περίοδο εκείνη. Στο συνέδριο παρέστη κι ο βρετανός πολιτικός, διπλωμάτης και ιστορικός Christopher Montague Woodhouse, βετεράνος υπαρχηγός της Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, με ανακοίνωση για την ελληνική Αντίσταση.

Το συνέδριο αγκαλιάστηκε από το βελγικό κράτος και την εθνική ιστορική κοινότητα: ως επίτιμη επιτροπή μπορεί να καταγράψει κανείς σχεδόν όλα τα μέλη της βελγικής κυβέρνησης, και ως εκτελεστική επιτροπή επαγγελματίες ιστορικούς, κυρίως προερχόμενους από βελγικά πανεπιστήμια, καθώς και τον Halin, ο οποίος εκπροσωπούσε την διεθνή ένωση αντιστασιακών που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι κύριες θεματικές των πάνελ του συνεδρίου ήταν η «Αντίσταση στη Γερμανία και την Ιταλία», ο «Ψυχολογικός Πόλεμος», τα «Στρατόπεδα Συγκέντρωσης και η Εβραϊκή Αντίσταση», οι «Μακί (maquis) και οι Αντάρτες», και τέλος, οι «Συμμαχικές Δυνάμεις» και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη των αντιστασιακών κινημάτων. Τα πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύθηκαν στο Λονδίνο, δύο χρόνια αργότερα¹⁶⁷.

Στο δεύτερο συνέδριο, που έλαβε χώρα το 1961 στο Μιλάνο, ήταν εμφανής η μέριμνα για ευρύτερη συμμετοχή εκπροσώπων του ανατολικού μπλοκ, στο πλαίσιο μιας πολιτικής προσέγγισης, αλλά και ως αναγκαιότητα για το κύρος ενός σημαντικού διεθνούς γεγονότος. Στην οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου συμμετείχαν και συνυπήρχαν εκπρόσωποι των ανατολικών χωρών μαζί με Αμερικανούς, Βρετανούς, Γάλλους, Ολλανδούς και Βέλγους ιστορικούς. Συνολικά εκπροσωπήθηκαν 21 χώρες. Οι εναρκτήριες ομιλίες καθώς και το κλείσιμο του συνεδρίου πραγματοποιήθηκαν από τρεις ιστορικούς: Έναν Βρετανό, τον William Deakin από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, έναν Αμερικανό, τον Norman Kogan από το Πανεπιστήμιο του Κοννέκτικατ και έναν Σοβιετικό, τον Evgeni Boltine, καθηγητή στο Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού στη Μόσχα. Την Ελλάδα εκπροσώπησε, αυτή τη φορά, ως μέλος της οργανωτικής επιτροπής και ως ομιλητής, ο

¹⁶⁷ Βλ. Συλλογικό, *European Resistance Movements 1939-1945. First International Conference on the History of the Resistance Movements*, Λονδίνο, Pergamon Press, 1960.

Κομνηνός Πυρομάγλου. Τα πρακτικά του δεύτερου αυτού συνεδρίου εκδόθηκαν επίσης στο Λονδίνο το 1964¹⁶⁸.

Παρά την πλουραλιστική σύσταση του συνεδρίου και το επιστημονικό του προφίλ, ωστόσο, η πολιτική και ο Ψυχρός Πόλεμος, σε καμία περίπτωση δεν απουσίαζαν. Η σχετική αναφορά του στελέχους της CIA που παρακολούθησε το συνέδριο και είναι πλέον διαθέσιμη στο ψηφιακό αρχείο της υπηρεσίας είναι ενδεικτική. Η αναφορά κατέληγε ως εξής:

Ο καθένας πρέπει να θυμάται πως ό,τι είπαν οι κομμουνιστές στο Μιλάνο ήταν μόνο ένα δείγμα όσων φτύνουν στις επίσημες ιστορίες του, στα άρθρα και στα βιβλία. Όλα αυτά μεταφράζονται σε πολλές γλώσσες και στέλνονται σε όλον τον κόσμο. Πρέπει να αντιμετωπιστούν. Η Δύση δεν πρέπει να αφήσει την ιστορία του πολέμου και της αντίστασης στα χέρια των κομμουνιστών. Μια αληθινή ιστορική εικόνα πρέπει να σχεδιαστεί και να διαχυθεί πίσω από το σιδηρούν παραπέτασμα και εντός των αδεσμεύτων κρατών του κόσμου. Από την σκοπιά του συνεδρίου του Μιλάνου, αυτή φαίνεται να είναι η ανολοκλήρωτη δουλειά της Δύσης.¹⁶⁹

Εάν η ανάγκη δημιουργίας ενός όσο το δυνατόν ευρύτερου και πιο αντιπροσωπευτικού αντιστασιακού τόξου αποτέλεσε μια από τις κυριότερες μέριμνες των διοργανωτών, μια άλλη μέριμνα φαίνεται να αφορούσε τη συμμετοχή τόσο επαγγελματιών ιστορικών όσο και αντιστασιακών παραγόντων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εναρκτήρια ομιλία του, ο πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής, André Puttemans, πρόεδρος της Βελγικής Ομοσπονδίας Ιστορικών και γενικός γραμματέας της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διδασκαλία της Ιστορίας χρησιμοποίησε τα λόγια του προσφάτως, τότε, θανόντα, ιστορικού και ενός εκ των ιδρυτών της σχολής των Annales, Lucien Febvre:

Όσοι συμμετείχαν άμεσα στον τραγικό αγώνα του 1940-44, δεν έχουν μόνο το δικαίωμα, αλλά έχουν την υποχρέωση, το υπέρτατο καθήκον, το απόλυτο καθήκον να μεταφέρουν την αλήθεια τους στους άλλους, να προσφέρουν τη δική του εκδοχή των γεγονότων, μια εκδοχή που περιέχει ζωντανές αποδείξεις, και έχει προσυπογραφεί από χιλιάδες θυσίες.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Βλ. Συλλογικό, *European Resistance Movements 1939-45. Second International Conference on the History of the Resistance Movements*, Λονδίνο, Pergamon Press, 1964.

¹⁶⁹ «Book Review on European Resistance Movements 1939-1945», Central Intelligence Agency Library, https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol5no4/html/v05i4a14p_0001.htm (ανάκτηση: 1/4/2019).

¹⁷⁰ André Puttemans, «Préface» στο *European Resistance Movements 1939-45. Second International Conference*, ό.π., σ. xvi-xvii.

Ένας άλλος πόλος σε αυτήν τη διαδικασία, η *Fédération Internationale des Résistants* (Διεθνής Ομοσπονδία Αντιστασιακών), ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1951, αποτελώντας ουσιαστικά μετεξέλιξη της *Fédération Internationale des Anciens Prisonniers Politiques* (Διεθνής Ομοσπονδία Πρώην Πολιτικών Κρατουμένων, 1946). Η οργάνωση ιδρύθηκε και είχε ως έδρα για πολλά χρόνια την Βιέννη, ενώ το πρώτο Γραφείο της αποτελούνταν από αντιπροσώπους εννέα τουλάχιστον ευρωπαϊκών χωρών, τόσο της δυτικής όσο και της ανατολικής Ευρώπης (Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ιταλία, Πολωνία, Σοβιετική Ένωση και Τσεχοσλοβακία). Μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια η Ομοσπονδία κατόρθωσε να συγκεντρώσει υπό την ομπρέλα της περισσότερες από 41 οργανώσεις αντιστασιακών και βετεράνων πολέμου· ανάμεσά τους, εκτός από την σιωπηρή ανεπίσημη πρωτοκαθεδρία των Σοβιετικών, σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι αντιπρόσωποι από την Γαλλία και την Ιταλία, χώρες οι οποίες διέθεταν ισχυρά κομμουνιστικά κινήματα. Η FIR ήταν προφανώς μια από τις κομμουνιστικές μετωπικές διεθνείς οργανώσεις των οποίων η ίδρυση υποκινήθηκε και στηρίχθηκε από την Κομιντέρν. Η ίδρυση, η λειτουργία, οι ισορροπίες οι επιρροές και ο λόγος αυτών των οργανισμών αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα προς περαιτέρω διερεύνηση.

Η FIR παρουσίαζε μια πλούσια δραστηριότητα, ως φορέας ιστορίας και μνήμης, για τουλάχιστον δύο δεκαετίες¹⁷¹. Τα δύο αυτά πεδία, ιστορία και μνήμη, φαίνεται να διακρίνονται και στον λόγο της ίδιας της Ομοσπονδίας. Η Επιτροπή Ιστορίας που δημιουργήθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 φαίνεται να είχε ως κεντρικό καθήκον την εκπόνηση ιστορικών μελετών –δημοσιεύοντας και μεταφράζοντας, εθνικά και διεθνώς (ένα παράδειγμα αποτελεί το περιοδικό *Cahiers Internationales de Résistance*)– όπως και την προσπάθεια για ένταξη της ιστορίας της αντίστασης στα σχολικά προγράμματα. Τέλος, τη διοργάνωση και τη συμμετοχή σε ιστορικά συνέδρια και συναντήσεις. Ανάμεσα στα ιστορικά συνέδρια που διοργάνωσε η FIR, ήταν κι αυτά που πραγματοποιήθηκαν στη Φλωρεντία το 1959, στη Βαρσοβία το 1962, και στην Πράγα το 1963 και το 1965. Από την άλλη μεριά, ζητήματα πολιτιστικής κληρονομιάς και μνήμης – η δημιουργία μνημείων, τόπων μνήμης, η οργάνωση εκδηλώσεων και επετειακών εορτασμών– προσλαμβάνονταν ως ευρύτερο ζήτημα η διαχείριση του οποίου προϋπέθετε περισσότερο συλλογική και κεντρικά ελεγχόμενη δουλειά. Τέτοιου είδους ζητήματα

¹⁷¹ «FIR: Διεθνείς Συναντήσεις και Επιτροπές», 230-243, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

αφορούσαν παραπάνω από μία επιτροπές της Ομοσπονδίας ή ακόμα και το ίδιο το Γραφείο της.

Από τα παραπάνω παραδείγματα προσπαθειών για τη δημιουργία ενός συλλογικού διεθνούς αφηγήματος για την αντίσταση, είναι φανερό πως, παρά την πολιτικοποίηση, οι έννοιες της αντιπροσωπευτικότητας και της επιστημονικής επάρκειας αποτέλεσαν βασικά ζητούμενα. Οι εν λόγω έννοιες αναγνωρίζονταν ως βασικοί παράγοντες για την αξιοπιστία κάθε εγχειρήματος και την ευρύτερη αποδοχή του. Το γεγονός αυτό, αποτελεί έναν κοινό τόπο όσον αφορά τόσο τις δραστηριότητες της FIR όσο και άλλων αντίστοιχων διεθνώς οργανώσεων και ενώσεων, όπως είδαμε παραπάνω.

Μελετώντας τα πρακτικά των συνεδρίων που διοργανώθηκαν μπορούμε να διακρίνουμε μια ιδιαίτερη μέριμνα όσον αφορά την επιστημονική αντικειμενικότητα και την ιστορική αλήθεια. Η παρουσία και η συμμετοχή των επαγγελματιών ιστορικών αναγνωριζόταν σε αυτήν την διαδικασία ως προϋπόθεση και αναγκαιότητα, ακόμα κι αν η ίδια διαδικασία αποτελούσε, περισσότερο ίσως από ποτέ, το εγχείρημα μιας «ιστορίας του παρόντος». Έχοντας κατά νου την διάκριση εργασίας του Hayden White ανάμεσα στο πρακτικό και το ιστορικό παρελθόν, μπορούμε να πούμε, πως στην περίπτωση αυτή το «ιστορικό παρελθόν» λειτουργεί ως φορέας άντλησης αξιοπιστίας σε μια διαδικασία που «βρίσκεται στην υπηρεσία του παρόντος, σχετίζεται με το παρόν με έναν πρακτικό τρόπο, και από την οποία, για τον λόγο αυτό, μπορούμε να αντλήσουμε διδάγματα και να τα εφαρμόσουμε στο παρόν, ώστε να προβλέψουμε το μέλλον (ή τουλάχιστον το άμεσο μέλλον) και να νοηματοδοτήσουμε τις πράξεις και τις πρωτοβουλίες που χρειάζεται να ληφθούν...»¹⁷².

Αν η παρουσία επαγγελματιών ιστορικών ήταν αναγκαία σε τέτοιες πρωτοβουλίες, εξίσου αναγκαία ήταν και η παρουσία των πρωταγωνιστών των γεγονότων του πρόσφατου παρελθόντος. Πρώτον, διότι ήταν, ούτως ή άλλως, παρόντες, ζωντανοί και πολλοί από αυτούς είχαν στρατευθεί σε έναν καινούργιο αγώνα: αυτόν της διαφύλαξης και προώθησης της μνήμης της αντίστασης. Δεύτερον, διότι συνιστούσαν την κύρια πηγή, ένα ζωντανό αρχείο με το οποίο μπορούσαν να δουλέψουν οι ιστορικοί. Όπως αναφέρει μια σχετική έκθεση της Επιτροπής Ιστορίας της FIR το 1961, «οι ιστορικοί, δεν είχαν αρχεία για να γράψουν την ιστορία της εποχής, οπότε έπρεπε να βασιστούν σε μαρτυρίες και αναμνήσεις

¹⁷² H. White, «The Practical Past», *ό.π.*, σ. 17.

των πρωταγωνιστών»¹⁷³. Μια αντίστοιχη διαπίστωση κάνει και ο Reid αρκετές δεκαετίες αργότερα επισημαίνοντας για την περίπτωση της Γαλλίας, ότι «οι αντιστασιακοί για πολλά χρόνια θεωρούσαν τις μαρτυρίες τους ως τη βάση για κάθε ιστορία της Αντίστασης. Αφού τα αντιστασιακά κινήματα δεν είχαν αφήσει γραπτές πηγές, οι καταθέσεις μνήμης θα ήταν η κατεξοχήν πηγή πληροφοριών για την Αντίσταση, και οι αντιστασιακοί οι θεματοφύλακες της αλήθειας»¹⁷⁴.

Από τις διαδικασίες που εξετάστηκαν προκύπτει το ερώτημα: ποιος είχε το δικαίωμα, την ικανότητα και την αξιοπιστία να αφηγηθεί την αντίσταση; Με άλλα λόγια, ποιος ήταν ο ιστορικός της αντίστασης; Σε αυτό το επίπεδο θα μπορούσαν να διακριθούν δύο τάσεις: καταρχάς, ευρέως αναγνωρισμένοι ως ιστορικοί της αντίστασης ήταν ως ένα βαθμό, τόσο οι επαγγελματίες ιστορικοί, οι ακαδημαϊκοί, ανεξάρτητα από το πεδίο της έρευνας και των ενδιαφερόντων τους, όσο και ένα μέρος των βετεράνων (αντιστασιακοί, στρατιωτικοί, πολιτικοί και θύματα) που, μετά τον πόλεμο στρατεύθηκαν σε μια διαφορετική πάλη, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω: αυτήν της ανάδειξης της ιστορίας της και της προώθησής της στις επόμενες γενιές.

Το τελευταίο δεδομένο δεν αφορά συνολικά στους αυτόπτες μάρτυρες ή γενικά στους πρωταγωνιστές του αγώνα ενάντια στον ναζισμό και το φασισμό. Αφορά όσους εξ αυτών στρατεύθηκαν στην υπόθεση της ιστορικοποίησης του πολέμου πέρα από την προσωπική τους εμπειρία, διεκδικώντας μια συνολική ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων –γράφοντας βιβλία με εργαλεία της σύγχρονης ιστορικής πειθαρχίας, διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων, συμμετέχοντας σε συνέδρια και συναντήσεις, συνομιλώντας με ιστορικούς, εκπροσωπώντας την αντίσταση στα εθνικά κοινοβούλια, και αποτελώντας τους φορείς πρωτοβουλιών που διαμόρφωσαν το έδαφος πάνω στο οποίο στη συνέχεια έλαβε χώρα η «επαγγελματική» ιστορική έρευνα. Ένα παράδειγμα που αναφέρθηκε ήδη αποτελεί ο ιταλός αντιστασιακός, πολιτικός, και πρωθυπουργός της χώρας για ένα μικρό χρονικό διάστημα το 1946, Ferruccio Parri, ο οποίος ανάμεσα σε άλλα, υπήρξε από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης του Εθνικού Ινστιτούτου για την Ιστορία του Απελευθερωτικού Κινήματος στην Ιταλία (Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione).

¹⁷³ ΔΟΑ, «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντίστασης – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», 230/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

¹⁷⁴ D. Reid, *ό.π.*, σ. 114.

Τι είδους αφήγημα ήταν, όμως, η ιστορία της αντίστασης που παράχθηκε την πρώτη αυτή περίοδο στην Ευρώπη; Ήταν ένα ηρωικό αφήγημα πολέμου ή μια ιστορία μαρτυρίου και θυσίας; Κρίνοντας, σε ένα πρώτο επίπεδο, από τα πρακτικά των διεθνών συνεδρίων θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η αντίσταση έπαιρνε δύο πρόσωπα: από τη μία μεριά, η αντίσταση περισσότερο ως συνθήκη και λιγότερο ως δράση αφορούσε σχεδόν τους πάντες, την μεγάλη πλειοψηφία των υπό κατοχή ή εκτοπισμένων πληθυσμών. Σε αυτό το πλαίσιο, συγκροτήθηκε μια τυπολογία στην οποία ο καθένας, εκτός από τους Ναζί και τους άμεσους συνεργάτες τους, είχε τη θέση του: *αστική* αντίσταση (αντίσταση στις πόλεις), παθητική αντίσταση, ηθική ή πνευματική αντίσταση. Οι μαχητές, οι αντάρτες, εκείνοι που όντως πήραν τα όπλα και πολέμησαν τον κατακτητή (συμπεριλαμβανομένων των εθνικών στρατών στα πεδία των μαχών) υπήρξαν μόνο ένα μέρος αυτής της πολυπρόσωπης και πολύχρωμης διαδικασίας.

Αν και μπορεί κανείς να διακρίνει διαφορετικές προσεγγίσεις σ' αυτό το μοτίβο, σχετιζόμενες με πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα, υπάρχει ένα κοινό νήμα που ενώνει τα αφηγήματα. Περιλάμβανε τουλάχιστον τρεις τύπους αντιστασιακών ανθρώπων: α) τον ταπεινό και ηρωικό μαχητή, στρατιώτη ή αντάρτη, β) τον απλό άνθρωπο που άντεξε και αντιστάθηκε με κάθε πιθανό τρόπο, και γ) τον επώνυμο ή ανώνυμο μάρτυρα που έδωσε το αίμα του. Στον τελευταίο, ήταν αφιερωμένη η υπέρτατη τιμή και το καθήκον της μνήμης στο παρόν.

Σε ένα μεγάλο βαθμό, η ιστορία της αντίστασης υπήρξε μια ιστορία κατοχής, εκτοπισμού, βίας και βασάνων. Ένα μεγάλο μέρος όλων σχεδόν των συνδρομών στα συνέδρια, όλων των αφηγήσεων, είναι αφιερωμένο σε εκτενείς περιγραφές των μορφών κατοχής (οικονομική, μορφές εξουσίας, τρομοκρατία) ή στις απάνθρωπες συνθήκες των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Η κατοχή και η βαρβαρότητα έτειναν να γίνουν οικουμενική εμπειρία. Βιωμένη ή όχι, ήταν μια εμπειρία που βιωόταν ξανά και ξανά μέσα από τις γραπτές, προφορικές και οπτικές αφηγήσεις. Έμοιαζε με ηθική υποχρέωση κάθε ομιλητή ή κάθε συγγραφέα να αναφερθεί σε αυτήν την εμπειρία, όπως ήταν για τους κατοίκους των περιοχών γύρω απ' τα στρατόπεδα συγκέντρωσης να τα επισκεφθούν μετά το τέλος του πολέμου, ή για τους θεατές της γαλλικής κινηματογραφικής ταινίας του Alain Resnais «Νύχτα και Καταχιά» (Nuit et Bouillard) να παρακολουθήσουν την οθόνη χωρίς να στρέψουν το βλέμμα μακριά, όσο σκληρές κι αν ήταν οι εικόνες.

Τα τελευταία χρόνια μια σειρά από βιβλία και άρθρα επανέρχονται σε ένα ερώτημα: υπάρχει ή υπήρξε ποτέ μια κοινή ευρωπαϊκή μνήμη; Στην πραγματικότητα, η

αντίσταση αποτέλεσε ένα από τα θέματα γύρω από τα οποία επιχειρήθηκε η κατασκευή μιας τέτοιας μνήμης. Στα μεταπολεμικά χρόνια κύριοι φορείς αυτής της προσπάθειας υπήρξαν οι βετεράνοι και τα θύματα του πολέμου, με τους επαγγελματίες ιστορικούς να παίζουν έναν ενεργό ρόλο. Στη συνέχεια, η δραστηριότητα αυτών των οργανισμών μοιάζει να έσβησε σταδιακά, όχι όμως και οι διαμάχες ή το ενδιαφέρον για την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου που μεταφέρθηκε στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα ή στις νέες συλλογικότητες που προέκυψαν από τη δεκαετία του 1960.

1.4 Η ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η σύγχρονη ιστορία

Από την παραπάνω διαδικασία, ένα μικρό μόνο μέρος της οποίας περιγράφηκε –από την ανάγκη, δηλαδή το πρόσφατο παρελθόν να μετατραπεί πραγματικά σε παρελθόν– προέκυψαν ζητήματα που σχετίζονταν με την παροντική φύση της ιστορίας. Εκτός αυτού η πολιτική δεν είναι, ασφαλώς ο μόνος παράγοντας που καθορίζει την εξέλιξη των ιστορικών σπουδών. Παράγοντες όπως η δομική εξέλιξη των πειθαρχιών της ιστορικής έρευνας, της μεθοδολογίας και της θεωρίας, οι θεσμικές πρακτικές της, η συζήτηση σχετικά με τις πηγές, διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο¹⁷⁵.

Ο Gerard Noiriel έχει υποστηρίξει πως ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε το ορόσημο, το σημείο καμπής το οποίο, μαζί με την ανάπτυξη και τον εκδημοκρατισμό των πανεπιστημίων στα μεταπολεμικά χρόνια, παρείχε την ώθηση για τη διαμόρφωση ενός νέου ιστοριογραφικού πεδίου που σήμερα ονομάζεται «σύγχρονη ιστορία» ή «ιστορία των παρόντων χρόνων», ακολουθώντας τις τομές που είχαν δημιουργηθεί μετά από ένα άλλο καθοριστικό γεγονός, τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁷⁶. ο τελευταίος είχε εμπλέξει ενεργά πολλούς ιστορικούς, στην Ευρώπη και την Αμερική, τόσο κατά τη διάρκειά του, όσο και μετά το τέλος του σε μια διαδικασία στοιχειοθέτησης των αιτιών του και των δικαίων ή αδικιών των αντιμαχόμενων πλευρών, οι οποίες συμβόλιζαν πολλά περισσότερα από τις εφήμερες πολιτικές και στρατηγικές επιλογές των ηγεσιών τους¹⁷⁷.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σύμφωνα με τον Noiriel, η στροφή προς τη σύγχρονη ιστορία σχετίστηκε, σε ένα βαθμό, με την άσκηση έντονης πίεσης προς τους

¹⁷⁵ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», *ό.π.*, σ. 672.

¹⁷⁶ Gerard Noiriel, *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία.*, μετάφραση: Γιώργος και Κώστας Δαρδανός, Αθήνα, Gutenberg, 2005, σ. 44-46 και 266-269.

¹⁷⁷ Βλ. G. Iggers και E. Wang, *A Global History of Modern Historiography*, *ό.π.*, σ. 172-175.

ιστορικούς από τις δημόσιες αρχές και τις κοινότητες μνήμης να συμβάλλουν στην διαδικασία κατανόησης των αιτιών της πρόσφατης βαρβαρότητας που είχε αντιμετωπίσει ο κόσμος καθώς και στο ανοιχτό ζήτημα της απόδοσης ευθυνών. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει ότι η συγκεκριμένη εξέλιξη υπήρξε γραμμική και πως δεν γνώρισε αντιδράσεις. Όπως αναφέρει το εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τεύχους του ιστορικού περιοδικού *The Journal of Contemporary History* (1966):

Το βασικό επιχείρημα ενάντια στη συγκρότηση της σύγχρονης ιστορίας είναι, γενικά μιλώντας, το γεγονός ότι οι βασικές πηγές δεν είναι συνήθως διαθέσιμες ώστε να παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα και τις τάσεις του πολύ πρόσφατου παρελθόντος. Επιπλέον, έχει επισημανθεί ότι ακόμα κι αν τα δεδομένα ήταν διαθέσιμα και μπορούσαν να διασταυρωθούν, η απόσταση που είναι αναγκαία ώστε να αντιμετωπίσει κανείς τα γεγονότα του χθες με αντικειμενικό και σταθμισμένο τρόπο είναι πιθανό να λείπει. Τα ανθρώπινα πάθη, οι προκαταλήψεις θα εμπλέκονται με πολύ στενό τρόπο όταν αντιμετωπίζουμε γεγονότα που συνέβησαν στον καιρό μας και είχαν άμεσο αποτέλεσμα στη ζωή μας. Τα επιχειρήματα αυτά είναι σημαντικά, αλλά δεν μπορούν να απαξιώσουν την σύγχρονη ιστορία.¹⁷⁸

Όπως έχει επισημάνει η Λίνα Βεντούρα, παρά την εμβληματική φράση του Ιταλού φιλοσόφου Benedetto Croce, «κάθε ιστορία (...) είναι σύγχρονη ιστορία», η απαξία «των περισσότερων ιστορικών για την ενασχόληση με το παρόν δεν ανατράπηκε, συνεχίστηκε, αντιθέτως, κατά τις δεκαετίες της πρωτοφανούς ευημερίας των δυτικών κοινωνιών που ακολούθησαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο ο στρουκτουραλισμός (δομισμός) και η μπρωντελιανή θεώρηση του ιστορικού χρόνου –με την έμφαση που έδινε στη μελέτη των δομών στη μακρά διάρκεια– επηρέαζαν καθοριστικά την επικρατέστερη τάση στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Την ώρα όμως που μια τάση στο εσωτερικό της ιστοριογραφίας μελετούσε αυτό που ονόμαζε “ακίνητη ιστορία”, ξεκινούσε και η αντιστροφή της οπτικής με την αμφισβήτηση της κανονιστικής διάστασης και της πίστης στη θετική δύναμη του εκσυγχρονισμού και με την τοποθέτηση εκ νέου της αλλαγής στο επίκεντρο των αναζητήσεων»¹⁷⁹.

Η έκδοση του *Journal of Contemporary History* το 1966, που μόλις αναφέρθηκε, είναι ενδεικτική της στροφής που είχε πραγματοποιηθεί και της ανάπτυξης μιας κοινότητας

¹⁷⁸ «Editorial Note», *Journal of Contemporary History*, τ. 1 (1966), σ. iii-vi.

¹⁷⁹ Λίνα Βεντούρα, «Συνηγορία υπέρ της Σύγχρονης Ιστορίας ή “Ιστορίας του Παρόντος”», *Μνήμων*, τ. 24 (2002), σ. 373-374.

ιστορικών που ασχολούνταν με το «παρελθόν του χθες» (yesterday's past) στη διάρκεια των χρόνων που είχαν μεσολαβήσει από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Άλλα παραδείγματα αποτελούν επίσης η ίδρυση της *Comité d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale* το 1951 στη Γαλλία, από την οποία είχε την καταγωγή του το *Institute d' Histoire des Conflits Contemporains* (IHCC) που ιδρύθηκε το 1979. Στο ίδιο πλαίσιο επισημαίνεται η ίδρυση του *Institut für Zeitgeschichte* (Ινστιτούτο Σύγχρονης Ιστορίας) το 1949 στο Μόναχο της Γερμανίας, καθώς και η δημιουργία των Ιστορικών Ινστιτούτων της Αντίστασης στην Ιταλία –ορισμένα από τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω–, ένα δίκτυο 65 ερευνητικών κέντρων με ομοσπονδιακό χαρακτήρα, κατανεμμένων ανά περιφέρεια ή επαρχία, τα οποία πραγματοποίησαν ένα ευρύ πρόγραμμα συλλογής μαρτυριών στη μεταπολεμική περίοδο. Από τη δεκαετία του 1980 πολλά από τα κέντρα αυτά μετονομάζονται σε Ινστιτούτα Σύγχρονης Ιστορίας¹⁸⁰.

Αυτή η διαδικασία παρόλο που συγκροτεί ένα ρεύμα, δεν ήταν ομοιογενής. Η διαφορετική θέση στην οποία βρέθηκαν τα κράτη μετά το τέλος του πολέμου είχε και διαφορετικές συνέπειες στη σχέση της ιστορίας και της ιστορικής γραφής με την διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας. Κεντρικό ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία διαδραμάτισε και η εξέλιξη των ΜΜΕ, μεταπολεμικά, και συγκεκριμένα η παραγωγή και διάχυση της ιστορικής γνώσης μέσω αυτών. Η εξέταση, ωστόσο, του ρόλου των ΜΜΕ, παρότι ιδιαίτερα σημαντική, ενέχει, όπως επισημαίνει ο S. Berger συγχρόνως και έναν κίνδυνο: «να δημιουργήσουμε την αίσθηση μιας απόλυτης διχοτομίας μεταξύ των επαγγελματιών ιστορικών από τη μία και ενός νέου είδους *μιντιακής* ιστορίας από την άλλη»¹⁸¹. Τέλος, πρέπει κανείς να εξετάσει το διαφορετικό status των ιστορικών και της επαγγελματικής ιστορίας σε κάθε χώρα ή σε ευρύτερες ενότητες. Για παράδειγμα, σε ορισμένες χώρες οι ιστορικοί αναγνωρίζονταν σε μεγαλύτερο βαθμό ως «εκπαιδευτές του έθνους» σε σχέση με άλλες. Εκτός αυτού, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορετικοί τρόποι, εθνικοί και υπερεθνικοί, με τους οποίους οι ίδιοι οι ιστορικοί όριζαν την τέχνη (*métier*) τους.

¹⁸⁰ Βλ. Franco Castelli, «Η προφορική ιστορία στην Ιταλία. Τα οπτικοακουστικά αρχεία των Ιστορικών Ινστιτούτων της Αντίστασης», στο *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998, σ. 81-104.

¹⁸¹ S. Berger, «A Return to National Paradigm?», *ό.π.*, σ. 632.

2. Η μεταπολεμική Ελλάδα και το «διαρκές παρόν» της

Και το Έθνος; Έχει αυτά δια τα οποία ηγωνίσθη και εθυσιάσθη; (...) Πού είναι οι καρποί τόσων αγώνων και τόσου αίματος;

Εφ. *Ο Δημοκρατικός* (1950)¹⁸²

2.1 Η επέτειος του «Όχι»

28 Οκτωβρίου 1944. Δύο εβδομάδες μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τη γερμανική κατοχή, η επέτειος της έναρξης του ελληνοϊταλικού πολέμου, της εισόδου δηλαδή της Ελλάδας στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, γιορτάστηκε στην πρωτεύουσα με μεγάλη επισημότητα έχοντας ανακηρυχθεί από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας σε εθνική εορτή «ομότιμον προς την 25^η Μαρτίου»¹⁸³. Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου στο διάγγελμά του τόνιζε πως ανάλογη με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 υπήρξε «και η δοκιμασία και η δόξα του Έθνους» τόσο στα ελληνοαλβανικά σύνορα όσο και στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν στην κατεχόμενη χώρα. Ανάλογη, μάλιστα, όχι μόνο με το 1821 αλλά και με τις μεγάλες μάχες του ελληνισμού στη διάρκεια της τρισχιλιετούς ιστορίας του:

*Όπως και άλλοτε εις τον Μαραθώνα, έλεγε ο Παπανδρέου, και τώρα ένα μικρός λαός, κατεχόμενος από βαθειάν πίστην προς την ελευθερίαν ενίκησεν τους πολυαριθμούς βαρβάρους και προσέφερεν αποφασιστικής υπηρεσίας δια την υπεράσπισιν της ελευθερίας του κόσμου.*¹⁸⁴

Η επιδίωξη της κυβέρνησης δεν ήταν μόνο να καθιερώσει μια ημέρα μνήμης για την έναρξη του πολέμου αλλά, στη λήξη του, να ορίσει θεσμικά και να διεκδικήσει για τον εαυτό της την κληρονομιά εκείνης που έμοιαζε να κυριαρχεί στη συνείδηση του ελληνικού, όπως και πολλών ευρωπαϊκών λαών, ως η ηρωικότερη εμπειρία του πολέμου από τον οποίον έβγαιναν: της αντίστασης ενάντια στον ξένο κατακτητή.

¹⁸² Απόσπασμα από το κύριο άρθρο της εφ. *Ο Δημοκρατικός*, 28 Οκτωβρίου 1950, σ. 1.

¹⁸³ Η καθιέρωση της 28^{ης} Οκτωβρίου ως εθνικής εορτής υπήρξε η πρώτη νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας μετά την άφιξή της στην Ελλάδα. Βλ. ΦΕΚ 4/Α/24 Οκτωβρίου 1944. Περισσότερα στο Ε. Κούκη, «Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου», ό.π., σ. 77-78.

¹⁸⁴ «Το διάγγελμα του κ. Πρωθυπουργού επί τη χθεσινή επέτειω», *Ελευθερία*, 29 Οκτωβρίου 1944, σ. 1.

Η εθνικοποίηση της Αντίστασης και η προσπάθεια συγκρότησης μιας επίσημης, θεσμικής μνήμης της, διαδραμάτιζε εκείνη τη στιγμή, όπως και αλλού στην Ευρώπη, σημαντικό ρόλο όσον αφορά την ίδια την ανασυγκρότηση του κράτους. Ενός κράτους το οποίο είχε αποτύχει την περίοδο που προηγήθηκε να επιτελέσει βασικές λειτουργίες του: να προσφέρει στους πολίτες του όχι μόνο ασφάλεια και ευημερία, αλλά και τη στοιχειωδέστερη προστασία που θα μπορούσε να διασφαλίσει τη συνέχιση της ζωής, έστω και σε συνθήκες υποτέλειας¹⁸⁵. Η θεσμοθέτηση μιας εθνικής επετείου συνιστούσε σημαντικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, το γεγονός ότι αυτός ακριβώς ο διεθνής, πλέον, όρος (Αντίσταση) χρησιμοποιήθηκε στο σχετικό διάταγμα της 24^{ης} Οκτωβρίου για να περιγράψει τι συνέβη στα δύσκολα χρόνια που προηγήθηκαν και τι γιορταζόταν με την καθιέρωση της εν λόγω εθνικής επετείου: αυτό που συνέβη ήταν η αντίσταση του έθνους «εις την Ιταλικήν επίθεσιν» και η συμμετοχή του «εις το Συμμαχικόν μέτωπον της Ελευθερίας»¹⁸⁶.

Όπως και η 25^η Μαρτίου, η «επέτειος του Όχι», εκτός από το εθνικό, περιλάμβανε και ένα έντονο θρησκευτικό στοιχείο. Το τελετουργικό του εορτασμού ξεκινούσε με δοξολογία στη Μητρόπολη Αθηνών παρουσία του υπουργικού συμβουλίου, σύσσωμης της πολιτικής, θρησκευτικής και πνευματικής ηγεσίας της χώρας και ξένων επισήμων. Ακολουθούσε μετάβαση στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και κατάθεση στεφάνων, καθώς επίσης παρέλαση των ενόπλων δυνάμεων –του Ναυτικού, του Στρατού της Μέσης Ανατολής και των ανταρτών με μαζική και επιβλητική την παρουσία του ΕΛΑΣ εν μέσω πλήθους κόσμου που είχε κατακλύσει τους δρόμους. Το ίδιο, άλλωστε, είχε συμβεί και πολλές από τις μέρες που προηγήθηκαν, στο πλαίσιο των ενθουσιωδών εορτασμών της απελευθέρωσης (12 Οκτωβρίου). Παράλληλα, στην ίδια εκδήλωση απονεμήθηκε από τον δήμαρχο Αθηναίων, Αριστείδη Σκληρό, το «Κλειδί της Πόλης» στον Βρετανό αρχιστράτηγο των συμμαχικών δυνάμεων της Μεσογείου (AFHQ), H.M. Wilson, και στον αρχηγό του βρετανικού στόλου στη Μεσόγειο, ναύαρχο Andrew Cunningham.

Ο πρώτος αυτός θεσμικός εορτασμός της επετείου –μιας επετείου που είχε ξεκινήσει να διαμορφώνεται ως τέτοια «από τα κάτω», από τον πρώτο κιόλας χρόνο της Κατοχής, λειτουργώντας και ως μια εκδήλωση αντίστασης του αθηναϊκού λαού¹⁸⁷– έμελλε

¹⁸⁵ Αναστασία Καρακασίδου, «Πρωτόκολλο και θέαμα: Εθνικοί εορτασμοί στη Βόρεια Ελλάδα» στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 245.

¹⁸⁶ ΦΕΚ 4/Α/24 Οκτωβρίου 1944.

¹⁸⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Περί κοινωνικής μνήμης και ιστορίας. Σκέψεις γύρω από την 28^η Οκτωβρίου» στο Κατερίνα Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 314. Βλ. επίσης Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*

να έχει σημαντικές διαφορές από όσους θα ακολουθούσαν. Υπήρξε μια σπάνια στιγμή επίδειξης της εθνικής ενότητας με έμφαση στην Αντίσταση. Μιας ενότητας, ωστόσο, επιφανειακής και εξαιρετικά εύθραυστης. Ήδη στη διάρκεια του τελευταίου χρόνου της Κατοχής είχαν διεξαχθεί σφοδρές εμφύλιες σύγκρουσεις ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες αντιστασιακές οργανώσεις, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ (1943-1944), ενώ λίγες εβδομάδες μετά τον εορτασμό θα ακολουθούσε η διάλυση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών (3 Δεκεμβρίου 1944).

Η «Μάχη της Αθήνας» αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη ανοιχτή πολεμική αναμέτρηση εντός της πρωτεύουσας. Διήρκησε ένα μήνα, στο τέλος του οποίου τα βρετανικά στρατεύματα μαζί με τις δυνάμεις της εθνικής κυβέρνησης είχαν καταφέρει να επικρατήσουν κατά κράτος απέναντι στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Η εμπειρία της σύγκρουσης προκάλεσε αφενός τη διάρρηξη της συμμαχίας του ΕΑΜ: η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ), το Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΣΚΕ), καθώς και άλλες μικρότερες οργανώσεις αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στον πολιτικό συνασπισμό του τελευταίου που δημιουργήθηκε μετά την ήττα και τη συνθηκολόγηση¹⁸⁸. Αφετέρου την ρητή πλέον πρόσληψη του ΕΑΜ από τους Βρετανούς, τον ελληνικό αστικό κόσμο και μέρος του πληθυσμού ως τον νούμερο ένα εχθρό μετά την αποχώρηση των Γερμανών και των Βουλγάρων από τη χώρα.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα όσον αφορά τη στάση του αστικού κόσμου απέναντι στο ΕΑΜ και κατά συνέπεια τη στάση του απέναντι στην Αντίσταση, της οποίας το τελευταίο συνιστούσε μακράν την ισχυρότερη συνιστώσα, αποτελούν τα δύο ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών την ίδια περίοδο. Το πρώτο, τις μέρες της απελευθέρωσης, υμνούσε την Αντίσταση και επικεντρωνόταν στις εθνικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία και τη Βόρειο Ήπειρο. Το δεύτερο, μετά το τέλος των Δεκεμβριανών, συνιστούσε μια σφοδρή καταγγελία ενάντια στην «ανθελληνική επαναστατική οργάνωση» η οποία θεωρούνταν εξολοκλήρου υπεύθυνη για την

μιας γενιάς. *Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 300-306.

¹⁸⁸ Η Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία υπογράφηκε στις 12 Φεβρουαρίου 1945, περιλάμβανε τον αφοπλισμό και ουσιαστικά τη διάλυση του ΕΛΑΣ και των άλλων ένοπλων σωμάτων του ΕΑΜ (Εθνική Πολιτοφυλακή, ΕΛΑΝ). Λίγο αργότερα το ΕΑΜ μετεξελίχθηκε από εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση σε πολιτικό συνασπισμό κομμάτων με τη συμμετοχή του ΚΚΕ και μικρότερων οργανώσεων (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας, Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα, Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα και Δημοκρατική Ένωση). Για τις εξελίξεις στην Αριστερά την περίοδο αυτή, βλ. ενδεικτικά, Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 31-193.

«υποκίνησιν του εμφυλίου σπαραγμού». Συνιστούσε, επίσης, μια δήλωση ευγνωμοσύνης προς τις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις, καθώς και μία έντονη αποδοκιμασία απέναντι σε όσους καθηγητές συμμετείχαν στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (Πέτρος Κόκκαλης, Αλέξανδρος Σβάλος κ.ά.). Ο πρόεδρος άλλωστε της Γενικής Συνέλευσης, Δημήτριος Χόνδρος και άλλοι καθηγητές, είχαν μόλις ζήσει μια πρωτόγνωρη για αυτούς εμπειρία, ως όμηροι του ΕΛΑΣ κατά την υποχώρησή του τελευταίου εκτός του λεκανοπεδίου Αττικής. Το εν λόγω ψήφισμα διακήρυττε, τέλος, ότι:

*...ουδεμία κοινωνική μεταρρύθμισις είναι ανεκτή εις πάντα Έλληνα μη στηριζόμενη επί της ακαταλύτου ιδέας της Πατρίδος και των αδιασπάστως μετ' αυτής συνδεδεμένων εθνικών ιδανικών, τα οποία εκραταίωσεν η μακρά και ένδοξος ελληνική ιστορία.*¹⁸⁹

Τον επόμενο χρόνο το ΚΚΕ και ο πολιτικός συνασπισμός των κομμάτων του ΕΑΜ επέλεξαν να καλέσουν σε αποχή από τον επίσημο εορτασμό και στη διοργάνωση χωριστών περιφερειακών εκδηλώσεων στις συνοικίες. Με αυτόν το τρόπο διαχώριζαν την «λαϊκή» επέτειο, από την επέτειο των ελίτ και του αστικού κόσμου: την επέτειο της «Αντίστασης» από την επέτειο της «συνθηκολόγησης» και του «μαύρου μετώπου»¹⁹⁰. Όπως έγραφε ο Κώστας Καραγιώργης στο κεντρικό άρθρο του *Ριζοσπάστη*:

*Ο επίσημος εορτασμός ανήκει στους φασίστες. Αλλά η 28^η Οκτωβρίου ανήκει στο λαό. (...) Η Εθνική Αντίσταση είνε μία και ενιαία. Αρχίζει στις 28 Οκτωβρίου 1940, συνεχίστηκε αδιάκοπη στα χρόνια της κατοχής στο εσωτερικό και εξωτερικό, πέρασε σε άλλη φάση το Δεκέμβρη του 1944 και δεν έκλεισε ακόμα τον ιστορικό της κύκλο...*¹⁹¹

Ένα χρόνο αργότερα, η ρήξη ήταν πλέον οριστική και ο εμφύλιος πόλεμος είχε ήδη ξεκινήσει. Ο Δεκέμβρης, λοιπόν, και οι συγκρούσεις που ακολούθησαν, καθώς και ξέσπασμα του Εμφυλίου προσέδωσαν έναν νέο νόημα στην επέτειο τόσο στο στρατόπεδο της Αριστεράς, όσο και στον επίσημο κρατικό εορτασμό. Όσον αφορά τον τελευταίο, ο όρος «Αντίσταση» υποβαθμίστηκε, δίνοντας τη θέση του σε αυτόν της «Εθνικής Νίκης»: ενός ακόμη κατορθώματος του ελληνικού στρατού, ο οποίος είχε πρωταγωνιστήσει σε όλες τις κρίσιμες στιγμές της πορείας του έθνους¹⁹². Είναι χαρακτηριστική η μεγάλη έκθεση που έγινε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, οργανωμένη από το υπουργείο Τύπου και Διαφώτισεως

¹⁸⁹ Εθνικών Πανεπιστημίων Αθηνών, *Απόσπασμα των πρακτικών της Γεν. Συνελεύσεως των Καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών της 13^{ης} Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Αετός, 1945, σ. 7.

¹⁹⁰ Δ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 314.

¹⁹¹ Κώστας Καραγιώργης, «Το “ΟΧΙ!” του Ελληνικού Λαού», *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτωβρίου 1945, σ. 1

¹⁹² Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «28η Οκτωβρίου 1940: η συγκρότηση και οι διαδρομές μιας εθνικής επετείου», αδημοσίευτη ομιλία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 27 Οκτωβρίου 2016.

και από τον Ένοπλες Δυνάμεις το 1946 μετά από απόφαση του υπουργικού συμβουλίου τον Ιούλιο του 1945. Η «Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944» είχε σε κεντρική θέση το «Όχι». Σύμφωνα με τον *Οδηγό-Σύνοψη της Εκθέσεως* που συντάχθηκε από τον έφεδρο ανθυπολοχαγό Γεώργιο Βήχο, το σχετικό ταμπλό, κάτω απ' το ιταλικό τελεσίγραφο και πριν το διάταγμα της επιστράτευσης, περιλάμβανε τα εξής λόγια:

*ΟΧΙ! Ήταν η απάντησις της Ελλάδος. ΟΧΙ! Ήταν η επιταγή του Ελληνικού Λαού. ΟΧΙ! Ήταν ο όρκος του Ελληνικού Στρατού. Ένα μυριόστομο, αποφασιστικό ΟΧΙ! Το Διάταγμα επιστρατεύσεως εδημοσιεύετο αμέσως.*¹⁹³

Ο εορτασμός και μέσω αυτού ο συμβολισμός και το νόημα της 28^{ης} Οκτωβρίου, όπως κάθε σημαντικής επετείου, αναδιαμορφώθηκε παραπάνω από μία φορά έκτοτε, με βάση τις προσλήψεις και τις προτεραιότητες του παρόντος. Από «επέτειο του λαού» και της Αντίστασης σε εθνική επέτειο με κεντρικό πρόσωπο τον βασιλιά και τον νέο αγώνα του έθνους απέναντι στους εσωτερικούς, αυτή τη φορά, υπονομευτές του. Το 1949, λίγες μέρες μετά την οριστική επικράτηση του Εθνικού Στρατού επί του ΔΣΕ, ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Διομήδης σημείωνε στο διάγγελμά του:

*Η ένατη επέτειος από της ενάρξεως του σκληροτέρου αυτού των αγώνων μας ευρίσκει ακόμη επί των επάλξεων. Μας ευρίσκει όμως νικητάς με το όπλο παρά πόδας. Μπορούμε να είπωμεν με εθνικήν υπερηφάνειαν ότι ο αγών της Ελλάδος υπήρξε κατ' εξοχήν αγών ηθικός, η δε νίκη η οποία τον στέφει ήδη μία τεραστία νίκη.*¹⁹⁴

Όσον αφορά το αντίπαλο στρατόπεδο, η ημερήσια διαταγή της 28^{ης} Οκτωβρίου του Γενικού Αρχηγείου προς τους μαχητές, τις μαχήτριες, τους διοικητές και τους πολιτικούς επιτρόπους του ΔΣΕ, περιλάμβανε, ουσιαστικά, την παραδοχή της ήττας:

Στις 28 του Οχτώβρη ο λαός της Ελλάδας γιορτάζει για δύο μεγάλα ιστορικά γεγονότα. Το παλαικό ξεσκήκωμα στα 1940 ενάντια στην εισβολή του Μουσολίνι και τη δημιουργία του ΔΣΕ. Τρία χρόνια τώρα ο ΔΣ με την καθοδήγηση του ΓΑ που συνένωσε στις 28 Οχτώβρη 1946 τις σκόρπιες αντάρτικες ομάδες, παλεύει αποφασιστικά για τη Λευτεριά και Ανεξαρτησία της Πατρίδας μας συνεχίζοντας τις ηρωϊκές παραδόσεις του τόπου και του Λαού. Τρία χρόνια ο ΔΣΕ έδωσε σκληρές, δύσκολες και νικηφόρες μάχες που έφεραν τον μοναρχοφασισμό στο χείλος της καταστροφής του. (...) Σήμερα ο ΔΣΕ σταμάτησε την

¹⁹³ Γεώργιος Βήχος (επιμ.), *Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944*, Αθήνα 1946, σ. 11.

¹⁹⁴ «Η 28^η Οκτωβρίου ευρίσκει την σκληρώς αγωνισθείσαν Ελλάδα νικήτριαν. Το διάγγελμα του πρωθυπουργού», *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1949, σ. 1.

*αιματοχυσία για να σώσει το Λαό και τον τόπο απ' τον κίνδυνο της ολοκληρωτικής εκμηδένισης.*¹⁹⁵

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, μετά από μία σύντομη περίοδο υποβάθμισης της επετείου –κυρίως εκ μέρους της βασιλικής οικογένειας– η κυβέρνηση Καραμανλή μετέφερε μεγάλο μέρος του εορτασμού στη Θεσσαλονίκη (1956), μεταβάλλοντας εκ νέου το νόημά της και συνδέοντάς την, σε πανελλήνια πλέον κλίμακα, με τις εκδηλώσεις για την «απελευθέρωση» της πόλης στο πλαίσιο των Βαλκανικών Πολέμων (26 Οκτωβρίου 1912). Με τον τρόπο αυτόν, αναβαθμιζόταν μια περίοδος της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας που μπορούσε αναμφισβήτητα να χαρακτηριστεί ως εθνικός θρίαμβος και, παράλληλα, δινόταν μια νέα πνοή στην επέτειο¹⁹⁶. Στη Θεσσαλονίκη, ήδη από το 1945, λάμβανε χώρα ένα εορταστικό τετραήμερο εκδηλώσεων. Στη διάρκειά του, τιμόνταν τόσο η μνήμη της «απελευθέρωσης» της πόλης –και ευρύτερα της ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος– και εκείνη της Αντίστασης απέναντι στην ιταλική εισβολή, όσο και ο πολιούχος άγιος της, ο Άγιος Δημήτριος. Το τετραήμερο περιλάμβανε σημαιοστολισμούς, παρελάσεις, δοξολογίες, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, σχολικές γιορτές έως και αγώνες ιστιοπλοΐας. Ήταν ένα σημαντικό γεγονός που κινητοποιούσε σύσσωμες τις αρχές και τους φορείς της πόλης¹⁹⁷.

Η 28^η Οκτωβρίου 1940, λοιπόν, η ημερομηνία της έναρξης του πολέμου και όχι της λήξης του, καθιερώθηκε γρήγορα ως η σημαντικότερη μαζί την 25^η Μαρτίου (ή έστω λίγο κάτω από αυτήν) εθνική επέτειος της χώρας. Ο Στρατός ως θεσμός, οι ανώνυμοι στρατιώτες στο μέτωπο της Αλβανίας καθώς και ο άμαχος πληθυσμός –οι γυναίκες που τους συνέδραμαν με αυταπάρνηση– εντάχθηκαν στο πάνθεο των εθνικών ηρώων δίπλα στους επώνυμους ήρωες του 1821. Παράλληλα, η επίσημη αφήγηση ενσωμάτωνε μια δύσκολα διαχειρίσιμη γι' αυτήν ιστορία, αμβλύνοντας, αποσιωπώντας ή αποκλείοντας αντιφάσεις, αντιθέσεις και συγκρούσεις: την ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης (ή ακόμα και του Εμφυλίου σε πολλές περιπτώσεις), ως φυσική συνέχεια του πανεθνικού «Όχι» στην ιταλική επίθεση. Της άρνησης του κράτους, του στρατού και του λαού –του έθνους σε τελική ανάλυση– στην υποταγή. Η άρνηση αυτή είχε πολλά πρόσωπα και διάρκεια: το τελεσίγραφο, το Μέτωπο, το Λονδίνο, η Μέση Ανατολή, τα ελληνικά βουνά, η καθημερινή αντίσταση στις πόλεις και την ελληνική επαρχία.

¹⁹⁵ *Δελτίο Ειδήσεων Δ.Σ.Ε.*, φ. 55, 27 Οκτωβρίου 1949, σ. 1.

¹⁹⁶ Βλ. Ε. Κούκη, *ό.π.*, σ. 79-80.

¹⁹⁷ Α. Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 243-246.

Ένα σύνθημα ερώτημα τα τελευταία χρόνια στη δημόσια συζήτηση είναι: «γιατί στην Ελλάδα γιορτάζουμε την έναρξη του πολέμου και όχι τη λήξη του, όπως στις υπόλοιπες χώρες;». Μια συνήθης απάντηση έχει να κάνει με το γεγονός ότι στην Ελλάδα την απελευθέρωση ακολούθησε πολύ γρήγορα η τραυματική σύγκρουση του Δεκέμβρη και ο αιματηρός εμφύλιος πόλεμος του 1946-1949. Η πολεμική περίοδος, δηλαδή, για τη χώρα δεν τελείωσε με τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου αλλά συνεχίστηκε καθ' όλη τη δεκαετία του 1940· είτε ως πρώτη πολεμική αναμέτρηση του Ψυχρού Πολέμου, είτε ως απόλυτη διάρρηξη του δίπολου «Αντίσταση-Συνεργασία» της περιόδου της Κατοχής, είτε ως ενός είδους επιβεβαίωση της «κακοδαιμονίας» που διατρέχει την εθνική ιστορία: οι Έλληνες ενωμένοι μπορούν να πετύχουν τα πάντα, αλλά τόσο η αυτοκαταστροφική τους φύση όσο και η παρέμβαση των ξένων τους οδηγούν στον διχασμό και στον όλεθρο, από τις στάχτες του οποίου θα αναγεννηθούν.

Η παραπάνω ερμηνεία, ο Εμφύλιος και η συνέπειές του –η εγκαθίδρυση, δηλαδή, του μετεμφυλιακού κράτους της εθνικοφροσύνης– συμβάλλει σημαντικά αλλά δεν επαρκεί για να εξηγήσει πλήρως την εξέχουσα θέση που γρήγορα κατέλαβε η 28^η Οκτωβρίου, τόσο θεσμικά όσο και στη συνείδηση της κοινωνίας, ως μία εκ των δύο σημαντικότερων εθνικών επετείων της χώρας. Η κατανόηση αυτής της διαδικασίας απαιτεί την ανάδειξη της σημασίας που είχε από τον πρώτο κιόλας χρόνο αποκτήσει η 28^η Οκτωβρίου· σημασία – και πάλι κατ' αντιστοιχία με την 25^η Μαρτίου– για τον υπό κατοχή πλέον ελληνικό πληθυσμό και ειδικά αυτόν της Αθήνας. Τα δεκάδες δημοσιεύματα στον παράνομο τύπο και οι σχετικές προκηρύξεις φανερώνουν τη λειτουργία της ως απότιση φόρου τιμής στους πεσόντες του μετώπου αλλά και ως μια αφορμή για ανάταση του λαϊκού φρονήματος και εκδήλωση της αντίθεσης στην υποτέλεια και στη συμμόρφωση σε αυτήν: ήταν ένα κάλεσμα για αντοχή και αγώνα ενάντια στον Άξονα. Ένα κάλεσμα παράτολμο, μάλιστα, στις συνθήκες της εποχής με κόστος σε συλλήψεις και ανθρώπινες ζωές. Ενδεικτικό εκείνου του κλίματος, είναι το παρακάτω απόσπασμα από την εφημερίδα *Ζωντανά Νειάτα*, του ΕΑΜ Νέων, αναφορικά με τον δεύτερο άτυπο εορτασμό της επετείου, το 1942:

Σαν χείμαρρος ορμητικός ξεχύθηκε στις 28 Οκτωβρίου ο λαός και η νεολαία μας στους δρόμους της Αθήνας. Ένας χείμαρρος που παρασύρει μια κοσμοπλημμύρα που δεν γνωρίζει εμπόδια και φραγμούς. Χιλιάδες μάτια με την άβυσση φλόγα της εκδίκησης. Μυριάδες καρδιές μ' ένα παλμό, μια απόφαση. Τον παλμό της ΕΝΟΤΗΤΑΣ, την απόφαση της ΛΕΥΤΕΡΙΑΣ, της ΝΙΚΗΣ.

Η 28 Οκτωβρίου γιορτάστηκε σαν ημέρα ιστορική. Σαν ημέρα του ΟΧΙ στη φασιστική βία, στη μεσαιωνική τυρρανία, στη βουλμία του κατακτητή. Ημέρα πανεθνικής λατρείας στα δοξασμένα ηρωικά αδέρφια μας που πέσανε εκεί πιστοί στο προσκλητήριο της άμυνας, της λευτεριάς, της τιμής.

28 Οκτωβρίου 1942. Ένα σύμβολο, μία εγγύηση. Σύμβολο του Ενιαίου Αντιφασιστικού Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα της Νεολαίας μας, εγγύηση της Νίκης.

Οι χιλιάδες των Νέων που επί δύομισυ ώρες συνεχώς διαδηλώσανε στους κεντρικότερους δρόμους για τη ζωή και τη λευτεριά, για το Ε.Α.Μ.Ν., οι φλογεροί ομιλητές και ομιλήτριες που βροντοφώνησαν κατάμουτρα στις ένοπλες κατοχικές φρουρές: Εμείς κι' αν προδοθήκαμε δεν νικηθήκαμε ποτέ. Δεν μπορούμε να ζούμε σκλάβοι.¹⁹⁸

Πέραν αυτών, η καθιέρωση της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 ως εθνικής εορτής δεν μπορεί να εξεταστεί χωρίς να ληφθεί υπόψη η σχέση της με την άλλη μεγάλη επέτειο του ελληνικού κράτους, την 25^η Μαρτίου 1821, η οποία είχε άλλωστε και εκείνη αποκτήσει έναν νέο συμβολισμό στο πλαίσιο της τριπλής κατοχής. Η καθολικότητα και το κύρος που απέκτησε η 28^η Οκτωβρίου, σχετίζεται, με την ίδια την τελετουργία και το ρεπερτόριό της (καθιέρωση ως αργίας, παρελάσεις, δοξολογίες, σύνδεση αργότερα με την επέκταση της ελληνικής επικράτειας στον βορρά). Μια τελετουργία που διαμορφώθηκε σε ένα βαθμό «από τα πάνω» και με βάση τους θεσμικούς τρόπους που είχαν καθιερωθεί ιστορικά στη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα μέσα από τη μακρά εμπειρία του εορτασμού της 25^η Μαρτίου.

Τέλος, και οι δύο εορτασμοί αφορούσαν την έναρξη μιας πολεμικής αναμέτρησης, ενός εθνικού αγώνα, ενώ συνδύαζαν το εθνικό με το θρησκευτικό στοιχείο, με ένα, μάλιστα, κοινό κεντρικό πρόσωπο: την Παναγία. Την 25^η Μαρτίου ο διπλός εορτασμός αφορά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συγχρόνως τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Την 28^η Οκτωβρίου η πρώτη πράξη του «Έπους του '40» συνοδεύτηκε από τη γιορτή της Αγίας Σκέπης της Θεοτόκου, η οποία μεταφέρθηκε από την 1^η Οκτωβρίου γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο. Συγκεκριμένα, στις 21 Οκτωβρίου 1952, η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε τον συνεορτασμό της τελευταίας με την επέτειο του «Όχι», εγκρίνοντας συγχρόνως τη νέα ακολουθία που θα ψαλλόταν τη συγκεκριμένη μέρα και την οποία συνέγραψε ο αγιορείτης μοναχός Γεράσιμος

¹⁹⁸ Ζωντανά Νειάτα, Εθνικοαπελευθερωτικό όργανο εκπολιτιστικών οργανώσεων του ΕΑΜ Νέων, φ. 7, Νοέμβριος 1942, σ. 1.

Μικραγιαννανίτης. Η Θεοτόκος θα τιμόνταν έκτοτε και για το γεγονός ότι περίβαλε υπό την σκέπη της τον ελληνικό λαό τόσο κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο όσο και στη διάρκεια της τριπλής κατοχής, οδηγώντας τον στην απελευθέρωση:

Τῆς Σκέπης σου Παρθένε, ἀνιμνοῦμεν τὰς χαρίτας, ἦν ὡς φωτοφόρον νεφέλην, ἐφαπλοῖς ὑπὲρ ἔννοιαν, καὶ σκέπεις τὸν λαόν σου νοερῶς, ἐκ πάσης τῶν ἐχθρῶν ἐπιβουλής. Σὲ γὰρ σκέπην καὶ προστάτιν καὶ βοηθόν, κεκτήμεθα βοῶντές σοι· Δόξα τοῖς μεγαλείοις σου Ἄγνή, δόξα τῇ θεῖα Σκέπῃ σου, δόξα τῇ πρὸς ἡμᾶς σου, προμηθεΐα Ἄχραντε.¹⁹⁹

Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι το πραξικόπημα του Απριλίου του 1967 το νόημα της επετείου, πέραν από τις διαχρονικές σταθερές που περιλάμβανε, αναδιαμορφώθηκε αρκετές φορές ανάλογα με τη συγκυρία. Το 1957, στο πλαίσιο της έντασης του Κυπριακού²⁰⁰, μια σπάνια διακήρυξη που συνυπέγραφαν όλες οι πολιτικές νεολαίες της Ελλάδας (από τη Νεολαία ΕΡΕ έως τη Νεολαία ΕΔΑ) φανερώνει τη δυναμική της επετείου, αλλά και την επίδραση του τελευταίου σε όλους τους πολιτικούς χώρους²⁰¹:

Σήμερα που συμπληρώνονται δέκα επτά χρόνια από το πρωϊνό εκείνο του 1940 που ο λαός μας αντέταξεν το Λεβέντικον Ελληνικόν ΟΧΙ εις την ωμήν πρόκλησιν των δυνάμεων της βίας σύσσωμος η Ελληνική Νεολαία τόσον εις την Ελλάδα όσον και την καταματωμένην, ἀλλ' άκαμπτον Κύπρον βροντοφωνεί και πάλιν ένα νέον ΟΧΙ κατά των δυνάμεων της τυρρανίας. Ημείς οι νέοι της Ελλάδος πιστοί εις τας παραδόσεις του Έθνους μας ουδέποτε θα παύσωμεν να αγωνιζόμεθα εως ότου ικανοποιηθῆ το δίκαιον Εθνικόν αίτημα δια την Αυτοδιάθεσιν της Κύπρου.

Κλίνοντες ευλαβώς το γόνυ προ των νεκρών αγωνιστών της Ελευθερίας της Κύπρου απευθύνομεν θερμόν χαιρετισμόν προς τους Αδελφούς μας που συνεχίζουν τον Μεγάλον Αγώνα.

Αθήναι 28 Οκτωβρίου 1957

Αι Πολιτικάι Νεολαΐαι των Κομμάτων: Ε.Ρ.Ε., Φιλελευθέρων, Δ.Κ.Ε.Λ., Προοδευτικών Αγροτικών, Ε.Π.Ε.Κ., Ε.Δ.Α., Λαϊκού, Λαϊκού Κοινωνικού

Η σύντομη εξέταση πτυχών της ιστορίας μιας επετείου, όπως αυτής της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 που επιχειρήθηκε παραπάνω, μας βοηθάει να κατανοήσουμε την

¹⁹⁹ *Συνοδικές Εγκύκλιοι*, τ. Β', Αθήνα 1956, σ. 649.

²⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Αθήνα, Πατάκης, 2005.

²⁰¹ «Πολιτικές νεολαίες με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 17 χρόνων από το “Όχι” (28-10-1940) απευθύνουν χαιρετισμό στους Κύπριους αγωνιστές», 28/10/ 1957, 289, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

πολυπλοκότητα και τις πολλαπλές λειτουργίες του παρελθόντος και των τρόπων με τους οποίους αυτό ερμηνεύεται και αναπαρίσταται στο εκάστοτε παρόν. Η καθιέρωση της εν λόγω εθνικής επετείου μέσω επίσημων αποφάσεων, τελετουργιών και άλλων πρακτικών, η ενσωμάτωσή της στο εθνικό πάνθεο, καθώς και η υποδοχή της από μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας χωρίς την οποία δεν θα μπορούσε να αποκτήσει καθολικότητα και διάρκεια, παρήγαγε επίσης ιστορία. Όχι μόνο ιστορική αντίληψη για το πρόσφατο παρελθόν, αλλά και γραπτά ιστορικά αφηγήματα που αφορούσαν, ρητά ή υπόρρητα, συνολικά τη περίοδο του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης –ακόμα και της δεκαετίας του 1940 στο σύνολό της, ως μία ενιαία περίοδο.

Μια ηρωική εθνική ιστορία οφείλει να περιλαμβάνει τους ήρωές της. Στην περίπτωση μας, βέβαια, οι πολιτικοί διχασμοί οδηγούσαν σε ένα πάνθεον όπου οι ήρωες απολάμβαναν μερικής και όχι συνολικής αποδοχής. Ο «κυβερνήτης του Όχι», ο Ιωάννης Μεταξάς, ήταν στην πραγματικότητα ένας μεσοπολεμικός δικτάτορας, την κληρονομιά του οποίου κανένας ισχυρός μεταπολεμικός πολιτικός χώρος δεν διεκδικούσε καθολικά. Παρόλ' αυτά, η συνεισφορά του στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία επισημαινόταν σταθερά από τα κόμματα της Δεξιάς, ενώ τα τελευταία περιλάμβαναν στις τάξεις τους ακόμα και ανώτατα στελέχη της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, όπως ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, επί χρόνια βουλευτής της ΕΡΕ μεταπολεμικά. Η αναβάθμιση του Μεταξά συνέβη στη διάρκεια της χούντας, αν και με λιγότερο αυτονόητο, ευθύγραμμο και οργανωμένο τρόπο από ό,τι υποστηρίχθηκε από τους αντιπάλους της²⁰².

Εξέχον πρόσωπο της επετείου υπήρξε και ο Αλέξανδρος Παπάγος, αρχιστράτηγος δύο καθοριστικών πολεμικών αναμετρήσεων της δεκαετίας του 1940: του ελληνοϊταλικού πολέμου και της τελευταίας φάσης του Εμφυλίου. Ο στρατάρχης –τίτλος που απονεμήθηκε για πρώτη φορά σε έλληνα στρατιωτικό με νομοθετικό διάταγμα στις 17 Οκτωβρίου 1949– συνέδεσε το όνομά του με την ίδια την έννοια της «Νίκης». Συνέδεσε, επίσης, δύο σημαντικές ιστορικές στιγμές για το ελληνικό κράτος και αποτέλεσε σύμβολο για την εθνικόφρονα παράταξη, της οποίας ηγήθηκε ως πρωθυπουργός και αρχηγός του Ελληνικού Συναγερμού από το 1952 έως τον θάνατό του το 1955. Διαδραμάτισε, τέλος, σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του υπουργείου Εθνικής Άμυνας (1950) και του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας (ΓΕΕΘΑ) του οποίου υπήρξε και ο πρώτος αρχηγός²⁰³. Ωστόσο, ο

²⁰² Βλ. Ε. Κούκη, *ό.π.*, σ. 207-221.

²⁰³ Όσον αφορά την εξέχουσα θέση του Αλ. Παπάγου στη μνήμη ενός εκ των βασικότερων θεσμών του ελληνικού κράτους, του Ελληνικού Στρατού, καθώς και του ίδιου του κράτους, βλ. ενδεικτικά τη βιογραφία

αδιαμφισβήτητος ήρωας αυτής της ιστορίας δεν ήταν άλλον από τον ίδιο τον ελληνικό στρατό ως θεσμό. Παράλληλα,, ηρωοποιήθηκαν και οι ανώνυμοι στρατιώτες, καθώς και οι «γυναίκες της Πίνδου», όπως απεικονίστηκαν σε πλήθος δημόσιων αφηγήσεων και στην τέχνη: οι γυναίκες που κουβαλούσαν πολεμοφόδια και τρόφιμα, φροντίζοντας τους στρατιώτες στα μετόπισθεν με ηρωισμό και αυταπάρνηση²⁰⁴.

Η Αριστερά, από την πλευρά της δεν αποστασιοποιήθηκε ποτέ από τον εορτασμό, δίνοντας έμφαση στον αντιφασιστικό και πατριωτικό χαρακτήρα του πολέμου. Ποιοι ήταν όμως οι ήρωές της Αριστεράς; Όπως έχει επισημάνει ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, αν η υπόμνηση στο γράμμα του Νίκου Ζαχαριάδη της 2ας Νοεμβρίου του 1940 για την «άνευ όρων» συμμετοχή στον πόλεμο της επέτρεψε να αντλήσει από την αρχή τις νομιμοποιήσεις της και να προβάλει τον πατριωτικό της χαρακτήρα, οι υπομνήσεις στην επέτειο του «Όχι» και η σύνδεσή του με το λαό, έγιναν σταθερό πλαίσιο αναφοράς²⁰⁵. Όσα συνέβησαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 και στα χρόνια που ακολούθησαν και παρά τις διαφορετικές νοσηματοδοτήσεις της εποχής ανάλογα με τη συγκυρία, στην πραγματικότητα διαμόρφωσαν δύο παράλληλες αφηγήσεις: αυτήν της 28^{ης} Οκτωβρίου του έθνους και αυτήν της 28^{ης} Οκτωβρίου του λαού. Οι αφηγήσεις αυτές, μάλιστα, και τα διακυβεύματα του παρόντος ήταν που έδωσαν περιεχόμενο στην επέτειο και της πρόσφεραν για μεγάλα χρονικά διαστήματα μεγάλη δημοσιότητα, σε αντίθεση με περιόδους παγίωσης μιας πολιτικής ομαλότητας, όπως για παράδειγμα ήταν η δεκαετία του 1990, κατά τις οποίες μετατράπηκε περισσότερο σε μια κοινωνική εκδήλωση με συνθηματικό, κυρίως, λόγο· μια εκδήλωση που πέραγε στα «ψιλά» των εφημερίδων και δεν συνιστούσε πολλά περισσότερα από μια μέρα αργίας για τους μαθητές και τους εργαζόμενους της χώρας²⁰⁶.

2.2 Κατοχή, απελευθέρωση και εμφύλιος: μία εποχή, τρεις περίοδοι

Με αφορμή τη διαδικασία καθιέρωσης και την πορεία της 28^{ης} Οκτωβρίου στο χρόνο, επιχειρήθηκε η επισήμανση ορισμένων στοιχείων που είναι χρήσιμα για την εξέταση και

του ως περιεχόμενο αλλά και ως εγχείρημα: Νικόλαος Δεπάστας, *Αλέξανδρος Παπάγος, 1883-1955: Ο στρατιώτης, ο πολιτικός, ο άνθρωπος*, Αθήνα, Γενικό Επιτελείο Στρατού, 1980.

²⁰⁴ Βλ. τον χαρακτηριστικό πίνακα του Έκτορα Δούκα, «Οι Γυναίκες της Πίνδου», 1940 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

²⁰⁵ Β. Καραμανωλάκης, «28η Οκτωβρίου 1940...», ό.π.

²⁰⁶ Χριστίνα Κουλούρη, «60 χρόνια από τον πόλεμο του '40. Ο Οκτώβριος και ο Οχτώβριος», *Το Βήμα*, 29 Οκτωβρίου 2000, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=127383> (ανάκτηση: 1/4/2019).

κατανόηση της λειτουργίας των *τόπων μνήμης* ενός γεγονότος ή μιας εποχής. Η καθιέρωση της επετείου το 1944, ήθελε να αποτελέσει ένα ορόσημο: μια τομή που σηματοδοτούσε ένα τέλος και μια αρχή. Το τέλος μιας περιόδου πολέμου και μεγάλων θυσιών και την αρχή της ανασυγκρότησης του κράτους· την έναρξη μιας νέας εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως είδαμε, η επέτειος περιλάμβανε πολλαπλούς συμβολισμούς: την ομοψυχία του έθνους, την ενεργητική άρνηση στην υποδούλωση, την εκφρασμένη θέληση για ελευθερία αλλά και για υπέρβαση των αντιθέσεων που είχαν δημιουργηθεί στο εσωτερικό των δυνάμεων του «Όχι». Στην πραγματικότητα, η καθιέρωση της επετείου μπορεί να ιδωθεί ως ένα επεισόδιο μιας ολόκληρης εποχής, η οποία περιλαμβάνει ρήξεις αλλά και σημαντικές συνέχειες όσον αφορά τη μνήμη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Για την ακρίβεια, η έναρξη αυτής της περιόδου μπορεί να τοποθετηθεί εντός της Κατοχής, από τον τελευταίο χρόνο της οπότε και διαφαινόταν η προοπτική του τέλους του πολέμου. Τότε ήταν που εκδηλώθηκε με την μεγαλύτερη ένταση η βία των κατακτητών και των συνεργατών τους, αλλά και πολύ έντονες διεργασίες και (επίσης βίαιες σε πολλές περιπτώσεις) συγκρούσεις στο στρατόπεδο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, εντός και εκτός Ελλάδας. Οι διεργασίες και οι συγκρούσεις αυτές ήταν απόλυτα συνδεδεμένες με την επόμενη μέρα, την επαύριον της λήξης του πολέμου και τα διαφορετικά ενδεχόμενα που αυτή περιλάμβανε.

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, οι διεργασίες αυτές αφορούσαν σχεδόν ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Είχαν να κάνουν με τη διαμόρφωση και νομιμοποίηση μιας νέας εθνικής και διεθνούς τάξης πραγμάτων μετά την ήττα των δυνάμεων του Άξονα και την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων, με δεδομένες τις πολύ μεγάλες αλλαγές που είχαν λάβει χώρα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Όπως έχει επισημάνει ο Mark Mazower, η *dopoliberazione* (μετα-απελευθέρωση) ή *dopoguerra* (μετα-πόλεμος) αποτελεί μια χρονική στιγμή κατά την οποία, σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, εκδηλώθηκε μια εκτεταμένη σύγκρουση για τον έλεγχο του κράτους και την επιβολή αντιπαραθετικών εκδοχών για την ανασυγκρότησή του²⁰⁷. Η σύγκρουση αυτή, η οποία συχνά ήταν εξαιρετικά βίαιη, περιλάμβανε τις παραδοσιακές εθνικές ελίτ που σε πολλές περιπτώσεις είχαν χάσει τη νομιμοποίησή τους εξαιτίας της στάσης τους τα προηγούμενα χρόνια –και την ανοχή που έδειξαν στις ή ακόμα την συνεργασία τους με τις κατοχικές αρχές–, τα νέα υποκείμενα που

²⁰⁷ Η περίοδος του μετα-πολέμου ή της μετα-απελευθέρωσης ως διακριτό ερευνητικό πεδίο συγκέντρωσε το έντονο ενδιαφέρον των ιστορικών, κυρίως μετά από τη δημοσίευση μελετών όπως αυτή του Ιταλού ιστορικού Κλαούντιο Παβόνε. Εξού και οι ιταλικοί όροι που χρησιμοποιούνται. Βλ. C. Pavone, *Una guerra civile*, ό.π.

αναδύθηκαν μέσα από την Αντίσταση, αλλά και τον δοσιλογισμό ως ένα φαινόμενο που αφορούσε μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα της εκάστοτε κοινωνίας. Ένας τρόπος λοιπόν, κατά τον Mazower, για «να εξετάσει κανείς την περίοδο μετά την Απελευθέρωση είναι μέσα από το κενό εξουσίας πάνω στο οποίο διάφορες ένοπλες ομάδες διεκδίκησαν το δικαίωμα της επιβολής των δικών τους δικαιοκρινών και πολιτικών κανόνων στο σύνολο ή σε μέρος της χώρας, ενώ το κράτος πάσχιζε να ανακτήσει το μονοπώλιο των ενόπλων δυνάμεων».²⁰⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα, αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα. Ήταν μια μικρή χώρα από την περιφέρεια της Ευρώπης, η οποία ωστόσο ανέπτυξε ένα από τα πιο μαζικά αντιστασιακά κινήματα με τη συνδρομή και εμπλοκή των Συμμάχων (κυρίως των Βρετανών). Όσο ο πόλεμος έβαινε προς τη λήξη του, τόσο οι συγκρούσεις για τον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικοί πόλοι εξουσίας που είχαν δημιουργηθεί στη διάρκεια της Κατοχής²⁰⁹ θα έπαιρναν μια ενιαία μορφή, αποκτούσαν μεγαλύτερη ένταση. Με άλλα λόγια, η κινητοποίηση και είσοδος για πρώτη φορά στην ελληνική πολιτική σκηνή ευρύτερων τμημάτων της κοινωνίας μέσα από τον εκπεφρασμένο αγώνα του ΕΑΜ για εθνική και κοινωνική απελευθέρωση δεν επέτρεπε την «ομαλή» επιστροφή της εξουσίας στα χέρια του παλιού αστικού πολιτικού κόσμου, με δεδομένη μάλιστα την, σε μεγάλο βαθμό, απουσία του από τα από τα εγχώρια πεδία του αγώνα στα τριετήσια αυτά ταραγμένα χρόνια. Η αδυναμία «επιστροφής σε προπολεμικούς θεσμούς και πρακτικές» αποτέλεσε την πηγή για μια σειρά από εθνικές και διεθνείς πολιτικές διεργασίες, νέες πολιτικοκοινωνικές συμμαχίες, καθώς και ένοπλες συγκρούσεις, οι οποίες δεν τελείωσαν παρά μόνο με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου το 1949²¹⁰. Η ιδιαιτερότητα, που αναφέρθηκε στην αρχή της παρούσας παραγράφου, ξεκινάει, στην πραγματικότητα, από εδώ: από τη

²⁰⁸ Mark Mazower, «Εισαγωγή», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο*, ό.π., σ. 17-19.

²⁰⁹ Μετά τον Απρίλιο του 1941 και την επιβολή της τριπλής κατοχής, απέναντι στην κατοχική κυβέρνηση της Αθήνας η εξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου με τη συνδρομή και τον έλεγχο των Βρετανών επιχείρησε να αποτελέσει τον αντίπαλο πόλο εξουσίας. Παράλληλα και παρά τη θολή εικόνα στο εσωτερικό του ΚΚΕ, από την αρχή της Κατοχής είχαν ξεκινήσει οι πρώτες ενέργειες για τη συγκρότηση ενός τρίτου πόλου, του ΕΑΜ, το οποίο στην τριετία που ακολούθησε κάλυψε το κενό εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας και απέκτησε μια πρωτόγνωρη κοινωνικοπολιτική δυναμική, αναδεικνυόμενο σε καθοριστικό παράγοντα για την απελευθέρωση της χώρας. Βλ. ενδεικτικά, τα εξής ευσύννοπτα άρθρα: Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Πόλεμος του 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 16-26· Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940-1945», στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 90-98. Βλ. επίσης Άγγελος Έλεφαντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 91.

²¹⁰ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μετάφραση: Γιάννης Καστανάρας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 80.

μακρά, δηλαδή, διάρκεια αυτής της σύγκρουσης, η οποία πήρε τα χαρακτηριστικά ενός αιματηρού εμφυλίου πολέμου με οργανωμένους στρατούς από τη μία και την άλλη πλευρά²¹¹. Διήρκησε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1940, είχε ως αποτέλεσμα τον αναγκαστικό εκτοπισμό ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού, ενώ το περιβάλλον που διαμόρφωσε παρέμεινε ενεργό για τουλάχιστον δύομιση δεκαετίες.

Οι πολιτικές παρατάξεις που διαμόρφωσαν το μετεμφυλιακό σκηνικό (Δεξιά, Κέντρο, Αριστερά), επίσης συγκροτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό τόσο με βάση, πρώτον, της διεργασίες κατά τη διάρκεια του πολέμου, δεύτερον, την εμπειρία των Δεκεμβριανών και, το κυριότερο, με βάση την αντίληψη και τη στάση τους ως προς τη σύγκρουση του 1946-1949. Σημειώνουμε ότι και το πολιτικό σκηνικό του Μεσοπολέμου είχε κυρίαρχη αναφορά σε μια άλλη εμφύλια σύγκρουση, τον Εθνικό Διχασμό (1914-1917)²¹². Πέραν αυτού, πολύ γρήγορα μετά την πρώτη εκλογική αναμέτρηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, τον Μάρτιο του 1946, και την άνετη επικράτηση των φιλομοναρχικών δυνάμεων με δεδομένη την αποχή της Αριστεράς, καθώς και μετά την παλινόρθωση της βασιλείας με το δημοψήφισμα του Ιουνίου του ίδιου έτους, ένας ακόμα παράγοντας με καθοριστικό ρόλο στις επόμενες δεκαετίες προστέθηκε στη πολιτική ζωή της χώρας. Ο παρεμβατισμός των ΗΠΑ, ο οποίος αντικατέστησε τη βρετανική επιρροή της περιόδου της κατοχής και της απελευθέρωσης, εκφράστηκε ουσιαστικά για πρώτη φορά άμεσα με την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Θεμιστοκλή Σοφούλη, εν μέσω εμφυλίου πολέμου, το Σεπτέμβριο του 1947. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, «ο σχηματισμός της κυβέρνησης Σοφούλη υπήρξε η πρώτη κρίσιμη συνέπεια της άμεσης αμερικανικής εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις, η οποία αναγγέλθηκε το Μάρτιο 1947 με το δόγμα Τρούμαν και θεσμοποιήθηκε τον Ιούνιο με την ελληνοαμερικανική συμφωνία, που έθετε ουσιαστικά και τυπικά, τους κρίσιμους τομείς της κυβερνητικής πολιτικής υπό τον άμεσο έλεγχο των ΗΠΑ»²¹³.

Η κυβέρνηση Σοφούλη δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη στρατιωτική νίκη και τη σταθερότητα στη χώρα. Η αστάθεια και οι κρίσεις συνέχισαν να αποτελούν το κύριο χαρακτηριστικό της κοινοβουλευτικής ζωής και στους επόμενους πυκνούς πολεμικούς μήνες. Στο έδαφος αυτό, η εκχώρηση υπερεξουσιών στον Αλ. Παπάγο και ουσιαστικά στον ίδιο το στρατό στις αρχές του 1949 υπήρξε μια σημαντική εξέλιξη. Η ολοκληρωτική νίκη των «εθνικών δυνάμεων» με την καθοριστική συνδρομή των ΗΠΑ ήρθε, τελικά, τον

²¹¹ Για τον ελληνικό εμφύλιο βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.

²¹² Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 23-50.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 97-98.

Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Καθοριστική υπήρξε, επίσης, και η πίεση της υπερδύναμης προς μια κοινοβουλευτική λύση ενάντια στην προοπτική δικτατορικής εκτροπής, που αποτέλεσε διακύβευμα στους μήνες που μεσολάβησαν έως την προκήρυξη των εκλογών του Μαρτίου 1950²¹⁴.

Ο ελληνικός εμφύλιος αποτέλεσε μία από τις πιο σφοδρές και αιματηρές πολεμικές συγκρούσεις στην Ευρώπη από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις μέρες μας –την πιο αιματηρή μέχρι τον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας τη δεκαετία του 1990. Η πρώτη ένοπλη σύγκρουση του Ψυχρού Πολέμου, όπως έχει χαρακτηριστεί, είχε σημαντικές εθνικές και διεθνείς αιτίες, αφορμές και επιπτώσεις. Ένα τέτοιο γεγονός δεν μπορούσε παρά να λειτουργήσει ως φίλτρο και συγχρόνως καταλύτης στη συζήτηση για την ιστορία των χρόνων του πολέμου. Από το 1946-1947 λοιπόν το ερώτημα «ποιος φταίει για τον Εμφύλιο;» εξελίχθηκε σε κεντρικό ζητούμενο του συνόλου σχεδόν των ερμηνειών για την ελληνική δεκαετία του 1940 και βασικό αντικείμενο στην πολιτική και ιστοριογραφική αντιπαράθεση. Ένα μεγάλο μέρος της τελευταίας, ξεκίνησε αρχικά εκτός Ελλάδας, και για ένα μεγάλο διάστημα, γράφει ο Mazower, το περίγραμμά της «ακολούθησε εκείνο της ευρύτερης ιστοριογραφίας του Ψυχρού Πολέμου»²¹⁵. Το ίδιο ερώτημα είναι εξαιρετικά ισχυρό όσον αφορά τη σχετική συζήτηση ακόμα και μέχρι τις μέρες μας.

Η διαπίστωση πως μια πολεμική σύγκρουση με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού εμφυλίου από το 1946 έως το 1949 δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την πρόσληψη των γεγονότων που προηγήθηκαν, παρότι ολότελα αληθής, δεν επαρκεί για την κατανόηση του βαθμού και των τρόπων με τους οποίους το εμφυλιοπολεμικό φίλτρο καθόρισε το πλαίσιο εντός του οποίου διεξήχθη κάθε συζήτηση για το πρόσφατο παρελθόν. Εξάλλου, ένα τμήμα της σύγχρονης ιστορικής έρευνας για την δεκαετία του 1940 έχει αμφισβητήσει τη διάκριση των τριών περιόδων (Κατοχή, Απελευθέρωση, Εμφύλιος), μέσω της οπτικής του μακρού εμφυλίου πολέμου, με έναρξη εντός της Κατοχής και, συγκεκριμένα, το 1943²¹⁶. Η σύγχρονη διαμάχη για την περιοδολόγηση της δεκαετίας, δεν εγγράφεται στα ερωτήματα της παρούσας μελέτης. Ωστόσο, αποτελεί σαφή επιλογή της τελευταίας, η εξέταση των χρόνων από την απελευθέρωση μέχρι το ξέσπασμα του

²¹⁴ Για τον ρόλο των ΗΠΑ και τις εξελίξεις της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου βλ. ενδεικτικά, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον ψυχρό πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας 1949-52*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1999.

²¹⁵ M. Mazower, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 16.

²¹⁶ Για τη συγκεκριμένη οπτική βλ. ενδεικτικά, Στάθης Καλύβας και Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2015, σ. 29-68.

ανοιχτού εμφυλίου του 1946-1949 ως μιας διακριτής περιόδου, σημαντικής για την κατανόηση τόσο της συγκεκριμένης συγκυρίας όσο και του περιβάλλοντος που διαμορφώθηκε μετεμφυλιακά. Όχι επειδή από την περίοδο αυτήν απουσίαζαν οι εμφύλιες συγκρούσεις. Οι πολλαπλές συγκρούσεις στα χρόνια της Κατοχής στο εσωτερικό του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, όπως επίσης και μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων και των εγχώριων συνεργατών των κατοχικών αρχών, τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής, τα Δεκεμβριανά και η λευκή τρομοκρατία στην ύπαιθρο μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, είναι γεγονότα που εμπειρείχαν αναμφισβήτητα την έννοια του εμφυλίου πολέμου. Η υποτίμηση, όμως, της περιόδου της απελευθέρωσης ως μιας φάσης του μακρού ελληνικού εμφυλίου, πέραν των όποιων άλλων αντιρρήσεων μπορεί να προκαλεί, υποβαθμίζει ένα κρίσιμο στοιχείο: τη ρευστότητα και τα ανοιχτά ενδεχόμενα που εμπειρείχε η εν λόγω συγκρουσιακή περίοδος, συμπεριλαμβανομένου του ενδεχόμενου της ειρήνης. Η ενδεχομενικότητα του μεταπολέμου, η οποία επισημάνθηκε και παραπάνω, είναι ανάμεσα στα στοιχεία εκείνα που μας βοηθούν να εξετάσουμε την ελληνική περίπτωση σε συνάφεια με τον υπόλοιπο κόσμο και όχι υπό την οπτική μιας διαρκούς κατάστασης εξαίρεσης. Πέραν αυτού, μια τελεολογική λογική που συνοψίζεται στη φράση «συνέβη ό,τι ήταν προδιαγεγραμμένο να συμβεί» βρίσκεται απέναντι στη συλλογιστική που διέπει συνολικά την παρούσα διατριβή.

Με τις σκέψεις αυτές, στις σελίδες που ακολουθούν επιστρέφουμε συχνά στη σύντομη αλλά πυκνή εκείνη περίοδο. Άλλωστε, αφηγήσεις και αποτιμήσεις για τα γεγονότα της Κατοχής στην Ελλάδα, ή ακόμα μέριμνα για τον τρόπο με τον οποίο θα ιστοριοποιούνταν η Κατοχή και ο αγώνας για απελευθέρωση υπήρξε από πολύ νωρίς. Όσον αφορά το εαμικό στρατόπεδο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συλλογή σχετικού υλικού που εντοπίζει κανείς στο αρχείο της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ): πολυσέλιδες αναφορές με συγκέντρωση στοιχείων για την ιστορία επιμέρους μονάδων της οργάνωσης και μια σειρά από χειρόγραφες ιστορίες γραμμένες από το δεύτερο μισό του 1944 και μετά. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένους τίτλους: «Ιστορία της υποδειγματικής διμοιρίας ΕΠΟΝ, ΕΛΑΣ 1/38 Συντάγματος Ευζώνων», «Η ΕΠΟΝ του 54ου Συντάγματος», «Η ιστορία της Υποδειγματικής Ομάδος ΕΠΟΝ III/4 τάγματος», «Ιστορία του ανταρτοεπονίτικου κινήματος στο 5ο Σύνταγμα» κ.ά.²¹⁷ Τα τεκμήρια αυτά, καθώς και την συγκεκριμένη πρακτική έχουν αναδείξει ο Δημήτρης Δημητρόπουλος και η Ευδοκία Ολυμπίτου στην εισαγωγή τους για τον κατάλογο του αρχείου του Κεντρικού

²¹⁷ Βλ. Β150, Β151, Β152, Β153, Β154, Β155, Αρχείο ΚΣ ΕΠΟΝ, ΑΣΚΙ.

Συμβουλίου της ΕΠΟΝ²¹⁸. Σε αυτήν, τεκμηριώνεται επίσης το γεγονός ότι η συγκέντρωση στοιχείων και η σύνταξη των συγκεκριμένων αφηγήσεων υπήρξε μια οργανωμένη διαδικασία που ξεκίνησε με μια σχετική εγκύκλιο του Τμήματος Μόρφωσης και Διαφωτισμού του ΚΣ τον Μάιο του 1944. Στόχος ήταν τόσο η διατήρηση της μνήμης του αγώνα και των συντελεστών του, όσο και η κατοχύρωση ηθικών και υλικών διεκδικήσεων μετά το τέλος του πολέμου. Η εγκύκλιος έδινε έμφαση στις θυσίες της νεολαίας και συγκεκριμένα στους πεσόντες κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τονίζοντας πως «αποτελεί εθνικό χρέος για την ΕΠΟΝ η συγκέντρωση όλων των στοιχείων των ηρωικών παιδιών μας που πέσανε για τη λευτεριά της πατρίδας»²¹⁹.

Η προσπάθεια για διάσωση και καταγραφή των όσων έγιναν τα προηγούμενα χρόνια, αμέσως μετά τον πόλεμο, ιδιαίτερα όσον αφορά το εαμικό στρατόπεδο, αντανακλάται σε ένα μεγάλο μέρος των αρχειακών συλλογών που διαθέτουμε, καθώς και στα εκδοτικά εγχειρήματα αυτής της πρώτης περιόδου. Η αίσθηση στα στελέχη και τα μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ήταν πως στη διάρκεια της Κατοχής έγραψαν ιστορία ή σύμφωνα με τη διατύπωση ενός εξ αυτών, του Πέτρου Ανταίου, συνομιλούσαν «με την ιστορία στον ενικό». Αυτή η ιστορία έπρεπε να διασωθεί. Όπως έχουν επισημάνει οι Δημητρόπουλος και Ολυμπίτου «η αντιμετώπιση του παρόντος από τη μεριά των πρωταγωνιστών του ως “ιστορία” που πρέπει να καταγραφεί και να διασωθεί από τους ίδιους, ενσωματώνει τη στάση ενός κινήματος που αντιλαμβάνεται ότι δημιουργεί νέες προοπτικές για το μέλλον. Η καταγραφή λοιπόν της ιστορίας του συνιστά υποθήκη για το μέλλον και τη διαχείρισή του».²²⁰

Η Αριστερά, λοιπόν, επέστρεφε διαρκώς και μεριμνούσε για την ιστορία της και τον τρόπο που αυτή θα αποτυπωνόταν στο παρόν και στο μέλλον. Αυτό συνέβαινε είτε μέσα από την έκφραση του επείγοντος όσον αφορά τη διάσωση της μνήμης των προηγούμενων ετών, είτε μέσα από τη βεβαιότητα ότι τα επιτεύγματα του αντιστασιακού κινήματος ήταν τόσο σημαντικά που καθιστούσαν αδύνατη την πιθανότητα να ξεχαστούν στη λήθη. «Ο ιστορικός του μέλλοντος θα βρει τα στοιχεία που του χρειάζονται για να μπορέσει να γράψει την όλη ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα», σημείωνε ο αρχιστράτηγος του ΕΛΑΣ, Στέφανος Σαράφης, στην εισαγωγή του απομνημονεύματός

²¹⁸ Βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος - Ευδοκία Ολυμπίτου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2000, σ. 17-23.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 18-19. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στο Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τ. Α2, Καστανιώτη, Αθήνα 1977, σ. 526.

²²⁰ Δ. Δημητρόπουλος - Ε. Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 21-22.

του, το οποίο εκδόθηκε μόλις το 1946²²¹. Ο ΕΛΑΣ του Σαράφη, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις καταθέσεις πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων από όλο το πολιτικό φάσμα, πρωταγωνιστών των γεγονότων, που εκδόθηκαν την πρώτη διετία μετά τη λήξη του πολέμου. Μεταξύ άλλων, το 1945 και το 1946 κυκλοφόρησαν βιβλία από τους Γεώργιο Καρτάλη, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Γεώργιο Παπανδρέου, Αλέξανδρο Σβόλο, Εμμανουήλ Τσουδερό, Ηλία Τσιριμώκο κ.ά.²²² Το βιβλίο του Σαράφη, μάλιστα, ήταν από τα πρώτα σχετικά έργα που μεταφράστηκαν και εκδόθηκαν στο εξωτερικό²²³.

Μένοντας στο στρατόπεδο της Αριστεράς, η σύντομη αυτή περίοδος συνιστά μια πρώτη «εκδοτική άνοιξη» η οποία περιλάμβανε εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ και των μετωπικών του οργανώσεων²²⁴, μαρτυρίες και κοινωνικοπολιτικές αναλύσεις στελεχών και διανοούμενων²²⁵, εκθέσεις και λευκώματα, δημοσιεύματα στον Τύπο και λογοτεχνικά έργα²²⁶. Περιλάμβανε, ακόμα, περιοδικές εκδόσεις, όπως το *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, ένα περιοδικό αποκλειστικά αφιερωμένο στην Αντίσταση, που ιδρύθηκε την άνοιξη του 1946 από την εταιρεία *Τα Νέα Βιβλία Α.Ε.* με εκδότη τον Γιώργο Ζιούτο²²⁷. Η προσπάθεια αυτή διακόπηκε γρήγορα εξαιτίας του Εμφυλίου, όπως και όλη αυτή η διαδικασία. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού το σημείωμα της σύνταξης επεσήμαινε τον κίνδυνο της λήθης, συγκρίνοντας ευθέως του αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης με τους επαναστάτες του 1821:

Όσοι ασχολήθηκαν με την εθνική μας ιστορία και ιδιαίτερα με την Επανάσταση, ξαίρουν ότι πολλά σημεία της έχουν μείνει σκοτεινά γιατί χάθηκαν πολύτιμες μαρτυρίες, που είχαν αφήσει

²²¹ Βλ. Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Τα Νέα Βιβλία, 1946.

²²² Βλ. Γεώργιος Καρτάλης, *Τα πεπραγμένα 1940-1944*, Αθήνα 1945· Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *1935-1945. Ένας απολογισμός*, Αθήνα 1945· Γεώργιος Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1945· Αλέξανδρος Σβόλος, *Ιστορία μιας προσπάθειας*, Αθήνα 1945· Ε.Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945· Ηλίας Τσιριμώκος, *Αντιφασιστικά*, Αθήνα 1946.

²²³ Μια αγγλόφωνη συντομευμένη έκδοση του ΕΛΑΣ, μεταφρασμένη και επιμελημένη από τη σύντροφο του Στ. Σαράφη, βρετανίδα αρχαιολόγο Μάριον Πάσκοε, εκδόθηκε το 1951. Βλ. Stefanos Sarafis, *Greek Resistance Army: The story of ELAS*, Λονδίνο, Birch Books, 1951.

²²⁴ Βλ. ΕΑΜ, *Λευκή Βίβλος (Μάης 1944-Γενάρης 1945)*, Τρίκαλα, Φεβρουάριος 1945· επανυξημένη ανατύπωση: *Λευκή Βίβλος (Μάης 1944-Γενάρης 1945)*, Αθήνα 1945· έκδοση στα αγγλικά: *White Book (May 1944-March 1945)*, Νέα Υόρκη 1945· ΕΑΜ ΚΕ, *Δήμοι και θύματα*, Αθήνα 1945· ΕΑΜ 6ος Τομέας, *Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945*, Αθήνα 1945· Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια κι ένας άθλος. Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Αθήνα 1945· *Εθνική Αλληλεγγύη, Τέσσερα χρόνια αγώνες και δράση της ΕΑ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1945.

²²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Λευτέρης Αποστόλου, *Τι έκαμε το ΕΑΜ για την Ελλάδα*, Αθήνα 1945· Δημήτριος Γληνός, *Τα σημερινά προβλήματα του Ελληνισμού*, Αθήνα 1945· Αγγελος Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα 1945· Σεραφείμ Μάξιμος, *Πού βαδίζουμε*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1945.

²²⁶ Βλ. ενδεικτικά, Πύρρος Βάρδης [Ζήσης Σκάρος], *Οι κλούβες*, Αθήνα 1946.

²²⁷ Για τα *Νέα Βιβλία*, βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, ««Βιβλία χωρίς λάθη» στο σκινηκό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: η εκδοτική εταιρεία Τα Νέα Βιβλία», στο Κ. Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Αθήνα, Παρασκήνιο - Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, 2000, σ. 89-106.

οι αγωνιστές του 1821. Το ελεύθερο κράτος, που ιδρύθηκε με τις θυσίες αυτών ακριβώς των αγωνιστών, έδειξε τη μεγαλύτερη αδιαφορία για τη διαφύλαξη των ιστορικών μνημείων, που άφησε η δράση τους. Στον ίδιο κίνδυνο είναι εκτεθειμένα και τα μνημεία της σύγχρονης δημιουργίας του έθνους μας, εφάμιλλης του 1821, του κινήματος της εθνικής αντίστασης.²²⁸

Η εκδοτική άνοιξη της περιόδου της απελευθέρωσης δεν αφορούσε μόνο την Αριστερά. Πέρα από τις μαρτυρίες πολιτικών προσωπικοτήτων, ορισμένες από τις οποίες αναφέρθηκαν ήδη, την περίοδο αυτή εκδόθηκαν μία σειρά έργα. Ανάμεσά τους, αυτό-δικαιωτικές κατάθεσεις της δραστηριότητας προσώπων και οργανώσεων στη διάρκεια της Κατοχής, απολογισμοί και προγραμματικά κείμενα, καθώς και αντι-εαμικά κατηγορώ, που πήγαζαν από τις συγκρούσεις του αμέσως προηγούμενου διαστήματος και τον πολιτικό ανταγωνισμό της εποχής. Έπιπλέον, ένα σημαντικό μέρος των εκδόσεων ήταν συνδεδεμένο με τις εθνικές διεκδικήσεις της επομένης του πολέμου: ανάμεσά τους η «έκθεση Δοξιάδη», οικονομικές μελέτες, αλλά και μια σειρά εκθέσεων και βιβλίων αφιερωμένων στις καταστροφές της Κατοχής, ιδιαίτερα όσον αφορά στη δράση των Βουλγάρων στη Μακεδονία²²⁹. Στην παραγωγή αυτή θα επιστρέψουμε στο πλαίσιο του έκτου κεφαλαίου.

Παρά το γεγονός ότι η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποτελούσε, ασφαλώς, το κεντρικό θέμα στον λόγο της Αριστεράς, ο εισαγόμενος –κυρίως από τη Γαλλία– όρος «Αντίσταση» ή «Εθνική Αντίσταση» δεν είχε ακόμα υιοθετηθεί πλήρως από την τελευταία²³⁰. Μια περιδιάβαση στα έργα που προέρχονται από το εαμικό στρατόπεδο δείχνει ότι παρότι η «Αντίσταση» χρησιμοποιούνταν τουλάχιστον από τα τέλη του 1944 και σταδιακά κέρδιζε έδαφος, οι όροι με τους οποίους στελέχη και μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ έδειχναν περισσότερη εξοικείωση ήταν ο «εθνοαπελευθερωτικός αγώνας» ή «αγώνας», καθώς και το «αντάρτικο». Αντίθετα, η «Αντίσταση» εμφανιζόταν συχνότερα αλλού. Στα σχετικά παραδείγματα περιλαμβάνεται ο λόγος εντύπων που εγγράφονταν στον ευρύτερο κεντρώο ή πρώην βενιζελικό χώρο, με χαρακτηριστική περίπτωση την εφημερίδα *Ελευθερία*. Η

²²⁸ «Η ίδρυση του “Αρχείου Εθνικής Αντίστασης”», *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, τ. 1 (Απρίλιος 1946), σ. 1.

²²⁹ Βλ. Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1945· Σ. Αγαπητίδης- Ν. Πιζάνιας, *Το κόστος της στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την Κατοχήν*, Αθήνα 1945· Πέτρος Ν. Γουναράκης, *Σελίδες τινές επί της επεμβάσεως των κυβερνήσεων κατοχής εις τα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1945· Περικλής Αργυρόπουλος, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος*, Αθήνα 1945· Δ. Χόνδρος - Ι. Θεοδορακόπουλος - Ν. Βλάχος - Σ. Κυριακίδης - Χ. Φραγκίστας (επιμ.), *Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Αν. Μακεδονίαν και Δυτ. Θράκην 1941-1944*, Αθήνα 1945· Ι.Π. Παπακυριακόπουλος, *Βούλγαροι και Ιταλοί εγκληματίαι πολέμου εις Μακεδονία*, Αθήνα 1946· Ε.Κ. Τσέλλος, *Η συμβολή της Ελλάδος στη συμμαχική νίκη*, Αθήνα 1946.

²³⁰ Βλ. ενδεικτικά, Ι. Χανδρινός, «Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», *ό.π.*

Ελευθερία, με εκδότη τον Πάνο Κόκκα, από την έναρξη της νόμιμης κυκλοφορίας της αμέσως μετά την απελευθέρωση και καθόλη τη διάρκεια της ύπαρξής της (μέχρι το κλείσιμό της από τη χούντα το 1967) έδωσε μεγάλη έμφαση στην ιστορία της περιόδου 1941-1944 με επίκεντρο την έννοια της Εθνικής Αντίστασης. Με πρωτοβουλία της, μάλιστα, στη διάρκεια του δευτέρου μισού της δεκαετίας του 1940 μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν στα ελληνικά –ως πολύμηνες σειρές που δημοσιεύονταν στις σελίδες της σε συνέχειες– ορισμένα από τα πρώτα και από τα σημαντικότερα έργα της περιόδου, όπως το *Μήλον της Έριδος* του C.M. Woodhouse και το *Ελληνικό Δίλημμα* του W.H. McNeill (1947-1948). Την *Ελευθερία* θα τη συναντήσουμε ξανά στη συνέχεια, στο πλαίσιο των εγχειρημάτων που εξετάζονται στη δεύτερη ενότητα. Θα συναντήσουμε, επίσης, τον Κομνηνό Πυρομάγλου, ο οποίος ανήκει στους πιο δραστήριους αντιστασιακούς παράγοντες του μη εαμικού χώρου, που διατύπωσαν έναν συγκροτημένο ιστορικό λόγο για το πρόσφατο παρελθόν. Το πρώτο βιβλίο του Πυρομάγλου με τίτλο *Εθνική Αντίστασις* εκδόθηκε το 1947²³¹.

Τέλος, ανάμεσα στα εγχειρήματα τα οποία χρησιμοποίησαν τον όρο από πολύ νωρίς συγκαταλέγονται εξωεαμικές συσσωματώσεις όπως η Ένωσις Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944²³², καθώς και η πρώτη μετακατοχική προσπάθεια για μια συλλογική εκπροσώπηση του κόσμου της εθνικοαπελευθερωτικής και της αντικομμουνιστικής δράσης στα χρόνια της Κατοχής και στην περίοδο των Δεκεμβριανών, το Εθνικό Μέτωπο Ελλήνων – Οργανώσεις Εθνικής Αντιστάσεως επί Κατοχής (ΕΜΕ). Στο ΕΜΕ συμμετείχαν 14 οργανώσεις, ενώ την Εκτελεστική Επιτροπή του αποτελούσαν οι Ναπολέον Ζέρβας, ως εκπρόσωπος της Εθνικής Δημοκρατικής Ένωσης Ελληνοπαίδων (ΕΔΕΕ) και των οργανώσεων Εθνική Νεολαία (ΕΘΝΕ) και «Ελληνόπουλα» (και όχι του ΕΔΕΣ), ο Γεώργιος Γρίβας, αρχηγός της Χ, ο Ανδρέας Κουλουφάκος από την οργάνωση Εθνικοκοινωνική Επανάσταση (ΕΕ) και οι Μιχαήλ Μελάς και Ι. Σπανδανόπουλος, ως εκπρόσωποι του Εθνικιστικού Συνδέσμου και του Εθνικού Κομιτάτου αντίστοιχα. Σε διαμαρτυρία του προς τον αντιβασιλέα αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και τον πρωθυπουργό Πέτρο Βούλγαρη τον Σεπτέμβριο του 1945, το ΕΜΕ ανέφερε:

²³¹ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Εθνική Αντίστασις*, Αθήνα 1947.

²³² Βλ. την εφημερίδα της Ένωσης *Εφημερίς Ενώσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, που ξεκίνησε την έκδοσή της τον Μάρτιο του 1945. Το κεντρικό άρθρο του πρώτου φύλλου της εφημερίδας με τίτλο «Εθνικές επιδιώξεις» υπέγραφε ο εκδότης μιας σειράς παράνομων αθηναϊκών εφημερίδων την περίοδο της Κατοχής, και επί σειρά ετών βουλευτής και υπουργός μετεμφυλιακά, Ευάγγελος Σαββόπουλος, βλ. «Εθνικές επιδιώξεις», *Εφημερίς Ενώσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, αρ.φ. 1, Μάρτιος 1945, σ. 1.

*Το Ε.Μ.Ε. αποτελούμενον από τας μεγαλύτερας και δυναμικωτέρας Εθνικάς Οργανώσεις Αντιστάσεως, αι οποίαι πλουσίως εισέφερον εις αίμα θυσίας εις τον αγώνα απελευθερώσεως, αλλά και κατόπιν ερρωμένως αντετάχθησαν και επολέμησαν τον εσωτερικόν εχθρόν, φρονεί ότι δικαιούται και αυτό να ακουσθή εις τα μεγάλα ζητήματα τα αφορόντα τον τόπον εξ ίσου, αν μη περισσότερον, από το βουλγαροδόουλον ΕΑΜ, το οποίον όμως τόσον συχνά καλείται και ακούεται παρ' Υμών.*²³³

Η μεγάλη διαφορά των παραπάνω εγχειρημάτων είναι ότι, σε αντίθεση με εκείνα του εαμικού στρατοπέδου την ίδια περίοδο²³⁴, συνεχίστηκαν και, μάλιστα, εντάθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, με το βλέμμα στην κρίσιμη διαδικασία της αναγνώρισης. Η τελευταία είχε ξεκινήσει επίσημα από το 1946 με το Ζ΄ Ψήφισμα της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής και ολοκληρώθηκε (σε αυτή τη φάση της) με τον Α.Ν. 971/1949 «περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας Εθνικάς Ανταρτικές ομάδας και Εθνικάς οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως». Μέσα από αυτήν τη διαδικασία η Αντίσταση, ουσιαστικά, έλαβε τον επίσημο ορισμό της από το ελληνικό κράτος. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Α.Ν.:

Εθνικαί Ανταρτικαί Ομάδες νοούνται αι ένοπλοι Ανταρτικαί Ομάδες αι αγωνισθείσαι κατά του κατακτητού κατά την κατοχήν εθνικών, αναγνωρισθείσαι και ενταχθείσαι εις το Συμμαχικόν Στρατηγείον Μέσης Ανατολής και τελούσαι εν επαφή μετ' αυτού ή των Ελληνικών Κυβερνήσεων του Εξωτερικού ή των εν Ελλάδι αντιπροσώπων αυτών ή των ανεγνωρισμένων υπ' αυτών Γενικών Αρχηγών ανταρτικών ομάδων, αίτινες συνεμορφώθησαν πάντοτε με τας διαταγάς και οδηγίας αυτών και ετήρησαν πιστώως τα προς το εθνικόν συμφέρον συναφθέντα σύμφωνα, δεν παρήκουσαν δε εις την περί διαλύσεως διαταγήν της νομίμου Ελληνικής Κυβερνήσεως.

Στο ίδιο επίσημο έγγραφο ακολουθούσαν αντίστοιχοι ορισμοί σχετικά με τις «Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς» και τις «Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού».²³⁵ Οι ορισμοί αυτοί ουσιαστικά απέκλειαν το ΕΑΜ από την διαδικασία της αναγνώρισης²³⁶.

²³³ «Μακαριώτατε», *Ε.Μ.Ε.*, αρ. δελτίου 1, 3 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 1.

²³⁴ Ανάμεσα στα σχετικά εγχειρήματα, μέρος των οποίων ήδη αναφέρθηκε, ήταν και η βραχύβια έκδοση της εφημερίδας *Εθνική Αντίσταση*, εβδομαδιαίο όργανο των αγωνιστών του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα 1941-1945. Στο πρώτο φύλλο της τον Φεβρουάριο του 1946 δεσπόζει η φράση «Να αναγνωριστεί το Κίνημα της Εθνικής Αντίστασης», βλ. *Εθνική Αντίσταση*, αρ.φ. 1, Φεβρουάριος 1946, σ. 1.

²³⁵ ΦΕΚ, αρ. 106, 29/4/1949.

²³⁶ Για το πρώτο αυτό νομικό εγχείρημα αναγνώρισης της Αντίστασης βλ. Βάιος Καλογρηάς και Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)» στο Βασιλίας Κ.

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου, έβρισκε το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα ολοκληρωτικά ηττημένο και σε αυτό το πεδίο. Για το ελληνικό κράτος είχε καταταχθεί οριστικά στους εχθρούς του έθνους. Μαζί του, ηττημένος ήταν κι ένας ευρύτερος κόσμος που συντάχθηκε με το ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής αλλά δεν ακολούθησε τις επιλογές της ηγεσίας του στην επόμενη περίοδο. Τέλος, ηττημένη από αυτήν τη διαδικασία βγήκε η ελληνική Αντίσταση συνολικά. Το «μαζικότερο αντιστασιακό κίνημα της Ευρώπης», στην πραγματικότητα έχανε την πολυπληθέστερη οργάνωσή του. Το στοιχείο, δηλαδή, εκείνο που του επέτρεπε να χρησιμοποιεί τον συγκεκριμένο επιθετικό προσδιορισμό και να διεκδικεί μια σημαίνουσα θέση στο πάνθεον των ευρωπαϊκών αντιστασιακών κινήματων.

2.3 Το «διαρκές παρόν»: οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου

Η έννοια του «διαρκούς παρόντος» χρησιμοποιείται συχνά, ρητά ή υπόρρητα, σε μελέτες σχετικά με την μεταπολεμική Ελλάδα και τη σχέση της με το συγκρουσιακό και τραυματικό παρελθόν της δεκαετίας του 1940, αντανακλώντας την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τις εξελίξεις στον υπόλοιπο κόσμο. Ο εμφύλιος πόλεμος, στρατιωτικά, τελείωσε το 1949. Λίγα χρόνια αργότερα τελείωσε και η απειλή της, απίθανης σε μεγάλο βαθμό, συνέχισής του, με την καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη από την ηγεσία του ΚΚΕ και το πέρασμα από τη λογική του «όπλου παρά πόδα» στη γραμμή της ειρηνικής συνύπαρξης – μια γραμμή σύμφωνη με τις εξελίξεις στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Το 1956, με το 20ό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), τη μυστική έκθεση του Νικίτα Χρουστσόφ και την αποσταλινοποίηση – αλλά και την ουγγρική εξέγερση και την καταστολή της, καθώς και την κρίση στο Σουέζ – αποτέλεσε μια καθοριστική χρονιά παγκοσμίως²³⁷.

Παρόλο, όμως, που ο πόλεμος τελείωσε, οι συνέπειές του σφράγισαν την ελληνική κοινωνία τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δικτατορίας. Χιλιάδες έλληνες πολίτες έχασαν αυτήν τους την ιδιότητα και έζησαν στο εξωτερικό ως πολιτικοί πρόσφυγες για

Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σ. 181-256.

²³⁷ Για το έτος 1956 στην Ελλάδα και διεθνώς βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα του περιοδικού *Αρχαιοτάξιο* με τίτλο «1956: Ο κόσμος όλος έγινε άνω κάτω», *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 6-118.

περισσότερες από δύο δεκαετίες²³⁸. Το μετεμφυλιακό κράτος, συνομιλώντας και με τη διεθνή ένταση του Ψυχρού Πολέμου, συγκροτήθηκε στη βάση της διαίρεσης εθνικοφρόνων και κομμουνιστών/«συνοδοιοφόρων». Ο διωγμός και ο αποκλεισμός των αντιφρονούντων από πολλές πτυχές της δημόσιας ζωής, οι φυλακίσεις και οι εξορίες, ο αυταρχισμός και η αστυνομοκρατία ήταν βασικά χαρακτηριστικά του και πήγαζαν, βέβαια, από τον Εμφύλιο. Η ίδια η επιβολή της χούντας το 1967 είχε ως πρόσχημα την ανάσχεση της κομμουνιστικής απειλής. Ως προς τις ιδεολογικές και πολιτισμικές του επιπτώσεις, ο ελληνικός εμφύλιος έληξε μόνο το 1974, έχει γράψει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς²³⁹. Όσον αφορά την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, λοιπόν, πρέπει να φτάσουμε στο 1974, και, για επιμέρους όψεις τους, ακόμα αργότερα²⁴⁰.

Επιπλέον, οι επιπτώσεις του Εμφυλίου, παρότι σε ένα βαθμό δημιούργησαν ένα συνολικό πλαίσιο πολιτικής στο οποίο στηρίχθηκε η ανασυγκρότηση της χώρας, ήταν επίσης διαφορετικές για επιμέρους τμήματα του πληθυσμού, επηρεάζοντας, εκτός των άλλων, το ζήτημα που μας ενδιαφέρει στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής: τη διαμόρφωση της μνήμης και την αντίληψη για το πρόσφατο παρελθόν. Ας σκεφτούμε ως παράδειγμα το εαμικό κίνημα, τα στελέχη και τα μέλη του οποίου, μετά το τέλος της κατοχής ακολούθησαν διακριτές διαδρομές, ατομικές και συλλογικές και βίωσαν με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικά περιβάλλοντα τη διαδικασία της μνημόνευσης και της ερμηνείας του παρελθόντος. Ο Γιάννης Ρίτσος, σε μια στροφή του έργου του *Οι γειτονιές του κόσμου*, γραμμένο στην Μακρόνησο και τον Άη Στράτη την περίοδο 1949-1951 λέει:

*Καθόμαστε στην άδεια κάμαρα και μελετούσαμε απ' την αρχή την ιστορία μας*²⁴¹.

Οι άνθρωποι αυτοί για τους οποίους μιλάει ο ποιητής στον πρώτο πληθυντικό, φυλακισμένοι ή εξόριστοι πλέον από το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό καθεστώς ανασυγκροτούσαν τη μνήμη του παρελθόντος τους, «μελετούσαν την ιστορία τους» στους τέσσερις τοίχους ενός κελιού, στο προαύλιο μιας φυλακής ή στην ερημιά ενός ξερονησιού

²³⁸ Βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο: Ευτυχία Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.

²³⁹ Βλ. το κεφάλαιο «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 7-48.

²⁴⁰ Βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, ό.π., σ. 159-189.

²⁴¹ Για την πρώτη δημοσίευση αποσπασμάτων του ποιήματος μαζί με σχετικό σημείωμα του Γ. Ρίτσου, βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 258-266.

με διαφορετικό τρόπο, σε ένα βαθμό, από άλλους συντρόφους τους²⁴². Αυτό ισχύει ακόμα κι αν οι ίδιοι αναφέρονταν σε μηχανισμούς ενός κοινού συλλογικού οργάνου, του κόμματος. Οι συμμετέχοντες στην εαμική Αντίσταση λόγω συνθηκών ή επιλογής δεν ακολούθησαν την ίδια διαδρομή μεταπολεμικά: άλλοι συμμετείχαν στα Δεκεμβριανά και άλλοι όχι, άλλοι αποστασιοποιήθηκαν από το ΕΑΜ, άλλοι ιδιώτευσαν προσπαθώντας να ξαναχτίσουν τη ζωή τους ή εντάχθηκαν σε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Άλλοι βγήκαν στο βουνό και πήραν μέρος στην εμφύλια αναμέτρηση. Μετά τον Εμφύλιο, το πάλαι ποτέ εαμικό στρατόπεδο –ή τουλάχιστον όσα από τα μέλη του συνέχισαν να έχουν ενεργή πολιτική και κοινωνική δράση– βρισκόταν διασπασμένο στην ανατολική Ευρώπη, στις ελληνικές φυλακές και στις εξορίες ή στα όρια της νομιμότητας επιχειρώντας την ανασυγκρότηση της Αριστεράς στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες αυτές στον χώρο και στον χρόνο δημιούργησαν δεσμούς και μνήμες που είναι δύσκολο να αναλυθούν σε όλες τις πτυχές τους χωρίς αφαιρέσεις και γενικεύσεις, αλλά που, συγχρόνως, μια μελέτη της ιστοριογραφίας και της μνήμης (και ιδιαίτερα των πρακτικών τους) οφείλει να τις λαμβάνει υπόψη σε κάθε της βήμα.

Αντίστοιχα, εντός και πέραν των παραπάνω, ο Εμφύλιος προκάλεσε ρήξεις, νέους δεσμούς και μεγάλες ανακατατάξεις στο σύνολο της κοινωνίας. Οι πόλεις και τα χωριά της ελληνικής επαρχίας, ειδικά όσα αποτέλεσαν το θέατρο του πολέμου, δεν επέστρεψαν ποτέ σε κάτι που να θυμίζει την πρότερη κατάσταση. Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, παρά την πλήρη απορρύθμιση κοινοτικών και οικογενειακών δεσμών, καθώς ακόμα και την καταστροφή της υλικής υπόστασής τους, οι επαρχιακές κοινότητες κατόρθωσαν να επιβιώσουν, όχι μόνο μέσω συγκεκριμένων γεγονότων, πράξεων και πολιτικών, αλλά και μέσα από «συνεχείς πνευματικές διαδικασίες, συνειδητές ή μη: επεξεργασία αμυντικών μηχανισμών και στρατηγικών επιβίωσης, συνολική ανασυγκρότηση σημείων αναφοράς, και δόμηση βιωμάτων του παρελθόντος σε συλλογική μνήμη που συνεχώς ανανεώνεται υπό την επίδραση του παρόντος»²⁴³.

Για όσους έμειναν και για όσους έφυγαν αναγκαστικά ή μη, διασκορπιζόμενοι σχεδόν σε κάθε γωνιά του κόσμου ή μετοικώντας σε ένα αστικό κέντρο της ίδιας τους της χώρας, για όσους επέλεξαν τη σιωπή ή παρήγαγαν αφηγήματα στις δεκαετίες που

²⁴² Για τους πολιτικούς κρατούμενους βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999 και Π. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό.π.

²⁴³ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», στο Μ. Mazower (επιμ.), *ό.π.*, σ. 141.

ακολούθησαν (αφηγήσεις, γραπτές μαρτυρίες, μυθοπλασία, μνημεία, πολιτικές) η διαλεκτική σχέση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος έπαιξε σημαντικό ρόλο. Ενώ παρελθόντος κάποιες όψεις του οποίου, δύσκολα μπορούσαν να βιωθούν ως παρελθόν, στο μέτρο που οι συνέπειές τους ήταν για παραπάνω από δύομιση δεκαετίες απολύτως υπαρκτές. Σύμφωνα με τον P. Nora η ανάγκη δημιουργίας *μνημονικών τόπων* (lieux de mémoire) προκύπτει όταν εξαφανίζονται τα αντίστοιχα περιβάλλοντα μνήμης²⁴⁴, γεγονός που δεν συνέβη στην ελληνική περίπτωση. Με βάση αυτήν την οπτική, μπορεί κανείς να επιχειρήσει μια ερμηνεία της «σιωπής» ή της ανάγκης για λήθη που έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αλλά και μια σχετικοποίησή της.

Η έννοια της λήθης είναι τόσο σημαντική όσο και αυτή της μνήμης στην προσπάθεια προσέγγισης του ρόλου και της λειτουργίας του παρελθόντος στο παρόν. Ο λόγος περί Αντίστασης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, τουλάχιστον στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, προκαλούσε σε διαφορετικούς χώρους μια αμηχανία. Το γεγονός αυτό δεν σήμαινε ότι ο Εμφύλιος αποτελούσε ένα προσφορότερο πεδίο αναφοράς και διαχείρισης. Στην πραγματικότητα, τόσο για τους ηττημένους όσο και για τους νικητές της τότε πρόσφατης πολεμικής αναμέτρησης, η ένταση μεταξύ μνήμης και λήθης υπήρξε βασικό στοιχείο στον λόγο τους. Σύμφωνα με τον Βόγλη «η λήθη ανταποκρινόταν και στην ανάγκη της κοινωνίας που μόλις είχε βγει από έναν εμφύλιο πόλεμο», από μια περίοδο δηλαδή που «συνδεόταν με τον θάνατο, την καταστροφή και τη βία»²⁴⁵.

Μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε για μια σχετική «επίσημη σιωπή» όσον αφορά την δεκαετία που μόλις είχε παρέλθει, αλλά συγχρόνως και για τη συγκρότηση μιας «διαιρεμένης μνήμης»²⁴⁶. διαιρεμένης τόσο με βάση την διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς ή Αριστεράς-Εθνικοφροσύνης, όσο και με βάση τις διαφορετικές εμπειρίες των ανθρώπων στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 και στη συγχρονία. Τα γεγονότα της Κατοχής και της Αντίστασης, της απελευθέρωσης, και του εμφυλίου πολέμου, δεν βιώθηκαν με τον ίδιο τρόπο από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Οι διακρίσεις αυτές, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν να κάνουν, ανάμεσα σε άλλα, με την πολιτική στράτευση σε κάθε εποχή, το status (πολιτικές ελίτ, ηγεσίες, βάση, άμαχος πληθυσμός), τον τόπο κατοικίας και δράσης (επαρχία, αστικά κέντρα), καθώς και άλλες παραμέτρους.

²⁴⁴ Βλ. P. Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Memoire», *ό.π.*

²⁴⁵ Π. Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», *ό.π.*, σ. 64. Βλ. επίσης, Β. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, *ό.π.*, σ. 253-261.

²⁴⁶ Βλ. Π. Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 66-67.

Σε αυτό το πλαίσιο, επιστρέφοντας στην οπτική του Nora, τα περιβάλλοντα μνήμης του ελληνικού εμφυλίου δεν βρέθηκαν ποτέ υπό την απειλή εξαφάνισης, ώστε να κινητοποιήσουν μια συλλογική ενέργεια στην κατεύθυνση της διάσωσης ή ανακατασκευής τους. Ενεργά περιβάλλοντα μνήμης, πέραν όσων επισημάνθηκαν ήδη, αποτελούσαν οι εφαρμοσμένες πολιτικές σε διαφορετικούς τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, καθώς και ο λόγος της εθνικοφροσύνης. Ο τελευταίος, συνιστούσε τον επίσημο κρατικό λόγο, με διαφορετικές εντάσεις και αποχρώσεις σε κάθε συγκυρία²⁴⁷. Σε ένα μεγάλο τμήμα εκείνου του κατεξοχόν εμφυλιοπολεμικού λόγου, όμως, η ίδια η έννοια του εμφυλίου πολέμου ήταν απύσχα. Ο τελευταίος πόλεμος χαρακτηριζόταν ως συμμοριτοπόλεμος και αποτελούσε την επιτυχή απόκρουση μιας ξένης απειλής. Ξένης, τόσο στο μέτρο που το ΚΚΕ προσλαμβάνονταν ως άθυρμα της Σοβιετικής Ένωσης και των εχθρών της χώρας στα Βαλκάνια, όσο και επειδή η ίδια η κομμουνιστική ιδεολογία θεωρούνταν ξένη ως προς τις αξίες και τα ιδανικά του ελληνικού έθνους²⁴⁸. Στην πραγματικότητα ο λόγος περί εμφυλίου πολέμου (και όχι συμμοριτοπολέμου) υποδήλωνε, ανάλογα με τον τόνο, τη διάθεση για συμφιλίωση και δεν γινόταν δεκτός από μεγάλα τμήματα του εθνικόφρονος στρατοπέδου.

Η εν λόγω αφήγηση, στο μέτρο που κάλυπτε και το σύνολο της δεκαετίας του 1940, απέκλειε εξ' ορισμού –πέρα από όσους αποβλήθηκαν από τη χώρα μέσα από την έκβαση του πολέμου– μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που συνέχιζαν να είναι έλληνες πολίτες. Αυτός ήταν και ένας ακόμα λόγος για τον οποίον δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει την απαραίτητη συναίνεση που θα συνέβαλε στην ένταξη και διαχρονική καθιέρωσή της στην εθνική ιστορία. Ήταν μια αφήγηση που δεν περιλάμβανε τις έννοιες της συγχώρεσης και της συμφιλίωσης, συνδεδεμένη επίσης με τη σύγχρονη ψυχροπολεμική αντιπαράθεση. Τα παραπάνω, και παρά τη φαινομενική απουσία του Εμφυλίου ως ιστορίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, δεν σημαίνουν ότι δεν υπήρξαν προσπάθειες για την ένταξη της εθνικόφρονος αφήγησης στην εθνική συνέχεια του ελληνισμού. Ορισμένες εξ αυτών γίνονται εμφανείς αν εστιάσουμε στο ρεπερτόριο των μνημονικών επιτελέσεων και στο εορτολόγιο μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας και του επίσημου κράτους. Όπως έχει επισημάνει ο Γιώργος Αντωνίου, οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις «επέβαλαν τον εορτασμό της 29^{ης} Αυγούστου ως επέτειο της ήττας των κομμουνιστών, διευρύνοντας όμως το νόημα: η ίδια ημέρα ορίστηκε ως η ημέρα του “εφεδροπολεμιστή” και η ημέρα της “πολεμικής αρετής των Ελλήνων”, με σκοπό να καθιερωθεί ως η τρίτη σημαντική

²⁴⁷ Βλ. Σ. Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», *ό.π.*

²⁴⁸ Για μια ενδεικτική οπτική της εποχής βλ. Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, *Ανατομία της επανάστασης, θεωρητική και ιστορική ανάλυση της δυναμικής του κομμουνισμού: οι τρεις «γύροι» του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα 1952.

εθνική γιορτή, ενσωματώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον Εμφύλιο στην ιστορική συνέχεια των ηρωικών αγώνων του ελληνισμού»²⁴⁹. Σύμφωνα με μια πρώτη καταγραφή του ίδιου, εντοπίζονται παραπάνω από 36 τελετές, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα αλλά και στο σύνολο της επικράτειας, οι οποίες είναι ενεργές τουλάχιστον μέχρι και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του διανύουμε και οι οποίες «μπορούν να ενταχθούν, ακόμη και αν δεν διεκδικούνται αποκλειστικά από την εθνικόφρονα πλευρά, στο εορτολόγιο των μαρτύρων της αντικομμουνιστικής παράταξης και των νικητών του Εμφυλίου»²⁵⁰.

Εξίσου σημαντικές ήταν επίσης οι εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο στην επέτειο των Δεκεμβριανών. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό, στο μέτρο που περιγράφει την έμφαση που έδινε το επίσημο κράτος και τη μαζικότητα της συμμετοχής σε αυτές τις εκδηλώσεις από όλους τους θεσμούς του:

Ο Βασιλεύς, ο Διάδοχος, ο Πρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής, μέλη της Κυβερνήσεως, βουλευταί, η ηγεσία του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας και πλήθος κόσμου, παρέστησαν την 9^η Δεκεμβρίου εις το ετήσιον μνημόσυνον των φονευθέντων κατά το Δεκεμβριανόν κίνημα του 1944, αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών των σωμάτων ασφαλείας και του πυροσβεστικού σώματος εις το Σύνταγμα χωροφυλακής Μακρυγιάννη. Μετά την επιμνημόσυνον δέησιν η οποία εμάλη χοροστατούντος του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεοκλήτου, ωμίλησεν ο υφυπουργός Εσωτερικών κ. Ε. Καλαντζή, ο οποίος αφού ανεφέρθη εις την εγκληματικήν δράσιν του κομμουνισμού, υπεγράμμισεν ότι η νέα απειλή η οποία διαγράφεται θα αντιμετωπισθή υπό το Κράτος, όπως επιβάλλεται. Κατά το κίνημα του 1944 εφονεύθησαν εκ της χωροφυλακής 93 αξιωματικοί, 143 υπαξιωματικοί και 220 χωροφύλακες, εκ της αστυνομίας πόλεων 52 αξιωματικοί, 39 υπαξιωματικοί και 104 αστυφύλακες και εκ του πυροσβεστικού σώματος τέσσαρες αξιωματικοί και πέντε πυροσβέσται.²⁵¹

Η αναφορά στο εθνικό ή το τοπικό εορτολόγιο και τον τρόπο με τον οποίο αυτό αναδιαμορφώθηκε στα μετεμφυλιακά χρόνια, αποτελεί μία ακόμα αφορμή για την επισήμανση της πολλαπλότητας με την οποία το παρελθόν εντασσόταν στο και επηρέαζε το παρόν –και αντίστροφα– σε μια εποχή στην οποία όχι μόνο οι συνέπειες αλλά και οι

²⁴⁹ Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών» στο Ν. Δεμερτζής - Ε. Πασχαλούδη - Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, ό.π., σ. 221.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 220.

²⁵¹ «Το μνημόσυνο των πεσόντων κατά το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944», *Δελτίον Πληροφοριών*, τχ. 10 (Απρίλιος 1960), σ. 30.

ίδιοι οι πρωταγωνιστές του παρελθόντος ήταν ζωντανοί και ενεργοί στη δημόσια ζωή. Η ανάδειξη αυτής της πολλαπλότητας, η οποία είναι τόσο θεματική όσο και χρονική, επιτρέπει την πιο συνολική θέαση μιας σύνθετης διαδικασίας, την οποία υποχρεούται κανείς να την εξετάζει τμηματικά.

Οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στην ελληνική κοινωνία συνολικά ή στα διαφορετικά τμήματά της, έχουν μελετηθεί και μπορούν ακόμα να μελετηθούν με πολλούς τρόπους. Υπάρχουν, επίσης, διαφορετικοί δρόμοι για να προσεγγίσει κανείς τους τρόπους με τους οποίους ο Εμφύλιος επηρέασε τις αντιλήψεις για το πρόσφατο παρελθόν. Ένας εξ αυτών είναι η εξέταση του παραταξιακού λόγου και μνήμης, όπως έχει κάνει η Ελένη Πασχαλούδη στη μελέτη της για την δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο της περιόδου 1950-1967. Σε αυτό το πλαίσιο, η διάκριση Αριστεράς-Κέντρου-Δεξιάς με ένα, περισσότερο ή λιγότερο, στεγανό τρόπο είναι ιδιαίτερα χρήσιμη²⁵². Με τον τρόπο αυτό, διαπιστώνει κανείς ότι η πρόσληψη και χρήση της Αντίστασης, από το ξέσπασμα του Εμφυλίου και τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1950 επηρεάστηκε καθοριστικά από τον τελευταίο, κυρίως όσον αφορά τις ηγεσίες των πολιτικών παρατάξεων. Όσο κι αν αυτή η διαπίστωση μπορεί να σχετικοποιηθεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το σίγουρο είναι ότι το αντιστασιακό παρελθόν μέσα από το φίλτρο των χρόνων που ακολούθησαν την απελευθέρωση μετατράπηκε, σε αντίθεση με το τι συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, από πηγή υπερηφάνειας και τεκμήριο διεκδικήσεων στο παρόν, σε ένα ζήτημα δύσκολα διαχειρίσιμο για όλες τις πολιτικές παρατάξεις, τουλάχιστον στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο.

Όσον αφορά την Αριστερά, η ηγεσία του ΚΚΕ υπό τον Νίκο Ζαχαριάδη, ο οποίος στην διάρκεια της Κατοχής ήταν απών, έγκλειστος στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου από το 1941 έως το 1944, καταλόγισε μια σειρά στρατηγικών λαθών στο ΕΑΜ και την αντιστασιακή ηγεσία, μεταθέτοντας στο παρελθόν τις ευθύνες για την ήττα. Η αντίληψη αυτή, η οποία υπήρξε ισχυρή μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και την καθαίρεση του Ζαχαριάδη (1956), επηρέασε τον επίσημο λόγο τόσο του παράνομου και εξόριστου πλέον ΚΚΕ, όσο και, σε μικρότερο βαθμό, της νεοσύστατης ΕΔΑ, η οποία από το 1951 αποτέλεσε τη νόμιμη έκφραση της Αριστεράς στην Ελλάδα.

Από την άλλη μεριά, η βασιλική Δεξιά –για μεγάλα τμήματα της οποίας η αντιστασιακή δράση ούτως ή άλλως δεν αποτελούσε ένα προνομιακό πεδίο συζήτησης–

²⁵² Βλ. Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π.

έχοντας βγει πανίσχυρη από την εμφύλια σύγκρουση και διαμορφώνοντας το αφήγημα της εθνικοφροσύνης, μπορούσε να καταδικάζει την Αντίσταση, σίγουρα όσον αφορά το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αλλά και ευρύτερα, ως μια προσπάθεια για κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές, η οποία αποκρούστηκε ηρωικά από το έθνος. Σε αυτό το πλαίσιο η περίοδος της Αντίστασης ήταν αυτή της προετοιμασίας της κομμουνιστικής επίθεσης, ο πρώτος γύρος. Ακολουθήθηκε από τον δεύτερο γύρο, δηλαδή τα γεγονότα των Δεκεμβριανών, και κατέληξε στον τρίτο γύρο, τον συμμοριτοπόλεμο. Τμήματα της δεξιάς παράταξης μπορούσαν, επίσης να χρησιμοποιούν τον όρο Αντίσταση ως μετωνυμία του δοσιλογισμού, περιγράφοντας την ένοπλη αντιπαράθεσή τους με τους κομμουνιστές στη διάρκεια του πολέμου. Η πρόσληψη αυτή υπήρξε ισχυρή τουλάχιστον στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950.

Τέλος, ο χώρος του Κέντρου, ένας πολιτικός χώρος υπό κατασκευή μέχρι τη δεκαετία του 1960, αποτελεί ίσως την πιο σύνθετη και πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση σε αυτό το επίπεδο. Το Κέντρο, με καταβολές από τους μεσοπολεμικούς φιλελεύθερους, ξεκίνησε να διαμορφώνεται μετά τα Δεκεμβριανά ως ένας μετριοπαθής πολιτικός χώρος ανάμεσα στην «άκρα Αριστερά» και την «άκρα Δεξιά». Παρότι, μέσα από τον λόγο και την πολιτική των επιμέρους κομμάτων ενσωμάτωσε πλήρως το αφήγημα της εθνικοφροσύνης, περιέλαβε, συγχρόνως, στις γραμμές του σημαντικά τμήματα της μη κομμουνιστικής Αριστεράς με εαμικό παρελθόν. Σύμφωνα με την Πασχαλούδη, με εξαίρεση την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Νικολάου Πλαστήρα (1950-1953), τα κόμματα του Κέντρου στον επίσημο λόγο τους ερμήνευσαν συνολικά τη δεκαετία του 1940 σε μεγάλο βαθμό μέσα από το φίλτρο της περιόδου 1944-1949 ως μια γενικευμένη σύγκρουση, η οποία με ευθύνη του ΚΚΕ υπήρξε εξαιρετικά τραυματική και επιζήμια για το έθνος, προτάσσοντας και αυτά από την μεριά τους τη λήθη.²⁵³

2.4 Η Αντίσταση Ι: από τη μετεμφυλιακή στην προδικτατορική Ελλάδα

Πέρα από τη συζήτηση για τις κληρονομίες του Εμφυλίου και τον τρόπο που αυτές συνιστούν σε μεγάλο βαθμό την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωση, παραπάνω,

²⁵³ Ελένη Πασχαλούδη, «Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο: τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του Κέντρου (1950-1964)», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., σ. 276-277. Βλ. επίσης, Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

πραγματοποιήθηκε και μια σύντομη περιγραφή ορισμένων πολιτικών εξελίξεων της ίδιας της περιόδου 1946-1949 και της επόμενης μέρας της. Η περιγραφή αυτή δεν εξυπηρετεί αποκλειστικά την ανάγκη αποτύπωσης του κλίματος της εποχής και της ρευστότητας που επικρατούσε σε ένα κράτος το οποίο πρόσφατα είχε βγει από έναν καταστροφικό πόλεμο και είχε εισέλθει σε έναν άλλον πριν προλάβει να ανασυγκροτηθεί πολιτικά και κοινωνικά. Στοχεύει επίσης να συμβάλλει στην κατανόηση μιας περιόδου η οποία συχνά καλύπτεται από το βάρος του πέπλου της κυριαρχίας του «κράτους της εθνοφροσύνης» που την ακολούθησε, και περιγράφεται ως το «κεντρώο διάλειμμα» του 1950-1952. Η περίοδος μέχρι της εκλογές του Νοεμβρίου 1952 και την κυριαρχία σε αυτές του Ελληνικού Συναγερμού (ΕΣ) του Αλ. Παπάγου ²⁵⁴, χαρακτηρίζεται από διαρκείς πολιτικές ανακατατάξεις, εκλογικές αναμετρήσεις και ασταθείς κυβερνήσεις. Χαρακτηρίζεται ωστόσο και από την ανάδυση ενός πολιτικού σχηματισμού, με βραχύ μεν βίο, αλλά με μια αντίληψη και πολιτική διαφορετική από εκείνη που επικρατούσε στο σύνολο του χώρου του «εθνικού στρατοπέδου». Ο σχηματισμός αυτός μάλιστα, η ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα, κατόρθωσε να κυβερνήσει, με τον τελευταίο να αναλαμβάνει την πρωθυπουργία για δύο σύντομες περιόδους (Απρίλιος-Αύγουστος 1950 και Νοέμβριος 1951-Οκτώβριος 1952) με κεντρικό σύνθημα την «Αλλαγή», εκφράζοντας πολιτικά τμήμα του δημοκρατικού φιλελεύθερου χώρου αλλά και του εαμικού στρατοπέδου. Όπως έχει καταδείξει η Κατερίνα Δέδε στη σχετική μελέτη της, η ΕΠΕΚ «χωρίς ποτέ να αρνηθεί τη βενιζελική της καταγωγή και επενδύοντας αρχικά σε αυτήν, επανάφερε στο προσκήνιο τις διαιρέσεις της Κατοχής υποβαθμίζοντας τις αντίστοιχες του Εμφυλίου. Η ανανέωση του πολιτικού προσωπικού (πολιτευτές και βουλευτές) έκανε σαφή τη διάρρηξη με τον “παλαιοκομματισμό” και συνοδεύτηκε από την υποδοχή προσώπων που είχαν δραστηριοποιηθεί στην περίοδο της Κατοχής σε ένα ευρύ φάσμα αντιστασιακών οργανώσεων, που δεν απέκλειε επί της αρχής ακόμη και τα “εαμικά στοιχεία”. (...) Η θέση της “λήθης του παρελθόντος” μέσω της χορήγησης αμνηστίας, αλλά και για τη σταδιακή άρση μιας σειράς έκτακτων μέτρων, συνιστούσε ρήξη με δομικά στοιχεία του μετεμφυλιακού κράτους. Ακόμη περισσότερο, η ουσιαστική αμφισβήτηση της “εθνοφροσύνης” ως διαιρετικής τομής και η ανάδειξη του πατριωτισμού, συνιστούσε όχι

²⁵⁴ Ο πολιτικός σχηματισμός που συγκροτήθηκε γύρω από τον Αλ. Παπάγο το 1951 και έχαιρε ευρείας πολιτικής, δημοσιογραφικής και οικονομικής υποστήριξης, είχε ως πρότυπο το γαλλικό ντεγκωλικό κόμμα (Rassemblement du Peuple Français) από το οποίο υιοθέτησε και την ονομασία του. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 99-100.

μόνο την “αποποινικοποίηση” της αντίστασης αλλά και την πλήρη αποκατάστασή της ως “εθνικής” χωρίς να εξαιρείται από το εθνικό αυτό σχήμα το ΕΑΜ»²⁵⁵.

Η απήχηση ενός σχηματισμού με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, όπως η ΕΠΕΚ, αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου, φανερώνει και την δυναμική που διατηρούσε η εμπειρία της Αντίστασης σε τμήματα του πληθυσμού παρά την καθολική αναδιάταξη του σκηνικού τα χρόνια που ακολούθησαν. Αντίστοιχο συμπέρασμα μπορεί να εξάγει κανείς και με βάση τις επιδόσεις της ηττημένης και κατακερματισμένης Αριστεράς την ίδια περίοδο. Όπως αναφέρθηκε, το Σεπτέμβριο του 1949 οι τελευταίες μάχες στο Γράμμο και το Βίτσι τελείωσαν με τον κυβερνητικό στρατό νικητή και τις ηττημένες δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) να έχουν υποχωρήσει και στη μεγάλη τους πλειοψηφία να βρίσκονται συγκεντρωμένες σε αλβανικό έδαφος. Η 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους περιλάμβανε στην απόφασή της την παραδοχή της ήττας και της λήξης του πολέμου δίνοντας της, όμως, μια διάσταση «προσωρινότητας» κυρίως για λόγους εσωτερικούς, η οποία ωστόσο σε συνδυασμό με την προβολή του συνθήματος «το όπλο παρά πόδα», τη δράση μικρών αντάρτικων ομάδων στην ελληνική ύπαιθρο και τη λειτουργία παράνομων πυρήνων του κόμματος στις πόλεις αποτέλεσε, σε ένα βαθμό, το άλλοθι για τη διατήρηση των καταπιεστικών μέτρων στην Ελλάδα και τη συνέχιση των διώξεων²⁵⁶. Στην απόφαση της ολομέλειας επιχειρούνταν, επίσης, μια πρώτη ανάλυση των αιτιών της ήττας χωρίς αυτοκριτική²⁵⁷, και καθοριζόταν η πολιτική του ΚΚΕ μπροστά στη «νέα κατάσταση», μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της από την ένοπλη και την παράνομη δράση στην «οργάνωση και καθοδήγηση των οικονομικών και πολιτικών αγώνων», στην εξάντληση όλων των νόμιμων μορφών πάλης, στην υπεράσπιση της ειρήνης και στη δημιουργία ενός μετωπικού συνασπισμού στην Ελλάδα με ευρεία συμμετοχή του «αριστερού» πολιτικού κόσμου.

Η πρακτική εφαρμογή της πολιτικής του ΚΚΕ μπροστά στη νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί εστιάστηκε σε δύο κατευθύνσεις: στην οργάνωση και τη διοίκηση της

²⁵⁵ Κατερίνα Δέδε, «Η ανάδυση του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου του Νικολάου Πλαστήρα», διδακτορική διατριβή, Κόρινθος, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2013, σ. 265-266. Βλ. επίσης Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2016.

²⁵⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, «“Το όπλο παρά πόδα”: Λεκτική πολεμική ή πολιτική ανασυγκρότησης;» στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 143-144.

²⁵⁷ Με βάση την απόφαση της 6^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ οι αιτίες της ήττας ήταν: η τιτοϊκή προδοσία, η στρατιωτική υπεροχή των αντιπάλων και η αμερικανική ενίσχυση, καθώς και τα προβλήματα εφεδρειών και ανεφοδιασμού του ΔΣΕ. Βλ. ΚΚΕ, *6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (9 Οκτώβρη 1949)*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, Απρίλιος 1951, σ. 90-94.

ζωής των προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες και στη συγκρότηση παράνομων πυρήνων του κόμματος στην Ελλάδα με κύρια αποστολή τη συνδρομή και τον έλεγχο της δημιουργίας ενός νόμιμου αριστερού πολιτικού συνασπισμού με βάση τις διαθεσιμότητες που υπήρχαν, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Στο «εσωτερικό» μέτωπο το σχήμα που επιλέχθηκε για τη διοίκηση των πολιτικών προσφύγων είχε, ως ένα βαθμό, διττό χαρακτήρα με βάση, καταρχάς, το διαχωρισμό τους σε μέλη και μη μέλη του κόμματος²⁵⁸. Τα πρώτα οργανώθηκαν στις κομματικές οργανώσεις βάσης του ΚΚΕ –όπως και στα άλλα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα όπου αυτό προβλεπόταν– τον έλεγχο των οποίων αναλάμβανε η κομματική επιτροπή σε κάθε χώρα με την ευθύνη ενός μέλους της Κεντρικής Επιτροπής²⁵⁹. Συγχρόνως, για την οργάνωση της ζωής του συνόλου των πολιτικών προσφύγων συγκροτήθηκε ένα είδος «ελληνικής αυτοδιοίκησης» στις χώρες υποδοχής με άξονα το θεσμό της Κοινότητας, η οποία λειτουργούσε ως ενδιάμεσος μεταξύ των κατοίκων της και των τοπικών αρχών και συγκρότησε τμήματα και υπηρεσίες που ασχολούνταν με τις καθημερινές ανάγκες τους. Υπεύθυνη για την καθοδήγηση των κοινοτήτων και τον συντονισμό των μηχανισμών που δημιουργήθηκαν ορίστηκε η Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδος (ΚΕΠΠΕ), η οποία ασχολήθηκε, αρχικά, με την αναλυτική απογραφή του πληθυσμού. Στις Λαϊκές Δημοκρατίες, τέλος, δημιουργήθηκε μια σειρά επιτροπών και μαζικών κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων²⁶⁰, όπως ήταν η ίδια η ΚΕΠΠΕ αλλά και το δορυφορικό Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ)²⁶¹. Οι οργανώσεις αυτές, παρά τη σχετική αυτονομία που τους παραχωρήθηκε στην αρχή, λειτουργούσαν ως μέσα ελέγχου και άσκησης εξουσίας εκ μέρους του ΚΚΕ επί του συνόλου του πληθυσμού, καθώς και ως μορφές πολιτικής οργάνωσης για τα εν δυνάμει μέλη του κόμματος, όπως θεωρούνταν όλοι οι πολιτικοί πρόσφυγες²⁶².

Το δεύτερο σκέλος της πολιτικής του Κομμουνιστικού Κόμματος αφορούσε την προσπάθεια δημιουργίας ενός μετωπικού πολιτικού σχήματος της Αριστεράς στην

²⁵⁸ Την ιδιότητα του μέλους του ΚΚΕ κατείχε περίπου το 30% (29,5%) επί του συνόλου των πολιτικών προσφύγων. Βλ. Ι. Παπαθανασίου, «"Το όπλο παρά πόδα": Λεκτική πολεμική ή πολιτική ανασυγκρότησης;», *ό.π.*, σ. 148.

²⁵⁹ Ήλιος Γιαννακάκης, «Το όπλο παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες» στο Ε. Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 11-13.

²⁶⁰ Ανάμεσά τους η Επιτροπή Βοήθειας για το Παιδί (ΕΒΟΠ), η Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναίκων (ΠΔΕΓ), η ΕΠΟΝ, η Οργάνωση Ήλιεντες για τον πληθυσμό των Σλαβομακεδόνων κ.ά.

²⁶¹ Για το ΑΚΕ και τη σχέση του με το ΚΚΕ, βλ. ενδεικτικά Μάνος Αυγερίδης, «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας στην τροχιά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (1941-1961)», στο *Επετηρίδα ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο-Παπαζήσης, 2010, σ. 141-160.

²⁶² Ιωάννα Παπαθανασίου, «Contribution a l'histoire du Parti Communiste Grec 1949-1951», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Université Paris X-Nanterre, 1988, σ. 169-232.

Ελλάδα. Στις εκλογές του Μαρτίου του 1950 η Αριστερά εκπροσωπήθηκε από τη Δημοκρατική Παράταξη (ΔΠ), έναν συνασπισμό εξωεαμικών (τουλάχιστον όσον αφορά τον πολιτικό συνασπισμό κομμάτων του ΕΑΜ που είχε συγκροτηθεί μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας) πολιτικών κομμάτων (Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών, Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων, ΣΚ-ΕΛΔ) με τον οποίο αναγκάστηκε να συμπορευτεί το ΚΚΕ από την υπερορία, επιτιθέμενο παράλληλα στους ηγέτες του και ενισχύοντας επιλεκτικά ορισμένους υποψήφιους²⁶³. Ωστόσο, τον Αύγουστο του 1951, με τη συμμετοχή του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας, του Δημοκρατικού Συναγερμού, των Αριστερών Φιλελευθέρων, του Δημοκρατικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και τμήματος της Ένωσης Δημοκρατικών Αριστερών, με πρόεδρο τον Γιάννη Πασαλίδη και κινητήριο μοχλό τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ, ιδρύθηκε η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) για να μετάσχει στις βουλευτικές εκλογές του επόμενου μήνα. Σύμφωνα με την Ιωάννα Παπαθανασίου «η ΕΔΑ διεξήγαγε την προεκλογική της εκστρατεία, όχι χωρίς προβλήματα, με μοναδικούς προγραμματικούς άξονες αυτούς που όριζε η Ιδρυτική της Διακήρυξη, με εφόδια το σθένος και τις αναστολές των ιδρυτικών της μελών αλλά και με τους καταναγκασμούς και τις πιέσεις που έθετε ο παράνομος μηχανισμός του ΚΚΕ και υπαγόρευε ο ραδιοσταθμός “Ελεύθερη Ελλάδα”»²⁶⁴. Η ΕΔΑ στην πρώτη συμμετοχή της σε εκλογική αναμέτρηση εξέλεξε δέκα βουλευτές, όλοι τους εξόριστοι και φυλακισμένοι, των οποίων η εκλογή τον Δεκέμβριο του 1951 ακυρώθηκε από το εκλογοδικείο.

Η ιστορία της ΕΔΑ διακρίνεται σε τουλάχιστον δύο περιόδους: η πρώτη αφορά τα πέντε πρώτα χρόνια της ίδρυσής της οπότε και λειτουργεί ως ένας συνασπισμός χωρίς οργανωτική ενότητα και συνοχή, διάγοντας έναν σύντομο κοινοβουλευτικό βίο μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου 1952 που έμεινε εκτός Βουλής. Η δεύτερη χαρακτηρίζεται από την αδιάλειπτη κοινοβουλευτική παρουσία του κόμματος από το 1956 έως τη δικτατορία (1967-1974) –με σημαντικές εκλογικές επιτυχίες και συνέργειες– καθώς και την οργανωτική και προγραμματική της ανάπτυξη ως κομματικού σχηματισμού. Πέραν αυτού, όπως έχει επισημάνει η Κατερίνα Λαμπρινού, η ΕΔΑ μπορεί να ενταχθεί σε δύο επιμέρους χρονικούς άξονες: αφενός σε αυτόν «της ιστορικής εξέλιξης του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος, όπως αναδιαμορφώθηκε από τη μήτρα του αντιφασισμού και της Αντίστασης και όπως μετασχηματίστηκε στη φάση της “αποσταλινοποίησης”» και αφετέρου σε εκείνον της ελληνικής περίπτωσης, «δηλαδή της πολιτικής στρατηγικής και

²⁶³ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 106-107.

²⁶⁴ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, Αθήνα, Θεμέλιο-ΕΚΚΕ, 2001, σ. 29.

του θεσμικού ρόλου που διεκδίκησε η ΕΔΑ στο πλαίσιο της μεταπολεμικής δημοκρατίας και μέχρι την τελική επιβολή της Δικτατορίας».²⁶⁵ Η ιστορία της ΕΔΑ και της ιδιόμορφης σχέσης της με το ΚΚΕ μέχρι την 21^η Απριλίου 1967 ή ακόμα μέχρι τη διάσπαση του τελευταίου το 1968, εμπεριέχει πτυχές που εμπίπτουν στα άμεσα ενδιαφέροντα της παρούσας μελέτης και θα εξεταστούν σε επόμενα κεφάλαια.

Παραπάνω, αναφέρθηκε η αποτυχία της ΕΔΑ να εκλέξει βουλευτές στις εκλογές του 1952. Η αποτυχία αυτή, στην πραγματικότητα, δεν οφειλόταν στην μείωση της επιρροής της αλλά στην εισαγωγή του πλειοψηφικού συστήματος, το οποίο ουσιαστικά πριμοδοτούσε τις δύο μεγαλύτερες παρατάξεις, αποσκοπώντας στον σχηματισμό μιας σταθερής κυβερνητικής πλειοψηφίας. Οι παρατάξεις αυτές, με τις οποίες συνεργάστηκε εκλογικά το σύνολο σχεδόν του αστικού πολιτικού κόσμου, ήταν ο Ελληνικός Συναγερμός του Παπάγου και ο συνασπισμός της ΕΠΕΚ με το Κόμμα των Φιλελευθέρων (ΚΦ) και συναρχηγούς τον Πλαστήρα και τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Το ΚΚΕ και σε ένα βαθμό η ΕΔΑ προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν αυτή τη νέα συνθήκη με την ρητορική ταύτιση Δεξιάς-Κέντρου, η οποία συμπυκνώθηκε στο σύνθημα «τι Πλαστήρας, τι Παπάγος». Μάλιστα, αντιλαμβάνεται κανείς την πυκνότητα των εξελίξεων και τη ρευστότητα του πολιτικοκοινωνικού σκηνικού την εν λόγω εποχή, αν σκεφτεί πόσο σύντομο ήταν το διάστημα που μεσολάβησε από την παραπάνω ταύτιση μέχρι την επίτευξη της μεγαλύτερης εκλογικής συμμαχίας της ΕΔΑ με το σύνολο σχεδόν των κεντρώων και κεντροαριστερών κομμάτων στις «διπολικές» εκλογές του Φεβρουαρίου του 1956²⁶⁶.

Οι εκλογές του 1952 σηματοδότησαν την εγκαθίδρυση αυτού που ονομάστηκε «κράτος της Δεξιάς». Η επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού και ο σχηματισμός της πρώτης μονοκομματικής κυβέρνησης στη μεταπολεμική Ελλάδα υπήρξε η αφετηρία μιας περιόδου με συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση, η οποία διήρκεσε για παραπάνω από μία δεκαετία. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις του ΕΣ και στη συνέχεια της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή από το 1956, παρά τις διαφορές τους και τις μετατοπίσεις της εστίασης ανάλογα με τη συγκυρία, δημιούργησαν ένα συνεκτικό πλαίσιο πολιτικής και, συγχρόνως, διαμόρφωσαν τους μεταπολεμικούς κρατικούς θεσμούς, επιβάλλοντας τον πολιτικο-ιδεολογικό έλεγχο τους. Η «εκκαθάριση» της αστυνομίας, του στρατού –και η ισχυροποίηση των στελεχών του Ιερού Δεσμού Ελλήνων

²⁶⁵ Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2017, σ. 15-16.

²⁶⁶ Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 132-214.

Αξιοματικών (ΙΔΕΑ) σε αυτόν²⁶⁷—, καθώς και του συνόλου των δημοσίων υπηρεσιών, εγγράφονται σε αυτό το πλαίσιο. Επιπλέον, η διατήρηση και ένταση των διώξεων, θεσμικών και εξωθεσμικών, σε όλα τα πεδία της δημόσιας ζωής, όσων πολιτών ήταν ή θεωρούνταν αριστερών ή φιλοαριστερών φρονημάτων επέτεινε και επέκτεινε το εμφυλιοπολεμικό κλίμα σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, παρά τις αρχικές προεκλογικές εξαγγελίες περί «λήθης του παρελθόντος»²⁶⁸.

Παράλληλα, οι κυβερνήσεις της Δεξιάς ακολούθησαν μια πολιτική σταθεροποίησης του νομίσματος, προστατευτισμού και ανάπτυξης της οικονομίας με ξένες επενδύσεις²⁶⁹. Στην εξωτερική πολιτική, η διαδικασία πρόσδεσης της χώρας στις ΗΠΑ, στο πλαίσιο και της ψυχροπολεμικής έντασης, που είχε ξεκινήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 και περιλάμβανε μια σειρά ορόσημα (αμερικανική βοήθεια στον Εμφύλιο Πόλεμο, Δόγμα Τρούμαν και Σχέδιο Μάρσαλ, ένταξη στο ΝΑΤΟ το 1952, συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας) συνεχίστηκε²⁷⁰. Επιπλέον, στρατηγική επιλογή των κυβερνήσεων Καραμανλή από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 υπήρξε και η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), η συμφωνία σύνδεσης με την οποία πραγματοποιήθηκε το 1961. Την ίδια περίοδο, τέλος, το Κυπριακό εξελίχθηκε και κεντρικό ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής συγκεντρώνοντας μεγάλη δημοσιότητα εντός και εκτός συνόρων και δοκιμάζοντας τις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, καθώς και με τη Μεγάλη Βρετανία²⁷¹.

Έντεκα χρόνια έπρεπε να περάσουν για να αλλάξει το πολιτικό περιβάλλον στην Ελλάδα. Μετά από μια δεκαετία κυβερνήσεων της Δεξιάς με εξέχοντα, επίσης, τον ρόλο του Παλατιού, ο σχηματισμός της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπανδρέου κατέλαβε την εξουσία το 1963. Ο τελευταίος, το 1952 είχε εκλεγεί στο ελληνικό κοινοβούλιο συνεργαζόμενος με τον Παπάγο, ωστόσο στη συνέχεια αποστασιοποιήθηκε και μετά τον θάνατο του Πλαστήρα εξελίχθηκε σε κεντρικό πρόσωπο της ανασυγκρότησης του Κέντρου.

²⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

²⁶⁸ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 181.

²⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά, Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

²⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.

²⁷¹ Για το κυπριακό ζήτημα στην εν λόγω περίοδο βλ. ενδεικτικά Ε. Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, ό.π.

Στη διάρκεια της οκταετίας των κυβερνήσεων της ΕΡΕ, ο Κ. Καραμανλής, όπως αναφέρθηκε, είχε συνδυάσει το όραμά του για εκδυτικισμό της χώρας με την εγκαθίδρυση ενός καταπιεστικού καθεστώτος αστυνομοκρατίας, αυταρχικές μεθόδους διακυβέρνησης από το «βαθύ κράτος» και ανοχή στο ισχυρό παρακράτος. Η συνθήκη αυτή κορυφώθηκε με τις εκλογές «βίας και νοθείας» το 1961, και ακολούθως με την δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη, τον Μάιο του 1963 στη Θεσσαλονίκη. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε σε μια αποτίμησή του για τα γεγονότα των περασμένων ετών ο ανταποκριτής του *The World Today* στην Αθήνα το 1965, μεταξύ των βασικών λόγων για τους οποίους ο Καραμανλής έχασε την εξουσία ήταν οι «άδικες εκλογικές πρακτικές» των κυβερνήσεών του και η υπερβολική χρήση του «μπαμπούλα του κομμουνισμού ως μέσο εκφοβισμού» του πληθυσμού²⁷².

Από την άλλη μεριά, ο Παπανδρέου, ο οποίος κατά στις εκλογές του 1961 εισήγαγε την ρητορική του «ανένδοτου αγώνα», κατόρθωσε να συσπειρώσει τον δημοκρατικό κόσμο, να προσεγγίσει αριστερούς ψηφοφόρους και, τελικά, να νικήσει σε δύο απανωτές εκλογικές αναμετρήσεις το 1963 και το 1964²⁷³. Εντωμεταξύ, μετά την ήττα της ΕΡΕ το 1963 ο Καραμανλής αποχώρησε από την ενεργό πολιτική και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, υποδεικνύοντας ως διάδοχό του τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου άντεξε μέχρι το βασιλικό πραξικόπημα του 1965 (Ιουλιανά), το οποίο ακολούθησε μια περίοδος πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής που κατέληξε στο απριλιανό πραξικόπημα του 1967 και την εγκαθίδρυση μιας στρατιωτικής δικτατορίας υπό τον συνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο.

Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, παρά τον σχετικά βραχύ βίο της, έδωσε έμφαση σε ζητήματα που αφορούσαν το πρόσφατο παρελθόν, όπως η Αντίσταση και ο δοσιλογισμός, διεκδικώντας μέρος της κληρονομιάς της πρώτης και καταλογίζοντας στη Δεξιά τον δεύτερο. Στη διάρκεια της θητείας του, ο Παπανδρέου επιχείρησε να εκπληρώσει ορισμένες από τις προεκλογικές του υποσχέσεις, ανάμεσα στις οποίες ήταν και απελευθέρωση ενός μεγάλου αριθμού κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων και το πρώτο εγχείρημα επαναπατρισμού πολιτικών προσφύγων. Επιπλέον, επιχειρήθηκε η καθιέρωση δύο σημαντικών εθνικών επετείων: της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας

²⁷² Mario S. Modiano, «Greek political problems», *The World Today*, 21 Ιανουαρίου 1965, σ. 33–42. Ο Μοντιάνο ήταν επίσης ανταποκριτής στην Αθήνα για τα περιοδικά *The Times* και *The Economist*.

²⁷³ Βλ. ενδεικτικά, Χρήστος Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης, 1961-1963*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018.

του Γοργοποτάμου (25 Νοεμβρίου 1942) και αυτής της απελευθέρωσης της Αθήνας (12 Οκτωβρίου 1944).²⁷⁴

Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου αντιπροσώπευε μια σπάνια στιγμή εθνικής και συμμαχικής ενότητας στη διάρκεια της Κατοχής, στο μέτρο που η επιχείρηση είχε πραγματοποιηθεί με τη συνεργασία των δύο μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, υπό τις διαταγές της βρετανικής SOE. Το 1964, οι εκδηλώσεις της επετείου πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά υπό την αιγίδα της κυβέρνησης με τη συμμετοχή πλήθους κόσμου. Ωστόσο, η ανατίναξη μιας παλιάς νάρκης, μετέτρεψε τον εορτασμό σε τραγωδία, με δώδεκα νεκρούς και περισσότερους από πενήντα τραυματίες, έχοντας ως συνέπεια εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και πολλές συλλήψεις. Το περιστατικό, το οποίο συγχρόνως ήταν και μια τραγική αναβίωση της μνήμης του πολέμου, επισήμως χαρακτηρίστηκε ως δυστύχημα, παρά το γεγονός ότι καταγγέλθηκε από την Αριστερά ως προβοκάτσια της CIA. Στη δίκη που ακολούθησε, ανάμεσα στους κατηγορούμενους και εν τέλει καταδικασθέντες για τα επεισόδια ήταν ο στρατηγός Γεράσιμος Αυγερόπουλος, βετεράνος του ΕΛΑΣ και βουλευτής της ΕΔΑ και ο Νικόλαος Κοσίντας, βετεράνος του ΕΔΕΣ.

Η δίκη αυτή σίγουρα δεν ήταν η μόνη ή η πρώτη με αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν που συγκέντρωσε τα φώτα της δημοσιότητας. Πέρα από τις δίκες των δοσιλόγων αμέσως μετά το τέλος του πολέμου²⁷⁵, ήδη από το 1957 έως το 1960 η σύλληψη και δίωξη του Μαξ Μέρτεν, τέως υψηλόβαθμου στελέχους των ναζιστικών κατοχικών δυνάμεων, πολύ συχνά καταλάμβανε τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και εξελίχθηκε σε κεντρικό πολιτικό ζήτημα, στην Ελλάδα και διεθνώς²⁷⁶. Επιπλέον, από τον Δεκέμβριο του 1958, η σύλληψη, δίκη και καταδίκη του διευθυντή της *Αυγής*, Μανώλη Γλέζου, με κατηγορίες για κατασκοπία, πυροδότησε μια μεγάλη καμπάνια αλληλεγγύης εντός και κυρίως εκτός των ελληνικών συνόρων. Ο Γλέζος, ο οποίος μαζί με τον Λάκη Σάντα, είχαν πραγματοποιήσει την «πρώτη πράξη Αντίστασης» κατεβάζοντας την ναζιστική σημαία από την Ακρόπολη στις 30 Μαΐου 1941, μέσα από τη διαδικασία της δίκης του εξελίχθηκε σε μια διεθνή

²⁷⁴ Βλ. Γ. Αντωνίου - Ε. Πασχαλούδη, «Το άσπογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)», *ό.π.*, σ. 263–277. Για την Ένωση Κέντρου και τη σχέση της με την Αντίσταση βλ., επίσης, Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, *ό.π.*, σ. 152-169.

²⁷⁵ Βλ. Δ. Κουσουρή, *Δίκες των δοσιλόγων*, *ό.π.*

²⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά, Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, «"Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης": Η δίκη Μέρτεν (1957-1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Μ. Mazower (επιμ.), *ό.π.*, σ. 319-328.

προσωπικότητα της Αριστεράς τη δεκαετία του 1960· η υπόθεση αυτή εξετάζεται αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

Τόσο, λοιπόν, η αναγκαία εστίαση σε διαφορετικά πεδία, όπως οι δικαστικές υποθέσεις εν προκειμένω, όσο και η συνολικότερη διαπραγμάτευση του ρόλου της δεκαετίας του 1940 και των αποτιμήσεών της στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, συντείνουν στην κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων αλλά και στη σχετικοποίηση μιας ερμηνείας της ελληνικής περίπτωσης ως «διαρκούς εξαίρεσης». Η ελληνική περίπτωση υπήρξε μοναδική από τη σκοπιά της εθνικής ιστορίας· σε αυτήν την αίσθηση της «εξαίρεσης» συνέβαλε, ασφαλώς, αποφασιστικά ο εμφύλιος πόλεμος και οι συνέπειές του. Με δεδομένη, ωστόσο, τη μοναδικότητά της, υπήρξε μέρος ενός ευρύτερου συνόλου εθνικών και δια-εθνικών διαδικασιών που διαμόρφωσαν μια ευρωπαϊκή ιστορία, εξίσου σύνθετη. Μια ιστορία που αφορά τη διαπραγμάτευση με πολλούς τρόπους και μέσα από πολλούς δρόμους μιας καθοριστικής εμπειρίας, η οποία επίσης περιλάμβανε κοινά στοιχεία και σημαντικές διαφορές σε εθνικό, τοπικό, ταξικό, έμφυλο επίπεδο και όχι μόνο: της εμπειρίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

2.5 Η Αντίσταση II: υποκείμενα, τόποι και μορφές λόγου για το παρελθόν

Παραπάνω επιχειρήθηκε το σχέδιασμα μιας περιεκτικής εικόνας όσον αφορά το πολιτικοκοινωνικό κλίμα στην Ελλάδα στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και τον ρόλο του πρόσφατου παρελθόντος σε αυτό. Τι συνέβη όμως με την Αντίσταση; Όπως έχει αναφερθεί, ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας απέναντι στην τριπλή Κατοχή, ένα μεταμορφωτικό γεγονός ιδιαίτερα για όσους και όσες τον βίωσαν από την πρώτη γραμμή, αφενός έχασε μέρος της δυναμικής του ως τόπος αναφοράς στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, και αφετέρου εξελίχθηκε, ως ένα βαθμό, σε ένα ανεπιθύμητο παρελθόν, τουλάχιστον για ένα τμήμα του πολιτικού κόσμου και του πληθυσμού.

Η Αντίσταση, ωστόσο, υπήρξε συγχρόνως κι ένα παρελθόν «επίμονο»· μια καταλυτική εμπειρία για τους ανθρώπους που συμμετείχαν σε αυτή, ατομικά και συλλογικά, εντός αλλά και πέραν του εαμικού στρατοπέδου. Μια εμπειρία που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε την ταυτότητά τους και συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στους μετασχηματισμούς αυτής της ταυτότητας έκτοτε. Μια εμπειρία, επίσης, διεθνής, στοιχεία της οποίας εξετάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Όχι μόνον όσον αφορά τις ομοιότητες

των κατοχών και της ανάπτυξης και δράσης των αντιστασιακών κινημάτων στα διαφορετικά κράτη που έλαβε χώρα, ούτε μόνο σε σχέση με τη μεταπολεμική διαχείρισή της σε εθνικό και δια-εθνικό επίπεδο. Αλλά, επίσης, στο μέτρο που όπως και η Κατοχή ή ευρύτερα ο πόλεμος δεν υπήρξε υπόθεση αποκλειστικά ενός ή δύο αντιμαχόμενων εθνών, του επιτιθέμενου και του αντιστεκόμενου, αλλά δύο πολυεθνικών συμμαχιών, έτσι και η Αντίσταση περιλάμβανε πέρα από τις διαφορετικές εθνικές οργανώσεις και ευρύτερα τον ντόπιο πληθυσμό, ξένες συμμαχικές στρατιωτικές, κατασκοπευτικές και διπλωματικές αποστολές (βρετανική, αμερικανική, αλλά και σοβιετική). Περιλάμβανε επίσης σχέσεις με γειτονικά αντιστασιακά κινήματα ιδιαίτερα στη Βόρειο Ελλάδα (Αλβανία, Γιουγκοσλαβία) με σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων και τη διαμόρφωση της εμπειρίας της.

Αποτιμώντας σχηματικά την βιβλιογραφική παραγωγή σε σχέση με την εν λόγω περίοδο, είναι εμφανής μία πύκνωση από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κυρίως στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην οργανωμένη, όπως θα δούμε, είσοδο της Αριστεράς, στην Ελλάδα και στην υπερορία, στο πεδίο με μια σειρά εκδόσεων και πρωτοβουλιών που αφορούσαν την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Η πύκνωση αυτή της βιβλιογραφικής, και όχι μόνο, παραγωγής, εύκολα κατευθύνει τον ερευνητή να εστιάσει αποκλειστικά στη συγκεκριμένη περίοδο, συγκροτώντας ένα γραμμικό σχήμα περάσματος από τη σιωπή στη μνήμη με επίκεντρο τη μνήμη του εαμικού στρατοπέδου. Η διαδικασία αυτή, ακριβώς επειδή εκτεινόταν σε πολλά και διαφορετικά πεδία, αποτελεί επίσης ένα προνομιακό πεδίο για την μελέτη της ιστορικής κουλτούρας της περιόδου, των πολλαπλών δηλαδή δρόμων μέσα από τους οποίους διαμορφώθηκε η αντίληψη ενός μέρους, τουλάχιστον, της ελληνικής κοινωνίας για την Αντίσταση και γενικότερα για τη δεκαετία του 1940.

Η παρούσα μελέτη δεν διαπραγματεύεται το σύνολο αυτής της παραγωγής, ωστόσο επιχειρεί να εντάξει την ιστοριογραφία στο πλαίσιο της, ως μέρος της. Για τον λόγο αυτόν, είναι χρήσιμη μια αναφορά σε πεδία τα οποία δεν εξετάζονται εδώ, αλλά είχαν το χώρο και τον ρόλο τους στο ιουράσιο πάρκο της ιστορικής κουλτούρας της εποχής²⁷⁷. Ένα εξ αυτών είναι η σχολική εκπαίδευση, η οποία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ιστορική αντίληψη της κάθε κοινωνίας, προκαλώντας κάποτε και πολέμους μνήμης²⁷⁸. Σε αυτό το

²⁷⁷ Βλ. Antonis Liakos - Mitsos Bilalis, «The Jurassic Park of Historical Culture», στο M. Carretero, S. Berger και M. Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, ό.π., σ. 207-224.

²⁷⁸ Βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Η Διδακτική της Ιστορίας. Διεπιστημονικό, αλλά και αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο. Η ελληνική περίπτωση», *Μνήμων*, τ. 20 (1998), σ. 245-250 και του ίδιου, «Η Ιστορία στο

επίπεδο, η συγκριτική εξέταση των σχολικών εγχειριδίων των ελληνικών σχολείων με αυτών των πολιτικών προσφύγων²⁷⁹ καθώς επίσης μεταπολεμικών σχολικών εγχειριδίων άλλων ευρωπαϊκών κρατών, θα φανέρωνε συνάψεις και αντιθέσεις στη διαμόρφωση της ιστορικής κουλτούρας για την περίοδο της Αντίστασης στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη²⁸⁰.

Πέραν της εκπαίδευσης, ένα άλλο μεγάλο σχετικό πεδίο είναι αυτό των αναπαραστάσεων του παρελθόντος με κεντρική την έννοια της μυθοπλασίας (λογοτεχνία, ποίηση, μουσική, κινηματογράφος). Μια έννοια που σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη συγκεκριμένη, σε ένα βαθμό σχετικοποιείται. Όπως έχει επισημάνει ο Αντώνης Λιάκος σχετικά με τη δεκαετία του 1960, «στο πεδίο της ιστορικής συνείδησης δεν ήταν τόσο η ιστοριογραφία που καθόριζε το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η κρίση του πολέμου έπρεπε να ενταχτεί αλλά η ποίηση και η λογοτεχνία. Αλλά η ποίηση και η λογοτεχνία της εποχής αυτής δεν είχαν μια εξωτερική σχέση με την ιστορία. Δηλαδή η ιστορία δεν ήταν απλώς το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν. Η ιστορία ήταν το αντικείμενό τους».²⁸¹ Σε αυτό το πλαίσιο, εγγράφονται παραδείγματα όπως το τρίτομο μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα, *Ακυβέρνητες Πολιτείες* (1960-65) –ένα έργο το οποίο έθετε ερωτήματα και διεύρυνε προβληματισμούς για πλευρές του αντιστασιακού αγώνα που δεν είχαν αποτελέσει ακόμη αντικείμενο ιστοριογραφικού διαλόγου, τουλάχιστον για την Αριστερά, όπως λ.χ. οι εμπειρίες του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή– και άλλα λογοτεχνικά έργα όπως η συλλογή διηγημάτων *Το τέλος μιας μικρής πόλης* του Δημήτρη Χατζή (1964)²⁸² ή ο τόμος διηγημάτων *Για τη χιλιόκριβη τη λευτεριά*²⁸³. Όσον αφορά την ποίηση και τη μουσική, η δημοσίευση του *Άξιον Εστί* του Οδυσσέα Ελύτη (1959) και η μελοποίησή του από το Μίκη Θεοδωράκη (1964) αποτέλεσε ένα σημαντικό πολιτιστικό γεγονός,

Σχολείο: Από την ιδεολογική λειτουργία στη δημιουργία ιστορικής σκέψης», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36 (2002), σ. 165-200.

²⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες: τα σχολεία των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1979.

²⁸⁰ Για μια σχετική προσέγγιση βλ. Ειρήνη Λαγάνη, «Η αντίσταση μέσα από τα εγχειρίδια ιστορίας της Ελλάδας και της Γαλλίας», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 349-370.

²⁸¹ Α. Λιάκος, «Δεκαετία 60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», ό.π.

²⁸² Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003. Για τη λογοτεχνία της εποχής και το ρόλο της βλ. επίσης, Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τ. ΣΤ', Αθήνα, Καστανιώτης, 2005 και του ίδιου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τ. Ζ' και Η', Αθήνα, Καστανιώτης, 2007.

²⁸³ *Για τη χιλιόκριβη τη λευτεριά. Διηγήματα της Αντίστασης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1961.

ιδιαίτερα όσον αφορά τα αντικείμενα της παρούσας διατριβής. Στο *Άξιον Εστί* θα επιστρέψουμε και στη συνέχεια. Επιπλέον, όσον αφορά τις συζητήσεις γύρω από την αντιστασιακή ποίηση, την ποίηση της ήττας και το περιεχόμενο των δύο ρευμάτων, πέραν των ίδιων των ποιημάτων, σημαντική πηγή αποτελεί η *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967), το μηνιαίο περιοδικό «γραμμάτων και τεχνών» της Αριστεράς που σημάδεψε την πνευματική ζωή της Ελλάδας²⁸⁴. Η ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, άλλωστε, διαπερνά τις σελίδες του περιοδικού χρονικά και θεματολογικά, από τη λογοτεχνία, την ποίηση και τη μουσική ως τη φωτογραφία, τη ζωγραφική και τα εικαστικά. Αξίζει, τέλος, να μνημονευθεί η χρήση της περιόδου της Αντίστασης στον ελληνικό κινηματογράφο, θέμα το οποίο έχει γίνει αντικείμενο σχετικής μονογραφίας²⁸⁵.

Ο κινηματογράφος μπορεί, επίσης, να ενταχθεί σε μια ευρύτερη κατηγορία, με ιδιαίτερη σημασία από τα μέσα του 20ού αιώνα, τον οπτικό πολιτισμό. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι εικαστικές τέχνες, όπως και η φωτογραφία. Η ζωγραφική, η γλυπτική, τα χαρακτηριστικά, τα έργα τέχνης αφιερωμένα σε ιστορικά γεγονότα ή περιόδους αποτελούν οπτικά απεικασματα τους και περιέχουν μέσα τους τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν²⁸⁶. Τα έργα τέχνης της εποχής με αναφορές στην Αντίσταση, η προβολή και ο ρόλος τους, ο τρόπος με τον οποίον επηρέασαν την ιστορική κουλτούρα της εποχής και επηρεάστηκαν από αυτήν, αποτελεί μια σημαντική θεματική, όπως επίσης ο ρόλος και η χρήση φωτογραφιών της δεκαετίας του 1940²⁸⁷. Στον οπτικό πολιτισμό, τέλος, εντάσσονται και τα μνημεία. Αυτά συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία της διαμόρφωσης της ιστορικής αντίληψης για το παρελθόν, στο μέτρο που πολύ συχνά δεν κατασκευάζει η ιστορία τα μνημεία αλλά το αντίστροφο. Έτσι και στη δεκαετία του 1960, μνημεία, μνημονικοί τόποι και εκδηλώσεις μνήμης έχουν το δικό τους μερίδιο στο πρόταγμα της Αντίστασης από την

²⁸⁴ Βλ. Συλλογικό, *Επιθεώρηση Τέχνης - Μια κρίσιμη δωδεκαετία. Επιστημονικό συμπόσιο, 29 και 30 Μαρτίου 1996*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Ν.Π. & Γ.Π. (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 1997 και Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005. Βλ. επίσης, Effi Gazi, «Reflections on Marxist historiography in the Eastern Mediterranean. Examples from Greece, Italy and Turkey», *Storia della Storiografia*, τ. 62/2 (2012), σ. 79-87.

²⁸⁵ Βλ. Γιώργος Ανδρίτσος, *Η Κατοχή και η Αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2005.

²⁸⁶ Άλλωστε η πολιτισμική κληρονομιά ως αντικείμενο σπουδών είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον οπτικό πολιτισμό. Βλ. ενδεικτικά, Hayden White, «Historiography and Historiophoty», *American Historical Review*, τ. 93/5 (1988), σ. 1193-1199 και του ίδιου, «The modernist event», στο Vivian Sobchack (επιμ.), *The Persistence of History*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge, 1996· Vivian Sobchack, «The insistent fringe: Moving images and historical consciousness», *History and Theory*, τ. 36/4 (1997), σ. 4-20.

²⁸⁷ Σημειώνουμε το φωτογραφικό υλικό του Σπύρου Μελετζή και τη χρήση του σε εκδόσεις, εκθέσεις και εκδηλώσεις της περιόδου. Βλ. Σπύρος Μελετζής, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, Αθήνα, Μελετζής, 2002.

Αριστερά, αλλά και στην εξιστόρηση και ερμηνεία της από όλους τους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους²⁸⁸.

Στο πλαίσιο της παραγωγής ενός λόγου για το παρελθόν, ο οποίος δεν χαρακτηρίζεται ως ιστοριογραφικός, μπορεί να εντάξει κανείς και τις προσωπικές μαρτυρίες, στις οποίες αναφερθήκαμε και στην εισαγωγή της παρούσας διατριβής²⁸⁹. Σε αυτό το επίπεδο, ωστόσο, η κατηγοριοποίηση γίνεται πιο ρευστή και, στην πραγματικότητα, το κάθε έργο κρίνεται ξεχωριστά ανάλογα με το περιεχόμενό του και τις προθέσεις του συγγραφέα· η σχετική παραγωγή περιλαμβάνει απομνημονεύματα, προσωπικές μαρτυρίες, βιογραφίες, χρονικά, τοπικές ιστορίες, αλλά και προσπάθειες για συνολικότερη αποτίμηση των γεγονότων του παρελθόντος και πέρα από την προσωπική εμπειρία, η οποία σε αυτήν την περίοδο ήταν δεδομένη όσον αφορά τους συγγραφείς. Για παράδειγμα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 δημοσιεύονται μια σειρά από μαρτυρίες-τοπικές ιστορίες²⁹⁰, εκδόσεις κυρίως του Θεμέλιου²⁹¹ και των ΠΛΕ²⁹², των εκδοτικών μηχανισμών της αριστεράς στην Ελλάδα και την υπερορία, καθώς και αυτοεκδόσεις. Από αυτές, αναφέρω ενδεικτικά τη μαρτυρία του Γιάννη Ζαφείρη για την Αντίσταση στη Σάμο (1962), του Μ.Ν. Δημητρίου (Νικηφόρου) για το αντάρτικο στη Στερεά Ελλάδα (1965), του Ηλία Παπαστεργιόπουλου για την Πελοπόννησο (1965) και του Λάζαρου Αρσενίου για τη Θεσσαλία (1966-67)²⁹³. Σημειώνεται επιπρόσθετα, η κομματική προσπάθεια συγκέντρωσης μαρτυριών για την Αντίσταση, όπως αντανakλάται στα αρχεία του ΚΚΕ και της ΕΔΑ²⁹⁴, μια διαδικασία η οποία θα απασχολήσει περισσότερο την παρούσα μελέτη.

²⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά, Α. Μ. Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης*, ό.π.

²⁸⁹ Βλ. Ι. Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική», ό.π. και Π. Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν», ό.π.

²⁹⁰ Βλ. και Β. Καραμανωλάκης, «Ιστορία και Ιδεολογία...», ό.π.

²⁹¹ Βλ. Πολίνα Ιορδανίδου, «Εκδοτικός οίκος “Θεμέλιο”· Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του '60», αδημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

²⁹² Βλ. Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

²⁹³ Βλ. Γιάννης Ζαφείρης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο, 1941-1944. Χρονικό*, Αθήνα 1962· Μήτσος Δημητρίου (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης (Χρονικό 1940-1941)*, Αθήνα 1965· Ηλίας Παπαστεργιόπουλος, *Ο Μωρηάς στα όπλα (Εθνική Αντίσταση 1941-44)*, τ. Α', Αθήνα, Έρευνα και κριτική της νεοελληνικής ιστορίας, 1965· Λάζαρος Αρσενίου *Η Θεσσαλία στην αντίσταση. Επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα Λευθεριά ή θάνατος*, Αθήνα 1966/67.

²⁹⁴ Σημειώνουμε εδώ τη συγκέντρωση εξακοσίων περίπου μαρτυριών κρατουμένων των Φυλακών Αίγινας, για τη συμμετοχή τους στην Εθνική Αντίσταση και τη μετέπειτα τύχη τους, οι οποίες προορίζονταν για μελλοντική έκδοση. Βλ. Άντα Κάπολα, «Φυλακές Αίγινας: Χειρόγραφες μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων (1961-1963)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 1 (Ιούνιος 1999), σ. 43-45. Βλ. επίσης το κεφ. 4.7 στην παρούσα διατριβή.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί, εδώ, η έκδοση της πρώτης βιογραφίας του Άρη Βελουχιώτη από τον Πάνο Λαγδά το 1964²⁹⁵.

Η σχετική παραγωγή, πάντως, δεν περιοριζόταν στην Αριστερά και σίγουρα όχι στις οργανωμένες δυνάμεις της και τα μέλη τους την περίοδο αυτή. Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 εκδόθηκαν έργα δημοσιογράφων²⁹⁶, πολιτικών, στρατιωτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων²⁹⁷ προερχόμενων από όλους τους πολιτικούς χώρους. Σε κάποια από αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια, όπως *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1964) και *Το Αντάρτικο* του Φοίβου Γρηγοριάδη (1964), ένα χρονικό για τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων που πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ελευθερία* ως συλλογικό έργο χωρίς αναφορά σε ονόματα συντελεστών. Το 1960 εκδόθηκε επίσης η αυτοβιογραφία του Θρασύβουλου Τσακαλώτου, αξιωματικού του ελληνικού στρατού με ιδιαίτερη δράση στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, στην περίοδο της Κατοχής στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή, στα Δεκεμβριανά και στον Εμφύλιο²⁹⁸. Τέλος, την ίδια περίοδο σημειώνεται η έκδοση σχολιασμένων καταλόγων παράνομου τύπου· ανάμεσά τους, τα βιβλία του Νίκου Αναγνωστόπουλου (1960) και του δημοσιογράφου Δημήτρη Γατόπουλου (1965)²⁹⁹.

Τα παραπάνω αποτελούν ορισμένα μόνο παραδείγματα· προϊόντα μιας ευρείας συζήτησης για την Αντίσταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων. Οι λόγοι της παρατηρούμενης αυτής πύκνωσης, παράμετροι της οποίας θα συνεχίσουν να εξετάζονται και στις επόμενες σελίδες, αναφέρθηκαν παραπάνω· η διαπραγμάτευσή τους, άλλωστε, διατρέχει το σύνολο της παρούσας εργασίας. Πέραν αυτών, δύο είναι τα ερωτήματα στα οποία θα επιμείνουμε σε αυτό το σημείο: πρώτον, ποια είναι τα έργα που μπορούν να εγγραφούν στην κατηγορία της ιστοριογραφίας, έτσι όπως αυτή ορίστηκε στην εισαγωγή, και δεύτερον, υπήρξε ένα διαμορφωμένο ή υπό διαμόρφωση πλαίσιο την εποχή εκείνη στο οποία εντάχθηκε η εν λόγω παραγωγή και ποιο είναι αυτό;

²⁹⁵ Πάνος Λαγδάς, *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα (βιογραφία 1905–1945)*, Αθήνα, Κυψέλη, 1964.

²⁹⁶ Ανάμεσά τους και επανεκδόσεις όπως το βιβλίο του χρονικογράφου και θεατρικού συγγραφέα Δ. Ψαθά. Βλ. Δημήτρης Ψαθάς, *Χειμώνας του '41. Σκίτσα της Κατοχής*, Αθήνα, Αιγαίο, 1961· πρώτη έκδοση: Αθήνα, Σπανούδης, 1945.

²⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά, Διονύσιος, Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών, *Η Αντίσταση του Ελληνικού Κλήρου κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχήν*, Αθήνα 1963.

²⁹⁸ Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδος*, Αθήνα 1960.

²⁹⁹ Νίκος Αναγνωστόπουλος, *Παράνομος Τύπος: Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, Νικολόπουλος-Παπακυριακόπουλος, 1960· Δημήτρης Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής. Συμπληρωμένη με την ιστορία του παράνομου τύπου της Αντίστασης*, Αθήνα 1965.

Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, πρέπει να αλλάξει η εστίαση· να μεταφερθεί από την στιγμή της πύκνωσης των σχετικών εγχειρημάτων στην εξέταση των διαφορετικών υποκειμένων, κοινοτήτων και θεσμών που συγκρότησαν ιστορικό λόγο για την περίοδο της ελληνικής Αντίστασης στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η εκκίνηση (και με βάση το πρώτο ερώτημα) δεν μπορεί να είναι άλλη από την επισήμανση μιας σημαντικής απουσίας: της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Η απουσία αυτή σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στο γεγονός ότι στα αντικείμενα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας και της ιστορικής έρευνας δεν περιλαμβάνονταν η σύγχρονη ιστορία, ένα πεδίο που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ξεκίνησε να διαμορφώνεται ως τέτοιο στη δυτική Ευρώπη μεταπολεμικά. Ιδιαίτερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το μεγαλύτερο –και για το μεγαλύτερο μέρος της έως τότε ζωής του ελληνικού κράτους το μοναδικό– πανεπιστημιακό ίδρυμα, προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστορίας απουσίαζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό· άλλωστε, γενικότερα η νεοελληνική ιστορία καταλάμβανε ελάχιστες ώρες διδασκαλίας στο πρόγραμμα σπουδών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της εν εξελίξει σχετικής έρευνας της Σταυρούλας Μοσχοβίτη, από το 1939 έως το 1956 υπήρχε μια μόνο έδρα «Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας», την οποία κατείχε ο Νικόλαος Βλάχος, την περίοδο 1956-1959 καμία, ενώ από το 1959 έως το 1967 την έδρα κατέλαβε ο Απόστολος Δασκαλάκης³⁰⁰. Στις αυστηρές και καλά θεμελιωμένες ιεραρχήσεις της Φιλοσοφικής Σχολής στις οποίες κυριαρχούσαν γνωστικά αντικείμενα όπως η Αρχαία Ελληνική Φιλολογία, η Φιλοσοφία και η Αρχαιολογία, και σε ένα περιβάλλον με ισχυρές ακόμα αντιστάσεις στην αλλαγή, την ανανέωση και τις θεματολογικές και μεθοδολογικές διευρύνσεις, η Νεοελληνική Ιστορία αποτελούσε ένα αντικείμενο υποβαθμισμένο, με πολλές δυσκολίες στη διαχείρισή του.

Το γεγονός αυτό αντανακλάται τόσο στα μαθήματα όσο και στην ιστοριογραφική παραγωγή της εποχής. Τα σχετικά, άλλωστε, μαθήματα και έργα νεοελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας στην καλύτερη περίπτωση έφταναν χρονικά έως το 1914 και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ ακόμα και σε προσπάθειες συνθετικών ιστορικών εγχειρημάτων, εντός και εκτός του πανεπιστημίου, όπως *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* του βυζαντινολόγου Διονυσίου Ζακυθηνού (1962)³⁰¹ ή η τετράτομη ιστορία του πολιτικού παράγοντα, νομικού, και κοινωνικού επιστήμονα, Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη, που

³⁰⁰ Σταυρούλα Μοσχοβίτη, «Η επιστήμη της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1937-1967)», Κείμενο εργασίας για τα «Προσχέδια Ιστορίας» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα 2018.

³⁰¹ Βλ. Διονύσιος Ζακυθηνός, *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1962· δεύτερη έκδοση: 1965.

εκδόθηκε ωστόσο το 1968³⁰² –εκτός των χρονικών ορίων ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας– ο χώρος που αφιερωνόταν στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ήταν ελάχιστος³⁰³. Άλλα σχετικά εγχειρήματα όπως η οκτάτομη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* του καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Απόστολου Βακαλόπουλου (1961)³⁰⁴ ή η *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* του Γιάνη Κορδάτου (1956-1959)³⁰⁵ παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν πολύτομες εκδόσεις δεν προσέγγιζαν χρονικά και θεματικά την περίοδο.

Πέρα από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον κόσμο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας στην μεταπολεμική Ελλάδα συγκροτούσαν θεσμοί όπως το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, φορείς όπως το Κέντρο Έρευνας Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών, που ιδρύθηκε το 1958, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Ερευνών, ο Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού και το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ), καθώς και πρόσωπα: κοινωνικοί επιστήμονες (οικονομολόγοι, νομικοί, πολιτικοί επιστήμονες) ή ακόμα και λογοτέχνες, οι οποίοι συχνά ενεπλάκησαν ενεργά στην πολιτική και των οποίων το έργο στράφηκε προς το πρόσφατο παρελθόν.

Ανάμεσα στους παραπάνω φορείς, στα αντικείμενα μελέτης των οποίων δεν εντασσόταν η ιστορία του πρόσφατου παρελθόντος, εξαίρεση αποτέλεσε ένα τμήμα της αρθρογραφίας του περιοδικού *Balkan Studies*, καθώς και αρκετές από τις αυτοτελείς εκδόσεις του. Το περιοδικό αποτέλεσε έκδοση του ΙΜΧΑ, το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 1953 ως παράρτημα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Η ύλη του εκτεινόταν σε όλο το χρονικό εύρος του ελληνισμού, από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια και απευθυνόταν, ως το πρώτο ελληνικό αγγλόγλωσσο περιοδικό, σε ένα διεθνές κοινό. Με συντακτική επιτροπή κυρίως από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τη Βόρεια Ελλάδα (εκδότης ήταν ο καθηγητής Βασίλειος Λαούρδας και στην αρχική συντακτική ομάδα συμμετείχαν ανάμεσα σε άλλους και οι Νικόλαος Ανδριώτης και Στίλπων Κυριακίδης) φιλοξένησε, ιδιαίτερα την περίοδο αυτή, πολλά άρθρα Ελλήνων του εξωτερικού, κυρίως από τις ΗΠΑ³⁰⁶. Στο ΙΜΧΑ και στο *Balkan Studies*, επίσης θα επιστρέψουμε.

³⁰² Βλ. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*, 4 τόμοι, Αθήνα 1968.

³⁰³ Β. Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία...», *ό.π.*

³⁰⁴ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1204-1831*, 8 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1961.

³⁰⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 13 τόμοι, Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1956-1959.

³⁰⁶ Βλ. Β. Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία...», *ό.π.*

Σε αυτό το σημείο επιβάλλεται μια παρένθεση για την αναφορά σε έναν θεσμό, ο οποίος απέκτησε κύρος και μεγάλη ισχύ στη μετεμφυλιακή περίοδο, τον ελληνικό στρατό. Αναφέρθηκε ήδη ο ξεχωριστός ρόλος και η εξουσία που παραχωρήθηκε στο Στρατό και τον αρχηγό του, Αλ. Παπάγο, στην τελευταία φάση του Εμφυλίου. Ο Εθνικός Στρατός, με την αίγλη του νικητή στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και στον Εμφύλιο και με δεδομένη τη ρευστότητα του πολιτικού σκηνικού, εξελίχθηκε στον σημαντικότερο, ίσως, κρατικό θεσμό με αυτόνομα χαρακτηριστικά και πολιτική εξουσία: υπήρξε βασικός πυλώνας του κράτους της εθνοφοροσύνης και ρυθμιστικός παράγοντας στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που ακολούθησε τον Εμφύλιο και κατέληξε στη δικτατορία του 1967, την οποία επέβαλε ομάδα στελεχών του³⁰⁷. Επιπλέον, αποτέλεσε και έναν από τους βασικούς ιστοριογραφικούς φορείς της εποχής, τουλάχιστον όσον αφορά τη σύγχρονη ιστορία: τόσο οι προσωπικές καταθέσεις αξιωματούχων, όσο και, κυρίως, η έκδοση της σειράς «Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» από το 1956, με την επιμέλεια των στελεχών της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) –η οποία θα μας απασχολήσει στο έκτο κεφάλαιο– κατέλαβαν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αφηγημάτων σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, καλύπτοντας ένα σημαντικό κενό και παίρνοντας ουσιαστικά τη θέση της επίσημης ιστορίας στην εν λόγω περίοδο.

Σε αυτό το ιστοριογραφικό περιβάλλον, λοιπόν, στο οποίο ούτως ή άλλως η σύγχρονη ιστορία αποτελούσε ουσιαστικά ένα σχεδόν ανύπαρκτο αντικείμενο, πρέπει να προστεθεί –και να επισημανθεί ξανά– το περιοριστικό πλαίσιο που είχε διαμορφώσει η κυρίαρχη θεσμική αντικομμουνιστική ιδεολογία της εποχής. Ένα παράδειγμα ως προς αυτό συμπίπτει με μία σημαντική έκδοση, η οποία θα αποτελούσε στο μέλλον έργο αναφοράς όσον αφορά τις αποτιμήσεις της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Το 1953 οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Γαλλίας (Press Universitaires de France) εξέδωσαν μια σύντομη ιστορία της Ελλάδας από την αρχαιότητα μέχρι τα σύγχρονα χρόνια, γραμμένη από τον έλληνα ιστορικό Νίκο Σβορώνο³⁰⁸. Ο Σβορώνος, γνωστός για τις αριστερή του πολιτική τοποθέτηση, είχε εργαστεί στην Ακαδημία Αθηνών έως τα μέσα της δεκαετίας του 1940 και στη συνέχεια σπούδασε στο Παρίσι με υποτροφία από τη γαλλική κυβέρνηση, ως μέλος μιας ομάδας Ελλήνων, σημαντικών μετέπειτα διανοουμένων, κοινωνικών επιστημόνων και καλλιτεχνών, η οποία «διασώθηκε» το 1945 με πρωτοβουλία του διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου στην Ελλάδα Οκτάβ Μερλιέ και του γραμματέα του

³⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά, Δημήτρης Χαράλαμπος, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.

³⁰⁸ Nicolas Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι, Press Universitaires de France, 1953.

Ροζέ Μιλλιέξ και μεταφέρθηκε με το πλοίο Ματαρόα για σπουδές στη Γαλλία³⁰⁹. Η *Histoire de la Grèce moderne* περιλάμβανε αναφορές στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο Πόλεμο, εντάσσοντας τη δεκαετία του 1940 στη συνέχεια της νεοελληνικής ιστορίας, με κεντρική έννοια τον «αντιστασιακό χαρακτήρα» της τελευταίας³¹⁰. Το βιβλίο του έλληνα ιστορικού, το οποίο είχε ήδη απορριφθεί από το ΚΚΕ και δεν εκδόθηκε στις ανατολικές χώρες έχοντας δεχθεί έντονη κριτική³¹¹, προκάλεσε μια σφοδρή επίθεση, κυρίως από τον ισχυρό δεξιό ελληνικό τύπο³¹², με την υπόθεση να καταλήγει στην αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας από τον Σβορώνο. Το έργο τελικά εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1976 από τις εκδόσεις Θεμέλιο με τίτλο *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, συμπληρωμένο με βιβλιογραφικό οδηγό του Σπύρου Ασδραχά³¹³.

Η περίπτωση του Σβορώνου καταδεικνύει αφενός το κλίμα στην Ελλάδα της εθνοκροσύνης και του «διαρκούς παρόντος» του Εμφυλίου. Αφετέρου η απόρριψή του έργου του από το ΚΚΕ αντανάκλα του τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονταν και έγραφαν τα κόμματα, και πρωτίστως τα κομμουνιστικά κόμματα, την ιστορία τους, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους τη χρησιμοποιούσαν. Μια βασική προϋπόθεση είναι ότι αυτή δεν μπορούσε να έρχεται σε αντίθεση με την πολιτική γραμμή τους. Ένα βασικό στοιχείο είναι επίσης η υποστήριξη της «μίας και μοναδικής αλήθειας». Μια αλήθεια με έντονα μανιχαϊστικό περιεχόμενο, όχι όμως σταθερή και διαρκής, επηρεαζόμενη από τις διαφορετικές στρατηγικές που υπηρετούσε. Η νέα γραμμή ακύρωνε την προηγούμενη, ενώ παράλληλα επανατοποθετούσε τα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές τους.³¹⁴ Θύμα αυτής της λογικής υπήρξε και ο Σβορώνος, η νεοελληνική ιστορία του οποίου τη στιγμή της σύνταξής της δεν ανταποκρινόταν στη γραμμή του κόμματος.

³⁰⁹ Βλ. Νικόλας Μανιτάκης - Servanne Jollivet (επιμ.), *Ματαρόα, 1945. Από τον μύθο στην ιστορία*, Αθήνα, Ασίνη, 2018.

³¹⁰ Για μια κριτική στο εν λόγω σχήμα βλ. Βασίλης Πεσμαζόγλου, «Ο “αντιστασιακός χαρακτήρας” της ιστορίας του νέου ελληνοισμού», στο Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 87-94.

³¹¹ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Η υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», *Αρχειοτάξιο*, τχ 6 (2004), σ. 134-142.

³¹² Όπως επισημαίνει ο Δ. Σωτηρόπουλος, μεταξύ άλλων το βιβλίο χαρακτηρίστηκε ως «έργον εξωμότου», ενός «κομμουνιστού και εχθρού της πατρίδος του» (εφ. *Καθημερινή*) ή ενός πράκτορος «των Ψευδοκυριών» δηλαδή της Μόσχας, ο οποίος υμνεί «τους σφαγείς του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ» (εφ. *Εστία*). Βλ. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Η επιστήμη ως ιδεολογικό πρόταγμα (project). Ο Ν. Σβορώνος και η εθνική ιστοριογραφία στην εποχή των μεγάλων ιδεολογιών», *Νέα Εστία*, τχ. 1850 (Δεκέμβριος 2011), σ. 944.

³¹³ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976. Βλ. και Νίκος Θεοδωρόπουλος, «Η παρουσία του Νίκου Γ. Σβορώνου στη δημόσια σφαίρα και η συμβολή του στην εξέλιξη των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση (1975-1989)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2018.

³¹⁴ Ι. Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική...», *ό.π.*

Ανάμεσα σε αυτούς τους αντιπαραθετικούς πόλους παραγωγής ιστορικών αφηγημάτων (εθνικόφρονα ιστορία, στρατευμένη κομματική ιστορία της Αριστεράς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό), στοιχεία της λειτουργίας των οποίων αλλά και των ρωγμών τους θα εξεταστούν στα επόμενα κεφάλαια, προστίθενται δύο ακόμα δύο ακόμη: ο ένας, αποτελούνταν από βετεράνους αντιστασιακούς, προερχόμενων από τις μη εαμικές οργανώσεις και αναγνωρισμένων ως αντιστασιακών από το 1949, με προσβάσεις στη δημόσια ζωή και λόγο, οι οποίοι με διαρκείς παρεμβάσεις, κυρίως μέσω του Τύπου αλλά και εκδόσεων, εκπροσωπούσαν ουσιαστικά (και αποκλειστικά) την Εθνική Αντίσταση σε μια περίοδο που η αναφορά στο εαμικό παρελθόν ήταν σχεδόν απαγορευτική. Η εν λόγω «κοινότητα μνήμης», η οποία δεν ήταν ομοιογενής και δεν αναγνώριζε τον εαυτό της ως τέτοια, υπήρξε πολύ ευρύτερη από συγκροτημένα μεταπολεμικά πολιτικά εγχειρήματα, όπως το Εθνικό Κόμμα Ελλάδος του Ναπολέοντα Ζέρβα και πρώην στελεχών του ΕΔΕΣ³¹⁵. οι εκπρόσωποί της εντάσσονταν σε όλο το φάσμα της πολιτικής σκηνής, έχοντας ως βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους την αντιστασιακή δράση.

Τέλος, ένας πόλος που θα μας απασχολήσει στις επόμενες σελίδες και που παρήγαγε από πολύ νωρίς ιστορικό λόγο σχετικά με την ελληνική δεκαετία του 1940 και ιδιαίτερα την ελληνική Αντίσταση, είναι οι Βρετανοί που βρέθηκαν στη χώρα ως μέλη των συμμαχικών αποστολών αλλά και ως πολεμικοί ανταποκριτές. Τα αφηγήματά τους για το πρόσφατο παρελθόν, από τα οποία θα ξεκινήσουμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, πήραν δημοσιότητα τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, προκαλώντας μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, απαντήσεις και διαμάχες³¹⁶.

³¹⁵ Βλ. σχετικά, Νίκος Βαφέας και Βαγγέλης Τζούκας, «Η πολιτική κληρονομιά του ΕΔΕΣ: Το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος (1945-1950)», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 255-274.

³¹⁶ Λόγος για την ελληνική Αντίσταση υπήρξε και εκτός των εν λόγω πόλων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες που ενεπλάκησαν στα ελληνικά πράγματα στη δεκαετία του 1940, όπως οι κατακτητές (Γερμανία και Ιταλία), καθώς και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Για παράδειγμα στη Δ. Γερμανία εκδόθηκαν, μετά τον πόλεμο, δεκάδες αφηγήσεις πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων. Βλ. Στράτος Δορδανάς, «Η γερμανική ιστοριογραφία για την Κατοχή και τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο (1941-2004)», στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης, *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 99-113. Εκτός αυτού στη Γερμανία και την Αυστρία υπήρξε μια κοινότητα Ελλήνων που ασχολείται με τη διερεύνηση και δημοσίευση στοιχείων από τα γερμανικά αρχεία της Βέρμαχτ, όπως ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης και ο Βάσος Μαθιόπουλος.

Δεύτερη Ενότητα

Διαδρομές, λόγοι και πρακτικές της ιστορίας

3. Λονδίνο-Μόναχο-Αθήνα: Η δημόσια διαμάχη γύρω από μια διάλεξη του C.M. Woodhouse

Και εκείνοι από ημάς που συμμετέσχον εις την οργάνωσιν της Αντιστάσεως ευρίσκονται τελικώς εις την ιδίαν θέσιν όπως και ο Φαμπρίς, ο ήρωας του μυθιστορήματος του Σταντάλ «Το Μοναστήρι της Πάρμας», ο οποίος δεν κατώρθωνε ποτέ να βεβαιωθεί εάν πράγματι έλαβε μέρος στη μάχη του Βατερλώ ή όχι.

C.M. Woodhouse (1958)³¹⁷

3.1 Τα πρόσωπα της διαμάχης

Στις 31 Νοεμβρίου 1957 ο C.M. Woodhouse, με την ιδιότητα του ιστορικού και γενικού διευθυντή του Royal Institute of International Affairs ή Chatham House (Βασιλικό Ινστιτούτο Διεθνών Υποθέσεων) της Μεγάλης Βρετανίας³¹⁸, πραγματοποίησε μια διάλεξη στο Μόναχο, προσκεκλημένος από το Γερμανικό Institut für Zeitgeschichte (Ινστιτούτο για την Σύγχρονη Ιστορία). Η διάλεξη με τίτλο «Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αντιστάσεως», δημοσιεύθηκε την επόμενη χρονιά στο περιοδικό του ινστιτούτου *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (Τριμηνιαίο Περιοδικό Σύγχρονης Ιστορίας)³¹⁹. «(...) Πιστεύω ότι η επίδρασις της στρατιωτικής πλευράς της Αντιστάσεως επί της γερμανικής κατοχής δεν υπήρξε σοβαρώτερα ενός “αποστήματος”», κατέληγε ο πρώην επικεφαλής της Special Operations Executive (Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων, SOE) στην Ελλάδα, κι αυτή ακριβώς η φράση ήταν που πυροδότησε μια από τις (συχνές) δημόσιες διαμάχες μεταξύ ελλήνων παλαίμαχων αντιστασιακών, καθώς και μεταξύ ελλήνων και βρετανών παραγόντων για την περίοδο του πολέμου στη δεκαετία του 1950³²⁰.

³¹⁷ C.M. Woodhouse, «Zur Geschichte der Resistance in Griechenland», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, τ. 6/2 (Απρίλιος 1958), σ. 139. Μετάφραση στα ελληνικά από τον Βάσο Μαθιόπουλο στο «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορική αλήθειαν», *Ελευθερία*, 2 Νοεμβρίου 1958 έως 7 Νοεμβρίου 1958.

³¹⁸ Διευθυντής Σπουδών στο Ινστιτούτο Διεθνών Υποθέσεων είχε διατελέσει επί χρόνια και ένας άλλος «γνώστης» των ελληνικών πραγμάτων (1925-1955), ο Arnold Toynbee, πρώτος κάτοχος της Έδρας Κοραή Νεότερης Ελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Λογοτεχνίας του King's College του Λονδίνου (1918-1924).

³¹⁹ C.M. Woodhouse, «Zur Geschichte der Resistance in Griechenland», *ό.π.*, σ. 138-150.

³²⁰ Για μια συντομευμένη μορφή της παρόντος case study, βλ. Manos Avgeridis, «The Historicization of World War II in Greece after the Civil War: Looking Back on the Public Debate over a Lecture by British Historian C. M. Woodhouse», στο S. Berger (επιμ.), *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghahn Books, 2019, σ. 151-161.

Στις 2 Νοεμβρίου του 1958, η εφημερίδα *Ελευθερία*³²¹, ξεκίνησε τη δημοσίευση του μεταφρασμένου άρθρου του Woodhouse, η οποία ολοκληρώθηκε σε πέντε συνέχειες, με τίτλο «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορική αλήθεια», υπέρτιτλο «Εισ το πλαίσιον συστηματικής ανθελληνικής εκστρατείας» και υπότιτλο «Μετά από ώριμον σκέψιν -λέγει τώρα- ότι η ελληνική αντίσταση ουδεμίαν είχε αξίαν! - Μια πυώδης διάλεξις του εις το Μόναχον». Την μετάφραση είχε πραγματοποιήσει ο τότε διδάκτωρ Δικαίου του Πανεπιστημίου της Βόννης και ανταποκριτής της *Ελευθερίας* στην πόλη, Βάσος Μαθιόπουλος, ο οποίος υπέγραφε και την πρώτη απαντητική επιστολή στον βρετανό ιστορικό στο ίδιο φύλλο μαζί με το τελευταίο μέρος της διάλεξης (7 Νοεμβρίου 1958)³²². Μέχρι το τέλος του χρόνου, ακολούθησαν άλλες έξι απαντητικές επιστολές από διαφορετικούς συντάκτες, δημοσιευμένες υπό παρόμοιους τίτλους («Ο Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορική αλήθεια» - «Οι Άγγλοι και η ελληνική Αντίστασις»). Υπήρξαν ακόμη δύο ως «επιστολές αναγνωστών», ενώ η συζήτηση επεκτάθηκε και σε άλλες εφημερίδες κυρίως του κεντρώου και αριστερού χώρου, όπως το *Βήμα*, η *Μακεδονία* και η *Αυγή*.

Ο Christopher Montague Woodhouse (1917-2001), εκτός από στρατιωτικός στη διάρκεια του πολέμου, υπήρξε επίσης επαγγελματίας ιστορικός. Είχε πραγματοποιήσει Κλασσικές Σπουδές στο Winchester College και στο New College της Οξφόρδης. Ευρύτερα γνωστός ως «Μόντνυ» στη Μεγάλη Βρετανία και «Κρις» στην Ελλάδα, ο Woodhouse διετέλεσε επιπλέον διπλωμάτης, πολιτικός και επιχειρηματίας. Κατά την μεταπολεμική περίοδο κατέλαβε διάφορες κυβερνητικές και κρατικές θέσεις και είχε πάντα

³²¹ Η εφ. *Ελευθερία* με εκδότη-διευθυντή τον Πάνο Κόκκα ξεκίνησε τον έκδοσή της ως παράνομο ημεπίσημο όργανο της εξόριστης κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» το καλοκαίρι του 1944, εκπροσωπώντας σε μεγάλο βαθμό προσωπικότητες και οργανώσεις της μη εαμικής Αντίστασης, και έκτοτε καθιερώθηκε ως το κατεξοχήν έντυπο του πολιτικού χώρου του Κέντρου. Η ίδια η ονομασία «Κέντρο», σύμφωνα με τον Ηλ. Νικολακόπουλο, προήλθε μέσα από την αρθρογραφία της. Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην «αποστασία» του 1965, ενώ η έκδοσή της διακόπηκε με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Βλ. περισσότερο στο Η. Νικολακόπουλο, «Ελευθερία», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 2, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 95-97.

³²² Ο Β. Μαθιόπουλος, μάλιστα, στην επιστολή του προανήγγειλε την δημοσίευση «ντοκουμέντων» από τα γερμανικά αρχεία που θα «κατέρριπταν» τους ισχυρισμούς του Woodhouse περί της σημασίας της ελληνικής Αντίστασης: «Είμαι ευτυχής, έγραφε, που του παρέχω δια των στηλών της “Ελευθερίας” σήμερα την λίαν ευχάριστον πληροφορίαν, ότι τα αρχεία του γερμανικού επιτελείου διά την ελληνικήν αντίστασιν διεσώθησαν και διαθέτουν πλουσιώτατον υλικόν – μεταξύ άλλων και διεξοδικώς αναλύουν τον ρόλον των τότε “Μεγάλων Συμμάχων” μας – χρήσιμον διά τον αυριανόν μελετητήν της Ιστορίας του τελευταίου πολέμου». Ο Μαθιόπουλος πράγματι προχώρησε στη δημοσίευση μιας σειράς αρχειακών τεκμηρίων στην *Ελευθερία* την περίοδο 1960-1961, στην οποία βασίστηκε και η μεταπολιτευτική έκδοσις: Βάσος Μαθιόπουλος, *Η Ελληνική Αντίσταση (1941-1944) και οι “Σύμμαχοι” (όπως καταξιώνεται από τα επίσημα γερμανικά αρχεία)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976. Για το βιβλίο βλ. και σχολιασμό στο Χ. Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση. Βιβλιογραφικός Οδηγός*, ό.π., σ. 128-129.

στενές σχέσεις με τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες. Ο Woodhouse αναγνωριζόταν ως ειδικός σε ελληνικά ζητήματα καθώς και σε θέματα που αφορούσαν τη Μέση Ανατολή. Εκλέχθηκε στο κοινοβούλιο δύο φορές, το 1959 και το 1970, ως βουλευτής Οξφόρδης, με το κόμμα των Συντηρητικών. Διετέλεσε επίσης υπουργός Αεροπορίας (1960-1961). Υπήρξε επισκέπτης ερευνητής στο Nuffield College της Οξφόρδης (1955-1959), ενώ αργότερα δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο King's College του Λονδίνου (1977-1986).³²³ Πολλά από τα βιβλία του έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, συμπεριλαμβανομένων μελετών όχι μόνο για την Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, την Επανάσταση του 1821 και τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ενώ λίγο πριν πεθάνει ολοκλήρωσε τη μετάφραση στα αγγλικά της δεκάτομης *Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Οι επιστολές προέρχονταν από παλιούς, κατά κύριο λόγο, καπετάνιους και στελέχη αντιστασιακών οργανώσεων, οι οποίοι τα επόμενα χρόνια ασχολήθηκαν με την πολιτική και τη συγγραφή βιβλίων. Πιο συγκεκριμένα, συγγραφείς των επιστολών ήταν οι εξής: ο Γιώργος Πετρακογιώργης, ο οποίος υπέγραφε ως αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης Κρήτης (υπήρξε αρχηγός της ομάδας «Ψηλορείτης»), βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων· ο Χρήστος Ζαλοκώστας, από τους πρώτους που εξέδωσαν βιβλίο για την Κατοχή, *Το χρονικό της σκλαβιάς* (1946, 1949, 1967) και πολιτικός στον χώρο της δεξιάς και του κέντρου· ο Στυλιανός Χούτας (13 Νοεμβρίου 1958), ηγετικό στέλεχος των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών (ΕΟΕΑ) του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ), βουλευτής αρχικά με το Εθνικό Κόμμα και στη συνέχεια με το Κόμμα Φιλελευθέρων και την Ένωση Κέντρου· ο Κομνηνός Πυρομάγλου (16 Νοεμβρίου 1958), πρώην υπαρχηγός του ΕΔΕΣ, βουλευτής, τότε, συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ και ο Δημήτριος Δημητριάδης, δικηγόρος, ο οποίος δήλωνε «ένας άσημος στρατιώτης της Εθνικής Αντίστασης» (το 1965 θα εξέδιδε το βιβλίο *Φλόγες από την αντάρτικη εποποιία*). Δημοσιεύθηκε επίσης μια ανώνυμη επιστολή «αγωνιστή της Αντίστασης» και μία με την υπογραφή Αλέξανδρος Αμπατζής, δικηγόρος Αθηνών (25 Δεκεμβρίου 1958). Στο *Βήμα*

³²³ Ένα βιογραφικό καθώς και τον πλήρη κατάλογο του αρχείου του Woodhouse μπορεί να βρει κανείς στο: Woodhouse, «Col Hon Christopher Montague, 5th Baron Terrington (1917-2001)», King's College London – Archive Catalogues, <http://www.kingscollections.org/catalogues/lhema/collection/w/wo35-001/> (ανάκτηση: 1/4/2019). Βλ. επίσης «Lord Terrington, DSO, OBE (Obituary, The Times, February 15, 2001)», στο Michael Tillotson (επιμ.), *SOE and the Resistance. As told in The Times Obituaries*, Λονδίνο, Continuum, 2011, σ. 121-125, καθώς και το αυτοβιογραφικό C.M. Woodhouse, *Something Ventured. An Autobiography*, Λονδίνο, Granada, 1982.

και στη *Μακεδονία* έγραψαν οι Χούτας και Πετρακογιώργης αντίστοιχα, ενώ στις επιφυλλίδες της *Αυγής*³²⁴, δημοσιεύθηκαν δύο άρθρα του Μήτσου Δημητρίου (Νικηφόρου), πρώην αντάρτη του ΕΛΑΣ και ήδη τότε συγγραφέα σειράς βιβλίων για την περίοδο³²⁵.

Ο ίδιος ο Woodhouse απάντησε στις επικρίσεις μέσω μιας ραδιοφωνικής συνέντευξης του στο BBC του Λονδίνου με αφορμή την επέτειο της επιχείρησης του Γοργοποτάμου (25 Νοεμβρίου 1958) την οποία αναδημοσίευσε η *Ελευθερία*, όπως επίσης και με συνέντευξη στην ίδια εφημερίδα μερικούς μήνες αργότερα (17 Μαΐου 1959) η οποία προκάλεσε ακόμη μία απάντηση, αυτή τη φορά από τον Μιχάλη Μυριδάκη, πρώην στέλεχος του ΕΔΕΣ (25 Μαΐου 1959).

Στη συνέχεια, επισημαίνοντας τα κεντρικά σημεία της διάλεξης/άρθρου του Woodhouse και της διαμάχης γύρω από αυτήν, επιχειρείται η ανάδειξη ορισμένων στοιχείων που σχετίζονται με τη διαδικασία ιστοριοποίησης της Αντίστασης, μέσα από τρεις, κυρίως, άξονες: α) τον ρόλο της πολιτικής και της διεθνούς συγκυρίας στην ιστορική αντίληψη των μετεχόντων, β) το ερώτημα ποιος δικαιούται να μιλάει για την ιστορία του πολέμου, και γ) το αίτημα για αναγνώριση της Αντίστασης. Και οι τρεις αυτοί άξονες έχουν αναφορά σε μια κεντρική έννοια που διαπερνάει τη συζήτηση, αυτήν της «ιστορικής αλήθειας».

3.2 Η «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αντιστάσεως»

*Η Αντίστασις κατά τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον υπήρξε θέμα, που συγκέντρωσε κατ' εξοχήν το ενδιαφέρον συγγραφέων, δημοσιογράφων, παραγωγών κινηματογραφικών ταινιών και γενικώς των καλλιτεχνικών κύκλων. Απεναντίας οι εξ επαγγέλματος Ιστορικοί της χώρας μου μόνον περιορισμένως εμελέτησαν το περιεχόμενον της Αντιστάσεως.*³²⁶

³²⁴ Η αρχική δημοσίευση της *Αυγής*: «Ο Γούντχαουζ ισχυρίζεται τώρα ότι δεν είπε ότι η Ελληνική Αντίστασις ήταν άνευ σημασίας», *Η Αυγή*, 26 Νοεμβρίου 1958, σ. 6. Ακολούθησαν: Μήτσος Δημητρίου, «Ο Γούντχαουζ στο Μόναχο», *Η Αυγή*, 12 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1, 6· και Δ. Δημητρίου, «Ο Γούντχαουζ και η Ελληνική Αντίστασις», *Η Αυγή*, 27 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1, 5. Τέλος, αναφορά στη διαμάχη υπάρχει και στο άρθρο της εφημερίδας για την επέτειο της σφαγής των Καλαβρύτων, βλ. «Η σφαγή των Καλαβρύτων», *Η Αυγή*, 14 Δεκεμβρίου 1958.

³²⁵ Βλ. Μήτσος Ν. Δημητρίου-Νικηφόρος, *Χρονικό του Γοργοποτάμου*, Αθήνα 1954· του ίδιου, *Μετά τον Γοργοπόταμο*, Αθήνα 1955· του ίδιου, *Χρονικό μιας εποχής (1940-1945), Τεύχος Α': Ο πόλεμος*, Αθήνα 1957· του ίδιου, *Χρονικό μιας εποχής (1940-1945), Τεύχος Β': Η κατάρρευση*, Αθήνα 1957. Ωστόσο, το γνωστότερο έργο του Μ. Δημητρίου, θα είναι το τρίτομο: *Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης*, ό.π.

³²⁶ C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 138. Μετάφραση του Β. Μαθιόπουλου στο «Ο Γούντχάουζ διαστρέφει την ιστορική αλήθεια», ό.π., 2 Νοεμβρίου 1958, σ. 1.

Με την παραπάνω αντίθεση, ξεκινούσε ο Woodhouse τη διάλεξή του, αφιερώνοντας μεγάλο μέρος στην αιτιολόγησή της και στην περιγραφή της μέχρι τότε ακαδημαϊκής και εξω-ακαδημαϊκής βρετανικής ιστορικής παραγωγής για την ελληνική αλλά και γενικότερα για την ευρωπαϊκή αντίσταση και τον ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας σε αυτήν. Η κεντρική διαπίστωσή του συνίστατο στο γεγονός ότι υπήρχε επιτακτική ανάγκη η ιστορία αυτή να αξιολογηθεί και να αποκτήσει πλέον την «αληθινή» της διάσταση στο ιστορικό πλαίσιο του πολέμου, μέσω της επεξεργασίας της από επαγγελματίες ιστορικούς, στο μέτρο που μέχρι τότε, όπως υποστήριζε, είτε είχε μεγαλοποιηθεί αποκτώντας μια διάσταση που δεν της αναλογούσε, είτε είχε αγνοηθεί πλήρως. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε:

Η τα κινήματα Αντιστάσεως έχουν μίαν κάποιαν σημασία, οπότε επιβάλλεται να ερευνηθούν κατά βάθος όπως και κάθε άλλη πτυχή του πολέμου, ή ήσαν ασήμαντα, οπότε άπαξ δια παντός θα πρέπει ν' αποκλειστούν δια την επιστημονικὴν ἔρευνα. Καθόσον αφορά την βρετανικὴν πολεμικὴν Ἱστορίαν δεν συνέβη οὔτε το ἓνα οὔτε το ἄλλο.³²⁷

Η έλλειψη σημαντικών επιστημονικών μελετών για την Αντίσταση προκαλούσε, κατά τον Woodhouse, σοβαρές στρεβλώσεις ή μυθοποίηση του φαινομένου. Το παράδειγμα που χρησιμοποίησε, μάλιστα, στη διάλεξη και μετέπειτα άρθρο, ήταν «εκ πείρας» και έμοιαζε, αρχικά, αρκετά αυτοκριτικό: Το 1947 σε έκθεσή του σχετικά με τις ζημιές και τις απώλειες των γερμανικών στρατευμάτων από το κίνημα αντίστασης στην Ελλάδα, ο Woodhouse συγκέντρωσε στοιχεία «από πενήντα ή και περισσότερας διαφόρου υφής ανταρτικής ομάδας, αι οποίαι ἔδρων εις διάφορα σημεία της Ελλάδας». Οι αριθμοί που του δόθηκαν ήταν κι αυτοί που αποτυπώθηκαν στην έκθεση, αφού όπως υποστήριζε, ήταν αδύνατον να τους ελέγξει εκείνη την εποχή. Παρόλο που αργότερα, μετά από προσεκτική παρατήρηση και «ωριμότερη σκέψη», ο βρετανός παράγοντας συμπέρανε ότι οι αριθμοί αυτοί που είχαν δοθεί «υπό την επήρειαν της μάχης» ήταν «υπερβολικά πλούσιοι», το γεγονός ότι περιλαμβάνονταν στην έκθεση ως κατάλογοι προκάλεσε την απροβλημάτιστη αναπαραγωγή τους σε άλλες σχετικές εργασίες, όπως αυτή του Eddie Myers το 1955³²⁸,

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 139. Μετάφραση: «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *ό.π.*, σ. 8.

³²⁸ Βλ. E.C.W. Myers, *The Greek Entanglement*, Λονδίνο, Cassell, 1955, σ. 270. Ο ταξίαρχος Myers (1906-1997) υπήρξε ο πρώτος αρχηγός της SOE στην Ελλάδα. Το Foreign Office τον αντικατέστησε με τον, μέχρι τότε υπαρχηγό του, C.M. Woodhouse στα τέλη του 1943, αφού κατηγορήθηκε για ενοϊκή αντιμετώπιση προς το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μετά από αναφορές που είχε αποστείλει προς το Λονδίνο με τις οποίες προειδοποιούσε για τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου σε περίπτωση που η κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής δεν περιλάμβανε εκπροσώπους των αντάρτικων οργανώσεων, καθώς και σε περίπτωση που δεν υπήρχε δημόσια τοποθέτηση η οποία θα ανακοίνωνε ότι η επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β' στην Ελλάδα θα πραγματοποιούνταν μόνο μετά από ελεύθερο δημοψήφισμα. Βλ. ενδεικτικά, «Brigadier E.C.W. Myers, CBE, DSO, (Obituary *The Times* December 10, 1997)», στο Michael Tillotson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 125-128.

αλλά ακόμα και στον έκτο τόμο του *Grand Strategy*, μέρους της επίσημης «βρετανικής πολεμικής ιστορίας», ένα χρόνο αργότερα³²⁹. «Η Ιστορία», κατέληγε ο Woodhouse, «επαναλαμβάνεται· οι ιστορικοί αντιγράφουν αλλήλους».

Τα προβλήματα αυτά οφείλονταν εν μέρει στην απουσία επιστημονικών μελετών από την πλευρά της βρετανικής ιστοριογραφίας. Οι λόγοι γι' αυτήν την απουσία ήταν, κατά τον συγγραφέα, πολλοί: καταρχάς, η μικρή απόσταση από τα γεγονότα, καθώς και το γεγονός ότι σε αντίθεση με άλλες χώρες όπως η Γαλλία, η Νορβηγία ή η Γιουγκοσλαβία, η Μεγάλη Βρετανία δεν γνώρισε κίνημα αντίστασης με την ίδια μορφή στο εσωτερικό της. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η αντίσταση ήταν το κυριότερο ή το μόνο «κεφάλαιο των πολεμικών προσπαθειών» τους, ενώ για τους Βρετανούς δεν αποτελούσε παρά ένα «πολλοστημόριο» της στρατιωτικής τους συμβολής στον πόλεμο εναντίον του Άξονα. Για τον λόγο αυτό, το ενδιαφέρον των βρετανών ιστορικών ήταν φυσικό να στρέφεται κυρίως στις μεγάλες πολεμικές επιχειρήσεις και στα κεντρικά μέτωπα του πολέμου.

Επιπλέον, ένας μεγάλος όγκος επίσημων εγγράφων και αρχειακού υλικού της περιόδου παρέμενε μη προσβάσιμο για τους ερευνητές. Το γεγονός αυτό, εκτός απ' τη χρονική εγγύτητα, είχε, επίσης, σχέση με τις εσωτερικές αντιθέσεις του βρετανικού κρατικού μηχανισμού και κυρίως των υπηρεσιών που εμπλέκονταν στις βρετανικές αποστολές κατά τον πόλεμο³³⁰. Οι αντιθέσεις αυτές, πολιτικής και οικονομικής φύσης, καθιστούσαν δυσχερή την έρευνα των ιστορικών στο μέτρο που τροφοδοτούσαν έντονους ανταγωνισμούς στην πολιτική σκηνή της χώρας, παρά το γεγονός ότι η SOE πλέον δεν υφίστατο. Ο συγγραφέας ανέφερε και παραδείγματα όσον αφορά τις διαφορετικές οπτικές στο εσωτερικό της κυβέρνησης, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα είτε οι μυστικές αποστολές των Βρετανών να λαμβάνουν πολλές φορές αντιφατικές εντολές είτε οι οδηγίες που έφταναν από το Λονδίνο να μην ανταποκρίνονται στις πραγματικότητες της κάθε χώρας. Όσον αφορά την Ελλάδα, ο Woodhouse αναφερόταν με γλαφυρό τρόπο στην βρετανική στρατηγική ανοιχτής στήριξης της επανόδου του βασιλιά Γεωργίου Β' μετά τον πόλεμο και άσκησης πίεσης προς τις αντιστασιακές οργανώσεις σ' αυτήν την κατεύθυνση,

³²⁹ Βλ. John Erman (επιμ.), *Grand Strategy, Volume VI, October 1944-August 1945*, Λονδίνο, HMSO, 1956, σ. 45.

³³⁰ Ο συγγραφέας αναφερόταν κυρίως στις διαφορετικές οπτικές και τις αντιπαραθέσεις της SOE και της Intelligence Service, καθώς και σε αυτές του Υπουργείου Εξωτερικών με το υπουργείο που ήταν υπεύθυνο για την οικονομική διεξαγωγή του πολέμου. Άλλωστε, τον πόλεμο διεξήγαγε μια κυβέρνηση συνεργασίας Συντηρητικών και Εργατικών, γεγονός που καθιστούσε τις αντιθέσεις αυτές ακόμα πιο έντονες. Βλ. C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 140-141 και «Ο Γούντχαουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 2 Νοεμβρίου 1958, σ. 8.

παρόλο που η συντριπτική πλειοψηφία των οργανώσεων διέπονταν από αντιμοναρχικά αισθήματα:

Μία τοιούτη εντολή που έφθασε ενώ είχαν διαμορφωθεί στην Ελλάδα συγκεκριμένα πολιτικά συνθήκαι το 1943, θα μπορούσε να παραλληλισθή προς οδηγίας του Λονδίνου στον εν Μόσχα Βρεταννόν πρεσβευτήν οσάκις συναντά τον Στάλιν να του υπενθυμίξη την αφοσίωσι της βρεταννικής κυβερνήσεως έναντι της οικογενείας των Ρωμανόφ. Τούτο αποκαλύπτει έναν επιπλέον λόγον δια τον οποίον οι Βρεταννοί ιστορικοί δεν διερεύνησαν διεξοδικώς το θέμα της Αντιστάσεως: η ιστορία των κινημάτων Αντιστάσεως είναι τόσον πολιτικής όσον και στρατιωτικής φύσεως και η έρευνά της εν τω πλαισίω της επισήμου πολεμικής ιστορίας θα επεξέτεινε τον όγκον της τελευταίας σε υπερβολικό βαθμό.³³¹

Τέλος, ο συγγραφέας, επεσήμανε πως η Αντίσταση ήταν αντιδημοφιλές θέμα για τους ιστορικούς, για τον λόγο ότι σε πολλές περιπτώσεις είχε δυσφημισθεί από την μετέπειτα δράση της αριστερής πτέρυγας της –με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Ελλάδα και το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου– καθώς και εξαιτίας του ότι τα αντάρτικα κινήματα του πολέμου παρουσίαζαν μεγάλες ομοιότητες με εκείνα που δρούσαν στις αποικίες εναντίον των βρετανικών αποικιακών δυνάμεων (βλ. παρακάτω).

Στη συνέχεια, ο Woodhouse ανέλυε τις προϋποθέσεις για μια διεξοδική μελέτη της ελληνικής περίπτωσης, φιλοδοξώντας να συμβάλλει σε αυτήν μέσα από μια χαρτογράφηση των αντιστασιακών οργανώσεων, των σημαντικότερων στρατιωτικών επιτευγμάτων τους καθώς και των εσωτερικών συγκρούσεων, των ισορροπιών και του ρόλου της βρετανικής αποστολής σε αυτές. Ως προς το περιεχόμενο της αντίστασης στην Ελλάδα, σημείωνε ότι αυτό συνίστατο κυρίως σε ένοπλες επιθέσεις στην ύπαιθρο, ενώ στις μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, αντίσταση σήμαινε «συγκέντρωσιν πληροφοριών, βοήθειαν προς συμμάχους αιχμαλώτους, ολίγον σαμποτάζ, ολίγην παθητικήν αντίστασιν –κυρίως εναντίον της πολιτικής επιστρατεύσεως– και πολιτικήν δράσιν συμπεριλαμβανομένου του συνδέσμου και των επαφών με τας εθνικάς δυνάμεις που ηγωνίζοντο στα βουνά»³³².

Στις αντιστασιακές οργανώσεις που ανέφερε περιλαμβάνονταν ο ΕΛΑΣ, «ένας κομμουνιστικός σχηματισμός, ονομαστικώς ελεγχόμενος από μίαν σύμπραξιν όλων των δημοκρατικών κομμάτων και συνδεδεμένος με μίαν πολιτικήν οργάνωσιν, το ΕΑΜ», ο ΕΔΕΣ, και ένας μεγάλος αριθμός μικρότερων ομάδων από τις οποίες «δικαιούνται μόνον

³³¹ Στο ίδιο.

³³² C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 143 και «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 4 Νοεμβρίου 1958, σ. 4.

δύο ν' αναφερθούν»: ο Εθνικός Σύνδεσμος του στρατηγού Στέφανου Σαράφη και το Σύνταγμα 5/42 του συνταγματάρχη Δημήτρη Ψαρρού, ομάδα συνδεδεμένη με μια πολιτική οργάνωση, την Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ), της οποίας «η εξέχουσα προσωπικότης ήτο ο Γεώργιος Καρτάλης». Ο Woodhouse συνέχιζε αναλύοντας τη φύση, τη δράση, καθώς και την εξέλιξη των παραπάνω οργανώσεων (όπως π.χ. την σύλληψη και προσχώρηση του Στέφανου Σαράφη στον ΕΛΑΣ), δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα αντιμοναρχικά αισθήματα που είχαν στο σύνολό τους, τουλάχιστον όσες εξ αυτών δρούσαν στην ύπαιθρο, αλλά και στις πλειοψηφία τους –παρότι εκεί το σκηνικό σ' ένα βαθμό διέφερε– όσον αφορά τις μικρότερες ομάδες των μεγάλων πόλεων:

Αν και σε διάφορους χρονικές περιόδους έδρασαν στα βουνά, στο περιθώριον, πολλαί μικραί οργανώσεις και άτομα, δεν υπήρξε μεταξύ αυτών στην πραγματικότητα κανείς μοναρχικός ή έστω οπαδός της Δεξιάς. Και κανείς των τελικώς δεν επέζησε του τέλους της γερμανικής κατοχής. (...) ...οι άνθρωποι στην Αθήνα ως σύνολον ήσαν γενικώς ολιγότερον επαναστατικοί από εκείνους των βουνών. Εξ άλλου ένας σοβαρός αριθμός συντηρητικής νοοτροπίας ατόμων στην Αθήνα μετείχε σε ολιγότερον εμφανείς και όχι τόσο καλώς οργανωμένας πράξεις, όπως επί παραδείγματι η παροχή βοήθειας προς συμμάχους αιχμαλώτους ν' αποδράσουν.³³³

Η συνέχεια του άρθρου αφορούσε τα σημαντικότερα στρατιωτικά επιτεύγματα της ελληνικής αντίστασης, τα οποία, πέρα από μια ιδιαίτερη μνεία στην επιχείρηση της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου και του τρόπου με τον οποίον οργανώθηκε, κατά τον συγγραφέα περιορίζονταν κυρίως σε δύο: στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά των Γερμανών το καλοκαίρι του 1943, οι οποίες «είχαν προσλάβει χαρακτήρα εξαπατήσεως» ώστε να διατηρηθεί απόλυτη μυστικότητα στις συμμαχικές αποβάσεις στην Ιταλία, καθώς και σε αυτές του φθινοπώρου του 1944 κατά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα. Με βάση τα παραπάνω, το συμπέρασμά του ήταν ότι η στρατιωτική σημασία της ελληνικής αντίστασης στο συνολικό πλαίσιο του πολέμου ήταν πολύ μικρή, με τη διατύπωση περί «αποστήματος» να είναι αυτή που θα προκαλούσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις.

Αντίθετα, ωστόσο, όπως τόνιζε ο Woodhouse, η πολιτική πτυχή των γεγονότων ήταν εκείνη η οποία διαμόρφωσε το μεταπολεμικό σκηνικό στο ελληνικό κράτος (και σε ένα βαθμό στη νοτιοανατολική Ευρώπη) και είχε κατ' εξακολούθηση υποτιμηθεί. Το

³³³ Στο ίδιο.

τελευταίο μέρος του άρθρου ήταν αφιερωμένο σε μια εκτενή παρουσίαση του συσχετισμού δυνάμεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής, καθώς και των κινήσεων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και των Βρετανών στη σκακιέρα, με έναν τελικό στόχο: την επικράτηση μετά την αποχώρηση των Γερμανών όσον αφορά στην προώθηση των επιδιώξεων της κάθε πλευράς και τον έλεγχο της εξουσίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρέμβαση της βρετανικής αποστολής, της οποίας τότε ηγείτο ο συγγραφέας, αποδείχθηκε καθοριστική, αφού, παρά το γεγονός ότι αποτελούσε ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα με βάση τη διαμορφωμένη κατάσταση, κατόρθωσε να αποτρέψει τελικά το ΕΑΜ από το να μονοπωλήσει κατά τη διάρκεια του πολέμου και να καταλάβει την εξουσία αμέσως μετά. Αποτέλεσε, έτσι, τον καθοριστικό παράγοντα ο οποίος δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να παραμείνει η Ελλάδα στον «ελεύθερο κόσμο» με ότι αυτό συνεπαγόταν για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ιστορίας. Τέλος καλό, όλα καλά, κατά τον συγγραφέα; Όχι ακριβώς: επρόκειτο για μια πύρρειο νίκη, η οποία προϋπέθετε συνεχή εγρήγορση όσον αφορά την ελληνική υπόθεση:

Η νόμιμος συνταγματική κυβέρνηση εσχηματίσθη το 1945 και το 1946, μετά από ένα συντριπτικώς υπέρ αυτού αποφανθέν λαϊκόν Δημοψήφισμα επέστρεψε στη χώραν του ο Βασιλεύς της Ελλάδος. Αλλ' η απειλή δεν είχαν ακόμη παρέλθει. Το 1947 συνετάραζαν οι κομμουνισταί την χώραν με ένα νέον εμφύλιον πόλεμον, ο οποίος ετερματίσθη υπέρ του Κράτους το 1949 μόνον με αδιάκοπον μόχθον και άφθονον αμερικανικόν βοήθειαν. Ακόμη και σήμερον η Ελλάς στερείται ασφαλείας και σταθερότητος και ο κομμουνισμός δεν έχει εκλείψει.³³⁴

Επιπλέον, ο Woodhouse απαντούσε με κατηγορηματικό τρόπο και σε όσους (Έλληνες και Βρετανούς) υποστήριζαν πως η βρετανική ενίσχυση των αντάρτικων κινημάτων ήταν αυτή που έδωσε ώθηση στους έλληνες κομμουνιστές και ευθυνόταν για τα Δεκεμβριανά του 1944 καθώς και για τον εμφύλιο πόλεμο:

Όσοι λέγον τούτο βασίζονται στη γνώμη, ότι η βρετανική υποστήριξις προς τον ΕΛΑΣ υπήρξε το μόνον αίτιον της δυνάμεώς του, που του επέτρεψε να θέση εκποδών πολλούς από τους αντιπάλους τους. Πιστεύω ότι η αναγνώρισις των συνεπειών είναι ορθή, αλλά η αιτία που τας προκάλεσε αντιμετωπίζεται με εσφαλμένην προοπτικήν. Εάν πλησίον της ελληνικής Αντιστάσεως δεν υπήρχε βρετανική στρατιωτική αποστολή, πράγματι δεν θα εξεδηλούτο η

³³⁴ C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 149 και «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 6 Νοεμβρίου 1958, σ. 4.

στάσις του Δεκεμβρίου 1944 και δεν θα επηκολούθη αργότερον ο εμφύλιος πόλεμος, διότι απλούστατα οι κομμουνισταί δεν θα είχαν ανάγκη να προσφύγουν στα έσχατα αυτά μέσα: θα είχαν ήδη καταλάβει την Αρχήν το 1943.³³⁵

Η διάλεξη κατέληγε τονίζοντας το συμπεράσματα ότι η ελληνική αντίσταση δεν είχε θέση στη στρατιωτική ιστορία της Μεγάλης Βρετανίας· αποτελούσε, ωστόσο, ένα σημαντικό κεφάλαιο στην πολιτική ιστορία των πολεμικών χρόνων και της μεταπολεμικής περιόδου, που έπρεπε να διερευνηθεί αντικειμενικά, κριτικά και σε βάθος, παρά το γεγονός ότι όπως σε όλα τα σύγχρονα ιστορικά θέματα «γεννώνται σκέψεις και επιφυλάξεις ως προς τον τρόπον της αντιμετώπισεώς» τους³³⁶.

3.3 Αποαποικιοποίηση και παρελθόν: το Κυπριακό ως Εθνική Αντίσταση

Ένα από τα βασικά στοιχεία της διάλεξης ήταν το γεγονός ότι, πέραν του πρόσφατου παρελθόντος, αφορούσε ρητά μια πολιτική διαμάχη της συγχρονίας: ο Woodhouse φαίνεται να συμμετέχει, υπερασπιζόμενος την βρετανική τακτική κατά τον πόλεμο και ιδιαίτερα τη SOE, σε μια συζήτηση που είχε ανοίξει στην Αγγλία, κυρίως από στρατιωτικούς και πολιτικούς αναλυτές, οι οποίοι υποστήριζαν πως η στρατηγική της ενίσχυσης των ευρωπαϊκών αντάρτικων κινημάτων κατά των δυνάμεων του Άξονα (καθώς και των αντίστοιχων στην Άπω Ανατολή) υπήρξε λανθασμένη, αφού ευθυνόταν για τη δημιουργία μιας πρακτικής, η οποία στράφηκε τελικά εναντίον της αυτοκρατορίας μέσω των αντι-αποικιακών κινημάτων. Σφοδρή κριτική στη βρετανική πολιτική και συγκεκριμένα στη SOE την εποχή εκείνη, στο κλίμα μάλιστα του Ψυχρού Πολέμου που βρισκόταν σε μεγάλη ένταση, έκανε ο «Νέστορας» της βρετανικής στρατηγικής ανάλυσης, Basil Liddel Hart³³⁷, ο οποίος καταδίκασε την υποστήριξη των Βρετανών στα

³³⁵ Στο ίδιο.

³³⁶ Βλ. επίσης σχετικά, το υποκεφάλαιο 1.4 στην παρούσα διατριβή.

³³⁷ Πέραν των αναφορών του ίδιου του Woodhouse, ο Κ. Πυρομάγλου έγραφε χαρακτηριστικά στην απάντησή του: «Ο κ. Γουντχάουζ δεν κάμνει τίποτε άλλο παρά να συμμορφώνεται με την γενική αντίληψη που επεκράτησε μετά τον πόλεμο, για όλες τις Αντιστάσεις των Δυτικοευρωπαϊκών Χωρών και την οποία αντίληψη και χαρακτηρισμό πρώτος διετύπωσεν ο Αγγλος πολεμικός κριτικός Liddel Hart. Η αντίληψις αυτή συνοψίζεται σε τούτο: Η βρετανική Κυβέρνησις διέπραξε βασικό λάθος να ενισχύση ή να οργανώση κινήματα αντιστάσεως στις διάφορες χώρες που κατέλαβεν ο Άξων, γιατί τα κινήματα αυτά πέρα από την πολεμική συμβολή διεμόρφωσαν και πολιτικά ρεύματα, αντίθετα προς τις μεταπολεμικές επιδιώξεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας». Βλ. Κομνηνός Πυρομάγλου, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν. Απάντησις του κ. Κ. Πυρομάγλου», *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1958, σ. 1. Παρά το γεγονός ότι ο Woodhouse φαίνεται ουσιαστικά να υποστηρίζει το αντίθετο από αυτό που του καταλόγιζε ο Πυρομάγλου, επιχειρώντας να δικαιώσει τον ρόλο της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα, το σχόλιο του τελευταίου έχει ενδιαφέρον στο μέτρο που αναφέρεται στη σχετική συζήτηση στη Μ. Βρετανία. Ο Liddel Hart, υπήρξε ένας

«ριζοσπαστικά και επαναστατικά» αντιστασιακά κινήματα τόσο ως στρατηγικά λανθασμένη και τακτικά αναποτελεσματική, όσο και ως ανήθικη: μια στρατηγική που είχε βλαβερή επίδραση στις νεότερες γενιές στο μέτρο που τους «δίδασκε να αφηφούν την εξουσία και να σπάνε τους κανόνες της αστικής ηθικής»³³⁸. Ο Hart, ασφαλώς, δεν ήταν ο μόνος πολέμιος της SOE στη Βρετανία. Πολλοί αναλυτές αλλά και στελέχη του κρατικού μηχανισμού συνεχίζοντας και εσωτερικές συγκρούσεις της διάρκειας του πολέμου, διαμόρφωσαν μια εικόνα της μυστικής οργάνωσης ως ανεύθυνης, ερασιτεχνικής και ανεξέλεγκτης η οποία έβλαψε με την τακτική της τα συμφέροντα της Μεγάλης Βρετανίας και συνέχιζε να τα βλάπτει παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε πια³³⁹.

Τα σημαντικότερα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνταν την περίοδο εκείνη ήταν αυτά της Μαλαισίας, της Κένυας και, βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση, της Κύπρου. Σε μια περίοδο μεγάλης έντασης του Κυπριακού, ο Woodhouse άμεσα εμπλεκόμενος ως γενικός διευθυντής του Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων, γνώστης των ελληνικών πραγμάτων και εμπλεκόμενος με την πολιτική, συγκρότησε ένα αφήγημα, το οποίο συνομιλούσε με δύο πραγματικότητες της διεθνούς συγκυρίας, τοποθετώντας τις σε διαρκή ένταση μεταξύ τους: τον Ψυχρό Πόλεμο και την πολιτική της βρετανικής αυτοκρατορίας σε σχέση με τις αποικίες και τα κινήματα που είχαν ξεσπάσει εναντίον της.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, όπως αναφέρθηκε, μια «σοβαρή επιστημονική έρευνα» για την ιστορία της ελληνικής αντίστασης, «πιστή στην αλήθεια», θα τοποθετούσε το φαινόμενο στην πραγματική του διάσταση και θα αποδείκνυε ότι η βρετανική πολιτική στην περιοχή επίδρασε θετικά, ως προς την αποτροπή της ένταξης της Ελλάδας στο σοβιετικό μπλοκ, γεγονός που θα έθετε τελείως διαφορετικούς όρους στην παρούσα διεθνή συγκυρία. Επιπλέον, επισήμανε διαρκώς τις διαφορές του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης με αυτού της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Ανταρτών (ΕΟΚΑ) –με βασική

εκ των σημαντικότερων βρετανών ιστορικών της στρατιωτικής ιστορίας και θεωρητικών του πολέμου, με πλούσιο συγγραφικό έργο από την περίοδο του μεσοπολέμου και μετά. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 εξέδωσε πολλά βιβλία σχετικά με τα μέσα και τις πολεμικές τακτικές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και τις μεταπολεμικές εξελίξεις στον στρατιωτικό και γεωπολιτικό τομέα, ενώ είχε συστηματική αρθρογραφία στον Τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά, Liddell Hart, *The other side of the hill*, Λονδίνο, Cassell and Co, 1949 και 1951· *Defense of the West*, Λονδίνο, Cassell and Co, 1950· Liddell Hart (επιμ.), *The Rommel Papers*, Λονδίνο, Collins, 1953· Liddell Hart (επιμ.), *The Soviet Army*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1956· Liddell Hart, *Deterrent or defence*, Λονδίνο, Stevens and Sons, 1960. Για ένα πλήρες βιογραφικό, εργογραφία, και πλήρη κατάλογο του αρχείου του βρετανού ιστορικού βλ. «Liddell Hart, Capt Sir Basil Henry (1895-1970)», Liddell Hart Military Archives, King's College London, <http://www.kingscollections.org/catalogues/lhcm/a/collection/li30-001/> (ανάκτηση: 1/4/2019).

³³⁸ Basil Liddell Hart, *Defense of the West*, ό.π., σ. 53-57.

³³⁹ David Stafford, *Britain and European Resistance, 1940–1945. A survey of the Special Operations Executive, with Documents*, Λονδίνο, The Macmillan Press LTD, 1980, σ. 4-5.

διαφορά το γεγονός ότι η Αντίσταση στην Κατοχή διεξήχθη κυρίως στην ύπαιθρο, ενώ οι συγκρούσεις στην Κύπρο αποτελούσαν ενός είδους αντάρτικο πόλης– και διέψευδε κατηγορηματικά συγκεκριμένες αιτιάσεις, όπως για παράδειγμα ότι ο αρχηγός του, Γεώργιος Γρίβας, υπήρξε επικεφαλής αντιστασιακής οργάνωσης που συνεργάστηκε με τη βρετανική αποστολή κατά την Κατοχή:

Η Αντίστασις στην Ελλάδα συνίστατο κυρίως σε ενόπλους επιθέσεις στις ορεινάς περιοχάς, απομεμακρυσμένας των κυριώτερων πόλεων (...). Τοιουτοτρόπως υπάρχει βασική διαφορά μεταξύ του χαρακτήρος της ελληνικής Αντιστάσεως των ετών 1941 μέχρι του 1944 και της εθνικής ελληνικής εξεγέρσεως στην Κύπρο των ετών 1955 μέχρι 1957, όπου αι συγκρούσεις και αι αιματηραί ταραχαί διεξήχθησαν ως επί το πολύ στις πόλεις ή πλησίον των πόλεων. (...) Μία άλλη οργάνωσις, η οποία ενδείκνυται ν' αναφερθή, επειδή αργότερα επροκάλεσε συζητήσεις περί αυτήν, ήταν εκείνη του συνταγματάρχου Γρίβα, του μετέπειτα αρχηγού της εθνικής Αντιστάσεως στην Κύπρο. Η οργάνωσις του κατά την πολεμικής περιόδον ονομάζετο Χι. Καθόσον γνωρίζω, δεν είχε καμμίαν συμμετοχήν στην Αντίστασι, αλλά εκράτει σ' εφεδρεία τας δυνάμεις της δια να επιτεθή κατά των κομμουνιστών μετά τον πόλεμον.³⁴⁰

Το Κυπριακό αποτέλεσε κεντρικό θέμα και στις απαντήσεις, άλλωστε την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε δεν απουσίαζε ούτε μία μέρα από τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στο εισαγωγικό σημείωμα της *Ελευθερίας*, στην δημοσίευση της απαντητικής επιστολής του Χρ. Ζαλοκώστα:

Θα ηθέλαμεν να προσθέσωμεν εις όσα λέγει [Ο Ζαλοκώστας] ότι, παρά την κακομεταχείρισιν την οποίαν υπέστη από τους Άγγλους, η ελληνική Αντίστασις παρέσχε σημαντικωτάτην συμβολήν εις τον συμμαχικόν αγώνα, αναγνωρισθείσαν από κορυφαίους Άγγλους, Αμερικανούς, Ρώσους και Γερμανούς –ακόμη και από τον ίδιον τον Γουντχάουζ μέχρις εσχάτων, προτού θυσιάση την αλήθειαν εις το αποικιοκρατικόν πείσμα του.³⁴¹

Στο περιεχόμενο των επιστολών μπορούμε να διακρίνουμε δύο τάσεις: η μία που εκφράστηκε κυρίως από τον Ζαλοκώστα, τον Χούτα και τον Μυριδάκη κατηγορούσε την πολιτική της Βρετανίας κατά την πόλεμο, και τον ίδιο τον Woodhouse, πως με την ανοχή και την ενίσχυση που πρόσφερε στον ΕΛΑΣ προκάλεσε την κυριαρχία των κομμουνιστών στη διάρκεια της Κατοχής και τον εμφύλιο πόλεμο στη συνέχεια. Η δεύτερη που

³⁴⁰ C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 144 και «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 4 Νοεμβρίου 1958, σ. 4.

³⁴¹ Χρήστος Ζαλοκώστας, «Οι Άγγλοι και η ελληνική Αντίστασις: Ο Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν. Απάντησις του κ. Χρ. Π. Ζαλοκώστα», *Ελευθερία*, 12 Νοεμβρίου 1958, σ. 1.

αποτυπωνόταν με διαφορετικές αποχρώσεις στις επιστολές όλων των υπολοίπων, υποστήριζε πως η πολιτική της Βρετανίας ήταν αυτή που υπονόμει τον πανεθνικό χαρακτήρα της Αντίστασης, οδηγώντας στην εθνική διαίρεση. Το ενοποιητικό στοιχείο ήταν ακριβώς η θέση όλων των συμμετεχόντων απέναντι στην βρετανική πολιτική στην Κύπρο και η αντιμετώπιση της ομιλίας του Woodhouse μέσα απ' αυτήν την οπτική. Ο Woodhouse είχε επισημάνει αυτό το γεγονός, με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, στη διάλεξή του:

*Τους Έλληνας ενώνει τώρα μεταξύ των ίσως μόνον η διαφορά των με την Μεγάλη Βρετανία και την Τουρκία επί του Κυπριακού, ακριβώς όπως και ο αραβικός κόσμος θα ενωθή ένεκα της υπάρξεως του Ισραήλ.*³⁴²

Έτσι, με βάση και την σύγχρονη διαμάχη, στην ιστορική αντίληψη για τον πόλεμο φαινόταν να διαμορφώνεται στην Ελλάδα ένας έντονος «αντι-βρετανισμός». Ο Δ. Δημητριάδης έγραφε χαρακτηριστικά στην επιστολή του:

*...είναι λυπηρό γιατί δεν μας συνδέει έστω μια λωρίδα γης με την Κύπρο για να θυμίζαμε ακόμα μια φορά εις τον κ. Γουντχάουζ την Εθνική μας Αντίσταση χωρίς αγγλικές αποστολές που ήσαν απλώς τότε φορείς του αξιώματος της γηραιάς Αλβιόνας, διαίρει και βασιλεύει.*³⁴³

Σε αυτό το πλαίσιο η βρετανική αποστολή λειτουργούσε ως ο κατεξοχήν «άλλος», που έπαιρνε τη θέση του αμέσως μετά τον κατακτητή και τους συνεργάτες του και συνήθως πάνω από τον εσωτερικό εχθρό (τους κομμουνιστές ή τις αντι-κομμουνιστικές δυνάμεις αντίστοιχα). Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα που υπήρξε ισχυρό και την δεκαετία του 1960 αποτελεί συγχρόνως και ένα ερώτημα όσον αφορά το εύρος και τη λειτουργία του ως ενοποιητικό στοιχείο ανάμεσα στις διαφορετικές οπτικές για την ιστορία του πολέμου: Κατά πόσο δηλαδή η αριστερή αντίθεση προς τη Μεγάλη Βρετανία από τα χρόνια της Κατοχής και της απελευθέρωσης βρήκε κοινό τόπο με τις αντιθέσεις που δημιούργησε το Κυπριακό, σε βαθμό ώστε να συγκροτήσει μια κοινή αντίληψη για τον ρόλο της βρετανικής αποστολής στην ελληνική περίπτωση.

Επιπλέον, μέσα από τις επιστολές με αναφορά στο Κυπριακό φαίνεται να συγκροτείται και μια νέα εθνική αντιστασιακή γενεαλογία. Οι «αγωνιστές της Κύπρου»,

³⁴² C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 149 και «Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 6 Νοεμβρίου 1958, σ. 4.

³⁴³ Δημήτριος Δημητριάδης, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 20 Νοεμβρίου 1958, σ. 5.

αποτελούσαν τους διαδόχους των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης σε μια αντιστασιακή παράδοση που έφτανε μέχρι την Επανάσταση του 1821:

Εκείνος, στην προσπάθειά του να πλήξη ηθικά τον υπέροχο αγώνα του Κυπριακού λαού, φροντίζει, με παραπονημένα στοιχεία να εμφανίση τον αγώνα μας “μειωμένης στρατιωτικής αξίας και σημασίας”, σαν αγώνα πολιτικής επικρατήσεως των διαφόρων κομμάτων (...) η Εθνική Αντίσταση (...) όσο κι αν θέλη ο κ. Γουντχάουζ να την εμφανίξη ως μικράς σημασίας, είναι η μεγαλειωδέστερα επίδειξις ψυχικού σθένους του λαού μας, η συγκινητικότερη, μετά το 1821 εθνική εποποιΐα γραμμένη με το αίμα χιλιάδων Ελλήνων και σφραγισμένη με την απεραντωνσύνη των κατεστραμμένων χωριών μας.³⁴⁴

Ακόμη κι ο ίδιος ο Wodhouse στη συνέντευξή του στην *Ελευθερία*, όπου επιχειρούσε να αμβλύνει τις εντυπώσεις που είχαν δημιουργηθεί, απαντώντας στις επικρίσεις υιοθετούσε, έστω διστακτικά, την οπτική αυτή συγκρίνοντας ευθέως του αντιστασιακούς με τους επαναστάτες του '21:

Και προσθέτει, με κάποιον σκεπτικισμό ο συνομιλητής μας, πως εκείνοι οι πρώτοι αντάρτες [Ο Βελουχιώτης, ο Ζέρβας και όσοι συμμετείχαν στην επιχείρηση του Γοργοποτάμου] του έκαναν την ίδια εντύπωση, που θα του έκαναν οι Κλέφτες του Εικοσιένα. Δεν φοβόντουσαν –λέει– την περιπέτεια και πίστευαν στον αγώνα.³⁴⁵

3.4 Οι «νέοι φίλοι» της Μ. Βρετανίας, ο ιμπεριαλισμός και η εθνική μοναξιά

Όσο για το ύψος των απωλειών του εχθρού, τις οποίες αναβιβάζει ο κ. Γουντχάουζ σε «μερικές δωδεκάδες» νομίζω ότι πρόκειται σε προσωπική φιλοφρόνηση εις τους νέους φίλους της Μεγ. Βρετανίας, για τους οποίους άλλωστε και έγινε στο Μόναχο η διάλεξις.³⁴⁶

Εκτός από τον Κ. Πυρομάγλου, στον οποίον ανήκει το παραπάνω απόσπασμα, στις περισσότερες από τις απαντητικές επιστολές στηλιτευόταν το γεγονός ότι η διάλεξη είχε πραγματοποιηθεί στο Μόναχο σε γερμανικό κοινό, στο οποίο μάλιστα υπήρχαν και βετεράνοι στρατιωτικοί που είχαν συμμετάσχει στη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Ο

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 1.

³⁴⁵ «Ο κ. Γουντχάουζ ομιλεί δια την Αντίσταση. Διευκρινήσεις στην πολύκροτη διάλεξη του Μονάχου. Του απεσταλμένου μας κ. Σπ. Γιαννάτου», *Ελευθερία*, 17 Μαΐου 1959, σ. 7.

³⁴⁶ Κομνηνός Πυρομάγλου, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορική αλήθειαν. Απάντησις του κ. Κ. Πυρομάγλου», *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1958, σ. 11.

Μήτσος Δημητρίου μέσα από τις σελίδες της *Αυγής*, συμφωνούσε με τον Πυρομάγλου και πρόσθετε:

Δεν πρέπει πρώτα απ' όλα να ξεχνάμε ότι ο Γουντχάουζ δεν είναι ένα σκέτο άτομο. Είναι, αντίθετα, μία από τις φωνές (κι όχι η τελευταία) με τις οποίες ακούγεται η επίσημη βρεταννική σκέψη. Και καταλαβαίνουμε όλοι τι πάει να πει αυτό. Στις εκδηλώσεις της δραστηριότητας του Γουντχάουζ τίποτα δεν είναι τυχαίο και αμελέτητο. Έτσι, προκειμένου να γεφυρωθεί η απόσταση ανάμεσα στη στάση της Αγγλίας απέναντι της Γερμανίας στη διάρκεια του πολέμου και στις τωρινές επιδιώξεις της αγγλικής πολιτικής, ο Γουντχάουζ έπρεπε να πάει στο Μόναχο και, εκεί μιλώντας κατευθείαν για το θέμα που αποτελεί την πιο καίρια πηγή «πίκρας» για τους Γερμανούς милитарιστές ν' αρχίσει με μια «τοποθέτηση φιλοφροσύνης», όπως την αποκάλεσε ο κ. Πυρομάγλου.³⁴⁷

Στο πρόσωπο του Woodhouse, λοιπόν, κατοπτριζόταν η πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας, αλλά και των «Μεγάλων Δυνάμεων» ευρύτερα, η οποία ήταν, κατά πολλούς από τους επιστολογράφους, ψυχρή, διπρόσωπη, αδίστακτη και χρησιμοθηρική, βασισμένη στο στενό συμφέρον και όχι στο αίσθημα δικαίου:

Ο ελληνικός εκείνος Αγών, έγραφε ο Στ. Χούτας, με τους τόσους ηρωισμούς και τα ολοκαυτώματα υπέρ του ιδεώδους της Ελευθερίας του Κόσμου, ουδέποτε συνεκίνησε τον ψυχρόν αυτόν υπολογιστήν. Τον Αγώνα της Εθνικής Αντιστάσεως (...) ο Γουντχάουζ δεν τον έβλεπε παρά ως εν απλούν μέσο εξυπηρετήσεως των πολιτικών κυρίως σκοπών της Βρεταννικής Αυτοκρατορίας.³⁴⁸

Στο πλαίσιο αυτό, η μικρή Ελλάδα με τις μεγάλες θυσίες, ήταν διαχρονικά η αδικημένη από τα παιχνίδια των ισχυρών· ο «ομιλητής του Μονάχου», όπως υποτιμητικά χαρακτηριζόταν ο Γουντχάουζ σε πολλά σημεία των απαντήσεων³⁴⁹, δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να υπενθυμίζει στους Έλληνες την «εθνική μοναξιά» στην οποία ήταν καταδικασμένοι να ζουν και να αγωνίζονται, είτε επρόκειτο για την Κύπρο, είτε για τα χρόνια της Κατοχής, είτε ακόμη για παρελθούσες περιόδους της ελληνικής ιστορίας.

Μία διαφορετική (αν και όχι ακριβώς αντιθετική) οπτική σε σχέση με τα παραπάνω, εξέφραζε ο Δημητρίου. Η δική του απάντηση, επίσης κατέκρινε τόσο τον τόπο, όπως είδαμε, και τις προθέσεις της διάλεξης, όσο και το περιεχόμενό της, χαρακτηρίζοντας τους

³⁴⁷ Μ. Δημητρίου, «Ο Γουντχάουζ στο Μόναχο», *ό.π.*, σ. 5.

³⁴⁸ Στυλιανός Χούτας, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν. Απάντησις του κ. Στυλ. Χούτα», *Ελευθερία*, 13 Νοεμβρίου 1958, σ. 1.

³⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά, Δ. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 1, 5.

συλλογισμούς του Woodhouse «καινοφανή φιλοσόφηση» και το επιχείρημά του περί της στρατιωτικής σημασίας της Αντίστασης «καταγέλαστο» στο μέτρο που, κατά τον ίδιο, επιχειρούσε να αποτιμήσει μια σύνθετη πολεμική πραγματικότητα και τις συνέπειές της βασιζόμενος στα «μαθηματικά της πρώτης αριθμητικής πράξης». Ωστόσο, στο άρθρο του Δημητρίου η έμφαση δεν βρισκόταν στην έννοια του «ανθελληνισμού» (έναν επαναλαμβανόμενο όρο σε μεγάλο μέρος των επιστολών) ή στην αγνωμοσύνη των Συμμάχων έναντι του ελληνικού αγώνα, αλλά στον ιμπεριαλισμό και στη καταπίεση των λαών –ακόμη, ή και κυρίως, του ίδιου του βρετανικού λαού:

Εκτός από τη γερμανική κοινή γνώμη, στόχος του Γουντχάουζ είναι και η βρετανική και γενικότερα η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Από το Μόναχο επιχειρήθηκε, μ' έναν ακόμη τρόπο, η κατεργασία της σκέψης των λαών σύμφωνα με τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της βρετανικής και γενικότερα της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής, αποικιοκρατικής πολιτικής. Γιατί οι λαοί είναι «συναισθηματικότεροι» απ' ό,τι μπορεί να σηκώσει ο απαιτητικός «ρεαλισμός» της υψηλής πολιτικής και φυσικά πολύ τίμιοι για να χωνέψουν εύκολα τις αλλαγές προσωπείων στις οποίες προσφεύγουν κάθε τόσο, για σκοπούς ανομολόγητους, οι χθεσινοί ιππότες των «αγώνων της ελευθερίας».³⁵⁰

3.5 Ποιος κατέχει την ιστορική αλήθεια;

Ένα ακόμη στοιχείο που προκύπτει μέσα από τη διαμάχη έχει να κάνει με μια βασική έννοια που τη διαπερνά: αυτήν της «ιστορικής αλήθειας». Ποιος κατείχε την ιστορική αλήθεια και ποιος δικαιούνταν να μιλάει εξ ονόματός της. Κατά τον Woodhouse, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αυτοί ήταν μόνον ή κυρίως οι επαγγελματίες ιστορικοί:

...πέρασαν τόσα χρόνια ώστε να αξίζει τον κόπο να εξετάση κανείς την Ιστορία της Ελληνικής Αντιστάσεως με το ακριβές και διεξοδικό πνεύμα της Ιστορικής ερεύνης. Αυτό προσπάθησα να κάμω πρόσφατα σαν με προσκάλεσαν να μιλήσω σε ένα ακροατήριο που απετελείτο από ιστορικούς, οι οποίοι ενδιαφέροντο δια την ιστορίαν του Δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Γνωρίζω πολύ καλά πως είναι δύσκολο για οποιονδήποτε έχει λάβει μέρος στα ιστορικά γεγονότα να κρίνει με την ίδια αντικειμενικότητα που θα τα έκρινε ένας ιστορικός.³⁵¹

³⁵⁰ Μ. Δημητρίου, ό.π.

³⁵¹ «Ο κ. Γουντχάουζ ομιλεί δια την Αντίσταση. Διευκρινήσεις στην πολύκροτη διάλεξη του Μονάχου. Του απεσταλμένου μας κ. Σπ. Γιαννάτου», ό.π., σ. 7.

Αντίθετα, όπως επισήμαινε, μέχρι τότε, η ιστορία της Αντίστασης είχε αποτελέσει αντικείμενο από τη μία μεριά μαρτυριών και απομνημονευμάτων και από την άλλη του κινηματογράφου, της λογοτεχνίας και της τέχνης· το περιεχόμενό της, δηλαδή, όπως έγραφε «συνεκίνησε περισσότερον ανθρώπους, που ενδιαφέροντο κυρίως δια το δραματικό στοιχείο και ολιγώτερο τους ειδικευμένους ιστορικούς και άλλους σοβαρούς μελετητάς, που βασίζονται στα γεγονότα»³⁵².

Για να υποστηρίξει το επιχείρημά του, ο συγγραφέας δεν δίσταζε να αμφισβητήσει ακόμα και τον ίδιο του τον εαυτό: Το *Μήλον της Έριδος*, κατά τον ιστορικό Woodhouse, δεν ήταν ιστορική μελέτη και μάλιστα τα αριθμητικά στοιχεία που αναφέρονταν εκεί αλλά και σε προγενέστερη έκθεσή του σχετικά με τις απώλειες των γερμανικών στρατευμάτων, ήταν, όπως αναφέρθηκε, μεγαλοποιημένα.

*Ανέλυσσα διεξοδικώς, έγραφε χαρακτηριστικά, το μικρό αυτό επεισόδιο δια να επιβεβαιώσω μία γενικωτέρα διαπίστωση. Τούτο με ελευθερώνει και από την υποψία, ότι θα επιζητούσα να υπερβάλω την σημασία επιχειρήσεων, εις τας οποίας μετέσχον προσωπικώς κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εις την προκειμένην περίπτωση οι επίσημοι ιστορικοί υπερτίμησαν μία μεμονωμένη πράξη μίας ειδικής οργανώσεως Αντιστάσεως, την οποίαν εάν ήλεγχαν με μεθοδικό και κριτικό τρόπον θα έφταναν στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες αντάρτες προσέφεραν ουσιαστικώς πολύ πλέον περιορισμένας υπηρεσίας από όσας τους αποδίδονται.*³⁵³

Το παραπάνω γεγονός, ωστόσο, δε σήμαινε ότι όσοι υπήρξαν μέτοχοι των γεγονότων δεν μπορούσαν να ερευνήσουν επιστημονικά την περίοδο, αλλά ότι έπρεπε να μπορούν να διαχωρίζουν τις ιδιότητές τους αυτές. Άλλωστε, ο ίδιος επισήμανε πως μεταξύ των εμπλεκομένων στα κινήματα της αντίστασης ανά την Ευρώπη βρίσκονταν και (βρετανοί) επαγγελματίες ιστορικοί τους οποίους προέτρεπε να αναλάβουν το έργο της μελέτης του φαινομένου:

...μεταξύ εκείνων των Βρεταννών αξιωματικών, οι οποίοι κατά την διάρκειαν του πολέμου αμέσως ή εμμέσως συμμετέσχον των κινήματων Αντιστάσεως, υπήρξαν και ωρισμένοι επιφανείς επιστήμονες και διακεκριμένοι πνευματικοί άνθρωποι, μερικοί δε από αυτούς είναι σήμερον εξ επαγγέλματος ιστορικοί. Θα ημπορούσεν επομένως να ευσταθήση ο ισχυρισμός, ότι επ' αυτού του θέματος, τόσον από απόψεως πλούτου πηγών, τόσον και επεξεργαστών

³⁵² C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 142 και «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 4 Νοεμβρίου 1958, σ. 4.

³⁵³ Στο ίδιο, σ. 8.

τούτων εκ μέρους ιστορικών με ειδικά προσόντα, η Αγγλία προηγείται τώρα οιασδήποτε άλλης χώρας εις τον κόσμον.³⁵⁴

Για τους επικριτές του Woodhouse η οπτική δεν ήταν ακριβώς η ίδια. Όπως έχει επισημάνει η Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, στην μεταπολεμική Ελλάδα οι ιστορικοί που έχαιραν της εμπιστοσύνης του κοινού ήταν τόσο οι θεσμικοί συγγραφείς όσο και οι μάρτυρες των συμβάντων, οι οποίοι εκ θέσεως γνώριζαν την αλήθεια³⁵⁵. Σε μια πρώτη ανάγνωση, ο Woodhouse είχε και τις δύο αυτές ιδιότητες. Ωστόσο, όπως φαίνεται μέσα από τις επιστολές, οι ιδιότητες αυτές αμφισβητούνταν εξίσου. Ο Woodhouse, για τους επικριτές του, δεν αναγνωριζόταν ως ιστορικός από τη στιγμή που ασχολούνταν ενεργά με την πολιτική και χρησιμοποιούσε την ιστορία για την προώθηση των στενών συμφερόντων της χώρας του. Είναι ενδεικτική, ως προς αυτό, η κατάληξη της επιστολής του Κ. Πυρομάγλου:

*Αυτό βέβαια [οι ευθύνες της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας] δεν δικαιολογεί τον ιστορικό Γουντχάουζ να παραμορφώνει την ιστορική αλήθεια. Αλλά, σας πληροφορώ ότι ο κ. Γουντχάουζ έπαυσε να είναι ιστορικός, αναμιχθείς στην πολιτική. Η πολιτική, όπως γνωρίζετε εξυπηρετεί τη σκοπιμότητα και αν ακόμη η σκοπιμότης αυτή είναι εις βάρος της Ιστορίας.*³⁵⁶

Επιπλέον, αμφισβητούνταν η εγκυρότητά του Woodhouse ως μάρτυρα: για δύο λόγους: πρώτον, διότι ο ίδιος την είχε αποποιηθεί. Εκείνος που αναγνωριζόταν ως μάρτυρας ήταν ο Woodhouse του *Μήλου της Έριδος*, όχι αυτός της διάλεξης του Μονάχου. Δεύτερον, από ένα μέρος των επιστολών, όπως αυτή του Γ. Πετρακογιώργη, η αμφισβήτηση της εγκυρότητας του μάρτυρα πραγματοποιούνταν μέσω της αμφισβήτησης της γενναιότητας και του θάρρους του:

Λέγει ακόμη ο κ. Γουντχάουζ ότι οι αριθμοί των απωλειών των Γερμανών που ο ίδιος έδιδε στις εκθέσεις του πάνω στον «πυρετό της μάχης» δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (...) ο «γενναίος» συνταγματάρχης είναι ειλικρινής στο σημείο αυτό. «Στον πυρετό της

³⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 1, 8.

³⁵⁵ Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, «Ο φόβος της ιστορίας», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967 Η ελληνική εικοσαετία*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2000, σ. 71-72.

³⁵⁶ Κομνηνός Πυρομάγλου, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορική αλήθειαν. Απάντησις του κ. Κ. Πυρομάγλου», *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1958, σ. 11.

μάχης» έχανε πάντα τη γνωστή αγγλοσαξωνική ψυχραιμία κι έλεγε –και το χειρότερο– έκανε πράγματα ασυνήθιστα για συνταγματάρχη και μάλιστα εκπρόσωπο του στρατηγείου.³⁵⁷

Αξιόπιστος μάρτυρας, λοιπόν, δεν μπορούσε να είναι ο δειλός στην ώρα της μάχης³⁵⁸. Κατά ένα μέρος των συμμετεχόντων στη διαμάχη³⁵⁹, η ιστορική αλήθεια βρισκόταν στη γενναιότητα των ηρώων και κυρίως, στο αίμα των μαρτύρων:

Και οι νεκροί μας;», έγραφε ο Δημητριάδης, Αμέτρητοι στα βουνά, χωριά μας, στις πόλεις, στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως των χιτλερικών. Και τα χωριά μας; Ένα τεράστιο νεκροταφείο. Τα πυρπολούσε η μανία του κατακτητού για να κάμψη την αντίσταση του λαού μας. Και μέσα απ' το αίμα των νεκρών μας και τις φλόγες των καιόμενων χωριών, το κίνημα της Εθνικής Αντιστάσεως ξεπηδούσε πιο τρανοδύναμο, ανίκητο. (...) Αυτή είναι η αληθινή Ιστορία.³⁶⁰

Η περίπτωση του Woodhouse αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει την ιδιότητα του ιστορικού. Προσωποποιούσε τουλάχιστον τρεις ιδιότητες που έμοιαζαν ασύμβατες όσον αφορά τις απαιτούμενες προϋποθέσεις του συγκεκριμένου επαγγέλματος και τις εξής διαφορετικές χρονικότητες: είχε βιώσει την εμπειρία των ιστορικών γεγονότων, όντως αυτόπτης μάρτυρας αλλά και ενεργό υποκείμενο με καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίον εξελίχθηκαν τα πράγματα. Ήταν επίσης πολιτικός παράγοντας με μόνιμες και στενές σχέσεις με τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες, καθώς και ενεργός ειδικός στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, κυρίως όσον αφορά την Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή. Τέλος, ήταν επαγγελματίας ιστορικός, διδάσκοντας κατά καιρούς σε βρετανικά πανεπιστήμια, δίνοντας διαλέξεις και δημοσιεύοντας ιστορικές μελέτες.

³⁵⁷ Γιώργος Πετρακογιώργης, «Η δειλία του κ. Γουντχάουζ και η Ελληνική Αντίσταση. Επί ενός πυώδους δημοσιεύματος», *Ελευθερία*, 1 Νοεμβρίου 1958, σ. 5

³⁵⁸ Στην υπερβολή αυτής της οπτικής, μία επιστολή ανωνύμου ξεκινούσε ως εξής: «Διάβασα την εξωφρενική διάλεξη του κ. Γουντχάουζ στο Μόναχο της Γερμανίας (που να φαντασθώ πως θα λεγε τέτοια πράγματα σήμερα, όταν τον συνόδευα δύο φορές για ασφάλεια από το Περτούλι στην Καρδίτσα, να τον είχα περιποιηθεί με ένα γερό μπερντάχι)». Βλ. «Επιστολαί προς την Ελευθερίαν», *Ελευθερία*, 5 Δεκεμβρίου 1958, σ. 4.

³⁵⁹ Αντίθετα, ο Κ. Πυρομάγλου εξέφραζε τη διαφωνία του με τη διατύπωση του Πετρακογιώργη και επανέφερε την πολιτική διάσταση του ζητήματος: «Ένας επιστολογράφος σας χαρακτηρίζει τον συνταγματάρχη Γουντχάουζ ως δειλό. Αυτό δεν είναι αλήθεια. Ο εν λόγω Βρετανός αξιωματικός και ως υπαρχηγός της Βρετ. Στρατ. Αποστολής και ως αρχηγός αυτής, υπήρξε και ικανός και γενναίος. Αλλά οι ικανότητές του και η γενναιότης του εχρησιμοποιήθησαν για την εξυπηρέτησι της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα, πράγμα για το οποίον δεν μπορούμε να τον κατακρίνουμε». Βλ. Κ. Πυρομάγλου, «Ο κ. Γουντχάουζ...», *ό.π.*, σ. 11.

³⁶⁰ Δ. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 5.

Πώς ήταν δυνατόν η εμφανής πολιτική και ιδεολογική στράτευση του Woodhouse να συνυπάρχει με την ιστορία ως επάγγελμα, την αμεροληψία και την αξιοπιστία που προϋποθέτει, όπως ο ίδιος τόνιζε; Ο τρόπος με τον οποίον επιχειρούσε να διατηρήσει την αξιοπιστία του ήταν ακριβώς αυτή η συνεχής επίκληση της επιστημονικότητας και της διάκρισης μεταξύ της ιστορίας ως επιστήμης (με την εκπαίδευση, τη μέθοδο, την τεκμηρίωση, την κατοχύρωση αιτιότητας) απέναντι σε άλλες μορφές αντιμετώπισης του παρελθόντος. Ωστόσο, το γεγονός αυτό φέρνει στο νου αυτό που ο Frank Ankersmit έχει αποκαλέσει «διπλό δεσμό της ιστορικής αντικειμενικότητας» (double bind of historical objectivity). Η διαρκής προβολή της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας φέρνει τελικά το υποκείμενο (τον ιστορικό) στο προσκήνιο, με αποτέλεσμα την αυτοδιάψευση του επιχειρήματος³⁶¹.

3.6 Το αίτημα της αναγνώρισης και η μη εαμική Αντίσταση

Το αίμα των νεκρών που παρέμενε αδικαίωτο, αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στις εν λόγω επιστολές. Η ιστορία, σ' αυτό το πλαίσιο, εμφανιζόταν ως χρέος απέναντί σ' αυτούς τους νεκρούς. Το αίτημα για αναγνώριση της Αντίστασης, το οποίο διαπερνούσε τις αφηγήσεις, απευθυνόταν προς δύο κατευθύνσεις, τόσο προς το εσωτερικό, όσο και ως το εξωτερικό: Η ιστορία της Αντίστασης αναζητούσε τη θέση της τόσο στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας όσο και της διεθνούς ιστορίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως σημείωνε, ενδεικτικά, ο Πυρομάγλου: «...είναι πολύ φυσικό να μειώνεται ο Εθνικός αγών των Ελλήνων κατά την κατοχή, αφού όχι μόνον οι ξένοι αλλά και Έλληνες δεν κατώρθωσαν μέχρι σήμερα να δώσουν σ' αυτόν την ιστορική και αγωνιστική θέση που επιβάλλεται»³⁶². Επιπλέον, σύμφωνα με μια άλλη επιστολή, η αξία του αγώνα των Ελλήνων κατά την Κατοχή κάποτε θα αναγνωριζόταν, και θα είχε απελευθερωτικές ιδιότητες:

Πάντως, έγραφε η ανώνυμη επιστολή, πρέπει να γνωρίζουν ο κ. Γουντχάουζ και οι συμπατριώται του, πως αν και επέτυχαν αρκετά μεγάλο μέρος του σκοπού των, μια μέρα, είτε το θέλουν είτε όχι, η Εθνική Αντίστασις της Ελλάδος θα αναγνωρισθή ως ένας από τους αποφασιστικούς παράγοντας της συμμαχικής νίκης. Αυτό θα γίνη οπωσδήποτε, γιατί για να

³⁶¹ Frank R. Ankersmit, «The Ethics of History: From the Double Binds of (Moral) Meaning to Experience», *History and Theory*, τ. 43/4 (2004), σ. 86-87.

³⁶² Κ. Πυρομάγλου, «Ο κ. Γούντχάουζ...», *ό.π.*, σ. 11.

γραφή η Ιστορία και να ζήσουν οι άνθρωποι ελεύθεροι, έχουν ανάγκη αυτού του κεφαλαίου που λέγεται Εθνική Αντίσταση.³⁶³

Ενώ στην κατακλείδα της συνέντευξής του με τον Woodhouse, ο Σπ. Γιαννάτος, ανταποκριτής της *Ελευθερίας* στο Λονδίνο, επεσήμανε με γλαφυρό τρόπο:

*Εδώ τελειώνει η κουβέντα μας. Και ο σκεπτικιστής αναγνώστης ίσως πη, όπως ο μεγάλος συμπατριώτης του συνομιλητή μας στον Αμλέτο του: λόγια, λόγια, λόγια... Μα και τα λόγια είναι κάτι. Είναι ίσως πολύ, σήμερα που η ομοβροντία του εκτελεστικού αποσπάσματος της κατοχής φτάνει σχεδόν σβησμένη εις «ώτα μη ακουόντων».*³⁶⁴

Στην περίπτωση που εξετάστηκε στο παρόν κεφάλαιο, το αίτημα της αναγνώρισης εκφράστηκε εντονότερα από πολιτικούς του κεντρικού χώρου ή τουλάχιστον προερχόμενους από τη μη εαμική αντίσταση, ενώ το «θέατρο» της αντιπαράθεσης αποτέλεσε μια κατεξοχήν κεντρώα εφημερίδα, η *Ελευθερία*. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε πως πριν τη δυναμική είσοδο της Αριστεράς στη δημόσια συζήτηση για την δεκαετία του 1940 και την οργανωμένη διεκδίκηση από μέρους της μιας πρωτοκαθεδρίας στη σύσταση και την ερμηνεία της ιστορίας της Αντίστασης, το κατακερματισμένο και υπό διαμόρφωση, ακόμα, Κέντρο υπήρξε ο πολιτικός χώρος που είχε ως κεντρική αναφορά του τα χρόνια του πολέμου;

Σύμφωνα με την Ελένη Πασχαλούδη, τα πολιτικά κόμματα του Κέντρου, τουλάχιστον πριν το 1961, αναζητώντας τον χώρο τους στο μεταπολεμικό πολιτικό σκηνικό, δεν επιχείρησαν να συγκροτήσουν την ταυτότητά τους με επίκεντρο την Αντίσταση· η αναφορά τους ήταν κυρίως στα χρόνια της απελευθέρωσης και του Εμφυλίου, προβάλλοντας τον πολιτικό τους χώρο ως μια εθνική δύναμη ευθύνης, νηφαλιότητας και ειρήνευσης, ανάμεσα στην σκληρότητα και ακαμψία της Δεξιάς και τον εξτρεμισμό της κομμουνιστικής Αριστεράς. Ο πολιτικός χώρος, υποστηρίζει η Πασχαλούδη, που σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, με διακυμάνσεις, ταυτιζόταν με την Αντίσταση και την ιστορία της, ήταν η ΕΔΑ, πολλές φορές, μάλιστα, ανεξάρτητα με το τι συνέβαινε στην ελληνική αριστερά εκτός των συνόρων.³⁶⁵

Πέραν, ωστόσο, της προσέγγισης μέσω του πολιτικού λόγου των κομμάτων, εκείνο που ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, είναι ακριβώς η ανίχνευση των παραγόντων που

³⁶³ «Επιστολαί προς την Ελευθερίαν», *ό.π.*

³⁶⁴ «Ο κ. Γουντχάουζ ομιλεί δια την Αντίσταση. Διευκρινήσεις στην πολύκροτη διάλεξη του Μονάχου. Του απεσταλμένου μας κ. Σπ. Γιαννάτου», *ό.π.*

³⁶⁵ Βλ. Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, *ό.π.*, σ. 110-194 και 351-355.

αποκλίνουν από αυτόν, τον διαπερνούν ή συγκροτούν διαφορετικά υποκείμενα που μετέχουν στη διαμόρφωση της ιστορικής κουλτούρας. Ένα τέτοιο υποκείμενο συγκροτούσε ένας αριθμός παλιών αντιστασιακών, που πολιτεύονταν ή κινούνταν πολιτικά γύρω απ' το Κέντρο, αλλά κυρίως διατηρούσαν ισχυρή την ταυτότητά τους ως στελέχη της Εθνικής Αντίστασης, εκδίδοντας βιβλία και δημιουργώντας ή συμμετέχοντας σε γεγονότα καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, με άξονα την ανάδειξη της ιστορίας της Αντίστασης και στόχο την αναγνώρισή και την ανάδειξή της εντός και εκτός συνόρων.

Ο Κομνηνός Πυρομάγλου υπήρξε μια σημαντική μορφή σ' αυτή τη διαδικασία και αποτέλεσε έναν απ' τους κατεξοχήν έλληνες μάρτυρες-ιστορικούς στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Έχοντας πολεμήσει στη Μικρασιατική εκστρατεία και ανήκοντας στο περιβάλλον του Νικολάου Πλαστήρα, σπούδασε γαλλική φιλολογία στο Παρίσι. Αντιτάχθηκε ενεργά στη δικτατορία Μεταξά ως μέλος αντιδικτατορικών κινήσεων, εξορίστηκε για ένα διάστημα, έφυγε στη Μασσαλία και επέστρεψε μέσα στην Κατοχή για να ενταχθεί στον ΕΔΕΣ και να αποτελέσει έναν απ' τους οργανωτές του ή υπαρχηγός, όπως συνήθως αναφέρεται. Είχε επίσης στενές σχέσεις με το Γεώργιο Καρτάλη, ιθύνων νού, στη διάρκεια της Κατοχής, πίσω από την Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Μετά τον πόλεμο, ο Πυρομάγλου δίδαξε γαλλικά στην Πάντειο Σχολή και το 1958 εκλέχθηκε βουλευτής, συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ. Το κύριο χαρακτηριστικό του όμως μεταπολεμικά, και η βάση επίσης της (σύντομης) συνεργασίας του με την ΕΔΑ, ήταν η συστηματική και συνεχής ενασχόληση με την ιστορία της ελληνικής Αντίστασης. Πέρα από τα δύο βιβλία του, την *Εθνική Αντίσταση* (1947) και το *Δούρειο Ίππο* (1956-58), αποτέλεσε τον χαρακτηριστικότερο, ίσως, εκπρόσωπο μιας κοινότητας μνήμης (μη ενιαίας και με σημαντικές διαφορές στο εσωτερικό της), προερχόμενων από τις μη εαμικές οργανώσεις και αναγνωρισμένων ως αντιστασιακών από το 1949³⁶⁶, με προσβάσεις στη δημόσια ζωή και τον δημόσιο λόγο, που παρενέβαινε διαρκώς, κυρίως μέσω του Τύπου, εκπροσωπώντας την «Αντίσταση». Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαν να ενταχθούν και άλλοι συμμετέχοντες στην εν λόγω διαμάχη, όπως ο Στ. Χούτας και ο Γ. Πετρακογιώργης³⁶⁷.

³⁶⁶ Βλ. Β. Καλογρηάς – Σ. Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», *ό.π.*, σ. 197-209.

³⁶⁷ Ο τρόπος με τον οποίον υπέγραφαν οι συγκεκριμένοι της επιστολές αλλά και σε άλλα γραπτά τους, είναι ενδεικτικός της θέσης του παρελθόντος στη διαμόρφωση της παροντικής ταυτότητάς τους, ως πολιτικές προσωπικότητες και παράγοντες του δημόσιου βίου, αλλά και της διαδικασίας αναγνώρισης που είχε

Ο Πυρομάγλου, ωστόσο, προχώρησε ένα βήμα παραπέρα από τους υπόλοιπους: Εκτός από τη συμπίρευσή του με την ΕΔΑ, η οποία από μόνη της συνιστούσε μία υπέρβαση, τη συνεργασία του με το Γραφείο Αντίστασης του κόμματος, καθώς και την έκδοση του πρώτου περιοδικού αφιερωμένου στην ιστορία της, του *Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Αντιστάσεως*, από το 1958 έως το 1962, ήταν από τους πρώτους Έλληνες που πέρασαν τα σύνορα. Τους λίγους εκείνους που στην υπό εξέταση περίοδο συμμετείχαν σε διεθνείς συναντήσεις, συνέδρια και εκδόσεις, προσπαθώντας να εντάξουν την ελληνική Αντίσταση στην ιστοριογραφία των ευρωπαϊκών κινημάτων του πολέμου. Στο αρχείο του στο Βόλο, βρίσκει κανείς αλληλογραφία και επεξεργασίες για τη συμμετοχή του στο 2ο συνέδριο για την ιστορία των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης, στο «Συνέδριο για τη Βρετανία και τα ευρωπαϊκά κινήματα αντίστασης», που πραγματοποιήθηκε στο St. Antony's College στην Οξφόρδη το 1962 όπου συνομιλεί με τον Woodhouse, στο συνέδριο για τη διδασκαλία της ιστορίας της αντίστασης, της FIR στην Πράγα το 1965, και σε άλλα συνέδρια και εκδηλώσεις στη Ρώμη, τη Γενεύη, τη Βουδαπέστη και την Οχρίδα. Υπάρχει επίσης αλληλογραφία για τη συμμετοχή του σε εκδόσεις, όπως για παράδειγμα αυτή με τον, σημαντικό αμερικανό ιστορικό, Peter Novick, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια για ένα εγχείρημα την πρόταση για το οποίο ο Πυρομάγλου, τελικά δεν αποδέχθηκε³⁶⁸.

3.7 Η εμπειρία της ελληνικής Αντίστασης και οι βρετανοί ιστορικοί

Η Μεγάλη Βρετανία, εκτός από καθοριστικός παράγοντας ως προς τον τρόπο με τον οποίον εξελίχθηκαν τα πράγματα στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940 –τόσο όσον αφορά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, όσο και το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου– υπήρξε, επίσης, ένα από τα βασικά κέντρα συγκρότησης των πρώτων ιστορικών αφηγημάτων για την περίοδο. Επιπλέον, το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα μπορεί να ιδωθεί ως η εποχή κατά την οποία η βρετανική ιστοριογραφία επηρέασε την ελληνική σε βαθμό που δεν είχε συμβεί στο παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να επισημανθούν τουλάχιστον τρεις άξονες που συνδέονται με την εμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και μεταξύ τους:

προηγηθεί: ο Πετρακογιώργης υπέγραφε πάντα ως «Αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης Κρήτης», ενώ ο Σ. Χούτας ως «Αρχηγός Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων Βάλτου».

³⁶⁸ Βλ. «Αρχείο Κομνηνού Πυρομάγλου», 56/2Δ16, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗΚΙ).

Ο πρώτος άξονας, ο οποίος έχει αναφερθεί και παραπάνω, έχει να κάνει με τη βιβλιογραφική παραγωγή και τη δημόσια συζήτηση στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες για την Αντίσταση και τον ρόλο της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Η συζήτηση αυτή αφενός αλληλοεπιδρούσε με την αντίστοιχη στην Ελλάδα· αφετέρου αποτελούσε μια ανοιχτή άλλοτε ρητή κι άλλοτε άρρητη διαμάχη στην ίδια τη Βρετανία μεταξύ των διαφορετικών στρατηγικών εξωτερικής πολιτικής τόσο όσον αφορά το πρόσφατο παρελθόν όσο και στη συγχρονία. Η διαμάχη για τον ρόλο της SOE είναι χαρακτηριστική και θα επιστρέψουμε σε αυτήν.

Δεύτερον, ένας αριθμός βρετανών ακαδημαϊκών και συγγραφέων με αντικείμενο την αρχαία, νεότερη ή και σύγχρονη ελληνική ιστορία, ανθρωπολογία και φιλολογία στα μεταπολεμικά χρόνια, είχε εμπλοκή με την ελληνική περίπτωση στη διάρκεια του πολέμου. Μάλιστα, η εμπειρία τους στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί ως ένας βασικός παράγοντας που επηρέασε τις επιλογές και την ακαδημαϊκή τους καριέρα (σε πολλές περιπτώσεις και το αντίστροφο): επιλογές που, στην πραγματικότητα, σε ένα βαθμό διαμόρφωσαν τις Ελληνικές Σπουδές στη Βρετανία. Η εμπειρία, για παράδειγμα, του John Campbell στην ελληνική ύπαιθρο, θεωρείται ένας από τους βασικούς παράγοντες για τους οποίους εγκατέλειψε τις σπουδές του στα οικονομικά και ασχολήθηκε με την ανθρωπολογία, μελετώντας τη νομαδική φυλή των Σαρακατσάνων και μετατοπίζοντας την ανθρωπολογική εστίαση της Οξφόρδης από την Αφρική στην νοτιοανατολική Ευρώπη³⁶⁹. Για να αναφέρουμε μερικά ακόμη ονόματα: ο ιστορικός Douglas Dakin, ο αρχαιολόγος Nicholas Hammond, καθώς και ο κλασικιστής Philip Sherrard, έχοντας υπηρετήσει (αυτοί και άλλοι ακαδημαϊκοί) στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια του πολέμου, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των Ελληνικών Σπουδών στη Βρετανία, καθώς και στην εξέλιξη της Βρετανική Σχολής στην Αθήνα. Εξάλλου, στη συνέχεια, πολλοί έλληνες και βρετανοί ερευνητές της σύγχρονης, νεότερης και αρχαίας Ελλάδας υπήρξαν μαθητές των παραπάνω.

Τρίτον, η Μεγάλη Βρετανία αποτελεί έναν σημαντικό τόπο όσον αφορά την ιστοριογραφία για την ελληνική δεκαετία του 1940: Ορισμένοι από τους πρώτους επαγγελματίες μελετητές του πεδίου, σπούδασαν και ολοκλήρωσαν τις διδακτορικές τους διατριβές σε βρετανικά πανεπιστήμια στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στη δεκαετία

³⁶⁹ Βλ. Michael Llewellyn Smith, «John Campbell», στο Mark Mazower (επιμ.), *Δίκτυα Εξουσίας στη νεότερη Ελλάδα. Δοκίμια προς τιμήν του John Campbell*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 369-388.

του 1970, εκμεταλλευόμενοι επίσης τις αρχειακές διαθεσιμότητες της εποχής με το άνοιγμα διπλωματικών αρχειακών συλλογών. Άλλωστε, στο London School of Economics πραγματοποιήθηκε και ένα από τα πρώτα μεγάλα ιστορικά συνέδρια για την περίοδο, διοργανωμένο από την Ελληνική Εταιρεία Μελέτης και Επιστημονικού Προβληματισμού (ΕΛΕΜΕΠ)³⁷⁰, την ίδια χρονιά με ένα αντίστοιχο συνέδριο που έλαβε χώρα στην Ουάσιγκτον των ΗΠΑ από το Modern Greek Studies Association (MGSA)³⁷¹.

Το ζήτημα της μεταπολιτευτικής ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 1940 και της διαμόρφωσης του επιστημονικού πεδίου, παρότι εξαιρετικά ενδιαφέρον βρίσκεται εκτός των προγραμματικών ορίων της παρούσας εργασίας και δεν θα επιμείνουμε, σε αντίθεση με τους δύο πρώτους άξονες. Μια σημαντική κατηγορία δημοσιευμένων πηγών όσον αφορά την βρετανική πολιτική στην Ελλάδα και τις διεθνείς διαστάσεις της ελληνικής περίπτωσης τις πρώτες τρεις δεκαετίες μετά τον πόλεμο προερχόταν από υψηλόβαθμους βρετανούς αξιωματούχους. Πρώτα απ' όλα η εξάτομη ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου του Ουίνστον Τσώρτσιλ (1948-1953) αποτέλεσε για χρόνια κυρίαρχη αναφορά στις συζητήσεις και τα δημοσιεύματα για το πρόσφατο παρελθόν στην Ευρώπη και, βέβαια, στην Ελλάδα, στο μέτρο άλλωστε που περιλάμβανε, εκτός των άλλων, ειδικά κεφάλαια για την ελληνική περίπτωση. Αντίστοιχα, σημαντική επιρροή θα είχαν αργότερα τα απομνημονεύματα του υπουργού Εξωτερικών Anthony Eden (1960-1965), η μαρτυρία του υπουργού στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολή Harold Macmillan (1967) καθώς και δημοσιεύσεις άλλων αξιωματούχων.³⁷²

Πέραν των παραπάνω, από το τέλος του πολέμου και μέχρι τη στιγμή της διάλεξης του Woodhouse που εξετάστηκε στο παρόν κεφάλαιο, μπορεί να μετρήσει κανείς πάνω από τριάντα βιβλία με αναφορά στην Ελλάδα (μαρτυρίες, χρονικά, δημοσιογραφικά καθώς και ιστορικά κείμενα) που εκδόθηκαν στο Λονδίνο, γραμμένα, στο σύνολό τους σχεδόν, από παλαίμαχους των βρετανικών αποστολών, διπλωμάτες και πολεμικούς ανταποκριτές³⁷³. Η έκδοση αρκετών από αυτά απέκτησε δημοσιότητα και στην Ελλάδα, μέσω της μετάφρασης και δημοσιοποίησης εκτενών αποσπασμάτων στον Τύπο και σχετικού σχολιασμού τους. Η μετάφραση των κειμένων, σε αυτό το πλαίσιο, αποτέλεσε

³⁷⁰ Περισσότερα για τη συγκρότηση και τις δραστηριότητες της ΕΛΕΜΕΠ βλ. στο Νίκανδρος Μπούρας, *Ελληνες στο Λονδίνο*, Λονδίνο, Ακακία, 2013.

³⁷¹ Για τα πρώτα αυτά συνέδρια και τον ρόλο τους στη διαμόρφωση του πεδίου βλ. Α. Λιάκος, «Αντάρτες και Συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», *ό.π.*, σ. 25-36.

³⁷² Αναλυτικότερα βλ. Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», στο Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, *ό.π.*, σ. 58-60.

³⁷³ Βλ. Χ. Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, *ό.π.*, σ. 72-181.

μια σημαντική πρακτική της εν λόγω περιόδου. Για να αναφερθούν τα πιο γνωστά σχετικά κείμενα, αυτό συνέβη τόσο με την έκδοση της *Ελληνικής Περιπλοκής* του E. Myers το 1955, όσο και νωρίτερα, το 1948, με το *Μήλον της Έριδος* του Woodhouse³⁷⁴.

Εκτός αυτών, επιβάλλεται μια παρένθεση για να αναφερθεί μια μελέτη που εκδόθηκε στη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες πολύ νωρίς, εν μέσω εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα (1947), αυτή του σημαντικού μετέπειτα Αμερικανού ιστορικού William Hardy McNeill με τίτλο *Το Ελληνικό Δίλημμα*. Ο McNeill βρέθηκε στην Ελλάδα ως στρατιωτικός ακόλουθος της αμερικανικής πρεσβείας από τα τέλη του 1944 για ενάμιση χρόνο κι εκεί συνέγραψε το πρώτο του βιβλίο που δεν αφορά μόνο την προσωπική του εμπειρία αλλά αποτελεί μια πρώτη ιστορική αποτίμηση του ελληνικού Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου από τον πόλεμο του 1940 μέχρι τις εκλογές του 1946³⁷⁵. Μεγάλο μέρος του βιβλίου δημοσιεύθηκε μεταφρασμένο, επίσης από την *Ελευθερία*, σε καθημερινές συνέχειες από τις 4 Μαΐου 1947³⁷⁶. η δημοσίευση των κεφαλαίων που αφορούσαν την περίοδο του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης ολοκληρώθηκε μετά από ενάμιση μήνα ενώ η καθημερινή δημοσίευση συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού με τις μεταπολεμικές εξελίξεις, τη σύγκρουση του Δεκέμβρη και τις εκλογές του 1946.

Μένοντας στις ΗΠΑ, σημαντική για την κατανόηση πολλών διαδικασιών και εξελίξεων της εποχής πέραν του Ατλαντικού, είναι και η περίπτωση του Λευτέρη Σταυριανού (Leften S. Stavrianos), καθηγητή στο Northwestern University. Ο Stavrianos ήταν ένας από τους ελληνοαμερικανούς, στους οποίους το State Department είχε αναθέσει κατά τη δεκαετία του 1940 την ανάλυση των γεγονότων στην Ελλάδα, μία αποστολή που για τον ίδιον κατέληξε σε μία σειρά άρθρων και, τελικά στην έκδοση του βιβλίου *Greece: American Dilemma and Opportunity* το 1952³⁷⁷. Ο Stavrianos, η ανάλυση του οποίου ως

³⁷⁴ Βλ. E.C.W. Myers, *Greek Entanglement*, ό.π.· C.M. Woodhouse, *Apple of Discord*, Λονδίνο, Hutchinson, 1948.

³⁷⁵ Βλ. William H. McNeill, *The Greek Dilemma. War and Aftermath*, Φιλαδέλφεια και Νέα Υόρκη, J.B. Lippincott Company, 1947 (αμερικανική έκδοση). Σύμφωνα με τον σχολιασμό στον βιβλιογραφικό οδηγό του Χ. Φλάισερ, το βιβλίο αποτελεί μια «αντικειμενική αφήγηση από πρώτο χέρι για την περίοδο μετά την απελευθέρωση» η οποία ωστόσο «μειονεκτεί ως προς τις κατ' επανάληψη λανθασμένες πληροφορίες σχετικά με προηγούμενα γεγονότα», βλ. Χ. Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, ό.π., σ. 132.

³⁷⁶ «Το Ελληνικόν Δίλημμα. Το δράμα της Ελλάδος από του αλβανικού πολέμου μέχρι σήμερα. Εξ πολυτάραχα έτη: 1940-1946», *Ελευθερία*, 4 Μαΐου 1947, σ. 1.

³⁷⁷ L.S. Stavrianos, *Greece: American dilemma and opportunity*, Σικάγο, Henry Regnery, 1952. Βλ., επίσης, το άρθρο L.S. Stavrianos - E.P. Panagopoulos, «Present-day Greece», *Journal of Modern History*, τ. 20/2 (1948), σ. 149-158, καθώς και μια πρώτη εμπριθή ανάλυση του ΕΑΜ στο L.S. Stavrianos, «The Greek National Liberation Front (EAM): a study in resistance organization and administration» *Journal of Modern History*, τ. 24/1 (1952), σ. 42-55.

προς την πολιτική των ΗΠΑ (και της Μ. Βρετανίας) απέναντι στην Ελλάδα θεωρήθηκε πολύ κριτική, συνάντησε σημαντικές δυσκολίες στην έκδοση του βιβλίου του: για την ακρίβεια η δουλειά του, του κόστισε τη θέση του στο πανεπιστήμιο και τον έθεσε σε δυσμένεια για περίπου δύο δεκαετίες³⁷⁸.

Για να επιστρέψουμε στη Βρετανία, το ενδιαφέρον εκεί για την ιστορία των κινημάτων αντίστασης (όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Άπω Ανατολή κι αλλού) συνεχίστηκε. Το 1962 μάλιστα, στον απόηχο των μεγάλων διεθνών συνεδρίων για την ευρωπαϊκή αντίσταση, διοργανώθηκε συνέδριο στο St. Antony's College στην Οξφόρδη με ειδικό θέμα «Η Βρετανία και η ευρωπαϊκή αντίσταση 1939-45», όπου ανάμεσα στους ομιλητές ήταν ο Κ. Πυρομάγλου, και ο C.M. Woodhouse³⁷⁹. Σε μεγάλο βαθμό, όπως είναι εμφανές και στο case study του παρόντος κεφαλαίου, το ενδιαφέρον των Βρετανών συγκέντρωνε η δραστηριότητα και ο ρόλος της SOE, της μυστικής υπηρεσίας ειδικών αποστολών που συγκροτήθηκε τον Ιούλιο του 1940 για να δράσει στα μετόπισθεν του εχθρού στις κατεχόμενες χώρες και διαλύθηκε αμέσως μετά το τέλος του πολέμου. Η SOE είχε μια βραχύβια αλλά θυελλώδη πορεία (πέραν της σχέσης της με τα αντιστασιακά κινήματα) με συγκρούσεις στο εσωτερικό της αλλά και με το Foreign Office, η Intelligence Service και άλλες βρετανικές και αμερικανικές υπηρεσίες, που συνεχίστηκε και μετά τη διάλυσή της. «Ελάχιστες πολεμικές οργανώσεις στη Βρετανία», γράφει ο Richard Clogg, «θα μπορούσαν στη συνέχεια να αποτελέσουν στόχο τέτοιας κακομεταχείρισης όσο Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE), οργάνωση που δέχθηκε κριτική όχι μόνο στη βάση μιας γενικής αναποτελεσματικότητας, ανικανότητας και σπατάλης, αλλά και για τη θεωρούμενη πολιτική της μεροληψία»³⁸⁰.

Μέρος της κριτικής που δεχόταν η οργάνωση έχει ήδη αναφερθεί. Αυτό που έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι το γεγονός ότι πολλά από τα μέλη της SOE ήταν φοιτητές, ακαδημαϊκοί ή ερευνητές και συνήθως γνώστες της χώρας στην οποία δρούσαν. Το γεγονός αυτό άλλωστε, η γνώση της γλώσσας και της κουλτούρας μιας χώρας, αποτελούσε έναν από τους λόγους της στρατολόγησής τους και

³⁷⁸ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. 14/1-2 (1987), σ. 31-32. Για τις ριζοσπαστικές διαδρομές των Ελλήνων στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα Κωστής Καρπόζηλος, *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός νέου κόσμου, 1900-1950*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2017.

³⁷⁹ Βλ. *Proceedings of a Conference on Britain and European Resistance 1939-45*, Οξφόρδη, St. Antony's College, 1962.

³⁸⁰ Richard Clogg, *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2000, σ. 60.

τις αποστολής τους στις σχετικές κατεχόμενες περιοχές.³⁸¹ Όσον αφορά την Ελλάδα, πολλά από τα μέλη της βρετανικής αποστολής στη χώρα ήταν, στο παρελθόν ή την ίδια περίοδο, μέλη ή σπουδαστές της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα. Ο ίδιος ο Woodhouse υπήρξε μαθητής της Σχολής κατά το ξέσπασμα του πολέμου, ενώ ο Hammond είχε ήδη πραγματοποιήσει ανασκαφές στην Ήπειρο, την Μακεδονία και την Αλβανία πριν τον πόλεμο. Επιπλέον από τη Βρετανική Σχολή είχαν περάσει και άλλα βασικά στελέχη της SOE στην Ελλάδα, όπως ο Anthony Andrews, ο J.M. Cook, ο P.M. Fraser και ο John Stevens. Κάποιοι εξ αυτών άλλωστε, όπως ο David Wallace, επίσης μαθητής της Σχολής στην Αθήνα, έχασαν τη ζωή τους στα ελληνικά βουνά κατά τη διάρκεια της αποστολής τους, ενώ το κτίριο της Σχολής χρησιμοποιήθηκε μεταξύ άλλων ως κέντρο διανομής συσσιτίου από τον Ελβετικό και Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό την περίοδο της Κατοχής και στη συνέχεια ως χώρος εστίασης της βρετανικής πρεσβείας μέχρι τον Οκτώβριο του 1946. Όπως αναφέρει, χαρακτηριστικά ο Clogg, οι Βρετανοί είχαν τόσους ακαδημαϊκούς στην κατεχόμενη Ελλάδα, που ένα σύνηθες αστείο μεταξύ των μελών του Γραφείου Στρατηγικών Πληροφοριών (Office of Strategic Services, OSS) –της αντίστοιχης με τη SOE αμερικανικής μυστικής οργάνωσης– ήταν ότι η Οξφόρδη κυβερνούσε τη βόρεια Ελλάδα και το Κέμπριτζ τη νότια.³⁸²

Τα παραπάνω δεν ήταν πρωτοφανή στην ιστορία της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Αντίστοιχα, στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η Σχολή είχε χρησιμοποιηθεί για πολεμικούς σκοπούς –και για ένα διάστημα έξαρσης των αντι-βρετανικών αισθημάτων το 1916-1917 είχε μάλιστα μεταφερθεί– ενώ αρκετά μέλη και μαθητές της υπηρέτησαν στο βρετανικό στρατό, το ναυτικό και τις μυστικές υπηρεσίες στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, γράφοντας στη συνέχεια για την εμπειρία τους στη διάρκεια της ελληνικής πολεμικής δεκαετίας αλλά και για την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας.³⁸³ Το ενδιαφέρον και η στοχοθεσία της Βρετανικής Σχολής από την ίδρυσή της (1886) μπορεί να σε μεγάλο βαθμό να αφορούσε τη μελέτη της ελληνικής αρχαιολογίας και τις κλασσικές σπουδές –για ένα μεγάλο διάστημα, άλλωστε, ονομαζόταν Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή– ωστόσο η εμπειρία ταραχωδών χρόνων και ιδιαίτερα δύο παγκοσμίων πολέμων, ώθησε αρκετά από τα μέλη της να ασχοληθούν και με τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Έτσι,

³⁸¹ M.R.D. Foot, *S.O.E.: An outline history of the special operations executive 1940-46*, 2η έκδοση, Λονδίνο, Pimlico, 1999, σ. 1-27.

³⁸² R. Clogg, *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, ό.π., σ. 32-33.

³⁸³ Βλ. Richard Clogg, «Academics at war. The British School at Athens during the First World War», *British School at Athens Studies*, τ. 17: Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens (2009), σ. 163-177.

μοιάζει προφητική η επισήμανση ενός διπλωμάτη σε έναν από τους πρώτους μαθητές της Σχολής, τον R.A.H. Bickford-Smith στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1888-1889), όπως τη μετέφερε ο Clogg: «ήρθατε για να μελετήσετε τους νεκρούς, κι εγώ τους ζωντανούς· αλλά κάποια μέρα, νομίζω, πως κι εσείς θα προσέξετε τους ζωντανούς»³⁸⁴.

Η μελέτη των ζωντανών για τους βρετανούς ιστορικούς και ανθρωπολόγους, μπορεί να είχε ως αφετηρία τον φιλελληνισμό, την εμπειρία τους στη σύγχρονη Ελλάδα, την επαγγελματική τους εξέλιξη, τον ενεργό ρόλο τους σε συγκρουσιακές περιόδους, την εθνική και πολιτική τους στράτευση, τη θέση της Μ. Βρετανίας ως παγκόσμιας αποικιοκρατικής δύναμης ή τη θέση τους, τα μεταπολεμικά χρόνια, στο πλαίσιο του πολιτισμικού ψυχρού πολέμου· όλα ή κάποια από τα παραπάνω στοιχεία μαζί. Η παρουσία των Βρετανών στην Ελλάδα, εντός ή εκτός της Σχολής –όπως και με έναν διαφορετικό τρόπο η παρουσία του ελληνικού και κυπριακού κεφαλαίου στο Λονδίνο– συνδιαλεγόταν επίσης με την εξέλιξη των Ελληνικών Σπουδών και τη θέση τους στα βρετανικά πανεπιστήμια.

Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη της δραστηριότητάς τους, είτε μέσα από συγκεκριμένες διαμάχες όπως αυτή που εξετάστηκε εδώ, είτε μέσα από μια συνολικότερη επισκόπηση, παρέχει ενδείξεις όσον αφορά όχι μόνον την εμπειρία του πολέμου και της διαχείρισής του ως πρόσφατο παρελθόν, αλλά και την ιδιότητα του ιστορικού και της εξέλιξής της στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Όπως επισημαίνει ο Roderick Beaton η περίοδος που έχει μεσολαβήσει από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο έφερε την, σε μεγάλο βαθμό, επαγγελματοποίηση (professionalization) και την υψηλή εξειδίκευση των ιστορικών. Σήμερα, «αρχαιολόγοι και ανθρωπολόγοι και λαογράφοι και γλωσσολόγοι, αρχιτέκτονες, βυζαντινολόγοι, οθωμανολόγοι ή ακόμα και –γιατί όχι– κατάσκοποι», μπορούν να κάθονται και να συζητούν στην αίθουσα της Βιβλιοθήκης Φίνλεϊ στη Βρετανική Σχολή, όπως έκαναν 100 περίπου χρόνια πριν. Πολύ δύσκολα, ωστόσο, μπορεί πλέον κάποιος να συναντήσει τόσες πολλές ταυτότητες συγκεντρωμένες σε ένα και μόνο άτομο, όπως τότε³⁸⁵.

³⁸⁴ R. Clogg, *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, ό.π., σ. 20.

³⁸⁵ Roderick Beaton, «Epilogue», *British School at Athens Studies*, ό.π., σ. 219.

4. Βουκουρέστι-Αθήνα, Αθήνα-Βουκουρέστι: οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Αντίστασης

Αν η ιστορική μνήμη αποτελεί τον ασφαλή οδηγό για το παρόν και το μέλλον του έθνους, η Εθνική Αντίσταση είναι η ιερά κιβωτός της νεώτερης Ελλάδας, μέσα στην οποία το έθνος αναβαπτίζεται στο πνεύμα της Ελευθερίας, της αρετής και της προόδου.

Γ. Πασαλίδης (1964)³⁸⁶

4.1 Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!

Η έκδοση του *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!* αποτελεί μια από τις πρώτες συλλογικές προσπάθειες δημιουργίας ενός ολοκληρωμένου χρονικού για την ελληνική Αντίσταση και ένα κομβικό γεγονός στη διαδικασία συγκρότησης μιας συνεκτικής αριστερής ιστοριογραφίας για την περίοδο 1940-1944, στη δεκαετία του 1960. Με τη δημοσίευσή του, η Αριστερά επιχειρούσε να διαχειριστεί οργανωμένα και να αναδείξει μέσα από μια μεγάλη έκδοση ένα από τα σημαντικότερα κομμάτια της πρόσφατης ιστορίας της. Επιπλέον, το εγχείρημα αποτελούσε ένα ακόμη μέσο διεκδίκησης της θεσμικής αναγνώρισης της Αντίστασης, καθώς και μιας σειράς αιτημάτων προς το καθεστώς, όπως ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων και η απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, πληγές που, ως ένα βαθμό, παρέμεναν ανοιχτές μετά την ήττα στον εμφύλιο πόλεμο.

Το εν λόγω έργο έχοντας υποστεί πολλές επεξεργασίες, γνώρισε τρεις δημοσιεύσεις, οι οποίες παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Η πρώτη δημοσίευση, πραγματοποιήθηκε από την εφημερίδα *Η Αυγή*, με τίτλο *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Το πρώτο ολοκληρωμένο χρονικό της Εθνικής Αντίστασης*. Ξεκίνησε στις 21 Ιουλίου 1963 και ολοκληρώθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1964, ύστερα από 133 συνέχειες. Ακολούθησε η πρώτη του έκδοση, από τις εκδόσεις Γιαννίκος, το 1964, η οποία τιτλοφορούνταν *Συλλογική Εργασία Αγωνιστών - Το Χρονικό του Αγώνα: Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης* και αποτελούνταν από τέσσερις τόμους³⁸⁷. Το

³⁸⁶ Συλλογική Εργασία Αγωνιστών, *Το Χρονικό του Αγώνα. Στ' άρματα! Στ' άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, τ. Ι, Αθήνα, Γιαννίκος, 1964, σ. 21.

³⁸⁷ Βλ. το ίδιο, 4 τόμοι, Αθήνα, Γιαννίκος, 1964.

1967, τέλος, το χρονικό κυκλοφόρησε από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), τις εκδόσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος στις ανατολικές χώρες³⁸⁸, σε έναν ογκώδη τόμο 617 σελίδων, με τίτλο *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, που σύμφωνα και με τον πρόλογο συνιστούσε την δεύτερη έκδοση³⁸⁹.

Στο παρόν κεφάλαιο, επιχειρείται καταρχάς μια παρουσίαση των βασικότερων στοιχείων της πρώτης δημοσίευσης του έργου, που αποτελεί και τη βάση για τις δύο μεταγενέστερες εκδόσεις. Στη συνέχεια, μέσα από την αντιπαράθεση των δύο βιβλίων, στόχος είναι να εντοπιστούν και να ερμηνευτούν, σε ένα πρώτο επίπεδο, οι σημαντικότερες διαφορές ανάμεσα στην έκδοση της Αθήνας και αυτή της υπερορίας³⁹⁰. Οι διαφορές αυτές, αντικατοπτρίζουν μακροχρόνιες επεξεργασίες από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, τόσο στο εσωτερικό της ΕΔΑ στην Ελλάδα, όσο και στο εσωτερικό του ΚΚΕ στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης· επεξεργασίες ως προς τον τρόπο που η οργανωμένη Αριστερά εντός και εκτός συνόρων αντιμετώπισε το πρόσφατο παρελθόν της, αλλά και ως προς τις σχέσεις, τις προσεγγίσεις, τους διαύλους επικοινωνίας και τις ισορροπίες μεταξύ των δύο αυτών πόλων που αποτέλεσαν δύο από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής ιστορικών αφηγημάτων για την ελληνική Αντίσταση στις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες· επεξεργασίες, επίσης, μέσα από τις οποίες μπορούμε να εξετάσουμε τους τρόπους και τις πρακτικές της ιστορίας την εποχή εκείνη (συλλογή υλικού και μαρτυριών, επιρροές, επιλογές και συμβιβασμοί, αποσιωπήσεις και αποκλεισμοί κ.ο.κ.), μιας στρατευμένης κομματικής ιστορίας στις διαφορετικές της αποχρώσεις και εντάσεις. Από την άλλη μεριά, η υποδοχή και η κυκλοφορία του εγχειρήματος, καθώς και η συζήτηση που το συνόδευσε, κυρίως στην Ελλάδα, παρέχει στοιχεία για το κλίμα της εποχής και εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της διαχείρισης του πρόσφατου συγκρουσιακού παρελθόντος μέσα από δημόσιες συζητήσεις, εγχειρήματα και διαμάχες.

³⁸⁸ Βλ. Α. Ματθαίου - Π. Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών*, ό.π.

³⁸⁹ Βλ. *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης*, Βουκουρέστι, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1967.

³⁹⁰ Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. στο Μάνος Αυγερίδης, «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963,1964,1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 12 (Ιούνιος 2010), σ. 161-168.

4.2 Η δημοσίευση στην *Αυγή*

Όπως αναφέρθηκε, το χρονικό παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην εφ. *Η Αυγή*³⁹¹, στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, στις 21 Ιουλίου 1963. Εκτός από τον τίτλο *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Το πρώτο ολοκληρωμένο χρονικό της Εθνικής Αντίστασης*, σημειωνόταν πως ήταν «γραμμένο από ομάδα συνεργατών της *Αυγής*» και πως «την όλη εργασία εθεώρησεν ο στρατηγός Αυγερόπουλος».

Ο 76χρονος τότε Γεράσιμος Αυγερόπουλος (1887-1981) ήταν μια σεβαστή προσωπικότητα που έχαιρε σχετικά ευρείας αποδοχής, με δεδομένο το πολιτικο-κοινωνικό περιβάλλον της εποχής. Διακεκριμένος αξιωματικός του Στρατού, με συμμετοχή στην Επανάσταση στο Γουδί (1909) και μετέπειτα στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1916-1917) και στη Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), είχε εξελιχθεί σε διοικητή της Στρατιωτικής Σχολής Αξιωματικών Στρατιωτικών Υπηρεσιών, όταν η μεταξική δικτατορία τον απομάκρυνε από το στράτευμα το 1938. Ο Αυγερόπουλος προσέφυγε εναντίον της απόφασης στο Συμβούλιο της Επικρατείας και επέστρεψε στο στράτευμα για να αποστρατευθεί λίγο αργότερα με το βαθμό του υποστράτηγου. Στη διάρκεια της δικτατορίας συγκρότησε τη αντιδικτατορική κίνηση «Πρόμαχοι Λαϊκών Ελευθεριών» (ΠΛΕ), ενώ κατά την Κατοχή εντάχθηκε στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αρχικά στη Θεσσαλία και στη συνέχεια στην Ήπειρο όπου και τοποθετήθηκε διοικητής της 8^{ης} Μεραρχίας. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Δημοκρατικού Ριζοσπαστικού Κόμματος μέσω του οποίου συμμετείχε στην ΚΕ του ΕΑΜ, που είχε μετεξελιχθεί σε πολιτικό συνασπισμό κομμάτων. Μετά από εξορίες και φυλακίσεις στη διάρκεια του Εμφυλίου, συμμετείχε στη συγκρότηση στην ΕΔΑ με την οποία εκλέχθηκε βουλευτής το 1956, το 1958 και το 1961 (με τον συνδυασμό του ΠΑΜΕ).

392

Ο Αυγερόπουλος στα μεταπολεμικά χρόνια ήταν ένα από τα πιο προβεβλημένα αντιστασιακά στελέχη της Αριστεράς στην Ελλάδα, με διεθνή αναγνώριση. Διετέλεσε πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Αξιωματικών και Υπαξιωματικών της Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΥΕΑ), επίτιμος πρόεδρος των Πανελληνίων Οργανώσεων Αγωνιστών

³⁹¹ Η *Αυγή* πρωτοεκδόθηκε το 1952 ως όργανο της ΕΔΑ με πρώτο εκδότη και διευθυντή τον Βασίλη Εφραιμίδη. Στη συνέχεια τον ρόλο αυτόν ανέλαβε ο Μανώλης Γλέζος, ενώ την περίοδο της δημοσίευσης του «χρονικού» ως εκδότης εμφανιζόταν ο Λεωνίδας Κύρκος και ως διευθυντής ο Πότης Παρασκευόπουλος.

³⁹² «Γεράσιμος Αυγερόπουλος: Υπόδειγμα συνεπούς πατριώτη-αγωνιστή», *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτωβρίου 1981, σ. 6. Βλ. επίσης, «Αυγερόπουλος Γεράσιμος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1983-1988, σ. 94.

Εθνικής Αντίστασης και Θυμάτων Κατοχής, καθώς και μέλος και στη συνέχεια αντιπρόεδρος του Γραφείου της FIR, έχοντας τιμηθεί με μετάλλια από πολλές διεθνείς οργανώσεις αντιστασιακών. Η γενική επίβλεψη του χρονικού από μέρους του, προσέδιδε κύρος και ταυτότητα σε ένα εγχείρημα που παρουσιαζόταν ως ανώνυμη συλλογική εργασία, με συγκεκριμένο, βέβαια, πολιτικό πρόσημο.

Όσον αφορά το περιεχόμενο του χρονικού, η αφήγηση ξεκινούσε –με το πρώτο κεφάλαιο: «Ο ιταλικός φασισμός χτυπάει την Ελλάδα»– από τη δικτατορία του Μεταξά, με αναφορά στη φασιστική της ιδεολογία, τη σχέση της με το ξένο κεφάλαιο (και κυρίως με το αγγλικό), την «αντεθνική εξωτερική της πολιτική που άφησε ανοχύρωτη την Ελλάδα εν’ όψη του Παγκοσμίου πολέμου» και τις διώξεις που υπέστη το Κομμουνιστικό Κόμμα. Τονίζοταν πως το «Όχι» απέναντι στους Ιταλούς το είπε ο λαός και όχι ο Μεταξάς και πως στο ξεσκήκωμα του στρατού και του λαού και στην αντίσταση κατά του εισβολέα ήταν «ξεχωριστός ο ρόλος των κομμουνιστών» –των στελεχών του ΚΚΕ που βρίσκονταν στις φυλακές και τις εξορίες. Οι κρατούμενοι και εξόριστοι κομμουνιστές, από την πρώτη στιγμή «καλούν το λαό σε πανεθνικό μέτωπο, ενώ όσοι είναι ελεύθεροι πηγαίνουν με ενθουσιασμό στο μέτωπο και πολεμούν με ηρωισμό». Οι κομμουνιστές, λοιπόν, σύμφωνα με το χρονικό, ξεκίνησαν ουσιαστικά την Αντίσταση από την πρώτη στιγμή της ιταλικής εισβολής. Στη συνέχεια, περιγραφόταν εν συντομία το «αλβανικό έπος», η χιτλερική επίθεση (6 Απριλίου 1941), καθώς και οι ευθύνες του καθεστώτος για την τελική ήττα.³⁹³

Από πολύ νωρίς ήταν εμφανείς οι βασικοί άξονες στους οποίους κινούνταν οι συγγραφείς: καταρχάς, το βασικότερο στοιχείο ήταν η έντονη και καθοριστική παρουσία των κομμουνιστών και του ΚΚΕ από την έναρξη του πολέμου και μετέπειτα η συμβολή του ΕΑΜ, που αποτελούσε τον πρωταγωνιστή, κυρίως στις δύο πρώτες δημοσιεύσεις του έργου, δηλαδή στη σειρά της *Αυγής* και στην έκδοση της Αθήνας. Επιπλέον, από το πρώτο κίολας κεφάλαιο, αν και ιδιαίτερα συνοπτικό, καθορίζονταν οι αντίπαλοι, εκείνοι οι οποίοι αντιμάχονταν τα συμφέροντα του ελληνικού λαού μέσα από τον ίδιο το «φυσικό εκφραστή» τους. Αυτοί, λοιπόν, ήταν πρώτον οι εισβολείς και μετέπειτα κατακτητές, δεύτερον, οι βρετανοί ιμπεριαλιστές των οποίων τα συμφέροντα συγκρούονταν με αυτά του λαϊκού κινήματος· οι Βρετανοί έπαιζαν εξ αρχής αντιδραστικό ρόλο με την οικονομική, κυρίως, επιρροή τους στην κυβέρνηση του Μεταξά, τις παρεμβάσεις στα εσωτερικά της χώρας και στη συνέχεια την εφαρμογή του «σχεδίου εξόντωσης του ΕΑΜ»· τρίτον, η

³⁹³ «Στ’ Άρματα! Στ’ Άρματα!», *Η Αυγή*, 21 Ιουλίου 1963, σ. 1.

«ελληνική ολιγαρχική πλουτοκρατία», η οποία εκφραζόταν καταρχάς μέσα από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και στην συνέχεια μέσω των κατοχικών κυβερνήσεων και των οργάνων καταστολής που οι τελευταίες συγκρότησαν σε συνεργασία με τους κατακτητές.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά το λαό, ο λόγος του χρονικού ήταν απόλυτα ενωτικός: από το πρώτο κεφάλαιο, μάλιστα, ανέφερε πως «όλα τα στρώματα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις λένε το ΟΧΙ με τον υπέροχο πατριωτικό-αντιφασιστικό συναγερμό τους»³⁹⁴. Η φράση αυτή, εκτός από το ενωτικό της περιεχόμενο, ενδεικτικό, ως ένα βαθμό, των στοχεύσεων του έργου, προετοίμαζε, τον αναγνώστη, για τη δημιουργία του ΕΑΜ, το χαρακτήρα του και την ευρεία αποδοχή και υποστήριξη που αυτό θα αποκτούσε από μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Στο επόμενο φύλλο, περιγράφονταν τα γεγονότα της μάχης της Κρήτης με τίτλο «Η Μάχη της Κρήτης (οι προετοιμασίες για τον ξεσηκωμό)». Από τον τίτλο αντιλαμβάνεται κανείς πόσο νωρίς χρονικά τοποθετούσαν οι συγγραφείς του έργου την έναρξη της Αντίστασης με οδηγό από την αρχή τους κομμουνιστές, γεγονός που είναι ακόμα περισσότερο ευδιάκριτο στον τίτλο του επόμενου κεφαλαίου «Ο φασισμός υποδουλώνει τη χώρα, το ΚΚΕ από τις φυλακές και τα ξερονήσια στην οργάνωση της πάλης του λαού». Μάλιστα, η έμφαση στον πρωταγωνιστικό ρόλο των κομμουνιστών στην συγκρότηση του αντιστασιακού κινήματος στοιχειοθετούνταν και από παραθέματα, όπως το παρακάτω απόσπασμα από αναφορά του Άγγλου ταγματάρχη J.M. Stevens, υπεύθυνου για την Ελλάδα εκ μέρους της SOE στο Κάιρο³⁹⁵:

*...οι μόνες υπολογίσιμες δυνάμεις στην Ελλάδα είναι το ΚΚΕ και το Κόμμα των Φιλελευθέρων (...) το ΚΚΕ με την πείρα από την παρανομία της μεταξικής περιόδου, αμέσως μετά την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα ανέλαβε πρωτοβουλία οργάνωσης του κινήματος Αντιστάσεως και ζήτησε από τα αστικά κόμματα να συνεργαστούν μαζί του.*³⁹⁶

Οι συγγραφείς του χρονικού πολύ συχνά χρησιμοποιούσαν πηγές προερχόμενες από τα αντίπαλα στρατόπεδα και κυρίως σε δύο διαφορετικές κατηγορίες περιπτώσεων: όποτε ήθελαν να δώσουν έμφαση στον πρωταγωνιστικό ρόλο του ΚΚΕ και μετέπειτα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Εθνική Αντίσταση και όποτε προσπαθούσαν να τεκμηριώσουν

³⁹⁴ Στο ίδιο.

³⁹⁵ Βλ. J.M. Stevens, C.M. Woodhouse και D.J. Wallace, *British Reports on Greece 1943-44*, επιμέλεια: Lars Baerentzen, Κοπεγχάγη, Museum Tusulanum Press, 1982.

³⁹⁶ «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *ό.π.*, 23 Ιουλίου 1963, σ. 1.

κάποια κατηγορία σε βάρος των τριών αντιπάλων που προαναφέρθηκαν. Αυτές ήταν ουσιαστικά και οι μόνες πηγές που αναφέρονταν, στην πρώτη αυτή δημοσίευση, αφού με εξαίρεση ορισμένα βιβλία όπως *Ο ΕΛΑΣ* του Στ. Σαράφη ή το *Μετά το Γοργοπόταμο* του Μ. Δημητρίου (Νικηφόρου), δεν υπήρχαν άλλες παραπομπές σε πηγές που χρησιμοποιήθηκαν. Ένα άλλο στοιχείο, που αξίζει κανείς να σταθεί με αφορμή το απόσπασμα του άγγλου ταγματάρχη, είναι το ζήτημα της επιδίωξης της εθνικής ενότητας από το ΚΚΕ, που επανέρχεται σε όλο το έργο. Το ΚΚΕ και στη συνέχεια το ΕΑΜ, σύμφωνα με το χρονικό, επιδίωξε την ενότητα με τα αστικά κόμματα και τους άλλους πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς με συνέπεια και συνέχεια, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

Σε επόμενα φύλλα περιγραφόταν ο τρόπος με τον οποίο τα εξόριστα στελέχη του κόμματος, που κατάφεραν να αποδράσουν σταδιακά, οργάνωσαν την ανασυγκρότησή του και έθεσαν τις προτεραιότητες όσον αφορά την δράση ενάντια στον κατακτητή. Μία από αυτές ήταν η περισυλλογή και απόκρυψη οπλισμού η οποία χαρακτηριζόταν ως «η πρώτη σοβαρή οργανωμένη ενέργεια της Εθνικής Αντίστασης». Αναφέρονταν, επίσης, οι επαφές του ΚΚΕ με τον συνταγματάρχη Δημήτρη Ψαρρό (Μάιος 1941) και η δημιουργία της εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης «Ελευθερία» στη Μακεδονία, καθώς και η εκστρατεία του κόμματος σε όλους τους νομούς της χώρας για την οργάνωση «πυρήνων» και τη συγκρότηση των πρώτων εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων. Σταθμοί στη διαδικασία οργάνωσης της Αντίστασης στον πρώτο χρόνο της Κατοχής θεωρούνταν η ίδρυση της Εθνικής Αλληλεγγύης (28 Μαΐου 1941), το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας από την Ακρόπολη από τους Μ. Γλέζο και Απ. Σάντα (30-31 Μαΐου 1941), η 6^η Ολομέλεια του ΚΚΕ (1 Ιουλίου 1941) στην οποία αποφασίστηκε η συγκρότηση Εθνικού Μετώπου, οι πρώτες μάχες εναντίον της επίταξης της σοδειάς, η συγκρότηση των πρώτων αντάρτικων ομάδων όπως ο «Οδυσσέας Ανδρούτσος» στη Νιγρίτα και ο «Αθανάσιος Διάκος» στο Κιλκίς (Ιούνιος 1941), και η ίδρυση του Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Ιούλιος-Αύγουστος 1941) στην οποία δινόταν ιδιαίτερη έμφαση, με τη επισήμανση, μάλιστα, πως «η αποκατάσταση της ενότητας της εργατικής τάξης ήταν μεγάλη επιτυχία του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης και στάθηκε αποφασιστικός παράγοντας για την συσπείρωση όλου του έθνους γύρω από τη σημαία του ΕΑΜ».³⁹⁷

Η είσοδος της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1941, αν και χαρακτηριζόταν ως τομή εφόσον «μετατρέπει τον πόλεμο σε δίκαιο, απελευθερωτικό

³⁹⁷ «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *ό.π.*, 25-31 Ιουλίου 1963.

πόλεμο των λαών ενάντια του φασιστικού άξονα» –χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζεται, ποιος ήταν ο χαρακτήρας του πολέμου για τους έλληνες κομμουνιστές πριν την είσοδο της κομμουνιστικής χώρας σε αυτόν– δεν καταλάμβανε έκταση στην αφήγηση, παρά μερικών σειρών. Οι συγγραφείς θα επανέρχονταν στο γεγονός αυτό δύο περίπου μήνες αργότερα με μια αναδρομή στο 1942 και στην «επίδραση του αγώνα του σοβιετικού στρατού στον αγώνα του ελληνικού λαού»· πραγματική, ωστόσο, τομή αποτελούσε η ίδρυση του ΕΑΜ που ακολούθησε, στις 27 Σεπτέμβρη του 1941 και με την οποία «αρχίζει η δεύτερη και ανώτερη φάση της εθνικοαπελευθερωτικής πάλης, η κυριότερη φάση της Εθνικής Αντίστασης». Στο χρονικό αναλύονταν οι στόχοι του ΕΑΜ, η συμβολή του στην «πρόοδο, την ανεξαρτησία, τη δημοκρατία», ο ρόλος του στον αγώνα για την απελευθέρωση, η εξάπλωσή του σε όλη την Ελλάδα και πάνω απ' όλα ο ενωτικός του χαρακτήρας:

Το ΚΚΕ διακηρύττει πως στον αγώνα αυτό έχουν θέση όλοι οι πατριώτες ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων.³⁹⁸

Μάλιστα, ιδιαίτερος λόγος γινόταν για τις προσπάθειες για συνεργασία με όλα τα κόμματα (Κόμμα Φιλελευθέρων, Λαϊκό Κόμμα, κόμματα Καφαντάρη και Κανελλόπουλου), τα οποία αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε κοινό μέτωπο, ενώ ο Γ. Παπανδρέου «αρνείται ακόμα και να συζητήσει». Στη συνέχεια, γινόταν αναφορά στις πρώτες κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν με την καθοδήγηση του ΕΑΜ, όπως ο εορτασμός της επετείου της 28 Οκτωβρίου, φτάνοντας στην ίδρυση της Κ.Ε. του ΕΛΑΣ τον Δεκέμβριο του 1941· είχε προηγηθεί η αποστολή του Άρη Βελουχιώτη τον Νοέμβριο του ίδιου έτους στη Ρούμελη για να διερευνήσει τις δυνατότητες οργάνωσης ανταρτοπόλεμου, για τον οποίο η 8^η Ολομέλεια του ΚΚΕ τον Ιανουάριο του 1942 θα αποφάσιζε πως «έχει πρωτεύουσα σημασία για την απελευθέρωση της χώρας από τον ξενικό ζυγό». Στο έργο, αποτυπωνόταν η διαδικασία αποκατάστασης του Βελουχιώτη και οι αναφορές που γίνονταν στον πρόσωπό του, ήταν, στο σύνολό τους, θετικές³⁹⁹. Από την άλλη μεριά, το όνομα «Νίκος Ζαχαριάδης» δεν εμφανιζόταν σε κανένα σημείο των τριων δημοσιεύσεων.

Το χρονικό συνεχίστηκε με την οργάνωση και δράση του ΕΛΑΣ, την ίδρυση του ΕΑΜ Νέων και ένα χρόνο αργότερα της ΕΠΟΝ, αλλά κυρίως με εκτενή κεφάλαια σχετικά με απεργιακές κινητοποιήσεις του λαού με την καθοδήγηση του ΕΑΜ σε όλη την Ελλάδα⁴⁰⁰. Ιδιαίτερη μνεία γινόταν σε κινητοποιήσεις αναπήρων του ελληνοϊταλικού

³⁹⁸ «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *ό.π.*, 1 Αυγούστου 1963, σ. 1.

³⁹⁹ Η πρώτη «αποκατάσταση» του Α. Βελουχιώτη πραγματοποιήθηκε το 1962 με ένα άρθρο στον *Νέο Κόσμο* και σχετική ανακοίνωση από τον Ραδιοσταθμό «Η Φωνή της Αλήθειας».

⁴⁰⁰ «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *ό.π.*, 2-13 Αυγούστου 1963.

πολέμου, όπως η σχετική απεργία πείνας τον Αύγουστο του 1942. Γενικότερα, οι κινητοποιήσεις του λαού κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχαν εξέχουσα θέση στο έργο. Είτε ως ξεχωριστά κεφάλαια⁴⁰¹, είτε ως μέρος της χρονολογικής παράθεσης των γεγονότων, περιγράφονταν αναλυτικά, με πολλά μάλιστα στοιχεία για τα οποία, πάντως, οι πηγές από τις οποίες προέρχονταν, δεν αναφέρονταν σε κανένα σημείο στον αναγνώστη.

Κάτι παρόμοιο συνέβαινε και με την ένοπλη αντιστασιακή δράση. Μεγάλες μάχες, συμπλοκές, σαμποτάζ και κάθε είδους ένοπλη σύγκρουση του ΕΛΑΣ εναντίον γερμανών, ιταλών, βουλγάρων κατακτητών και εγχώριων συνεργατών τους (Τάγματα Ασφαλείας, Ομάδες Χ, ΠΑΟ, ΕΑΣΑΔ, Κάλτσεφ κ.ά.) υπήρχαν σε κάθε κεφάλαιο του χρονικού, με αριθμητικά στοιχεία για τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και των αντιπάλων, τις απώλειες εκατέρωθεν αλλά και στοιχεία σχετικά με τη στρατηγική που ακολουθούνταν και τις στοχεύσεις όλων των επιθέσεων. Η ένοπλη δράση είχε πρωτεύουσα σημασία στο έργο, στο μέτρο που τεκμηριώνει τον ισχυρισμό της Αριστεράς πως ο ΕΛΑΣ υπήρξε, αν όχι ο μοναδικός, σίγουρα ο σημαντικότερος φορέας ένοπλης αντίστασης απέναντι στον κατακτητή⁴⁰².

Σε ξεχωριστά κεφάλαια παρουσιάζονταν σημαντικές, κατά τους συγγραφείς, στρατιωτικές επιχειρήσεις και μάχες, όπως η επιχείρηση του Γοργοποτάμου (30 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1942), η μάχη του Φαρδύκαμπου (4-6 Μαρτίου 1943), οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Ιταλών (Μάιος-Ιούνιος 1943), η μάχη της Πόρτας Θεσσαλίας (25 Αυγούστου 1943), οι παραπλανητικές επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ για να διευκολυνθεί απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Σικελία (Ιούνιος-Ιούλιος 1943), οι νίκες του ΕΛΑΣ απέναντι σε ιταλικές και γερμανικές μονάδες σε Πήλιο, Αράχοβα, Τρίκαλα, Καλαμπάκα και Θερμοπύλες (Σεπτέμβριος 1943), οι μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1943), η σφαγή των Καλαβρύτων (Δεκέμβριος 1943). Στη συνέχεια περιγράφονταν οι νικηφόρες μάχες εναντίον Γερμανών και των ομάδων της ΠΑΟ σε Κιλκίς-Νιγρίτα και η ανατίναξη ταχείας γερμανικής αμαξοστοιχίας στα Τέμπη (Φεβρουάριος 1944), οι επιχειρήσεις του Απρίλη 1944 και η μάχη της Γλόγοβας, η Μάχη της Σοδειάς (Ιούνιος 1944), καθώς και πολύ αναλυτικά οι

⁴⁰¹ Για παράδειγμα: «21. Το ΕΑΜ καθοδηγεί την πάλη του λαού για την ματαίωση της επιστρατεύσεως (1-3/1943)», «32. Το ΕΑΜ κινητοποιεί τον Ελληνικό λαό κατά της επέκτασης της βουλγαρικής φασιστικής κατοχής (7/1943)», «33. Ο λαός της Αθήνας δίνει την ιστορική μάχη της 22ας Ιουλίου», «39. Νίκη του λαού της Αθήνας η μη εκτέλεση 50 συλληφθέντων απεργών τροχιοδρομικών (22-24/8/1943)», «53. Κηρύσσεται μεγάλη απεργία δημοσίων υπαλλήλων και τραπεζικών στην Αθήνα (26/1/1943)», «104. Η παλλαϊκή απεργία στην Αθήνα και Πειραιά ματαιώνουν τη δεύτερη απόπειρα για πολιτική επιστράτευση (8/1944)».

⁴⁰² Βλ. ενδεικτικά: «24. “Όλοι στ’ Άρματα” ΕΛΑΣ ο τρόμος των κατακτητών. Η ένοπλη πάλη και οι μαζικοί αγώνες», *Η Αυγή*, 20 Αυγούστου 1963, σ. 3.

επιχειρήσεις στη φάση της γενικής επίθεσης μέχρι την Απελευθέρωση (Απρίλιος-Δεκέμβριος 1944). Τέλος, οι συγκρούσεις, τα μπλόκα και οι επιδρομές στις συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά.

Επιπλέον, αφιερώνονταν πολλές γραμμές και παρουσιάζονται πολλά στοιχεία ως προς τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις αγωνιστών και άμαχου πληθυσμού⁴⁰³. Αυτή αποτελούσε, μάλιστα, μία από τις λίγες περιπτώσεις, όπου το ύφος του χρονικού γίνονταν έντονα συγκινησιακό, ενώ κατά κανόνα επιχειρούνταν η λιτή παράθεση των γεγονότων, πολιτικά χρωματισμένη αλλά απογυμνωμένη από συναισθήματα και μεγαλόστομες περιγραφές, τουλάχιστον στις δύο πρώτες δημοσιεύσεις. Άλλωστε, μέρος του κοινού, στο οποίο απευθύνονταν οι δημοσιεύσεις αυτές, δεν είχε απαραίτητα αποδεχτεί, εξ αρχής, το ίδιο το γεγονός ότι η Αριστερά ήταν ο βασικός φορέας της Αντίστασης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Το έργο, χρησιμοποιούνταν και γι' αυτόν το σκοπό, οπότε όφειλε να είναι «ψύχραιμο» και τεκμηριωμένο.

Οι συγγραφείς παρέθεταν πολλά στοιχεία, επίσης, όσον αφορά τον ΕΛΑΣ. Πέρα από την ένοπλη δράση, αναλυόταν η συγκρότηση της Κεντρικής Επιτροπής του (Δεκέμβριος 1941), η προσχώρηση σε αυτόν του Στ. Σαράφη (Απρίλιος 1943), η ίδρυση του Γενικού Στρατηγείου (Μάιος 1943), το Σύμφωνο με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (Ιούλιος 1943) και το Κοινό Στρατηγείο Ανταρτών (Ιούλιος 1943). Περιγραφόταν, επίσης, αναλυτικά η διαδικασία συγκρότησης του ΕΛΑΣ σε τακτικό στρατό (Αύγουστος 1943), καθώς και η ανασυγκρότηση μπροστά στην τελική φάση του ένοπλου αγώνα (Απρίλιος 1944). Τέλος, όσον αφορά στη δράση του ΕΛΑΣ, δεν συμπεριλαμβάνονταν στην αφήγηση «μελανά» γεγονότα όπως η δολοφονία του Δ. Ψαρρού, ενώ όσον αφορά τα γεγονότα του Μελιγαλά, το σχετικό σύντομο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η απελευθέρωση του Μελιγαλά» ανέφερε:

⁴⁰³ Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα: «19. Η ομαδική εκτέλεση των κατοίκων του χωριού Δομένικου» (13/8/1963), «27. Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Ιταλών. Ο ηρωικός θάνατος των 106 αγωνιστών στο Κούρνοβο» (23/8/1963), «50. 118 πατριώτες εκτελούνται απ' τους Γερμανούς στον Πάρωνα» (19/9/1963), «51. Τα χιτλερικά κτήνη καταστρέφουν τα Καλάβρυτα και εκτελούν του άνδρες του χωριού» (20/9/1963), «73. Σκληρές μάχες του ΕΛΑΣ στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά, Πελοπόννησο. Στην Αθήνα ο εφ. ΕΛΑΣ αποκρούει επιδρομές εναντίον των ανατολικών συνοικιών. Εκτελέσεις στην Αθήνα, Κόρινθο, Λαμία, Αγρίνιο. Οι Γερμανοί καίνε την Κλεισούρα και σφάζουν γυναικόπαιδα» (20/10/1963), «78. Ακήκουστες θηριωδίες των χιτλερικών “υπερανθρώπων”. Η σφαγή των κατοίκων Μεσόβουνου, Γραμματικών. Αγρια τρομοκρατία στη Βέροια και στη Νάουσα» (24/10/1963), «81. Οι “Διακόσιοι” της Πρωτομαγιάς 1944. Ένα υψηλό μάθημα ηρωισμού, εθνικής υπερηφάνειας και πίστης από τους Ακροναυπλιώτες αγωνιστές. Τα σημειώματα των μελλοθανάτων» (20/10/1963), «82. Οι Γερμανοί και οι ταγματασφαλίτες εκτελούν Έλληνες πατριώτες στο Άργος, Χαλκίδα, Πάτρα και από το Χαϊδάρι και Χατζηκώστα (243 εκτελεσθέντες)» (31/10/1963) και «89. Η σφαγή του Διστόμου. Ένα από τα πιο αποτρόπαια εγκλήματα των χιτλερικών και των προδοτών. 229 άνδρες και γυναικόπαιδα σφάζονται ομαδικά κατά τον αγριώτερο τρόπο», ό.π.

Σφοδρή επίθεση στο Μελιγαλά όπου βρίσκονταν πάνω από 1500 άνδρες των ταγματών ασφαλείας με βαρύ οπλισμό (...). Υπήρχαν οχυρώσεις, ναρκοπέδια κ.ά. (...). Μέχρι το τέλος, έγιναν φοβερά εγκλήματα από τους ταγματασφαλίτες κατά του πληθυσμού.⁴⁰⁴

Ο «σκοτεινός» ρόλος των Άγγλων (Άγγλοι και Αγγλία ήταν οι όροι που κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν στη γλώσσα του χρονικού και όχι Βρετανοί), αποτέλεσε ένα από τα ζητήματα που επανέρχονταν καθ' όλη τη διάρκεια της αφήγησης. Όλα τα γεγονότα στα οποία συμμετείχε η βρετανική κυβέρνηση και οι αποστολές της στην Ελλάδα, αλλά και τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής, στα οποία γινόταν εκτενής αναφορά, ερμηνεύονταν, με έναν απόλυτα ντετερμινιστικό τρόπο, ως πράξεις που αποσκοπούσαν αποκλειστικά στον έλεγχο και την τελική εξόντωση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Πράξεις που υπέσκαπταν, επίσης, κάθε προσπάθεια του ΕΑΜ για την επίτευξη της εθνικής ενότητας. Θετική ή ουδέτερη αναφορά στην SOE, τη δράση και τις προθέσεις της δεν υπήρχε σε κανένα σημείο της δημοσίευσης.⁴⁰⁵

Μάλιστα, για το συγκεκριμένο θέμα παρουσιαζόταν μεγάλος όγκος τεκμηρίων που στοιχειοθετούσαν τον παραπάνω ισχυρισμό: αποσπάσματα από «απόρρητη αλληλογραφία», αναφορές της «Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής», δηλώσεις και διαταγές του Τσώρτσιλ αλλά και βιβλιογραφία, όπως *Το Μήλον της Έριδος* του Woodhouse και τα απομνημονεύματα του βρετανού πρωθυπουργού. Επιπλέον, από την πρώτη αυτή αφήγηση μπορούσε κανείς να διακρίνει ένα μέρος των «λαθών της ηγεσίας του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος» χωρίς αυτά να ορίζονται ξεκάθαρα και συνολικά όπως συνέβη στην έκδοση του 1967. Πάντως, ο τίτλος του κεφαλαίου «Η υπογραφή συμφωνίας μεταξύ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής υπήρξε λάθος της ηγεσίας του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος» είναι ο πιο ενδεικτικός ως προς αυτό, όπως επίσης και η αναφορά στις συμφωνίες Λιβάνου (Μάιος 1944) και Καζέρτας (Σεπτέμβριος 1944).

⁴⁰⁴ «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *ό.π.*, 22 Δεκεμβρίου 1963, σ. 6.

⁴⁰⁵ Οι τίτλοι ορισμένων από τα κεφάλαια που αναφέρονταν στους Βρετανούς είναι ενδεικτικοί: «38. Η κοινή δήλωση του Καΐρου. Η επέμβαση των αγγλοαμερικανών μειώνει την ολοκλήρωση της εθνικής ενότητας» (5/9/1963), «43. Ο σκοτεινός ρόλος των Άγγλων στην προσπάθεια του ΕΛΑΣ να προσχωρήσουν στις γραμμές του οι ιταλικές δυνάμεις» (11/9/1963), «57. Οι Άγγλοι υποδαυλίζουν τον εμφύλιο πόλεμο. Οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ μέχρι τη συμφωνία του Φλεβάρη του 1944» (28/9/1963), «58. Οι Άγγλοι τορπιλίζουν την Εθνική Ενότητα» (29/9/1963), «Οι Άγγλοι διαλύουν τις ελληνικές ταξιαρχίες της Μ. Ανατολής. Συμφωνίες Λιβάνου-Καζέρτας» (5/10/1963), «71. Οι μηχανορραφίες Άγγλων και πραιτωριανών και η διάλυση της 11^{ης} ελληνικής ταξιαρχίας. Δολοφονική πρόκληση εναντίον των Ελλήνων στρατιωτών» (15/10/1963), «102. Ενώ ο ελληνικός λαός αποδύεται στην τελική φάση του αγώνα του για την απελευθέρωση – οι Άγγλοι καταστρώνουν σχέδια για την επέμβαση» (1/12/1963) και «119. Που απέβλεπε και πώς εφαρμόστη το σχέδιο “Κιβωτός”. Οι Άγγλοι αρνούνται τον επαρκή εφοδιασμό σε όπλα του ΕΛΑΣ και προστατεύουν τις προδοτικές οργανώσεις» (19/12/1963), *ό.π.*

Σημαντικό μέρος της αφήγησης καταλάμβανε και η ίδρυση της ΠΕΕΑ, η οποία σηματοδοτούσε το «πέρασμα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα σε ανώτερο στάδιο ανάπτυξης». Τονίζοταν το γεγονός ότι κάτω από την ΠΕΕΑ συγκεντρώθηκε η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού και παρατίθετο χαρακτηριστικό απόσπασμα από το *Μήλον της Έριδος* του Woodhouse, στο οποίο ο συγγραφέας αναφερόταν με πολύ θετικό τρόπο στο έργο της.

Ένα άλλο ζήτημα, είναι η παρουσία των υπόλοιπων αντιστασιακών οργανώσεων και κυρίως του ΕΔΕΣ. Ο ΕΔΕΣ εμφανίζεται για πρώτη φορά στο χρονικό στο κεφάλαιο για την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, στο οποίο είναι εμφανής η πρόθεση υποβάθμισης του ρόλου του στην επιχείρηση. Έμφαση δινόταν, σχεδόν πάντα στην προνομιακή υποστήριξη που έχαιρε από τους Βρετανούς σε σχέση με τον ΕΛΑΣ. Από την άλλη μεριά, ο ΕΔΕΣ, δεν αποτελούσε, εκ των προτέρων, εχθρό του κινήματος της Αντίστασης. Όσον αφορά την ΕΚΚΑ, αυτή θεωρούνταν όργανο των Άγγλων, ενώ ελάχιστη αναφορά γινόταν σε άλλες οργανώσεις με εξαίρεση στην ΠΕΑΝ και την ανατίναξη των γραφείων της ΕΣΠΟ το Σεπτέμβριο του 1942.

Οι κατηγορίες εναντίον του ΕΔΕΣ σε διάφορες φάσεις του έργου, είτε προσωποποιούνταν στον Ναπολέοντα Ζέρβα και στην «τυχοδιωκτική συμπεριφορά» ορισμένων στελεχών, είτε ερμηνεύονταν ως αποτέλεσμα της εφαρμογής του «σκοτεινού σχεδίου των Άγγλων» για την «πυρπόληση» της εθνικής ενότητας, όπως λ.χ. στο κεφάλαιο για τις εμφύλιες συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ το 1943, στις οποίες, εξάλλου, δεν δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα⁴⁰⁶. Η σχετική τεκμηρίωση προερχόταν κυρίως από το *Δούρειο Ίππο* του Κ. Πυρομάγλου και τα απομνημονεύματα του Ν. Ζέρβα⁴⁰⁷.

Η πρώτη αυτή δημοσίευση ολοκληρώθηκε με τις τελευταίες επιχειρήσεις για την απελευθέρωση όλης της ελληνικής περιφέρειας και την απελευθέρωση της Κρήτης το Νοέμβριο του 1944, ενώ η έκδοση του βιβλίου είχε ήδη αρχίσει να διαφημίζεται από το Δεκέμβριο του 1963.

⁴⁰⁶ Βλ. «57. Οι Άγγλοι υποδουλίζουν τον εμφύλιο πόλεμο. Οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ μέχρι τη συμφωνία του Φλεβάρη του 1944», ό.π., 28 Σεπτεμβρίου 1963, σ. 3.

⁴⁰⁷ Βλ. Βλ. «Τα άγνωστα παρασκήνια της αντιστάσεως, του εμφύλιου πολέμου και της συμμαχικής πολιτικής εις την Ελλάδα κατά το διάστημα της κατοχής», *Απογευματινή*, 29 Ιουλίου έως 10 Δεκεμβρίου 1957.

4.3 Η δημόσια επεξεργασία του χρονικού και ο ανταγωνισμός των εφημερίδων για την ιστορία

Με αφορμή την οπτική του χρονικού για τον ΕΔΕΣ, τον Ν. Ζέρβα και ορισμένων γεγονότων που αφορούσαν τις διαπραγματεύσεις των αντιστασιακών οργανώσεων για κοινή δράση στα τέλη του 1942, η *Αυγή* δημοσίευσε στις 21 Αυγούστου 1963 μια επιστολή του πρώην υπαρχηγού της οργάνωσης, πρώην, πλέον βουλευτή συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ, και μέλους της Επιτροπής πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης, Κ. Πυρομάγλου (μέχρι το 1961). Ο Πυρομάγλου με ιδιαίτερα επιθετικό ύφος, ασκούσε κριτική στους συντάκτες του έργου, αφενός για τη δομή του και την αυστηρά χρονολογική παράθεση των γεγονότων, και αφετέρου για διαστρέβλωση στοιχείων που αφορούσαν τις δυνάμεις του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ και τις συζητήσεις για ενότητα· διαφωνούσε επίσης με τους συγγραφείς του χρονικού για τον ρόλο της SOE, η οποία, όπως υποστήριζε επιδίωκε την κοινή δράση των δυνάμεων της Αντίστασης «και δια λόγους αντικομμουνιστικούς αλλά και δια την μεγαλύτεραν απόδοσιν του Ενόπλου Αγώνος».⁴⁰⁸

Η απάντηση της *Αυγής* ήταν καταρχάς αυτοκριτική, όσον αφορά τις ελλείψεις που μπορεί να είχε μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής, αλλά επίσης επιθετική απέναντι στην κατηγορία για παραποίηση γεγονότων, τονίζοντας πως «το συνεργείο των συντακτών όταν αναφέρεται σ' ένα γεγονός το γνωρίζει πολύ καλά και το έχει τεκμηριώσει ιστορικά· «μέχρι προσκομίσεως νέου στοιχείου», κατέληγε η εφημερίδα, «θεωρούμε ιστορικώς αληθές, αυτό που σημειώνεται στο χρονικό».⁴⁰⁹

Η παρέμβαση του Πυρομάγλου δεν ήταν η πρώτη, ούτε η μόνη. Στη διάρκεια της δημοσίευσης του χρονικού και μετά την ολοκλήρωσή της, δημοσιεύθηκαν 33 σχετικές επιστολές, οι οποίες προέρχονταν από αναγνώστες της εφημερίδας και παλιούς αντιστασιακούς, που ανήκαν, στην πλειοψηφία τους, στην Αριστερά. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι επιστολές είναι ενδεικτικές και της ανταπόκρισης που είχε το εγχείρημα, τουλάχιστον στους κόλπους των φίλων της ΕΔΑ. Μία από τις πρώτες επιστολές, ήταν αυτή του Κώστα Μπίρκα, συγγραφέα τότε του βιβλίου *Γιατί πολεμήσαμε και Η εποποιΐα της Εθνικής Αντίστασης*⁴¹⁰, ο οποίος χαιρέτιζε τη δημοσίευση προσθέτοντας στοιχεία για την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά και κατέληγε:

⁴⁰⁸ «Μία επιστολή του κ. Πυρομάγλου», *Η Αυγή*, 21 Αυγούστου 1963, σ. 4.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο.

⁴¹⁰ Βλ. Κώστας Μπίρκας, *Γιατί πολεμήσαμε. Η αλήθεια και το ψεύδος για την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1956· του ίδιου, *Η εποποιΐα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Άκμων, 1960. Λίγα χρόνια αργότερα εξέδωσε και

...πρέπει να γραφή μια μέρα η άγνωστη ιστορία των δακρύων, του αίματος και του άφθαστου ηρωισμού, λαϊκού και εθνικού, των παλιών λαϊκών αγωνιστών και αντιφασιστών της χώρας μας, στα οκτώ αυτά μαύρα χρόνια του ντόπιου μεταξικού φασισμού και του ξένου ιταλογερμανικού ναζισμού.⁴¹¹

Η εφημερίδα από τη μεριά της, έδειχνε να ενθαρρύνει την αποστολή επιστολών και νέων στοιχείων, δημοσιεύοντάς τες άμεσα. Μάλιστα, με αφορμή μια επιστολή του Δ. Δημητρίου (Νικηφόρου) η *Αυγή* προέτρεπε με σημειώμά της τους αναγνώστες να μη διστάζουν να στείλουν τις παρατηρήσεις και τις συμπληρώσεις τους:

*Νομίζουμε ότι είναι ορθές και πολύτιμες οι υποδείξεις που γίνονται από τον κ. Δ.Δ. και θάταν μεγάλη συνεισφορά των αγωνιστών της Αντιστάσεως αν μπορούσαν να συμπληρώσουν το υλικό, που μ' αυτό το χρονικό η εφημερίδα δίνει στη δημοσιότητα.*⁴¹²

Το περιεχόμενο των επιστολών, λοιπόν, εκτός από συγχαρητήρια και χαιρετισμούς, αποτελούνταν από πολλά επιπλέον στοιχεία σχετικά με γεγονότα, τόπους και πρόσωπα, καθώς και αρκετές διορθώσεις όσον αφορά θεωρούμενα λάθη και παραλήψεις στην αφήγηση⁴¹³. Μάλιστα, πολλά από τα στοιχεία αυτά, ενσωματώθηκαν στην πρώτη έκδοση του χρονικού, λίγους μήνες αργότερα. Αρκετοί από τους επιστολογράφους, εξάλλου, παρότι ανήκαν στην Αριστερά, δεν δίσταζαν να ασκήσουν αυστηρή κριτική στους συντάκτες του χρονικού και στην εφημερίδα. Ένας εξ αυτών ήταν κι ο Δημητρίου, που μόλις αναφέρθηκε, ο οποίος πέρα από μία σειρά παρατηρήσεις που απαριθμούσε, επεσήμανε και τη διαφωνία του με τον τίτλο του έργου:

...νομίζω, ότι διεπράχθη ένα σφάλμα από την εφημερίδα. Ο επίτιτλος του δημοσιεύματος ("ολοκληρωμένο χρονικό της Εθνικής μας Αντιστάσεως") είναι υπερβολικός. Έπρεπε να το προεξοφλούμε απολύτως ότι θάταν υπερβολικός. Και προσανατόλισε λίγο άσχημα το δημοσίευμα. Τώρα βγαίνει – κατά τη γνώμη μου – ότι η εφημερίδα μας έπρεπε, αρχίζοντας την δημοσίευσή του χρονικού να προτάξει ένα πρόλογο: ότι αρχίζουμε αυτό το δημοσίευμα, ότι προσπαθήσαμε να το κάνουμε όσο γινόταν πιο πλήρες, ότι εν τούτοις, γνωρίζουμε πως

βιβλίο για την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας: *Κάτω από την μπότα της δικτατορίας (1936-1940)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1966.

⁴¹¹ «Επιστολή του κ. Μπίρκα», *Η Αυγή*, 22 Αυγούστου 1963, σ. 3-4.

⁴¹² «Μία επιστολή με σωστές παρατηρήσεις πάνω στο χρονικό της αντίστασης», *Η Αυγή*, 18 Σεπτεμβρίου 1963, σ. 4.

⁴¹³ Εκτός από τις παρεμβάσεις των Πυρομάγλου, Μπίρκα και Δημητρίου αναφέρω, ενδεικτικά, την επιστολή του Χρήστου Χρηστακάκη στις 13 Σεπτεμβρίου 1963 σχετικά με την οργάνωση του αντάρτικου στην Πελοπόννησο, του Γιάννη Μαρκόπουλου στις 28 Σεπτεμβρίου 1963 σχετικά με τη μάχη του Βιάννου και την Αντίσταση στην Κρήτη, καθώς και τη μαρτυρία του Γ. Παλαιολόγου την 1η Δεκεμβρίου 1963 αναφορικά με τη στάση των Άγγλων απέναντι στον ΕΛΑΣ.

μόνο με τη συνεργασία χιλιάδων αγωνιστών και των αναγνωστών της εφημερίδας μπορεί να γίνη πλήρες...⁴¹⁴

Η «υπερβολή» της *Αυγής* που αποτυπωνόταν στον προβληματισμό του Δημητρίου εντασσόταν, εκτός των άλλων, σε έναν ανταγωνισμό των εφημερίδων του αριστερού και κεντρώου χώρου όσον αφορά τα πρωτεία σε δημοσιεύματα που αφορούσαν την ιστορία της Αντίστασης –δημοσιεύματα που, πέραν της πολιτικής τους σημασίας, με βάση τη συχνότητα και την ανταπόκρισή τους έδειχναν να είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στους αναγνώστες της εποχής. Το «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!» δεν ήταν άλλωστε το πρώτο μεγάλο συλλογικό χρονικό για την περίοδο της Αντίστασης που δημοσιευόταν σε εφημερίδα, παρότι διαφημιζόταν ως το «πρώτο ολοκληρωμένο».

Ήδη από τον Ιούλιο του 1960 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1962 η εφημερίδα *Ανεξάρτητος Τύπος*, προσκείμενη στον εαμογενή σοσιαλιστικό πολιτικό χώρο, είχε παρουσιάσει σε συνέχειες την «πραγματική ιστορία του ανταρτοπολέμου» (ή, εναλλακτικά την «αληθινή ιστορία της Εθνικής Αντίστασης», μιας και ο τίτλος κατά καιρούς άλλαζε)⁴¹⁵, γραμμένη από μια ανώνυμη ομάδα συγγραφέων και βασισμένη σε αναμνήσεις, μαρτυρίες και κάποια αδιευκρίνιστα «αντιστασιακά αρχεία»⁴¹⁶. Η σειρά αυτή, με την ολοκλήρωσή της από τις στήλες της εφημερίδας, εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*⁴¹⁷. Το βιβλίο, που συνέταξε συνεργείο παλαίμαχων μελών του ΕΛΑΣ, προλόγιζαν και πάλι ο Γ. Αυγερόπουλος και ο Κ. Πυρομάγλου. Ο Αυγερόπουλος κατέληγε πως «με όλες τις αναπόφευκτες δυσκολίες που συνάντησε η σύνταξή του, μέσα σ' ένα κλίμα διωγμού της Αντιστάσεως και παρά τα κενά που παρουσιάζει, αποτελεί, ως υλικό, μια συμβολή στο τεράστιο και δύσκολο έργο της συγγραφής της ιστορίας της Εθνικής Αντιστάσεως, που οπωσδήποτε πρέπει να γίνει, και στον τιμημένο αγώνα που ανέλαβε το Έθνος ολόκληρο για την αποκατάστασή της»⁴¹⁸. Ο Πυρομάγλου από την μεριά του επεσήμανε μια σημαντική θεσμική έλλειψη, η οποία έπρεπε, αναγκαστικά, να καλύπτεται μέσω πρωτοβουλιών εφημερίδων και παλαίμαχων αντιστασιακών:

Μας δίδεται η ευκαιρία», έγραφε, «να υπογραμμίσουμε για μια ακόμη φορά την ηθελημένη παράλειψη της Πολιτείας στο να συγκροτήσει μια πλατεία αδέκαστη και αντιπροσωπευτική

⁴¹⁴ «Μία επιστολή με σωστές παρατηρήσεις πάνω στο χρονικό της αντίστασης», *ό.π.*

⁴¹⁵ «Η πραγματική ιστορία του ανταρτοπολέμου», *Ανεξάρτητος Τύπος*, 4 Ιουλίου 1960 έως 10 Φεβρουαρίου 1962.

⁴¹⁶ Χ. Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, *ό.π.*, σ. 153.

⁴¹⁷ *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, Αθήνα, Αναγέννηση, 1962.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 8.

Επιτροπή από ειδικούς, για τη συγκέντρωσι, ταξινόμησι και κατάταξη όλου του ιστορικού υλικού της περιόδου της Κατοχής, ώστε να είναι δυνατή η μελέτη και η συγγραφή της ιστορίας... (...) Έτσι, την ηθελημένη αυτή παράλειψι της Πολιτείας, την αναπληρώνει, όσο αυτό είναι δυνατό, το ιστορικό ανάγνωσμα που σαν επιφυλλίδα εμφανίζεται από τις στήλες της μιας ή της άλλης εφημερίδας, ή σαν χρονικό από τον ένα ή τον άλλο συγγραφέα, έστω κι αν πρόκειται, η επιφυλλίδα ή το χρονικό, να υποστηρίζουν τη μια ή την άλλη “θέσι”, για τον ένα ή τον άλλο λόγο.⁴¹⁹

Οι συντάκτες του χρονικού, τέλος, οι οποίοι, μάλιστα, χρησιμοποιούσαν τον όρο «Μείζων Αντίσταση» αναφορικά με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, στον επίλογο του βιβλίου υποστήριζαν ότι το εν λόγω έργο αποτελούσε μια ελλιπή πρώτη ιστορική καταγραφή και πως θα χρειαζόταν ακόμα περισσότερη προσπάθεια (και περισσότεροι τόμοι) ώστε να γραφεί μια ολοκληρωμένη ιστορία του ανταρτοπολέμου· η τελευταία, εκτός από στοιχεία για όλες τις περιοχές της ελληνικής επικράτειας θα έπρεπε να περιλαμβάνει άλλωστε «και τα θλιβερά πολεμικά γεγονότα», τις «μελανές σελίδες της Εθνικής Αντιστάσεως –με τις συγκρούσεις μεταξύ μονάδων των αντιστασιακών οργανώσεων».⁴²⁰

Πέραν του παραπάνω εγχειρήματος, ενάμιση περίπου μήνα πριν την πρώτη δημοσίευση του χρονικού στην *Αυγή*, η κεντρία εφημερίδα *Ελευθερία* ξεκινούσε μια μεγάλη σειρά με τίτλο «Το Αντάρτικο. Η πρώτη πλήρης και αντικειμενική εξιστόρησις των πολεμικών γεγονότων της Κατοχής» η οποία πραγματοποιούνταν επίσης από ανώνυμη ομάδα συγγραφέων «επί τη βάσει αυθεντικών στοιχείων ελληνικών, αγγλικών, ιταλικών, γερμανικών»⁴²¹. Στην εισαγωγή με τον τίτλο «Χρέος», η εφημερίδα ανέφερε:

Οι αγωνισταί της Εθνικής Αντιστάσεως – όλων των παρατάξεων οι αγωνισταί, ένοπλοι ή άοπλοι – επετέλεσαν το υπέρτατο καθήκον των, με αυτοθυσίαν. (...) Ούτε τα επακολουθήσαντα μετά την απελευθέρωσιν δεινά, αλλ’ ούτε και αι μελαναί κηλίδες αυτής ταύτης της Αντιστάσεως, ημπορούν να την αμαυρώσουν εις το σύνολόν της και να την διαγράψουν, όπως κινδυνεύει να διαγραφή. (...) Σήμερα όμως, με την πάροdon μιας ολοκλήρου εικοσαετίας, με την διασταύρωσιν ηλεγμένων στοιχείων από πηγάς “εντεύθεν και εκείθεν του λόφου”, ελληνικάς, συμμαχικάς, ιταλικάς, γερμανικάς, είναι πλέον δυνατή, μια προσπάθεια ψυχραίμου και αντικειμενικής εξιστορήσεως των γεγονότων μιας εποχής

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σ. 9-10.

⁴²⁰ Στο ίδιο, σ. 975-976.

⁴²¹ «Το Αντάρτικο», *Ελευθερία*, 2 Ιουνίου 1963, σ. 7.

ηρωισμών και ανατάσεως· χωρίς φόβον, χωρίς πάθος, χωρίς υπερβολάς, αλλά και χωρίς διαστρεβλώσεις, με γνώμονα μόνον την αλήθειαν.⁴²²

Στην ίδια εισαγωγή επιχειρούνταν μια αποτίμηση της έως τότε ιστορικής παραγωγής για την Αντίσταση. Μεταξύ των σημαντικότερων σχετικών έργων ο συντάκτης περιλάμβανε τον *ΕΛΑΣ* του Σαράφη, τα *Πεπραγμένα* του Γ. Καρτάλη⁴²³, τα βιβλία του Πυρομάγλου, την *Εθνική Αντίσταση* του Στ. Χούτα, τα απομνημονεύματα του Ν. Ζέρβα⁴²⁴, καθώς και τα βιβλία των Woodhouse και Myers. Μάλιστα τονιζόταν η συμβολή της εφημερίδας, στο μέτρο που τα τελευταία, όπως και άλλες καταθέσεις μνήμης και αφηγήσεις, όπως για παράδειγμα το αφήγημα «Αγγλοι αλεξιπτωτισταί εις την Ελλάδα» του βρετανού λοχαγού Denis Hampson (1947), είχαν δημοσιευθεί στις σελίδες της.

Το «Αντάρτικο» της *Ελευθερίας* ήταν και η μακροβιότερη σειρά από τις τρεις που αναφέρονται. Ολοκληρώθηκε στις 24 Μαΐου 1964 μετά από 296 συνέχειες, και η δημοσίευσή του επίσης, όπως και όσον αφορά το χρονικό της *Αυγής* συνοδεύτηκε από πληθώρα επιστολών των αναγνωστών της εφημερίδας και παλαίμαχων αντιστασιακών. Οι περισσότερες εξ αυτών προσέφεραν στοιχεία και έδιναν συγχαρητήρια, δεν έλειψαν ωστόσο, όπως είναι φυσικό για ένα τόσο συγκρουσιακό θέμα, και οι κριτικές:

Στην εξιστόρησή μας αυτήν», έγραφε ο επίλογος της σειράς, «προσπαθήσαμε να είμαστε αντικειμενικοί, όσο είναι ανθρωπίνως δυνατόν, χωρίς πάντως καμμία απολύτως προκατάληψη για κανέναν αγωνιστή της εθνικής ελευθερίας. (...) Κάτι επικρίσεις όμως “εκατέρωθεν φανατικών” μας πείθουν πως δεν χάσαμε τον προσανατολισμό μας.

Το ίδιο κείμενο μάλιστα επιφύλασσε θετικά σχόλια για τη βάση του ΕΑΜ αλλά και για τον εκλιπόντα αρχηγό του Γ. Σιάντο:

Ακόμα, προσπαθήσαμε να δώσουμε την ατμόσφαιρα, αλλά και τα παρασκήνια της εποχής, για να καταδειχθή πως δεν ανήκουν – όπως είναι εύκολο να καταλογίζονται σ’ αυτήν – όλα τα λάθη του αγώνος – αναπόφευκτα σε κάθε πόλεμο και ιδιαίτερα στην αντάρτικη μορφή του – στην εαμική ηγεσία και προσωπικά στον αδικημένο ηγέτη του ΚΚΕ Γ. Σιάντο. Αυτά για την ηγεσία και τις ηγεσίες. Για του απλούς αγωνιστάς, για τους απλούς πολεμιστάς, για τον Έλληνα αντάρτη όμως, δεύτερος λόγος δεν χωρεί. (...) Και όσο για τον πιο αδικημένο απ’ όλους, τον άμισθο εθελοντή αντάρτη του ΕΛΑΣ, και όταν είχε την ιδεολογική του τοποθέτησι

⁴²² Στο ίδιο.

⁴²³ Βλ. Γ. Καρτάλης, *Πεπραγμένα: 1940-1944*, ό.π.

⁴²⁴ Βλ. «Τα άγνωστα παρασκήνια της αντιστασεως, του εμφυλίου πολέμου και της συμμαχικής πολιτικής εις την Ελλάδα κατά το διάστημα της κατοχής», *Απογευματινή*, ό.π.

– όπως και άλλοι την είχαν – οι αγώνες του και οι θυσίες του ούτε ξεμάκρυναν, ούτε δεύτεροι έρχονταν από το πρώτο, το προς την πατρίδα καθήκον.⁴²⁵

Εξάλλου, σε πολλές περιπτώσεις, στα τελευταία «επεισόδια» της σειράς, δημοσιευόταν παράλληλα διαφημιστική καταχώρηση της έκδοσης του «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!» που είχε ήδη αρχίσει να κυκλοφορεί, του «βιβλίου των βιβλίων» όπως έγραφε η διαφήμιση, η οποία πλαισιωνόταν από μια φράση του Άγγελου Σικελιανού («...η Ελλάδα σέρνει το χορό ψηλά με τους αντάρτες») και θετικά για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και το αντάρτικο κίνημα σχόλια από τους δύο πολιτικούς αρχηγούς Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλο, προερχόμενα από τις μέρες της απελευθέρωσης του, μακρινού πια, 1944.⁴²⁶

4.4 Η έκδοση της Αθήνας: μέσο διεκδίκησης και φιλοδοξία για το «βιβλίο των βιβλίων»

Η πρώτη έκδοση του χρονικού της *Αυγής* πραγματοποιήθηκε το 1964 από τις εκδόσεις Γιαννίκος και αποτελούνταν από τέσσερις τόμους με συνολική έκταση 1666 σελίδων. Σε σχέση με την αρχική δημοσίευση, προστέθηκε ένα ακόμη μέρος, για τα γεγονότα των Δεκεμβριανών και Παράρτημα, στοιχεία σχετικά με το διεθνές αντιστασιακό κίνημα, συλλογή τραγουδιών και ποιημάτων για την Αντίσταση, καθώς και πολλά στοιχεία από τις μαρτυρίες που στάλθηκαν στην *Αυγή* κατά την διάρκεια της πρώτης δημοσίευσης. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν, όπως αναφερόταν στην επόμενη έκδοση (αυτή του 1967), ήταν «εκείνες που διασώθηκαν» και ήταν δυνατό να ερευνηθούν (αρχεία του ΕΛΑΣ και άλλων οργανώσεων, έντυπα της περιόδου), τα έργα δημοσιογράφων, επιστημόνων και λογοτεχνών, καθώς και «η διάθεση των ίδιων των αγωνιστών να συμβάλλουν».

Το τετράτομο ξεκινούσε με αποσπάσματα μηνυμάτων στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων από την περίοδο 1940-1945, οι οποίοι αναγνώριζαν το έργο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Περιλαμβάνονταν μηνύματα του προέδρου των ΗΠΑ Ντ. Αϊζενχάουερ, του βρετανού αρχιστράτηγου των συμμαχικών δυνάμεων της Μεσογείου, (AFHQ), Χ. Μ. Ουίλσον, αποσπάσματα από εκπομπές του Ραδιοσταθμού Νέας Υόρκης, καθώς και από έκθεση της Γερμανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών και Αντικατασκοπείας, αποσπάσματα από το βιβλίο του Κ. Πυρομάγλου *Εθνική Αντίσταση*, από ομιλίες από το 1944 του (προέδρου της ΕΡΕ

⁴²⁵ «Το Αντάρτικο», *Ελευθερία*, 24 Μαΐου 1964, σ. 11. Παρότι στην πρώτη αυτή δημοσίευση η σειρά αναφερόταν ως συλλογική εργασία, η έκδοσή της στη συνέχεια υπογραφόταν από τον Φ. Γρηγοριάδη, βλ. Φοίβος Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο*, 5 τόμοι, Αθήνα, Καμαρινόπουλος, 1964.

⁴²⁶ Βλ. «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», *Ελευθερία*, 8 Μαΐου 1964, σ. 5.

στη συγχρονία) Π. Κανελλόπουλου και του (προέδρου της Ένωσης Κέντρου και πρωθυπουργού) Γ. Παπανδρέου και τέλος από εκπομπή του Ραδιοσταθμού του Λονδίνου από το 1943. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μήνυμα του Ουίλσον:

Αρχιστράτηγος της Μ. Ανατολής έλαβον υπό σημείωσιν μεθ' ικανοποίησεως ότι το ΕΑΜ, αγωνίζεται δια τας αρχάς της ελευθερίας ως ορίζει ο Χάρτης Ατλαντικού και είναι εν γνώσει λαμπρών κατορθωμάτων μαχητικής αντιστάσεως του ΕΛΑΣ εναντίον εισβολέως. Αρχιστράτηγος Μ. Ανατολής παρακολουθεί Ελλάδα με μεγίστην προσοχήν και θεωρεί Έλληνας αντάρτας ως μέρος Δυνάμεων υπό τας διαταγάς του...⁴²⁷.

Ακολουθούσαν οι χαιρετισμοί μιας σειράς παλιών αντιστασιακών και σημαντικών προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής, προερχόμενων ως επί το πλείστον από την Αριστερά⁴²⁸. Το πλήθος και το κύρος των ονομάτων υπογράμμιζαν τη διπλή διάσταση του εγχειρήματος, όχι μόνο την εξιστόρηση αλλά και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Το σημείωμα της συντακτικής επιτροπής ανέφερε μεταξύ άλλων πως η έκδοση επιδίωκε «να συμβάλλει στο έργο της αποκατάστασης και εκλαΐκευσης της Εθνικής Αντίστασης, να αποκαταστήσει τα πραγματικά γεγονότα και την ιστορική αλήθεια που εξαιτίας των μεταπολεμικών συνθηκών διαστρεβλώθηκαν»⁴²⁹.

Η εισαγωγή προερχόταν από τον Γ. Αυγερόπουλο που εμφανιζόταν ως υπεύθυνος για την επιμέλεια και θεώρηση της ύλης, όπως και στη πρώτη δημοσίευση στην *Αυγή*. Στους στόχους της έκδοσης εγγραφόταν επίσης η ενσωμάτωση του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, όπως εκφράστηκε από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, στο διεθνές πλαίσιο, αλλά και η προώθηση των αιτημάτων των παλιών αγωνιστών, 20 χρόνια μετά. Υπήρχε επίσης ειδική εισαγωγή από τον Μέμο Παναγιωτόπουλο για «το κίνημα Αντίστασης των λαών στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», με έμφαση στον καθοριστικό ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης στη δημιουργία των αντιστασιακών κινήματων στην Ευρώπη και την Ασία και στην τελική έκβαση του πολέμου⁴³⁰. Κύριος στόχος αυτών των κινήματων δεν είναι μόνο

⁴²⁷ Συλλογική Εργασία Αγωνιστών, *ό.π.*, τ. Ι, σ. 2.

⁴²⁸ Ανάμεσά τους ο Γιάννης Πασαλίδης, ο Μανώλης Γλέζος, ο Αντώνης Μπριλλάκης, η Μαρία Σβόλου, οι συγγραφείς Κώστας Βάρναλης, Έλλη Αλεξίου, Τάσος Βουρνάς, Βασίλης Ρώτας και Δημήτρης Φωτιάδης, οι ποιητές Νικηφόρος Βρεττάκος, Ρίτα Μπούμη-Παπά και Νίκος Παππάς, ο Μάρκος Αυγέρης, ο πρόεδρος του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών Βασίλης Μεσολογγίτης, ο Μίκης Θεοδωράκης, παλιά στελέχη του ΕΛΑΣ κ.ά.

⁴²⁹ Συλλογική Εργασία Αγωνιστών, *ό.π.*, «Δυο λόγια της σύνταξης», *χ.α.*

⁴³⁰ «Όταν όλο το βάρος της σύγκρουσης», έγραφε ο Παναγιωτόπουλος, «κι όλη την ευθύνη για την απολύτρωση των ανθρώπων θα τα σηκώσει στους ώμους της η σοσιαλιστική πρωτοπορία των εθνών, η Ε.Σ.Σ.Δ., η πλάστιγγα θα γείρει οριστικά. Ο πόλεμος που είχε αρχίσει σα διαμάχη ανάμεσα στα διαμορφωμένα δύο σκέλη του ιμπεριαλισμού, θ' αλλάξει πια αποφασιστικά χαρακτήρα». Στο ίδιο, σ. 41.

η ήττα του ναζισμού, αλλά και η δημιουργία μιας διαφορετικής κοινωνίας με δημοκρατικές ελευθερίες, λαϊκή κυριαρχία, δικαιοσύνη και ειρήνη:

Με πρωτοπορία την εργατική τάξη και τις πολιτικές ηγεσίες της δυναμώνει στις κατακτημένες χώρες της Ευρώπης και της Ασίας το πατριωτικό, αντιφασιστικό, απελευθερωτικό κίνημα των λαών. Στα προγράμματα των οργανώσεων και των στρατών του, εκτός από τον σκοπό της αποτίναξης του φασιστικού ζυγού, αναγράφονται πλατιά, με φτερά βουτηγμένα στο αίμα των λαϊκών ηρώων, οι δημοκρατικές ελευθερίες, οι δημοκρατικές αλλαγές, η λαϊκή κυριαρχία, η τιμωρία των εγκληματιών, η δικαιοσύνη, η αποναζιστικοποίηση, η αποφασιστικοποίηση, η αποϊμπεριαλιστικοποίηση του κόσμου ολόκληρου. Όλες οι σημαίες ζητάνε μια καινούργια ανθρωπότητα, ελεύθερη από ζυγούς, σίγουρη από νέες σφαγές, εκτελέσεις, στρατόπεδα και βομβαρδισμούς, κρεματόρια και θαλάμους αερίων, μια ζωή ελεύθερη, ειρηνική, ευτυχημένη με τη χαρά της δημιουργίας και της προόδου.⁴³¹

Το σώμα του χρονικού περιλαμβάνονταν στους δύο πρώτους τόμους, με χρονική αφετηρία τη δικτατορία του Μεταξά και κατάληξη τη συμφωνία της Βάρκιζας⁴³². Ο δεύτερος τόμος περιλάμβανε επίσης κατάλογο παράνομου τύπου, συγκεντρωτικά στοιχεία για τη δύναμη και τη δράση του ΕΛΑΣ, στοιχεία για τις λαϊκές κινητοποιήσεις, τους εκτελεσθέντες, τα ολοκαυτώματα κ.ά.⁴³³ Ο τρίτος τόμος, συνέχιζε με την παράθεση

⁴³¹ Στο ίδιο, σ. 62.

⁴³² Ο πρώτος τόμος που ξεκινούσε από τη μεταξική περίοδο και την κατάσταση στην Ελλάδα το 1939 έφτανε γρήγορα, μετά από 28 μόλις σελίδες στο κεφάλαιο της ίδρυσης του ΕΑΜ. Τα βασικά κεφάλαια που περιλαμβάνονταν ήταν: «Η Κ.Ε του ΕΛΑΣ», «Το ΕΑΜΝ», «Ο ΕΛΑΣ», «Η ΕΠΟΝ», «Ο θάνατος του Παλαμά», «Η ματαίωση της επιστράτευσης από το ΕΑΜ», «Διεθνείς Διασκέψεις», «Η μάχη της Πόρτας Θεσσαλίας», «Έξω οι Βούλγαροι από την Ελληνική Μακεδονία και Θράκη», «Το ΕΑΜ οργανώνει τη μάχη κατά των Βουλγάρων φασιστών», «Το ΕΑΜ και η στάση των Άγγλων», «Ο ΕΛΑΣ οργανώνεται σε τακτικό στρατό», «Οι διαπραγματεύσεις για την Εθνική Ενότητα», «Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας», «Προσπάθειες των Άγγλων να εμποδίσουν την ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος», «Ο Αγώνας του ΕΑΜ εναντίον των κατακτητών και των προδοτών εντείνεται ακόμα πιο πολύ», «Η προέλαση του Σοβιετικού Στρατού – τα σχέδια των Άγγλων για τα Βαλκάνια», «Η δημιουργία της ΠΕΕΑ», «Ίδρυση της ΠΕΕΑ», «Η δράση των ταγμάτων ασφαλείας», «Ανασυγκρότηση του ΕΛΑΣ», «Ο Ελληνικός στρατός της Μέσης Ανατολής», «Στην Ελλάδα σκληροί αγώνες εναντίον των κατακτητών και των συνεργατών τους», «Η ματωβασμένη Πρωτομαγιά του 1944», «Ο αγώνας συνεχίζεται πιο σκληρός», «Συνέρχεται το Εθνικό Συμβούλιο», «Επιχειρήσεις (5/44)». Ο δεύτερος τόμος ξεκινούσε από τις επιχειρήσεις του Μαΐου του 1944 και συνέχιζε με τα εξής κεφάλαια: «Το ολοκαύτωμα του Διστόμου», «Γερμανοί και Ταγματασφαλίτες αρχίζουν νέο κύκλο αίματος», «Η Μάχη της Σοδειάς», «Ο ΕΛΑΣ επιτίθεται με μεγαλύτερη ορμή», «Προσπάθειες των Γερμανών να απελευθερώσουν τους δρόμους της υποχώρησής τους», «Μπλόκα και Μάχες», «Η μεγάλη επιθετική ενέργεια του ΕΛΑΣ στην Αμφιλοχία», «Η μάχη της Καλλιθέας», «Μάχες-Σαμποτάζ», «Όλοι επί ποδός πολέμου», «Αγώνες στην ύπαιθρο», «Η Πανελλαδική Σύσκεψη του ΕΑΜ», «Το Σχέδιο “Κιβωτός”», «Η Συμφωνία της Καζέρτας», «Ο ΕΛΑΣ επιτίθεται σε όλη τη χώρα», «Προσπάθειες Άγγλων και Αντίδρασης να κυριαρχήσουν στη Μακεδονία», «Δεκέμβριος 1944 – Ωμή Επέμβαση των Άγγλων», «Η Συμφωνία της Βάρκιζας».

⁴³³ Συγκεκριμένα, ακολουθούσαν κεφάλαια για το έργο της ΠΕΕΑ, το ΕΛΑΝ, το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης, τον Τύπο της Αντίστασης, κατάλογοι εφημερίδων και περιοδικών που εκδίδονταν από τις οργανώσεις της Αντίστασης, από διάφορα τμήματα του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ και από τις αντιφασιστικές οργανώσεις στη Μέση Ανατολή και στη συνέχεια: «Η Επιμελητεία του Αντάρτη», «Η Υγειονομική Υπηρεσία του ΕΛΑΣ», «Τα Αετόπουλα», «Ο Κλήρος στην Αντίσταση», στοιχεία για τη δύναμη και την

επίσημων κειμένων, δημοσιευμάτων και δηλώσεων, ενώ περισσότερες από 150 σελίδες καταλάμβαναν τα γεγονότα από τη συγκρότηση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας έως και τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Ο τέταρτος και τελευταίος τόμος ξεκινούσε με μια συλλογή ποιημάτων πολλών επώνυμων δημιουργών και τραγουδιών της Εθνικής Αντίστασης⁴³⁴. Ο πρόλογος ήταν του Κώστα Βάρναλη και αναδημοσιευόταν από την έκδοση του 1946 «Τραγούδια της Αντίστασης»⁴³⁵. Ο Βάρναλης ανέφερε:

Μέσα στα τραγούδια τούτα ορίζεται κατηγορηματικά ο δημοκρατικός χαρακτήρας του αγώνα. Μιλούνε για λαοκρατία, για ισότητα των ανθρώπων, για την κατάργηση της σκλαβιάς, των δουλευταράδων, για την επικράτηση του Δίκιου. Αλλά και κάτι παραπάνω. Ξέρουν οι αγωνιστές πως δεν είναι μονάχα «λευτερωτές της νέας γενιάς κι εκδικητές» παρά και «χτίστες» νέας ζωής. Ξέρουν ακόμα πως είναι η πλειοψηφία του λαού.»⁴³⁶

Ακολουθούσαν κατάλογοι εκτελεσθέντων και φονευθέντων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας⁴³⁷, ενώ στη συνέχεια παρατίθετο έκθεση της FIR για την Ελληνική Αντίσταση. Το τελευταίο μέρος του τετράτομου, 250 σελίδες και πλέον, αφιερωνόταν στα κινήματα αντίστασης των ευρωπαϊκών χωρών⁴³⁸.

Το έργο κυκλοφόρησε σε 48 εβδομαδιαία πεντάδραγμα φυλλάδια των 32 σελίδων (το πρώτο ήταν 48σέλιδο) και σύμφωνα με τον εκδοτικό οίκο 4000 σειρές προαγοράστηκαν πριν καν εκδοθεί ο πρώτος τόμος. Βασικός στόχος του έργου ήταν να εντάξει το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα, όπως εκφράστηκε απ' το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, στο διεθνές πλαίσιο, και να προωθήσει τα αιτήματα των παλιών αγωνιστών για μια καλύτερη τύχη. Επιπλέον γινόταν προσπάθεια να διακριθούν οι κύριες περίοδοι της Εθνικής

πολεμική δράση του ΕΛΑΣ, οι βασικές απεργίες, συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, ομαδικές εκτελέσεις, ολοκαυτώματα, «οι θυσίες του ελληνικού λαού», «Επίσημα Κείμενα του ΕΑΜ», «Ιδρυτικό και Καταστατικό της ΕΠΟΝ».

⁴³⁴ Η συλλογή ξεκινούσε με το «Στ' Άρματα, Στ' Άρματα» σε στίχους του Νίκου Καρβούνη και ακολουθούσαν οι ύμνοι του ΕΛΑΣ, του ΕΑΜ, της ΠΕΕΑ, της ΕΠΟΝ, του ΕΛΑΝ, τραγούδια για τον Άρη, για τ' Αετόπουλα, για τη Λαϊκή Δημοκρατία και πολλά άλλα αντιστασιακά τραγούδια. Στο τέλος υπήρχαν ποιήματα του Φώτη Αγγουλέ, του Μάρκου Αυγέρη, του Κώστα Βάρναλη, του Βλαχογιάννη, του Ν. Βρεττάκου, του Άγγελου Δοξά, του Άγι Θέρου, του Γιώργου Καφτατζή, του Μήτσου Λυγίζου, του Κώστα Μαρίνη, της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, της Ρίτας Μπούμη-Παπά, του Μέμου Παπαγιωτόπουλου, του Βασίλη Ρώτα, του Άγγελου Σικελιανού, του Ηλία Σιμόπουλου, του Θανάση Φωτιάδη κ.ά.

⁴³⁵ Βλ. Μ. Δημητρίου (επιμ.), *Τραγούδια της Αντίστασης*, πρόλογος: Κ. Βάρναλη, Αθήνα 1946.

⁴³⁶ Κώστας Βάρναλης, «Πρόλογος», στο Συλλογική Εργασία Αγωνιστών, *ό.π.*, τ. IV, σ. 2-3.

⁴³⁷ Περιλαμβάνονταν: κατάλογος εκτελεσθέντων και φονευθέντων από Γερμανούς, Τάγματα Ασφαλείας και Ιταλούς στην Πελοπόννησο, κατάλογος εκτελεσθέντων στην Καισαριανή την Πρωτομαγιά του 1944, καθώς και νεκρών σε μάχες, εκτελεσθέντων στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου κ.ά.

⁴³⁸ Περιλαμβάνονταν κείμενα για την Αντίσταση στην Αλβανία, την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Βουλγαρία, τη Γαλλία, την ίδια τη Γερμανία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Δανία, τη Σοβιετική Ένωση, την Ιταλία, τη Νορβηγία, την Ολλανδία, την Πολωνία, τη Ρουμανία και την Τσεχοσλοβακία. Στο αφιέρωμα δεν περιλαμβάνονταν αναφορά στη Μ. Βρετανία.

Αντίστασης –οι δύο ευδιάκριτες τομές είναι η ίδρυση του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ– να δοθούν εισαγωγές στα κεφάλαια, όπως επίσης και το διεθνές πλαίσιο των γεγονότων. Μάλιστα, ο εκδοτικός οίκος⁴³⁹ στο σημείωμά του ανέφερε:

*Δεν αγνοήσαμε κανένα κίνημα Αντίστασης. Από επίσημα ντοκουμέντα αντλήσαμε χαρακτηριστικά στοιχεία των καταστροφών, των δεινών και των αγώνων όλων των Ευρωπαϊκών λαών.*⁴⁴⁰

Η εικονογράφηση αποτελούνταν από πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τη δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, της ΠΕΕΑ, σκηνές της Κατοχής και της Αντίστασης και φωτογραφίες από την αντίσταση στις άλλες χώρες. Επιπλέον στην έκδοση περιλαμβάνονταν εικαστικά έργα του Β. Σεμερτζίδη, του Σπ. Βασιλείου, του Τάσσου, του Δ. Κατσκογιάννη, της Λ. Μαγγιώρου, του Κ. Πλακωτάρη, του Γ. Μανουσάκη και του Δ. Μεγαλίδη καθώς και εικαστικά από παράνομα έντυπα της Κατοχής.

Η πολυσυλλεκτικότητα της έκδοσης, από τα εισαγωγικά μηνύματα ως την εικονογράφησή της και από την παράθεση επίσημων τεκμηρίων ως τις αναφορές στα διεθνή αντιστασιακά κινήματα, είναι ενδεικτική και της φιλοδοξίας –τόσο του εκδότη, όσο και της ΕΔΑ– να αναδειχθεί το «Στ' Άρματα» σε ένα βιβλίο-κανόνα για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης και πέρα από το στενό πλαίσιο της κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα. Σε ποιο βαθμό κατάφερε κάτι τέτοιο, είναι από τα ζητήματα που πρέπει να διερευνηθούν σε μεγαλύτερο βάθος: ένα ανασταλτικό στοιχείο, πάντως, ως προς αυτό, αποτέλεσε σε ένα βαθμό η επιβολή της απριλιανής δικτατορίας το 1967. Όσον αφορά, το κείμενο του χρονικού, αυτό είχε συμπληρωθεί και διορθωθεί σε πολλά σημεία, σε σχέση με τη δημοσίευση στην *Αυγή*, ενώ είναι φανερή η προσθήκη πολλών μαρτυριών, κυρίως μέσα από τις επιστολές των αναγνωστών της εφημερίδας, που στέλνονταν στη διάρκεια της δημοσίευσης. Παρά τις διαφοροποιήσεις, όμως των δύο κειμένων, το ύφος τους και οι στοχεύσεις ταυτίζονταν πλήρως, σε αντίθεση με την έκδοση του ΚΚΕ, στη συνέχεια, όπου

⁴³⁹ Η ανάληψη του έργου από έναν μικρό εκδοτικό οίκο όπως οι εκδόσεις Γιαννίκος αποτελεί από μόνη της ένα ερώτημα στο μέτρο που βασικός συνεργάτης της ΕΔΑ ήταν ο εκδοτικός οίκος Θεμέλιο. Η επιλογή αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ένας τρόπος ενίσχυσης μικρών εκδοτικών οίκων συνδεδεμένων με την Αριστερά. Σχετικά με τη σχέση του Θεμελίου με την ΕΔΑ, βλ. ενδεικτικά: Π. Ιορδανίδου, *Εκδοτικός οίκος "Θεμέλιο": η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του '60*, ό.π. Για το εκδοτικό περιβάλλον στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλ. το αφιέρωμα «Ο κόσμος των εκδόσεων και η Αριστερά 1950-1974», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 14 (Οκτώβριος 2012), σ. 5-152. Άλλα βιβλία των εκδόσεων Γιαννίκου τη δεκαετία του 1960: Αγησίλαος Τσελάλης, *Πλαπούτας, Βιογραφία*, Αθήνα, Γιαννίκος, 1962 και Γιάννης Θωμόπουλος, *Μεγάλες Γυναίκες*, Αθήνα, Γιαννίκος, 1964.

⁴⁴⁰ «Ο εκδοτικός οίκος "Γιαννίκος" προς τον αναγνώστη», στο Συλλογική Εργασία *Αγωνιστών*, ό.π., τ. Ι, σ. 35.

ενώ το κείμενο του χρονικού που χρησιμοποιήθηκε, παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο, οι δύο εκδόσεις παρουσίαζαν, μεταξύ τους, ουσιαστικές διαφορές.

Αυτό συνέβαινε, κυρίως, εξαιτίας του περιβάλλοντος, στο οποίο τοποθετήθηκε το «καθαρό» σώμα του κειμένου. Στην *Αυγή*, το χρονικό περιβαλλόταν από παράλληλες δημοσιεύσεις, που αφορούσαν στην υπόμνηση αγωνιστών της Αντίστασης, με στοιχεία για τη δράση τους και την μετέπειτα τύχη τους, αιτήματα αποφυλάκισης πολιτικών κρατουμένων και επιστροφής εξόριστων, αναζητήσεις που καταχωρούνταν από συγγενείς αγωνιστών, άρθρα σχετικά με το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, δηλώσεις και άρθρα πολιτικών προσώπων και προσωπικοτήτων της κοινωνικής ζωής. Στην τετράτομη έκδοση που ακολούθησε, αν και το κείμενο του χρονικού, είχε υποστεί σημαντικές μεταβολές, το κλίμα παρέμενε αμετάβλητο. Οι παράλληλες καταχωρίσεις της *Αυγής*, αντικαταστάθηκαν από τα χαιρετιστήρια μηνύματα, τα αποσπάσματα δηλώσεων μη κομμουνιστών πολιτικών και προσώπων με πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα του 1941-1944, την ποιητική συλλογή, την παράθεση τεκμηρίων κ.ο.κ. Από την άλλη μεριά, η έκδοση του ΚΚΕ, αν και όσον αφορά το χρονικό οι αλλαγές μπορούν να θεωρηθούν ασήμαντες, μοιάζει να είναι ένα τελείως διαφορετικό βιβλίο, με άλλο ύφος και στόχους σε σχέση με τις προηγούμενες δημοσιεύσεις.

4.5 Η επιμέλεια του χρονικού από το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ: αποκατάσταση - εκλαΐκευση - επικαιροποίηση

Η αναλυτική παρουσίαση στοιχείων του περιεχομένου της πρώτης, ιδιαίτερα παρουσίασης του χρονικού και των βασικών του αξόνων που προηγήθηκε στο παρόν κεφάλαιο ήταν απαραίτητη· όχι μόνο επειδή αποτελούσε τη βάση για τις δύο εκδόσεις που θα ακολουθούσαν, αλλά και για το λόγο ότι συνιστούσε μία από τις πρώτες φορές στις οποίες η Αριστερά επιχειρούσε να συγκροτήσει μια συνολική αφήγηση για το πρόσφατο παρελθόν: να επιλέξει τα γεγονότα, τους τόπους, τα πρόσωπα που θα περιλάμβανε, αλλά και αντίθετα, όσα θα απέκλειε. Η σύνταξη ενός χρονικού για το ελληνικό κοινό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτέλεσε κεντρικό στόχο και σε μεγάλο βαθμό έργο, αρχικά, του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ στην υπερορία. Ωστόσο, μέρος της συγκέντρωσης στοιχείων και της σύνταξης πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια και στην Ελλάδα, από το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ. Μάλιστα, το αρχείο του εν λόγω γραφείου ήταν το πιο οργανωμένο και εκείνο για το οποίο κατά την ταξινόμηση εντοπίστηκε αναλυτικός κατάλογος με τα

περιεχόμενα ενός φοριαμού και κάποιων συρταριών στα οποία φυλασσόταν⁴⁴¹. Το εγχείρημα, στο πλαίσιο αλλά και πέραν των στοχεύσεών του και των διαδικασιών που τις πλαισίωσαν, απέκτησε και τον χαρακτήρα μιας ιστοριογραφικής έρευνας για την ελληνική Αντίσταση.

Πώς εργάστηκαν, λοιπόν, τα «συνεργεία των συντακτών», όπως αναφέρονταν στην *Αυγή* και ποιες οι διαδικασίες της έρευνας και της συλλογής στοιχείων στην Ελλάδα; Η εξέταση των τεκμηρίων του Αρχείου της ΕΔΑ, που αφορούν το Γραφείο Αντίστασης και την έκδοση του χρονικού είναι διαφωτιστική ως προς τους άξονες δουλειάς, τις προτεραιότητες και τη μεθοδολογία των συντακτών. Καταρχάς, μπορεί να εντοπίσει κανείς ένα πλήθος μαρτυριών, χειρόγραφων και δακτυλόγραφων, ενυπόγραφων και μη, που αναφέρονταν σε τοπικές πλευρές της Αντίστασης και συγκεκριμένα πολεμικά γεγονότα στην Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή⁴⁴².

Επιπλέον, μια σειρά αναλυτικών παρατηρήσεων σχετικά με την έκδοση του χρονικού μετά την πρώτη δημοσίευσή του είναι ενδεικτικές της διαδικασίας επιμέλειας και διόρθωσης. Ένα μέρος των παρατηρήσεων και των κατευθύνσεων αφορούσε το περιεχόμενο (προσθήκες, διορθώσεις, αναζήτηση στοιχείων για περιοχές και γεγονότα που έλλειπαν κ.ά.)· ένα άλλο, αφορούσε την εμφάνιση και τη μορφή του έργου. Παραθέτω ενδεικτικά:

Γενικά στην εμφάνιση του Χρονικού να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή: α) οι τίτλοι των κεφαλαίων να μπαίνουν με μεγάλα γράμματα και σε χωριστή σελίδα. Στην αρχή κάθε κεφαλαίου (εκτός από το I και YI) υπάρχουν εισαγωγές για τη διεθνή και εσωτερική κατάσταση (στο II κεφάλαιο η εισαγωγή είναι για την εσωτερική κατάσταση). Οι εισαγωγές αυτές καλό θάναί να τυπώνονται με στοιχεία διαφορετικού οφθαλμού, β) Οι τίτλοι που είναι μέσα στο κείμενο να μπου με πεζά γράμματα, γ) τα ντοκουμέντα που υπάρχουν στο κείμενο να μπου με διαφορετικά στοιχεία (...) στ) ενδιάμεσα στο κείμενο να μπου φωτογραφίες από το ένοπλο και απεργιακό κίνημα, από τη ζωή και τη δράση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Επίσης φωτογραφίες

⁴⁴¹ Βλ. Ι. Παναθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, ό.π., σ. 39. Ο κατάλογος περιέχεται στο κ. 215/3, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁴⁴² Βλ. ενδεικτικά τις μαρτυρίες: Χρ. Χριστοδουλάκης «Στρατόπεδο Τιμίμι (1944)», Ζ. Δρόσος «Εξόντωση μηχανοκίνητης γερμ. Φάλαγγας στο Σαραντάπορο» (6/1943)», Κ. Κατσαρός-Ναπολέον «Η πολιτική μορφή της Κατοχής», Γ.Μ. Μπουραντζής (Μανούσος) «Ηλεία», Γ. Κατσίμπας «Η Μάχη της Μακριάς Λόγγας», Αν. Μπαρμπάκος (Στράτος) «Απρίλης 1944», Γ. Γρηγορίου «Μάχη Μικροσάλτου», και Ν. Αθηναίος (διοικητής λόχου ΓΣ ΕΛΑΣ) «Μάχη της Φρογγίστας», χ.χ., 253, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

ηρώων αγωνιστών καθώς και χωνευτά στο κείμενο σε πλαίσιο ή με άλλο τρόπο μπορούν να μπαίνουν εκτιμήσεις και ομολογίες από διάφορες πηγές για το έργο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (...).⁴⁴³

Επιπλέον, δινόταν μεγάλη έμφαση στην παρουσίαση ονομάτων⁴⁴⁴, τόπων και τοπωνυμίων⁴⁴⁵ στην Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή, μαχών και σαμποτάζ, οργανώσεων και παράνομου Τύπου, καθώς και των «ιστορικών δημιουργημάτων της Αντίστασης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρονταν, που αφορούσαν την οργάνωση της ζωής στις περιοχές της «Ελεύθερης Ελλάδας», την παιδεία, την αυτοδιοίκηση, τη δικαιοσύνη και τον πολιτισμό, καθώς και την δραστηριότητα της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου της, συμπεριλαμβανομένων στοιχείων για την αποδοχή των παραπάνω από τον ελληνικό πληθυσμό⁴⁴⁶.

Ιδιαίτερη μέριμνα από την πλευρά των συντακτών υπήρχε, εξάλλου, για την επιλογή και τη χρήση των λέξεων. Λέξεις που συνδέονταν με την καθημερινή ζωή των πόλεων της Κατοχής (λ.χ. ψωμί, μπομποτά, λίρα κ.ο.κ.), αλλά και με την ενεργητική αντίσταση (λ.χ. αντάρτης, σύνδεσμος, ρίψεις, κλούβες, αετόπουλο κ.ά.)⁴⁴⁷. Όροι, επίσης, που περιέγραφαν μεγάλα και γνωστά γεγονότα, τα οποία σύμφωνα με τους συντάκτες «έπαιζαν ιστορικό ρόλο ή επηρέασαν την Αντίσταση», όπως «Συνθηκολόγηση Ιταλίας», «Στάλινγκραντ», «Απόβαση (Δυτικό Μέτωπο)», «Ηττα Ρόμελ» και «Απελευθέρωση»⁴⁴⁸. Τέλος, επιλέγονταν οι λέξεις-κλειδιά, ή οι θεματικοί όροι (tags) όπως θα λέγαμε σήμερα, λέξεις, δηλαδή, περιληπτικές που συνδέονται με την Κατοχή. Σύμφωνα με τους επιμελητές ανάμεσα σε αυτές ήταν οι εξής: «Πείνα», «Κατοχή», «Εκτελέσεις», «Στρατοδικεία»,

⁴⁴³ «Παρατηρήσεις σχετικά με την έκδοση του Χρονικού της Αντίστασης», χ.χ., 253, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁴⁴⁴ Όσον αφορά τα ονόματα ζητούνταν να ληματογραφείται πρώτα το επικρατέστερο και γνωστότερο, είτε ψευδώνυμο είτε πραγματικό όνομα. Επιπλέον ζητούνταν να αναζητηθούν ονόματα τόσο μη κομμουνιστών Ελλήνων όσο και ξένων που συνδέθηκαν με την Αντίσταση. Για παράδειγμα: πολιτικών «που ήρθαν σε επαφή και διαπραγματεύθηκαν μαζί της», μελών «κυβερνήσεων Καΐρου, Λονδίνου, Εθνικής Ενότητας», «επικεφαλής των ενόπλων δυνάμεων Μ. Ανατολής (Ελλήνων) και ανώτατοι αξιωματικοί», Άγγλων ανώτατων αξιωματικών του Στρατηγείου Μ. Ανατολής που συνεργάστηκαν με την Αντίσταση ή είχαν στενή σχέση με τα γεγονότα της Μ. Ανατολής, μελών «ξένων αποστολών στην Ελλάδα», ξένων στρατιωτικών, πολιτικών και πνευματικών ανθρώπων που μίλησαν για την Εθνική Αντίσταση», Ελλήνων ιστορικών, λογοτεχνών, καλλιτεχνών, στρατιωτικών και πολιτικών «που έκαναν γνωστά έργα για την Αντίσταση», καθώς και ανώτερων λειτουργών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ) και άλλων ξένων οργανώσεων «που ενδιαφέρθηκαν για το δράμα της Ελλάδας». Βλ. «Ονόματα αγωνιστών», χ.χ., στο ίδιο.

⁴⁴⁵ Ανάμεσα στα στοιχεία που αφορούσαν τα τοπωνύμια μάλιστα (χωριά, βουνά, ποτάμια, τοποθεσίες κ.ο.κ.) ο συντάκτης των οδηγιών ζητούσε να αναζητηθούν «τυχόν θρύλοι, παραδόσεις, διηγήσεις, γύρω απ' την Αντίσταση που δημιουργήθηκαν και αναφέρουν το όνομά τους». Βλ. «Τοπωνυμικά», χ.χ., στο ίδιο.

⁴⁴⁶ Βλ. «Ιστορικά Δημιουργήματα της Αντίστασης», χ.χ., στο ίδιο.

⁴⁴⁷ Βλ. «Λεξιλόγιο χαρακτηριστικό Κατοχής και Αντίστασης», χ.χ., στο ίδιο.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο.

«Μπλόκο», «Εκκαθαριστικές επιχειρήσεις», «Πληθωρισμός», «Μαύρη Αγορά», «Ομηρία», «Εβραίοι», «Άγγλοι», «Διανομές», «Απαγχονισμοί» και «Απεργίες»⁴⁴⁹.

Πέραν των παραπάνω, που αφορούσαν άμεσα τη σύνταξη και την επιμέλεια του χρονικού, στο αρχείο του Γραφείου Αντίστασης της ΕΔΑ υπάρχει και μια σειρά ερωτηματολογίων. Περιλάμβαναν ερωτήματα όπως: «Πως άρχισε το κίνημα αντίστασης στην περιοχή σας;», «Τι μέγιστη δύναμη παρέταξαν τα ένοπλα τμήματα της περιοχής σας; Τι οι άλλες οργανώσεις;», «Χαρακτηριστικές περιπτώσεις λαϊκών κινητοποιήσεων στην περιοχή σας (όχι μόνο μάχες, ενδιαφέρουν ιδιαίτερα οι λαϊκές κινητοποιήσεις)», «Ολοκαυτώματα-μαζικές εκτελέσεις-στρατόπεδα συγκέντρωσης στην περιοχή σας», «Προδοτικές οργανώσεις στην περιοχή σας», «Ο ρόλος των βρετανικών αποστολών στην περιοχή σας». Ερωτήματα επίσης που αφορούσαν την τύχη των αντιστασιακών μετά την απελευθέρωση, όπως «Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εξοντωτικής μεταχείρισης των αγωνιστών μετά την απελευθέρωση» και «Πιο συγκεκριμένα: η τύχη των αγωνιστών, στελεχών κλπ. μετά τη Βάρκιζα με συγκεκριμένα στοιχεία κατά περίπτωση»⁴⁵⁰. Τα ερωτηματολόγια αυτά συντάχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της συγκέντρωσης στοιχείων για την δεκαετία του 1940 από όλη την επικράτεια. Με έναν τρόπο, αποτυπώνουν κι αυτά τις εστιάσεις και τις στοχεύσεις της Αριστεράς κατά την περίοδο της σύνταξης του χρονικού και ως εκ τούτου τις στοχεύσεις του ίδιου του έργου.

Τέλος, έχει αξία να αναφερθεί μια έκθεση του Γραφείου το καλοκαίρι του 1964, με την πρώτη έκδοση του χρονικού να κυκλοφορεί ήδη σε τεύχη. Στην έκθεση συνοψίζονται οι άξονες που αφορούσαν την ιστορία της Αντίστασης και την διαδικασία επικαιροποίησής της, με δεδομένη και την υπάρχουσα εμπειρία της έκδοσης. Η έκθεση είχε τη μορφή ερωταποκρίσεων και περιλάμβανε τους εξής άξονες: α) «Γιατί η αντίσταση συγκινεί, φλογίζει και ξεσηκώνει το λαό;», β) «Γιατί οι ξένοι και ντόπιοι δυνάστες του λαού μας την καταδιώκουν άγρια, την συκοφαντούν, τη στρεβλώνουν και πότε πότε την καπηλεύονται;», γ) «Γιατί οι αντιστασιακοί είναι εναντίον του ΝΑΤΟ, υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης και της φιλίας μεταξύ των λαών;», δ) Γιατί η ΕΔΑ και γενικότερα η άκρα αριστερά αποτελούν την κληρονομιά της;», ε) Γιατί καθυστέρησε και καθυστερεί η οργάνωση και η πάλη των δυνάμεων της εθνικής αντίστασης;», στ) Πώς εκφράζεται αυτή η υποτίμηση στον

⁴⁴⁹ Βλ. «Λέξεις περιληπτικές που συνδέονται με την Κατοχή», χ.χ., στο ίδιο.

⁴⁵⁰ Βλ. «Για μια συνοπτική έκθεση δράσης του κινήματος Εθνικής Αντίστασης στην περιοχή σας», χ.χ., 213, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

οργανωτικό τομέα;», και ζ) «Ποιοι πρέπει να είναι οι σκοποί και οι επιδιώξεις του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης;».⁴⁵¹

Η έκθεση κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η Αντίσταση αποτελεί ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο για τον ελληνικό λαό, στο μέτρο που σε συντριπτικό ποσοστό είναι δικό του έργο, το οποίο πραγματοποιήθηκε με μεγάλες θυσίες· σε αυτήν, άλλωστε, ο λαός όφειλε την απελευθέρωση της χώρας και την επιβίωσή του αλλά και μέσω αυτής γνώρισε τόσο τα οφέλη της εθνικής ενότητας, όσο και ένα άλλο παράδειγμα οργάνωσης της ζωής και της κοινωνίας με πρωταγωνιστή τον ίδιο. Την ευκαιρία αυτή, την έκλεψε μέσα από τα χέρια του η «ωμή» επέμβαση των ιμπεριαλιστών και των ελληνικών ολιγαρχών που μισούσαν και «μισούν τα ιδανικά» της Αντίστασης. Για τον λόγο αυτό οι αντιστασιακοί τοποθετούνταν ενάντια «στο νεοφασισμό και τον πόλεμο», και εκφράζονταν μέσα από την ΕΔΑ αφενός επειδή τα στελέχη και οι οπαδοί του εν λόγω κόμματος ήταν «κατά 80%» παλαίμαχοι αγωνιστές της Αντίστασης αλλά και για τον λόγο ότι «η ΕΔΑ και το ΚΚΕ είναι τα μοναδικά κόμματα που συνεχίζουν τον αγώνα με πολιτικά μέσα για την πραγματοποίηση των ιδανικών» της και «για την νομοθετική της αναγνώρισιν και την ικανοποίησιν όλων των αιτημάτων των αγωνιστών της αντίστασης και των θυμάτων της τριπλής κατοχής». Η οργάνωση, ωστόσο, ενός κινήματος που θα είχε ως βάση του την Αντίσταση και τα ιδανικά της είχε καθυστερήσει. Τόσο εξαιτίας των διώξεων και της «τρομοκρατικής πολιτικής» που είχαν επιβάλει οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ εναντίον του, όσο και της υποτίμησης του τομέα αυτού τα προηγούμενα χρόνια. Οι αντιστασιακοί, κατέληγε η έκθεση θα έπρεπε να βρεθούν στην πρώτη γραμμή της πάλης «για την εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία και την ειρήνη» αγωνιζόμενοι «για το φράξιμο του δρόμου προς το νεοφασισμό». Κύριοι στόχοι της επόμενης περιόδου ήταν: η διάλυση των νεοφασιστικών οργανώσεων, ο εκδημοκρατισμός του κρατικού μηχανισμού, η κατάργηση όλων των επιτακτικών μέτρων και του μέτρου της εξορίας, η επαναφορά στη νομιμότητα όλων των κομμάτων και των οργανώσεων που πήραν μέρος στην Αντίσταση, καθώς και η παροχή αμνηστίας στους υπόλοιπους φυλακισμένους και η επάνοδος στην Ελλάδα όλων των πολιτικών προσφύγων.⁴⁵²

Το *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!*, λοιπόν, που αποτέλεσε βασικό κομμάτι της δραστηριότητας τόσο του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ όσο και του Γραφείου Αντίστασης της ΕΔΑ στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, στόχευε καταρχάς στη χαρτογράφηση

⁴⁵¹ «Γενική έκθεση του Τομέα της Αντίστασης», 18/7/1964, στο ίδιο.

⁴⁵² Στο ίδιο.

και την εκλαϊκευση των γεγονότων του εαμικού, κυρίως, αγώνα, ενισχύοντας τη θεσμική και κοινωνική πίεση για την αναγνώρισή του. Στόχευε ακόμη στην επικαιροποίηση της Αντίστασης μέσα από τη σύνδεση με τα προτάγματα της συγχρονίας και την κινητοποίηση μεγάλου μέρους του αντιστασιακού κόσμου που παρέμενε ανενεργός: η κινητοποίηση αυτή, εκτός των άλλων, θεωρούνταν ότι θα πρόσφερε και πολιτικά οφέλη, ενισχύοντας την Αριστερά στην Ελλάδα, σε μια μεταιχμιακή εποχή, όπου οι συνθήκες στη χώρα άλλαζαν με μικρές ή μεγαλύτερες ρήξεις.

4.6 Η έκδοση στις ανατολικές χώρες: ένα κομμουνιστικό εγχειρίδιο

Η χρονιά της επιβολής της δικτατορίας στην Ελλάδα συνέπεσε και με τη δεύτερη έκδοση του χρονικού στις ελληνικές κοινότητες των Λαϊκών Δημοκρατιών, όπου κυκλοφόρησε σε 4000 αντίτυπα με τίτλο *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), σε έναν τόμο 617 σελίδων (1967). Μέχρι τότε, παρά το γεγονός ότι η πρωτοβουλία της έκδοσης του έργου με σκοπό την έκδοση στην Ελλάδα προερχόταν από στην υπερρορία, στον δημόσιο λόγο των εκτός Ελλάδας στελεχών του ΚΚΕ για τη δεκαετία του 1940, η έκδοση απουσίαζε. Ενδεικτικό ως προς την απουσία αυτή είναι το γεγονός ότι σε εκτενές αφιέρωμα για τα εικοσάχρονα της απελευθέρωσης στο περιοδικό του εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος, *Νέο Κόσμο*, τον Οκτώβριο του 1964, με άρθρα των Κ. Κολιγιάννη, Μ. Παρτσαλίδη, Ζ. Ζωγράφου και Αλ. Παπαπαναγιώτου, καθώς και παράθεση πολλών επίσημων κειμένων, η δημοσίευση ή έκδοση του χρονικού στην Ελλάδα δεν αναφερόταν σε κανένα σημείο.

Στον πρόλογο, η Συντακτική Επιτροπή σημείωνε πως η συγκεκριμένη έκδοση προέκυψε ύστερα από μία γενική θεώρηση και βελτίωση του κειμένου, πως προστέθηκαν νέα στοιχεία και διορθώθηκαν παραλείψεις, όπως επίσης και πως λόγω των δυσκολιών που παρουσιάστηκαν στην έρευνα, δεν μπόρεσαν να δοθούν παρά, πολύ συνοπτικά τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν από την ιταλική επίθεση έως την κατάρρευση του μετώπου (από την 28η Οκτωβρίου 1940 έως τον Απρίλιο του 1941). καθώς και η περίοδος των Δεκεμβριανών. Επιπλέον θεωρούνταν πως παρουσίαζε αδυναμίες η περιγραφή της δράσης της ΕΠΟΝ και της Εθνικής Αλληλεγγύης και η συμβολή των υπολοίπων κομμάτων, παραγόντων και οργανώσεων που μαζί με το ΚΚΕ συγκρότησαν το ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ αφού «δεν στάθηκε δυνατό να συγκεντρωθούν αρκετά στοιχεία». Στο τέλος η συντακτική επιτροπή απεύθυνε εκ νέου παράκληση σε όσους θα διάβαζαν το κείμενο να προσφέρουν

συμπληρωματικά στοιχεία για ό,τι γνώριζαν. Κύριο μέλημα της συντακτικής επιτροπής παρέμενε, σύμφωνα με την ίδια, η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας:

*Η συντακτική επιτροπή, παίρνοντας υπόψη ότι οι συνθήκες που επικράτησαν μεταπολεμικά στη χώρα μας έκαναν πολύ δύσκολη τη συγγραφή μιας ολοκληρωμένης ιστορίας για την Εθνική Αντίσταση και ότι τα όσα γράφτηκαν ως τότε για να τοποθετηθεί σωστά ο ηρωικός αυτός αγώνας του λαού ήταν ελάχιστα μπροστά στον ωκεανό των ύβρεων και των συκοφαντιών, που ντόπιοι και ξένοι εχθροί του λαού έχουν πει και έχουν γράψει, παρασιωπώντας και παραποιώντας την ιστορική αλήθεια...*⁴⁵³

Ο πρόλογος μας δίνει, επίσης, πληροφορίες, χωρίς, βέβαια μεγάλη αξία, για την ανταπόκριση που είχε η πρώτη έκδοση στην Ελλάδα αφού σημειωνόταν πως «η λαμπρή υποδοχή του Χρονικού από το πλήθος των αγωνιστών της Αντίστασης και τη νέα γενιά, δικαίωσε την μακρόχρονη προσπάθεια που καταβλήθηκε για την ετοιμασία του».

Από τα εισαγωγικά της πρώτης έκδοσης στον τόμο περιλαμβάνονταν μόνο η εισαγωγή του Αυγερόπουλου. Οι δηλώσεις των πρωταγωνιστών της περιόδου για το ΕΑΜ, όπως και τα χαιρετιστήρια μηνύματα των αντιστασιακών παραγόντων δεν εξυπηρετούσαν τις στοχεύσεις του ΚΚΕ και δεν είχαν την ίδια αξία στο περιβάλλον κυκλοφορίας της δεύτερης έκδοσης, αφού το κοινό στο οποίο απευθυνόταν δεν χρειαζόταν να πειστεί ή να αναγνωρίσει τη συμβολή της Αριστεράς στην Εθνική Αντίσταση και την απελευθέρωση της χώρας. Αντί των εισαγωγικών της πρώτης έκδοσης, λοιπόν, προστέθηκε μια εισαγωγή τριάντα σελίδων του μέλους του Πολιτικού Γραφείου του Κομμουνιστικού Κόμματος, Ζήση Ζωγράφου.

Η εισαγωγή, είναι ενδεικτική ως προς τη φυσιογνωμία ολόκληρου του έργου. Ο Ζωγράφος ξεκινούσε υποστηρίζοντας πως στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εκφράστηκαν δύο διαφορετικές κατηγορίες αντιθέσεων: αυτές ανάμεσα στις δύο καπιταλιστικές συμμαχίες και αυτές ανάμεσα στον καπιταλιστικό κόσμο συνολικά και στο σοβιετικό σοσιαλιστικό κράτος· υποστήριζε, μάλιστα, πως ο πόλεμος ξεκίνησε από την Αγγλία και τη Γαλλία για ιμπεριαλιστικούς σκοπούς και υπερασπιζόταν το σύμφωνο Μόσχας-Βερολίνου του 1939. Η μετατροπή του πολέμου σε «δίκαιο απελευθερωτικό πόλεμο των συμμαχικών χωρών» έγινε σταδιακά όσο «δυνάμωνε η πίεση των λαϊκών μαζών», ενώ ολοκληρώθηκε με την είσοδο της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο. Ως προς τα παραπάνω ανέφερε χαρακτηριστικά:

⁴⁵³ Στ' *Άρματα! Στ' Άρματα!*, ό.π., 1967, σ. 6.

Από την πλευρά των φασιστικών κρατών – που έχουν ιδιαίτερη ευθύνη για την εξαπόλυσή του – ο πόλεμος είχε ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα σ' όλη τη διάρκειά του. (...) Στο πρώτο στάδιο ο πόλεμος είχε ιμπεριαλιστικό επίσης χαρακτήρα και από την άλλη πλευρά των αγγλογάλλων ιμπεριαλιστών. (...) Οι δυτικές όμως δυνάμεις, όχι μόνο δεν έβαζαν σα σκοπό τους την εκμηδένιση του φασισμού, αλλά ήθελαν, αντίθετα, να χρησιμοποιήσουν τα φασιστικά κράτη εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, του επαναστατικού και εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος.⁴⁵⁴

Το δεύτερο στοιχείο είναι ο πρωταγωνιστικός ρόλος του ΚΚΕ ως φορέας αντίστασης και ενότητας, ακολουθώντας των πορεία των υπόλοιπων κομμουνιστικών κομμάτων:

Εμπνευστές και οργανωτές της εθνικοαπελευθερωτικής πάλης ήταν τα κομμουνιστικά και εργατικά κόμματα. Η σωστή πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθούν σε μια σειρά από κατεχόμενες χώρες συνθήκες για το σχηματισμό ενιαίου αντιφασιστικού μετώπου.⁴⁵⁵

Ενώ, πιο συγκεκριμένα, σημειώνει:

Τη σημαία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα τη σήκωσε πρώτο το ΚΚΕ. Το ΚΚΕ, κόμμα της εργατικής Τάξης και των καλύτερων δυνάμεων του εργαζόμενου λαού, πιστό στην πολιτική του της υπεράσπισης των εθνικών συμφερόντων, έπαιξε τον κύριο ρόλο, στάθηκε η κινητήρια δύναμη τόσο στην οργάνωση της Εθνικής Αντίστασης, όσο και στη διεξαγωγή του αγώνα κατά της τριπλής κατοχής της χώρας.⁴⁵⁶

Ο ρόλος αυτός του ΚΚΕ ξεκινούσε από πολύ νωρίς –πριν την είσοδο της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο– και δεν εκπληρωνόταν ακόμη και όταν όλοι οι σύμμαχοί του το είχαν εγκαταλείψει και οι αντίπαλοι, εκμεταλλευόμενοι τις υποχωρήσεις του «χάριν της ενότητας», προχωρούσαν στη ηθική και φυσική εξόντωσή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα όσον αφορά το λόγο του Ζωγράφου είναι πως σε δέκα σελίδες προσπαθώντας να αναδείξει το πρωτοπόρο ρόλο του Κομμουνιστικού Κόμματος στην Αντίσταση χρησιμοποιεί τον όρο ΚΚΕ 45 φορές, ενώ το ΕΑΜ μόλις τέσσερις. Επιπλέον, ο πρόλογος επισήμανε και τα λάθη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος όπως αυτά ορίστηκαν από το 8^ο Συνέδριο του κόμματος (1961): Η συμφωνία του Λιβάνου, η συμφωνία της Καζέρτας,

⁴⁵⁴ *Στ' Αρματα! Στ' Αρματα!*, ό.π., σ. 14.

⁴⁵⁵ *Στο ίδιο*, σ. 16.

⁴⁵⁶ *Στο ίδιο*.

η έλλειψη προετοιμασίας για τα Δεκεμβριανά και η συμφωνία της Βάρκιζας. Ενδεικτική είναι η εισήγηση της ΚΕ στο εν λόγω Συνέδριο, την οποία παρέθετε:

Η ΚΕ του ΚΚΕ έτρεφε αυταπάτες σχετικά με τους πραγματικούς σκοπούς, που έκρυβαν οι ιμπεριαλιστές για τη χώρα μας πίσω από τις αντιφασιστικές διακηρύξεις τους. Δεν είχε καθαρή προοπτική και σαφή αντίληψη των σχεδίων των άγγλων ιμπεριαλιστών, που, (...) κάτω απ' την ιδιότητα του συμμάχου στον αντιχιτλερικό πόλεμο και κατά παράβαση των αρχών του, προετοίμαζαν επίμονα την αποκατάσταση της προπολεμικής τους κυριαρχίας στην Ελλάδα και την παλινόρθωση της εξουσίας της ολιγαρχίας.⁴⁵⁷

Η εντονότερη παρουσία του ΚΚΕ από την αρχή μέχρι το τέλος του χρονικού ήταν και μία από τις σημαντικότερες διαφορές της δεύτερης έκδοσης σε σχέση με την πρώτη. Πέραν αυτού, η δεύτερη έκδοση, ουσιαστικά, αποτελούνταν από τους δύο πρώτους τόμους αυτής του 1964 και ορισμένα επιλεκτικά στοιχεία από τον τρίτο και τον τέταρτο, με αποτέλεσμα ένα πιο συγκροτημένο έργο με αρχή, μέση και τέλος. Σημαντική διαφοροποίηση αποτελεί η εξαιρετικά σύντομη περιγραφή των Δεκεμβριανών, ειδικά σε σχέση με την πρώτη έκδοση, που παρέθετε πλήθος τεκμηρίων και επίσημων κειμένων επί του θέματος στον τρίτο τόμο. Μάλιστα, στον πρόλογο της συντακτικής επιτροπής σημειωνόταν πως η συλλογή και παρουσίαση των στοιχείων του τρίτου τόμου στην πρώτη έκδοση από τις εκδόσεις Γιαννίκος, είχε πραγματοποιηθεί «με πρωτοβουλία του εκδότη». Η φειδωλή αναφορά στο ζήτημα μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι, η περίοδος αυτή θεωρούνταν από το ΚΚΕ περίοδος λαθών της ηγεσίας του. Πάντως, οι δύο εκδόσεις ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία –πως ο Δεκέμβρης αποτελούσε περίοδο λαθών– και καταλήγοντας στο ίδιο συμπέρασμα, επέλεξαν να διαχειριστούν εντελώς διαφορετικά το ζήτημα: από τη μία μεριά, η έκδοση της Αθήνας να αναβαθμίσει το γεγονός παραθέτοντας πληθώρα στοιχείων σχετικά με την περίοδο και από την άλλη, η έκδοση των ΠΛΕ να σιωπήσει, περιγράφοντας τα γεγονότα από τον Δεκέμβρη του 1944 μέχρι τη συμφωνία της Βάρκιζας σε δεκατρείς, μόλις, σελίδες. Σε αυτές κατηγορούσε την ηγεσία του ΕΑΜ, και κατ' επέκταση του ΚΚΕ, ότι «υποτίμησε τις δυνάμεις του λαϊκού κινήματος και υπόγραψε τη συμφωνία της Βάρκιζας», η οποία «αποτελούσε απαράδεκτο συμβιβασμό και ουσιαστική συνθηκολόγηση απέναντι στους άγγλους ιμπεριαλιστές και τη ντόπια αντίδραση»⁴⁵⁸. Όσον αφορά την, επίσης, σύντομη αναφορά στην προ του ΕΑΜ περίοδο, η ρευστή κατάσταση που επικρατούσε στο Κόμμα την εποχή εκείνη, καθιστούσε, πιθανώς,

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 31.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 482.

δύσκολη της συγκρότηση ενός συνεκτικού αφηγήματος για ένα οργανωμένο σχέδιο δράσης του ΚΚΕ, που θα κατέληγε στην ίδρυση του ΕΑΜ.

Επιπλέον ένα στοιχείο που έχει άμεση σχέση με το περιβάλλον στο οποίο κυκλοφόρησε η δεύτερη έκδοση έχει να κάνει με την απουσία, παραδείγματος χάρη, τίτλων όπως «Έξω οι Βούλγαροι από την Ελληνική Μακεδονία και Θράκη» που υπήρχαν στην έκδοση της Αθήνας και μια γενικότερη τάση για υποβάθμιση της βουλγαρικής κατοχής, αφού η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας αποτελούσε, πλέον, «αδελφό κράτος» για το ΚΚΕ.

Σε γενικές γραμμές, η δεύτερη έκδοση του χρονικού, συνιστούσε ένα σαφώς πιο «κομματικά ορθό» αφήγημα· ένα κομμουνιστικό βιβλίο, οι διαφορές του οποίου με την ελληνική πρώτη έκδοση, είχαν άμεση σχέση τόσο με το περιβάλλον των δύο εκδόσεων όσο και με τις στοχεύσεις της καθεμίας. Η έκδοση της ΕΔΑ είχε ως βασικό στόχο να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης προς το μετεμφυλιακό καθεστώς, παράλληλα με άλλες δραστηριότητες που αναπτύσσονταν την ίδια περίοδο στην Ελλάδα για τη θεσμική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την κινητοποίηση των αντιστασιακών και γενικότερα του προοδευτικού κόσμου προς αυτήν την κατεύθυνση. Είχε, επίσης, βασικό της σκοπό την υπόμνηση της τύχης των αγωνιστών της Αντίστασης και των θυμάτων της Κατοχής, 20 χρόνια μετά, και την ικανοποίηση των αιτημάτων αυτών και των οικογενειών τους. Από την άλλη μεριά, η έκδοση του ΚΚΕ δεν επιδίωκε να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο, αν και είχε κι εκείνη σε μεγάλο βαθμό, το βλέμμα στραμμένο στο παρόν και το μέλλον και όχι στο παρελθόν. Ο Ζωγράφος αναφέρει στην εισαγωγή του:

Οι υποθήκες αυτών που έδωσαν τη ζωή τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα είναι πεντακάθαρες: Η Εθνική Αντίσταση δεν τελειώνει με την ένοπλη πάλη για την απελευθέρωση της χώρας, αλλά πρέπει να μετουσιωθεί στην εφαρμογή ενός προγράμματος αναγέννησης της χώρας. Και στο κίνημα αυτό αναγέννησης πρέπει να ποδηγετηθεί, πρώτα απ' όλα, η νέα γενιά, που πρέπει να φωτιστεί και να γαλουχηθεί με τα μεγάλα ιδανικά της Εθνικής Αντίστασης. Να γιατί η αναγνώριση και ο σεβασμός προς την Εθνική μας Αντίσταση δεν έχουν, δεν μπορούν, δεν πρέπει να έχουν μόνο την έννοια της υπόμνησης, ενός ιστορικού απλώς γεγονότος και έκφρασης ενός βαθιού σεβασμού προς τις χιλιάδες τα θύματα και τους αγωνιστές της αντιφασιστικής πάλης. Το βαθύτερο νόημα είναι ν' αποτελέσουν ένα ισχυρό κίνητρο για ένα ουσιαστικό κίνημα, για ένα πιο ορμητικό και πιο ρωμαλέο ενωτικό κίνημα γενικότερα, για μια πιο επίμονη, αποφασιστική μαζική λαϊκή πάλη, που θ' αποβλέπει στο να σπάσει την αντίδραση της βρυκολακισμένης Δεξιάς, στο να ματαιώσει τα σκοτεινά της

*σχέδια παλινόρθωσης με τη μία ή την άλλη μορφή του λαομίσητου αστυνομικού καθεστώτος, στο ν' αποκαταστήσει και να δώσει νέο περιεχόμενο στους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρα.*⁴⁵⁹

Τέλος, όσον αφορά στην έκδοση της Αθήνας, δίνεται η αίσθηση ότι, πέρα από τις πολιτικές της στοχεύσεις, επιχειρούσε να καθιερωθεί ως ένα είδος «εγκυκλοπαίδειας» για την Αντίσταση, ευρύτερης αποδοχής, από ένα κομματικό εγχειρίδιο για το θέμα, όπως μοιάζει να ήταν η έκδοση των ανατολικών χωρών. Το γεγονός αυτό αντανακλάται και στην επιλογή, η έκδοση του 1964 να μην είναι μια κομματική έκδοση της ΕΔΑ.

4.7 Γεφυρώνοντας τις αποστάσεις: το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ και οι μαρτυρίες των στελεχών του ΕΛΑΣ

Η σύνταξη και έκδοση του χρονικού, όπως αναφέρθηκε, αποτέλεσε αρχικά έργο του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ. Η ιστορία και η συγγραφή της συνιστούσε, άλλωστε, πάντα ένα από τα ενδιαφέροντα του κομμουνιστικού κινήματος είτε αφορούσε συνολικά την εξέλιξη της παγκόσμιας ή εθνικών ιστοριών είτε την ίδια την ιστορία του κινήματος.

Η Επιτροπή Διαφώτισης (ΕΔ) του κόμματος συγκροτήθηκε το 1951, ως το βασικό βοηθητικό όργανο της ΚΕ για τα ζητήματα του ιδεολογικού «μετώπου πάλης», παράλληλα με το πολιτικό και το οικονομικό μέτωπο. Αν, ωστόσο, η λειτουργία της ΕΔ στο πλαίσιο του «ιδεολογικού μετώπου» παρέμενε σταθερή, τα συγκεκριμένα καθήκοντα άλλαζαν, καθώς όφειλαν εξ ορισμού να ευθυγραμμίζονται με την εκάστοτε πολιτική γραμμή του κόμματος. Πρώτος γραμματέας ήταν ο Δημήτρης Βλαντάς και δεύτερος γραμματέας ο Πέτρος Ρούσος. Συγκροτήθηκαν επιμέρους τμήματα («Φροντιστηρίου Αγωνιστή», Τμήμα Κοινωνικοπολιτικών Εκδόσεων, Τμήμα Κλασικών), όχι όμως τμήμα ιστορίας. Το 1953 η επιτροπή ανασυγκροτήθηκε, ενώ στις αρχές του 1955 δημιουργήθηκε για πρώτη φορά ιστορικο-φιλοσοφικός τομέας. Το 1958 συγκροτήθηκε ο ιστορικο-φιλολογικός κύκλος, ο οποίος χωριζόταν σε τρία τμήματα: φιλοσοφίας, ιστορίας, λογοτεχνίας. Στην ιστορία εργάζονταν, μεταξύ άλλων, οι Μήτσος Καΐλας και Γιώργης Ζωΐδης.⁴⁶⁰

Το Τμήμα Ιστορίας έστρεψε το ενδιαφέρον του προς τον 20^ο αιώνα και ιδιαίτερα την Εθνική Αντίσταση. Στο πλαίσιο των καθηκόντων του ήταν η συνεργασία και η

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 42-43.

⁴⁶⁰ Βλ. τα κ. 239-314, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

αποστολή άρθρων στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* με θέματα γύρω από την ιστορία, καθώς και η ανάγνωση και αποδελτίωση των εφημερίδων που προμηθευόταν από την Ελλάδα το κόμμα· η συστηματική αυτή αποδελτίωση εκκινούσε από τον Μεσοπόλεμο και τα πρώτα χρόνια δράσης του εργατικού κινήματος, όπως αποτυπώθηκε στις σελίδες του *Ριζοσπάστη* και αλλού. Ήδη από το 1961 καθορίστηκε ως στόχος η οργάνωση επιτροπών σε όλες τις Λαϊκές Δημοκρατίες για τη μελέτη και προβολή της Εθνικής Αντίστασης. Επιπλέον, πέρα από την ανάδειξη της Αντίστασης, ο άλλος βασικός στόχος του Τμήματος αφορούσε τη σύνταξη της ιστορίας του κόμματος, μια δραστηριότητα που οδήγησε, ανάμεσα σε άλλα, στην έκδοση των *Επίσημων Κειμένων*.

Το τελευταίο μέρος του παρόντος κεφαλαίου ασχολείται με ένα σώμα γραπτών μαρτυριών που κατατέθηκαν στο Τμήμα Ιστορίας ώστε να χρησιμοποιηθούν στην σύνταξη του χρονικού. Το χρονικό, αποτελώντας κεντρική επιλογή του κόμματος ως προς την έκδοση, την μορφή και το περιεχόμενό του, υπάκουσε στις ανάγκες, τις προτεραιότητες και τις αντιλήψεις της συγχρονίας καθώς και στις κομματικές στρατηγικές, με στόχο, όπως είδαμε παραπάνω, να αποτελέσει τον κανόνα για την αφήγηση της περιόδου, κυρίως εντός Ελλάδας· σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσε τη συγκρότηση, δηλαδή, ενός υποδείγματος από τους «έξω» για τους «μέσα». Αυτό το οξύμωρο και ενδιαφέρον συγχρόνως στοιχείο συνιστά δείγμα των πολύπλοκων διαδικασιών διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και των πρακτικών διαχείρισης του παρελθόντος.

Το σώμα των 51 χειρόγραφων και μεταγραμμένων γραπτών μαρτυριών που εξετάζονται εδώ αποτελεί ένα μικρό, μόνο, τμήμα των σχετικών μαρτυριών που φυλάσσονται στα ΑΣΚΙ, στο πλαίσιο της συλλογής ντοκουμέντων και των επεξεργασιών για την ιστορία της δεκαετίας του 1940⁴⁶¹. Οι συγκεκριμένες στάλθηκαν στο Τμήμα Ιστορίας από τις αρχές του 1960 έως τα τέλη του 1961, έχουν έκταση από μία έως εξήντα σελίδες και προέρχονταν από στελέχη του κόμματος, άνδρες στο σύνολο των ενυπόγραφων κειμένων, πολιτικούς πρόσφυγες στη Βουλγαρία, την Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και την Σοβιετική Ένωση. Όπως φαίνεται, οι μαρτυρίες ζητήθηκαν ώστε να αντληθούν στοιχεία για την περίοδο της Κατοχής στις περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, της Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου, περιοχές δηλαδή στις οποίες υπήρξε σημαντική στρατιωτική δράση του ΕΛΑΣ.

⁴⁶¹ Όσον αφορά το Αρχείο ΚΚΕ, βλ. τα κ. 426-431. Βλ. επίσης κ. 585-587, 608-610, 648-658, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ. Αναφορικά με αντίστοιχες προσπάθειες εντός Ελλάδας βλ. ενδεικτικά Ά. Κάπολα, Κάπολα, Άντα, «Φυλακές Αίγινας: Χειρόγραφες μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων (1961-1963)», ό.π. και τα σχετικά υλικά στο Αρχείο ΕΔΑ. Βλ. Ι. Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, ό.π.

Πριν από την ανάλυση του περιεχομένου τους και τα ζητήματα που προκύπτουν μέσα από αυτήν, είναι σημαντικό να σημειωθούν ορισμένα δεδομένα και ειδικά χαρακτηριστικά του υλικού αυτού. Καταρχάς, οι μαρτυρίες δεν ήταν προϊόν κάποιας αυθόρμητης απόφασης των συγγραφέων τους αλλά υποχρέωσης κομματικών στελεχών προς τα κεντρικά όργανα του κόμματος· ζητήθηκαν από αυτά και απευθύνονταν σε αυτά. Το παραπάνω είναι σαφές με βάση το υλικό αν και δεν εντοπίστηκαν επιστολές ή σχετικά ερωτηματολόγια από την πλευρά του Τμήματος Ιστορίας. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί παρά να επηρεάζει καθοριστικά τη μορφή τους και να διαμορφώνει αναλόγως το περιεχόμενό τους. Επιπλέον, εξίσου σημαντικό είναι και το γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί στο σύνολό τους κατείχαν στην περίοδο της Κατοχής θέσεις ευθύνης στον ΕΛΑΣ, έζησαν τον εμφύλιο πόλεμο από την πρώτη γραμμή, μέσα στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού και υπέστησαν άμεσα την ήττα ακολουθώντας την πορεία του κόμματος στην υπερορία.

Τέλος, με βάση το αρχειακό υλικό, πολλοί από τους συγγραφείς είχαν συνεργαστεί ή είχαν διαβάσει ο ένας το κείμενο του άλλου, τουλάχιστον όσοι διέμεναν σε γειτονικές περιοχές. Μάλιστα, συνήθως, στο τέλος του κειμένου υποδείκνυαν πρόσωπα που θα μπορούσαν κατ' αυτούς να δώσουν συμπληρωματικά στοιχεία και με τα οποία, όπως ανέφεραν, είχαν συνομιλήσει.

Οι μαρτυρίες λοιπόν αυτές, αποτυπώσεις της μνήμης των συγγραφέων τους και πιθανώς, σύμφωνα με τις ενδείξεις, της συλλογικής μνήμης των κοινοτήτων των ελλήνων κομμουνιστών πολιτικών προσφύγων, μπορούν καταρχάς να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: ένα μέρος τους αποτελούνταν από αυτοβιογραφικά κείμενα και ένα άλλο από χρονικά γεγονότων. Στην πρώτη περίπτωση οι συγγραφείς τοποθετούσαν στο επίκεντρο τον εαυτό τους και συγκροτούσαν την αφήγησή τους με βάση τα γεγονότα στα οποία συμμετείχαν και έζησαν οι ίδιοι, υπερτονίζοντας εμφανώς την προσωπική τους δράση και δικαιώνοντας την. Στην δεύτερη, επιχειρούνταν να δοθεί μια ευρύτερη εικόνα με αυστηρά χρονολογική σειρά και επιλογή των γεγονότων που αξιολογούνταν ως σημαντικά από τους συγγραφείς, χωρίς απαραίτητως την δική τους συμμετοχή σε αυτά. Αυτή η εσωτερική διαδικασία της αξιολόγησης περιλάμβανε συγχρόνως την μνήμη του πρωταρχικού γεγονότος αλλά και όλη την μετέπειτα εμπειρία των χρόνων που μεσολάβησαν, όπου συγκεκριμένα περιστατικά αναδείχθηκαν ή αντίστοιχα υποβαθμίστηκαν, αποφάσεις και πρακτικές ανανοηματοδοτήθηκαν.

Η διάκριση πάντως αυτή, η αίσθηση ενός μέρους των ανθρώπων ότι επιχειρούσαν ή όφειλαν να μετασχηματίσουν την βιωμένη εμπειρία τους σε ιστορία –όπως κι αν οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν τον όρο– σε πολλές περιπτώσεις συνέβαινε συνειδητά και δηλώνοταν. Ο Γ. Χουλιάρης (Περικλής) έγραφε στο τέλος της μαρτυρίας του:

Προσπάθησα ν' αποφύγω αυτό που κάνουν όλοι, κάνουν δική τους την ιστορία και επειδή όσα γραφτά έχω δει μέχρι τώρα καθένας γράφει πως εγώ, εγώ, εγώ, εγώ, αυτό ήθελα ν' αποφύγω αλλά δεν μπόρεσα να κάνω κάτι διαφορετικό γι' αυτό άλλωστε το γράφω εδώ για να μην λένε άλλοι τα ίδια για μένα.⁴⁶²

Η παραπάνω διάκριση ως έναν βαθμό τέμνει τις μαρτυρίες στο επίπεδο του ύφους και των αφηγηματικών μέσων. Στις περισσότερες των περιπτώσεων στα κείμενα που γράφονταν στην λογική του «χρονικού» η λιτότητα της αφήγησης ήταν χαρακτηριστική, χωρίς μεγαλοστομίες και κατά κανόνα χωρίς πολλές προσωπικές εκτιμήσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις κυρίως παραθέτονταν στοιχεία σχετικά με την οργανωτική συγκρότηση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στις περιοχές που υπηρέτησαν οι συγγραφείς και σχετικά με τις πολεμικές επιχειρήσεις και τις συγκρούσεις είτε με τον κατακτητή είτε με τις δυνάμεις της «αντίδρασης».

Από την άλλη μεριά, στα κείμενα που περιείχαν περισσότερα αυτοβιογραφικά στοιχεία, το ηρωικό ύφος, οι γλαφυρές περιγραφές του ηρωισμού των ανταρτών και αντίστοιχα των ωμοτήτων των κατακτητών και των συνεργατών τους, τα λογοτεχνικά στοιχεία καθώς και οι υμνητικές αναφορές προς το κόμμα και την Σοβιετική Ένωση εμφανίζονταν σαφώς συχνότερα, όπως επίσης και η έντονη συναισθηματική φόρτιση. Για παράδειγμα σε μαρτυρία που υπογράφουν οι Κ. Χατζηγιάννης και Θανάσης Δεινόπουλος με τίτλο «Δυτική Μακεδονία» ολοκληρώνεται ως εξής και μάλιστα σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Αυτά εκ συντομίας γιατί στεναχωριέμαι σαν τα θυμάμαι»⁴⁶³.

Ωστόσο, πέραν των διαφοροποιήσεων κυρίως σε μορφολογικό και υφολογικό επίπεδο και της όποιας ποικιλίας απόψεων και οπτικών, που παρουσίαζαν οι μαρτυρίες μεταξύ τους αλλά και σε σχέση με την μετέπειτα επεξεργασία και δημοσίευση του χρονικού στην Ελλάδα και την υπερορία, αυτό που έχει σημασία να αναδειχθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι ένας ιστός κοινών αναμνήσεων και τελικά νοημάτων που διαπερνούν το συγκεκριμένο υλικό. Οι τελευταίες παρουσιάζουν εναλλακτικές αφηγήσεις

⁴⁶² Περικλής, «Στερεά Ελλάδα», χ.χ., 652/5, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

⁴⁶³ Κ. Χατζηγιάννης - Θανάσης Δεινόπουλος, «Δυτική Μακεδονία», Λ.Δ. Ουγγαρίας, 11/5/1960, 652/1, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

σε σχέση με αυτήν που αποτυπώνεται στις μετέπειτα δημοσιεύσεις του χρονικού και επιτρέπουν στην διατύπωση ερωτημάτων σχετικά με την θέση της Αντίστασης στην ιστορική κουλτούρα των κομματικών στελεχών που βρέθηκαν στην πολιτική προσφυγιά. Για τον σκοπό αυτό, επιχειρώντας μια κατηγοριοποίηση του περιεχομένου των μαρτυριών θα εστιάσουμε σε δύο πεδία: τις εικόνες του «άλλου» και τις εικόνες του «εαυτού». Μάλιστα, τα πεδία τίθεται με αυτή τη σειρά γιατί τουλάχιστον στο συγκεκριμένο υλικό το δεύτερο μάλλον ετεροπροσδιορίζεται και συγκροτεί ως ένα σημείο την ταυτότητά του με βάση το πρώτο.

Το πρώτο μέρος έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίον οι συγγραφείς των μαρτυριών αντιλαμβάνονταν τον εχθρό, εξωτερικό και εσωτερικό. Αν εξαιρέσουμε λοιπόν τους κατακτητές (Γερμανούς, Ιταλούς και Βουλγάρους), εκ των οποίων κυρίως οι πρώτοι εγγράφονται στη αφήγηση των συγγραφέων με τερατώδη και απάνθρωπη μορφή, στην κορυφή των αντιπάλων της «Εθνικής Αντίστασης» τοποθετούνταν οι Βρετανοί. Η γενική αντίληψη ήταν πως οι τελευταίοι καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής εξύφαιναν σχέδια υπονόμευσης του «λαϊκού-αντιστασιακού κινήματος» τα οποία εκδηλώνονταν με ποικίλες μορφές τόσο σε επίπεδο υψηλής πολιτικής όσο και στο πλαίσιο της καθημερινότητας της περιόδου στις διαφορετικές περιοχές όπου είχαν συγκροτηθεί εστίες αντίστασης. Αναφορές στον ρόλο των Βρετανών εμφανίζονται στην μεγάλη πλειοψηφία των κειμένων, ακόμη και στα πιο σύντομα ή αποσπασματικά σημειώματα. Ορισμένοι μάλιστα αφιέρωναν το σύνολο της μαρτυρίας τους στο ζήτημα αυτό, όπως ο Β.Γ. του οποίου το κείμενο είχε ως γενικό τίτλο: «Ο εγγλέζικος ιμπεριαλισμός στο το κίνημα αντίστασης» και τοπικά επικεντρωνόταν στην πόλη και τις ορεινές περιοχές του Νομού Δράμας⁴⁶⁴.

Με βάση την παραπάνω αξιολόγηση, ταξινομούνταν και οι εγχώριοι αντίπαλοι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Οι τελευταίοι, κατά κύριο λόγο αποτελούνταν από τους συνεργάτες των κατακτητών και τα τάγματα ασφαλείας, ωστόσο η απάνθρωπη μορφή που τους δινόταν στις αφηγήσεις, όπως και στους κατακτητές, περιόριζε τις όποιες αναλύσεις πέραν της αναφοράς στις βιαιότητες που διέπρατταν στις περιοχές της υπαίθρου και στις επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ εναντίον τους. Από την άλλη μεριά, δεν ίσχυε το ίδιο και για τους προσκείμενους σε και βοηθούμενους από στην βρετανική αποστολή, κυρίως τον ΕΔΕΣ, την ΕΚΚΑ, καθώς και τα δίκτυά τους ανάλογα με τον τόπο και τον χρόνο.

⁴⁶⁴ Β.Γ., «Ο εγγλέζικος ιμπεριαλισμός στο κίνημα αντίστασης», Βουλγαρία, χ.χ., 652/4, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

Στην τελευταία περίπτωση οι αναφορές πύκνωναν και σε ένα μεγάλο μέρος του υλικού εμφανίζονταν εκτεταμένες αναλύσεις σχετικά με τον ρόλο των εν λόγω δυνάμεων, την δράση τους, τις συνομιλίες και τις συγκρούσεις με το εαμικό στρατόπεδο. Το τελευταίο εμφανιζόταν να επιδιώκει με κάθε μέσο την εθνική ενότητα, μια ενότητα που κατά τους συγγραφείς υπονομευόταν από τις «αντιφάσεις», τις «μυστικές συμφωνίες» μεταξύ των επιτελείων και τις «προδοτικές συμπεριφορές» στα πεδία των μαχών. Σε αυτή τη βάση, οι επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ εναντίον τους και τελικά η φυσική εξόντωση κάποιων εξ αυτών, με αποκορύφωμα το 5/42 και τον Δ. Ψαρρό, εμφανίζονταν ως φυσική συνέπεια της ίδιας τους της δράσης.

Μάλιστα, ενώ σε επιμέρους μαρτυρίες μπορεί κανείς να εντοπίσει ορισμένα θετικά ή ουδέτερα σχόλια για κάποιες από τις πλέον αμφιλεγόμενες ομάδες και πρόσωπα της Κατοχής που θεωρείται ότι ταλαντεύονταν ανάμεσα στην συνεργασία με τις συμμαχικές και τις κατοχικές δυνάμεις, δε συνέβαινε το ίδιο και για αυτούς που προανέφερα. Στη μαρτυρία του Β.Γ. που αναφέρθηκε παραπάνω ο Αντώνης Φωστερίδης (Αντών Τσαούς) χαρακτηριζόταν ως καταρχάς «λαϊκός άνθρωπος», «αγνός πατριώτης» και «πραγματικό παλικάρι» με αρχικά καλές προθέσεις που παρασυρμένος από τα σχέδια των κατακτητών και των ντόπιων συνεργατών τους (στην προκειμένη περίπτωση ο συγγραφέας εννοούσε την ΠΑΟ), καθώς και των άγγλων συμμάχων, κατέληξε να παίζει «προδοτικό ρόλο»⁴⁶⁵. Τέτοια ελαφρυντικά δεν εντοπίζονταν πουθενά για τον Δ. Ψαρρό, που παρουσιαζόταν κατά κανόνα ως «πράκτορας των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών» και «συνειδητός αντίπαλος του εαμικού κινήματος». Οι απόλυτα επιθετικές αναφορές προς τα εν λόγω πρόσωπα φανερώνουν, σε ένα βαθμό, μια αμυντική στάση απέναντι σε όσα είχαν συμβεί, όπως και στην ρητορική περί «εαμικής βίας» που κυριάρχησε μεταπολεμικά και κυρίως μετεμφυλιακά στον ελληνικό δημόσιο λόγο.

Όσον αφορά στο πώς αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, καταρχάς, παρατηρείται ένα κοινό στοιχείο στην πλειοψηφία των μαρτυριών: οι αφηγήσεις ξεκινούσαν από πολύ νωρίς, αρκετές από το «Όχι» απέναντι στους Ιταλούς και άλλες από την επίθεση των Γερμανών και την αναφορά στους στρατιώτες οι οποίοι αν και κέρδισαν τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, επέστρεψαν ηττημένοι στους τόπους καταγωγής τους. Μέρος των στρατιωτών αυτών συμμετείχαν στην δημιουργία πυρήνων αντίστασης και στελέχωσαν στη συνέχεια το εαμικό κίνημα. Γενικά, η περίοδος από την κατάληψη

⁴⁶⁵ Στο ίδιο.

της Ελλάδας μέχρι την ίδρυση του ΕΑΜ καταλάμβανε σε πολλές μαρτυρίες άνισα μεγάλη έκταση στην αφήγηση και, ως επί το πλείστον, αφιερωνόταν στην περιγραφή της προσπάθειας για οργανωτική ανασυγκρότηση του κόμματος. Το στοιχείο αυτό δεν μπορεί να εξηγηθεί χωρίς να στρέψουμε τα μάτια και πάλι στα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα της συγχρονίας, συνυπολογίζοντας την συγκυρία που έχει να κάνει με την διαδικασία αποσταλινοποίησης (και αποζαχαριαδοποίησης) η οποία λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του Κομμουνιστικού Κόμματος μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Από τη μία μεριά, η συμμετοχή στον ελληνοϊταλικό πόλεμο αποτελούσε ένα νομιμοποιητικό στοιχείο στην συζήτηση για την Αντίσταση, που μάλιστα διαχεόταν σε όλους τους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους εντός και εκτός Ελλάδας. Από την άλλη, η αφιέρωση μεγάλου μέρους της αφήγησης στις διαδικασίες ανασυγκρότησης του κόμματος και συγκρότησης του μετωπικού σχήματος, αποτελεί πιθανώς και έναν τρόπο επανατοποθέτησης και «αποκατάστασης» της Αντίστασης, των αντιλήψεων και των πολιτικών επιλογών των ηγεσιών της, που αναδείχθηκαν μέσα από αυτές τις διαδικασίες και οι οποίες είχαν για ένα μεγάλο διάστημα απαξιωθεί από το «ζαχαριαδικό κατεστημένο».

Το άλλο σημείο που επίσης διαπερνά τις αφηγήσεις, είναι οι εξαιρετικά συχνές αναφορές στην δράση της ΟΠΛΑ και των ειδικών ομάδων του Εφεδρικού ΕΛΑΣ, γεγονός που συνδέεται καταρχάς σε μεγάλο βαθμό με το προηγούμενο πεδίο δηλαδή τις εικόνες του «άλλου»⁴⁶⁶. Κυρίως όμως, συνδέεται με το περιβάλλον στο οποίο οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν, δραστηριοποιούνταν, έγραφαν και κατέθεταν την μαρτυρία τους. Είναι, πράγματι, εντυπωσιακή η ευκολία και η απενοχοποίηση με την οποία οι πολιτικοί πρόσφυγες – τουλάχιστον στα υπό συζήτηση κείμενα – μιλούσαν για πρόσωπα, καταστάσεις και πρακτικές που για την Αριστερά στην Ελλάδα είχαν μάλλον περάσει στη λήθη και σίγουρα παρέμεναν στη σιωπή ακόμη, ίσως, και στις ιδιωτικές συζητήσεις των κομμουνιστών, γνωρίζοντας μάλιστα ότι καταθέτουν στοιχεία που πιθανώς θα δημοσιεύονταν· κάτι βέβαια που δεν συνέβη, στο μέτρο που οποιαδήποτε αναφορά στην ΟΠΛΑ απουσίαζε και από τις τρεις δημοσιεύσεις του χρονικού.

Έτσι, κοιτάζοντας την εικόνα που διαμορφώνεται ως προς την καθημερινότητα στα χρόνια της Κατοχής, μέσα από τις συγκεκριμένες μαρτυρίες, φαίνεται να κυριαρχούν τα πολεμικά γεγονότα, οι συγκρούσεις και οι επιχειρήσεις· σε αντίθεση αφενός με τη μαζική

⁴⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά τη μαρτυρία του Βαγγέλη Βασιβανιά για τη Θεσσαλονίκη (9/8/1960), 652/2, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

δράση του ΕΑΜ στις πόλεις (απεργίες, συλλαλητήρια κ.ο.κ.) και αφετέρου με την περιγραφή της ζωής στις απελευθερωμένες περιοχές, στην «Ελευθέρη Ελλάδα», με τους λαϊκούς θεσμούς, τη δραστηριότητα του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο κ.ο.κ. Τα πεδία αυτά, στα οποία μάλιστα δινόταν μεγάλη βαρύτητα από τους συντάκτες του χρονικού, σχεδόν απουσιάζουν από τις μαρτυρίες. Από το συγκεκριμένο υλικό απουσίαζαν, βέβαια, και οι μαρτυρίες από πολύ σημαντικές περιοχές για το αντιστασιακό κίνημα, όπως η Θεσσαλία, η Πελοπόννησος και κυρίως η Αθήνα κι αυτό δημιουργεί a priori ένα πρόβλημα όσον αφορά μια ερμηνεία σε αυτό το επίπεδο.

Από τη μία μεριά, πάντως, είναι προφανές πως τις συγκεκριμένες απουσίες στο συγκεκριμένο υλικό προκαλούσε καταρχάς η ιδιότητα των συγγραφέων: στελέχη όλοι του ΕΛΑΣ δεν θα μπορούσαν παρά να επικεντρωθούν στην πολεμική του δράση, ειδικά όταν το ζητούμενο που θέτονταν είναι η «Εθνική Αντίσταση», μια έννοια σε ένα βαθμό ακόμα υπό διαμόρφωση. Σε αυτή τη φάση και για τη συγκεκριμένη κοινότητα, η «Αντίσταση» έμοιαζε να προσλαμβάνεται περισσότερο με βάση το ένοπλο σκέλος της και αυτό, παρά την συμμετοχή και γυναικών, θεωρούνταν κυρίως «αντρική υπόθεση». Το γεγονός αυτό, μάλιστα υπογραμμίζεται και από την έλλειψη γυναικείων μαρτυριών. Από την άλλη μεριά, ούτως ή άλλως η ένοπλη μορφή της Αντίστασης και η κυρίαρχη συμβολή του ΕΛΑΣ σε αυτήν αποτελούσε ένα σημαντικό ιστορικό και πολιτικό διακύβευμα την εποχή εκείνη και γι' αυτό επιχειρούνταν να στοιχειοθετηθεί όσο το δυνατόν πειστικότερα και συνολικότερα.

Τα παραπάνω δεδομένα συμβάλλουν, χωρίς να επαρκούν, για να αναζητήσει κανείς ίχνη σχετικά με το τι επιλέγει κανείς να θυμηθεί και τι να ξεχάσει, τι να γράψει ή να καταθέσει προφορικά και τι όχι. Σε αυτό το επίπεδο, αφενός οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη την έννοια της «πολιτικής της μνήμης» και τις σχέσεις εξουσίας που συντηρούνται μέσω αυτής. Κι εδώ υπάρχουν ξεκάθαρα τέτοιας μορφής σχέσεις μεταξύ του κόμματος, των στελεχών και των μελών του. Ωστόσο ακόμη και σε αυτό το υλικό εμφανίζονται ρωγμές και εναλλακτικές αφηγήσεις, οι οποίες επιτρέπουν να αντιληφθούμε τις συνδέσεις ανάμεσα στο πολιτικό, το πολιτισμικό και το κοινωνικό, επιχειρώντας τελικά την ιστορικοποίηση των αποτυπώσεων της μνήμης. Κι αυτό είναι κυρίως το ζητούμενο στην παρούσα έρευνα.

5. Αθήνα-Βουκουρέστι-Πράγα-Παρίσι-Μόσχα: οι επιστήμονες, οι συναγωνιστές και ο «πρώτος αντιστασιακός» της Ευρώπης

Υψώνω το ποτήρι για την υγεία της αντιπροσωπείας της FIR, για την υγεία όλων των αντιστασιακών της Ευρώπης, για την ειρήνη και δημοκρατία στην Ελλάδα και σ' όλον τον κόσμο.

Παντελής Καραγκίτσης (1964)⁴⁶⁷

5.1 Η εμπειρία μιας ελληνικής αντιπροσωπείας στο 3^ο συνέδριο ιστορικών της αντίστασης

Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1963, σε ένα από τα παλαιότερα ξενοδοχεία της Ευρώπης, το Grandhotel Moskva-Pupp στην λουτρόπολη Κάρλοβι Βάρι της Τσεχοσλοβακίας, πραγματοποιήθηκε το 3^ο συνέδριο ιστορικών της αντίστασης. Το συνέδριο αποτελούσε την τρίτη προσπάθεια για μια επιστημονική συνάντηση ιστορικών και παλαιμάχων αντιστασιακών, με ευρεία συμμετοχή και αντιπροσώπευση και των «δύο κόσμων» στο ψυχροπολεμικό περιβάλλον της εποχής. Μετά το πρώτο διεθνές συνέδριο για την ιστορία των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης, το οποίο, όπως έχει αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, έλαβε χώρα στη Λιέγη του Βελγίου το 1958 χωρίς τη συμμετοχή των ανατολικοευρωπαίων και της κομμουνιστογενούς Διεθνούς Ομοσπονδίας Αντιστασιακών (FIR), συγκροτήθηκε μια συντονιστική επιτροπή για την διοργάνωση των σχετικών συναντήσεων με πρόσωπα κοινής αποδοχής και πρόεδρο τον ιταλό πρώην πρωθυπουργό και ιδρυτή του Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia (Εθνικό Ινστιτούτο για την Ιστορία του Απελευθερωτικού Κινήματος στην Ιταλία) Ferruccio Parri⁴⁶⁸. Η επιτροπή αυτή συνέχιζε τη δραστηριότητά της στο Κάρλοβι Βάρι μετά τη πραγματοποίηση του δεύτερου σχετικού συνεδρίου στο Μιλάνο (1961), στο οποίο

⁴⁶⁷ «Σχέδιο προσφώνησης του Παντελή Καραγκίτση στη συνεστίαση των αντιστασιακών, Βιέννη 18/10/64», 230/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁴⁶⁸ François Bédarida, «L' histoire de la résistance. Lectures d' hier, chantiers de demain», *Vingtième Siècle, Revue d' Histoire*, τχ. 11 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1986), σ.76.

συμμετείχαν εκπρόσωποι της Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών του ανατολικού μπλοκ, καθώς και οργανώσεις-μέλη της FIR⁴⁶⁹.

Το θέμα του συνεδρίου στην Τσεχοσλοβακία αφορούσε το σύστημα της κατοχής του Άξονα στις χώρες της Ευρώπης. Γι' αυτόν τον λόγο, η διοργάνωση κατανεμήθηκε σε τρεις επιτροπές που ήταν υπεύθυνες για αντίστοιχες θεματικές υποκατηγορίες: α) το πολιτικό σύστημα της κατοχής, β) το οικονομικό σύστημα και γ) η τρομοκρατία των Ναζί. Επιτελικό ρόλο στη διοργάνωση κατείχε επίσης, ως οικοδεσπότης, και η τσεχοσλοβακική ένωση «αγωνιστών της ελευθερίας» (ČSBS). Το συνέδριο διεξήχθη από τις 2 έως τις 4 Σεπτεμβρίου και συμπεριλάμβανε περίπου 500 συνέδρους, ιστορικούς και κοινωνικούς επιστήμονες από πανεπιστήμια της Ευρώπης, καθώς και αντιστασιακούς· παρότι δεν εκδόθηκε σχετικός τόμος πρακτικών όπως συνέβη μετά τα προηγούμενα δύο συνέδρια, οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν, μοιράστηκαν στους συνέδρους στα γαλλικά, πολυγραφημένες από την τεχνική γραμματεία.

Πολλές από τις ανακοινώσεις δημοσιεύθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά της εποχής. Ένα εξ αυτών, μάλιστα, το *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, περιοδική έκδοση της Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale (Επιτροπή για την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου) εκπροσωπούνταν από πολυμελή αντιπροσωπεία⁴⁷⁰. Ανάμεσά τους, ο πρόεδρος της επιτροπής Maurice Beaumont, καθώς και ο γενικός γραμματέας και ιδρυτής της, Henry Michel, παρουσίασαν ανακοινώσεις σχετικές με την γερμανική κατοχή στη Γαλλία και τη γαλλική αντίσταση, σε όλες τις θεματικές κατηγορίες. Η κριτική του ιστορικού Georges Castellan, μέλους της αντιπροσωπείας, στις στήλες του περιοδικού, είναι ενδεικτική ως προς το κλίμα του συνεδρίου, τη σύστασή του, καθώς και ορισμένες οπτικές της εποχής σχετικά με την ιστορία του πρόσφατου παρελθόντος. Όπως έγραφε ο Castellan:

Σε επιστημονικό επίπεδο, που είναι και αυτό που μας αφορά, μπορούμε να πούμε πως έγινε πραγματικά καλή δουλειά. Οι ανακοινώσεις, πολύ διαφορετικά σχεδιασμένες μεταξύ τους, είχαν όλες κάποιο ενδιαφέρον. Παρότι οι περισσότεροι από εμάς είχαμε μια αρκετά σαφή εικόνα σχετικά με την κατοχή στο Βέλγιο ή στη Σοβιετική Ένωση, πρέπει να παραδεχθώ ότι όσον αφορά τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία ή την Αλβανία, έμαθα πολλά. Δεν ισχυρίζομαι ότι δεν υπήρχε καμία δόση «προπαγάνδας»: Ο ιστορικός της σύγχρονης ιστορίας γνωρίζει πως

⁴⁶⁹ Του συνεδρίου στο Κάρλοβι Βάρι είχε προηγηθεί η Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Ιστορία της Αντίστασης της FIR, στη Βαρσοβία το 1962.

⁴⁷⁰ Για την ιστορία της Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale, βλ. Laurent Douzou (επιμ.), *Faire l'histoire de la Résistance*, Pén, Presses Universitaires de Rennes, 2010.

δεν πρόκειται ποτέ να του προσφερθεί η αλήθεια χωρίς πέπλο· η προπαγάνδα δεν αποτελεί μονοπώλιο κανενός και είναι στην αλφαβήτα του *métier* του ιστορικού να την εντοπίζει όπου κι αν φωλιάζει, ακόμα και κάτω από τις πιο σοβαρές υπογραφές!

Έχοντας πει αυτά, ας μας επιτραπούν κάποιες παρατηρήσεις και προτάσεις. Το να αναμειγνύεις ιστορικούς και αντιστασιακούς είναι πράγματι μια πολύ καλή ιδέα· το ιδανικό είναι ασφαλώς οι δύο αυτές ιδιότητες να συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο. Σε κάθε περίπτωση, αυτό μπορεί να προκαλέσει γόνιμες ανταλλαγές απόψεων, καθώς και μια καλύτερη κατανόηση του κλίματος της εποχής. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις μπορούν να παρεισφρήσουν εντάσεις και συγκρούσεις ανάμεσα σε αντιστασιακά κινήματα με διαφορετική πολιτική κατεύθυνση και να μετατρέψουν την ιστορική συζήτηση σε ένα συνονθύλευμα πολεμικής με πολύ μικρό ενδιαφέρον. Σε πιο πρακτικό επίπεδο, πιστεύουμε ότι οι διοργανώσεις αυτές συγκεντρώνουν υπερβολικά πολλούς ανθρώπους. Όσο ευχάριστη κι αν είναι η γνωριμία με νέους φίλους και η δημιουργία νέων δεσμών, οι πολύ μεγάλες επιτροπές – από 150 έως 200 άτομα όσον αφορά την επιτροπή για την πολιτική – εξελίσσονται σε μια σειρά μακροσκελών μονολόγων, εκεί που θα έπρεπε να υπάρχει διάλογος και συζήτηση πάνω σε μια ανακοίνωση. Οι πραγματικές συζητήσεις απουσίαζαν από το συνέδριο. Από αυτήν την άποψη, η επιτροπή για την οικονομία ήταν πιο ενδιαφέρουσα από ότι η πολιτική επιτροπή, στο μέτρο που – και αυτή είναι η δεύτερη παρατήρησή μας – το θέμα ήταν και πιο συγκεκριμένο και πιο περιοριστικό.⁴⁷¹

Το συνέδριο, πέρα από τα πεπραγμένα της ελληνικής αντιπροσωπείας τα οποία θα εξεταστούν στη συνέχεια, είχε και πρόσθετο ελληνικό ενδιαφέρον: η ανακοίνωση της εβραίας ερευνήτριας Myriam Novitch, εκπροσώπου του Ισραήλ, αφορούσε τη γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης, της Βόρειας Μακεδονίας και της Ανατολικής Θράκης και αποτελούσε προεπισκόπηση μιας από τις πρώτες ιστορικές μελέτες πάνω στο θέμα, η οποία επρόκειτο να εκδοθεί μερικά χρόνια αργότερα (1967)⁴⁷². Για να αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένους ακόμα συμμετέχοντες: ο Φινλανδός Reino Eero μίλησε για το

⁴⁷¹ Georges Castellan, «Notes et Nouvelles: Congrès et Colloque», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, τχ. 59 (Ιούλιος 1965), σ. 107-108.

⁴⁷² Βλ. Myriam Novitch, *Le Passage Des Barbares, Contribution a l'Histoire de la Deportation et de la Resistance des Juifs Grecs*, Νίκαια, Presses du Temps Present, 1967. Το βιβλίο εκδόθηκε στα ελληνικά το 1985: Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα των βαρβάρων. Συμβολή στην ιστορία του εκτοπισμού και της αντίστασης των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα, Σύνδεσμος Φιλίας Ελλάδας-Ισραήλ, 1985. Για την ανακοίνωση βλ. «Miriam Novitch, Rapport sur le genocide des Juifs Grecs de Salonique, des bourgs de la Macedoine du Nord et de la Thrace Orientale, 2-4 septembre 1963», 665/25, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ. Η Μ. Νόβιτς (1908-1990), γεννημένη στη Λευκορωσία, έλαβε μέρος στη γαλλική Αντίσταση. Το 1943 συνελήφθη και εκτοπίστηκε στο στρατόπεδο Βιτέλ στη Γαλλία. Μετά την εγκατάστασή της στο Ισραήλ, το 1946, συμμετείχε στην δημιουργία του Κιμπούτς Lohamei Ha-Getta'ot, όπου και ίδρυσε το τοπικό μουσείο Ολοκαυτώματος το 1949.

φαινόμενο του δοσιλογισμού στην Φινλανδία, οι Leo Buschardt και Helge Tønnesen για τον παράνομο τύπο στη Δανία⁴⁷³, ο ιταλός αντιφασίστας και «ιστορικός», πλέον, του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας Pietro Secchia για την ιταλική αντίσταση⁴⁷⁴, ενώ ο βέλγος αντιστασιακός και γενικός γραμματέας του Ελεύθερου Πανεπιστημίου των Βρυξελλών (ULB) Robert Leclerc αναφέρθηκε στα μεθοδολογικά προβλήματα της μελέτης της ιστορίας της Αντίστασης και της συνεργασίας. Πέραν αυτών, ο αυστριακός αντιπρόεδρος της FIR, Wilhelm Steiner μίλησε για τις απαρχές του αντισημιτισμού και του ναζισμού στην Αυστρία, η ανακοίνωση του βούλγαρου ιστορικού Nikifor Gornenski είχε ως θέμα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τις εκτελέσεις των αντιφασιστών στη Βουλγαρία⁴⁷⁵, ενώ ο Πολωνός Karol Marian Pospieszalski, νομικός, μέλος της Επιτροπής για τη Διερεύνηση των Ναζιστικών Εγκλημάτων στην Πολωνία (Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce) και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Πόζναν, μίλησε για τη ναζιστική τρομοκρατία στη χώρα του.⁴⁷⁶

Η ελληνική αντιπροσωπεία προερχόταν από την Αριστερά και είχε συγκροτηθεί μετά από πρόσκληση της FIR· η τελευταία, σε αντίθεση με το παρελθόν έπαιξε πλέον επιτελικό ρόλο στο διοργάνωση. Στο συνέδριο του Μιλάνου (1961) την Ελλάδα εκπροσωπούσε ο Κ. Πυρομάγλου, ενώ στο πρώτο συνέδριο (Λιέγη, 1958) ανακοίνωση σχετική με την ελληνική αντίσταση και τους Συμμάχους είχε παρουσιάσει ο C.M. Woodhouse. Στο Κάρλοβι Βάρι, η τριμελής, τελικά, αντιπροσωπεία που συγκροτήθηκε αποτελούνταν από τους βουλευτές της ΕΔΑ, Βασίλη Εφραιμίδη και Γιάννη Σκουριώτη, και το μέλος του Τμήματος Ιστορίας και της ΚΕ του ΚΚΕ Γιώργη Ζωΐδη. Ο Ζωΐδης ήταν και ο πρώτος που έφτασε στην Πράγα από το Βουκουρέστι στις 30 Σεπτεμβρίου, όπου και συνδέθηκε με την τοπική οργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος. Είχε φέρει μαζί του τρεις ανακοινώσεις στα γαλλικά και στα ρωσικά, μία για κάθε θεματική κατηγορία του συνεδρίου, για τη σύνταξη των οποίων το Τμήμα Ιστορίας είχε εργαστεί επί ενάμιση μήνα. Την ανακοίνωση για την πολιτική των κατοχικών δυνάμεων είχε συγγράψει ο Μήτσος Καΐλας, το κείμενο για το οικονομικό σύστημα της Κατοχής ο Γιώργος Κυριαζής, ενώ

⁴⁷³ Βλ. το σχετικό βιβλίο τους: Leo Buschardt, Albert Fabritius και Helge Tønnesen, *Besættelsetidens illegale blade og bøger, 1940-1945: en bibliografi*, Κοπεγχάγη, Kongelige Bibliotek, 1954

⁴⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά, Pietro Secchia - Filippo Frassati, *Storia della Resistenza*, Ρώμη, Editori Riuniti, 1965. Ο Π. Σέκια υπήρξε ηγετικό στέλεχος του ΚΚΙ με σημαντική δράση, περιθωριοποιημένος, ωστόσο, εντός κόμματος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

⁴⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά το βιβλίο του: Nikifor Petron Gornenski, *The Struggle of the Bulgarian People Against Fascism*, Σόφια, Sofia Press, 1975.

⁴⁷⁶ Για ένα μέρος των ανακοινώσεων του συνεδρίου βλ. «Γ' Συνέδριο των ιστορικών της Ευρωπαϊκής Αντίστασης», 665/2-25, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ. Βλ. επίσης «ΙΙΙ Συνδιάσκεψη για την Ιστορία της Αντίστασης, Πράγα (1-4 Σεπτεμβρίου 1963)», 237/1-2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

συγγραφέας του κειμένου για την τρομοκρατία ήταν ο ίδιος ο Γ. Ζωίδης. Τη μετάφραση στα ρωσικά είχε πραγματοποιήσει η Μίρα Δημητρίου και στα γαλλικά ο Γιάννης Κρητικός. Ο Ζωίδης είχε μαζί του έξι αντίγραφα των ανακοινώσεων σε κάθε γλώσσα, με σκοπό να πολλαπλασιαστούν μέσω της γραμματείας του συνεδρίου και να μοιραστούν σε όλους τους συνέδρους.

Την επόμενη μέρα έφτασαν στην Πράγα από την Αθήνα οι Β. Εφραιμίδης και Γ. Σκουριώτης, όπου και συνάντησαν τον Ζωίδη. Οι αντιπρόσωποι από την Ελλάδα, σύμφωνα με την αναφορά τους, δεν γνώριζαν πως θα συμμετέχει και τρίτο μέλος προερχόμενο από το ΚΚΕ στην αντιπροσωπεία. Μάλιστα, στην Αθήνα είχαν ετοιμαστεί τρεις αντίστοιχες ανακοινώσεις ώστε να παρουσιαστούν στο συνέδριο. Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε, επιλύθηκε τελικά με την επιλογή των «καλύτερων και πληρέστερων» ανακοινώσεων, οι οποίες, κατά γενική ομολογία των συμμετεχόντων, ήταν αυτές του ΚΚΕ. Σύμφωνα με τον Γ. Ζωίδη:

Τη νύχτα του Σαββάτου έφτασαν από την Ελλάδα και οι Εφραιμίδης και Σκουριώτης και μόλις ξεκουραστήκαμε αμέσως συνεργαστήκαμε και πρώτα-πρώτα κοιτάξαμε τα υλικά που φέρανε μαζί τους. Και οι ίδιοι είπαν ότι τόσο η ανακοίνωση για το «Πολιτικό σύστημα της κατοχής», όσο και για την «τρομοκρατία των ναζί» ήταν εντελώς πρόχειρη και σε πολλά σημεία έξω από το θέμα. Τότε τους έδωσα τις δικές μας ανακοινώσεις να τις διαβάσουν και τους είπα ότι τις βάζουμε στη διάθεσή τους. Αφού τις διάβασαν κατέληξαν μόνοι τους στο συμπέρασμα πως και οι τρεις δικές μας ανακοινώσεις είναι καλύτερες και πληρέστερες, κι ότι πρέπει στο Συνέδριο να κάνουμε τις δικές μας ανακοινώσεις για το «Πολιτικό σύστημα της κατοχής» και την «τρομοκρατία των ναζί» και για το «Οικονομικό σύστημα» να γίνει η ανακοίνωση που είχε ετοιμάσει ο Γιάννης Σκουριώτης, η οποία ήταν αρκετά καλή και επιπλέον ήταν συντομότερη από τη δική μας αφού προσθέσει όμως και μερικά βασικά στοιχεία από τη δική μας ανακοίνωση για το «Οικονομικό σύστημα της κατοχής». Έτσι κι έγινε.⁴⁷⁷

Ο Γ. Σκουριώτης από την μεριά του, ανέφερε τα εξής:

...από τις εισηγήσεις, που ετοιμάστηκαν τελευταία στιγμή, σχετικά καλές ήταν μόνο η πολιτική και η οικονομική εισήγηση. Ο Γ. Ζωίδης έφερε μαζί του εισηγήσεις και για τα τρία θέματα, πολύ πιο άρτιες και επιστημονικά συγκροτημένες από τις δικές μας, που τις έθεσε

⁴⁷⁷ Γιώργης Ζωίδης, «Η συμμετοχή μας στο Γ Συνέδριο των ιστορικών της Ευρωπαϊκής Αντίστασης (Διαπιστώσεις – Μέτρα), Πράγα, 15/9/1963», 665/1, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

στη διάθεσή μας. Απ' αυτές κρίναμε σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε αυτούσια την εισήγηση για την τρομοκρατία, κι αυτήν παρακαλέσαμε να την παρουσιάσει ο Γ.Ζ. που ήταν και ο συντάκτης της. Ολόκληρη ακόμη χρησιμοποιήσαμε και την πολιτική εισήγηση, με ορισμένες μεταβολές και συμπληρώνοντάς την με όλο το τμήμα για τη νομοθεσία της κατοχής από τη δική μας εισήγηση. Για το οικονομικό περιοριστήκαμε στη δική μας αυτούσια, για το λόγο ότι ήταν συντομότερη και μπορούσε ευκολότερα να πολυγραφηθεί από τη Γραμματεία του Συνεδρίου, αλλά και επειδή ουσιαστικά συνέπεφε με την εισήγηση που έφερε ο Γ. Ζωίδης, μολονότι η τελευταία (με συντάκτη της το Γ. Κυριαζή) ήταν πιο δουλεμένη και πιο πλέρια. Μας διέφυγε μόνο η αθλιότητα της γαλλικής μετάφρασης της δικής μας εισήγησης – δεν προλάβσαμε να τη διαβάσουμε πριν τη δώσουμε για πολυγράφιση – κι έτσι τυπώθηκε με πλήθος φοβερά μαργαριτάρια! Είναι εξοργιστικό να μην έχουμε ένα μεταφραστή της προκοπής για τις τέτοιες δουλειές μας.⁴⁷⁸

Πέραν των σχέσεων και της επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών της ελληνικής αντιπροσωπείας, μέσα από τα σχετικά υλικά της τελευταίας για το συνέδριο, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει και έναν από τους τρόπους με τους οποίους η διαδικασία ιστορικοποίησης της ευρωπαϊκής αντίστασης επηρέασε και σ' ένα βαθμό καθόρισε και το ελληνικό παράδειγμα. Οι έλληνες αντιπρόσωποι, τόσο σε αυτήν, όσο και στις υπόλοιπες διεθνείς συναντήσεις της εποχής στις οποίες λάμβαναν μέρος, όφειλαν να συγκροτήσουν εισηγήσεις με βάση τις θεματικές που ορίζονταν από τους διοργανωτές, αλλά και με βάση τα πρότυπα μιας «επιστημονικής» μελέτης, παρά τις σοβαρές αδυναμίες οι οποίες υπήρχαν και τις οποίες επεσήμαναν με δεικτικό τρόπο οι συμμετέχοντες. Όπως τόνιζε ο Σκουριώτης στην αναφορά του:

Όσο για την προπαρασκευή, αυτή ήταν ακόμα χειρότερη και δημιουργεί ευθύνες για την αντιμετώπιση του θέματος. Είχαμε λάβει μέρος και στα δύο προηγούμενα συνέδρια των ιστορικών και ξέραμε το περιεχόμενό τους. Έχοντας υπ' όψη ότι ο θεσμός αυτός είναι κάτι ιδιαίτερο μέσα στο διεθνές κίνημα της αντίστασης, έπρεπε από καιρό να είχαμε συγκροτήσει δίπλα και μέσα στην Επιτροπή της Αντίστασης μια άλλη υποεπιτροπή ή ειδική επιτροπή, συγκροτημένη κατά κύριο λόγο από ιστορικούς, που θα αναλάμβανε τον ειδικό λόγο να ιστοριογραφίσει την αντίσταση. Έτσι θα μπορούσε να είχαν από καιρό μπει οι βάσεις μιας σχετικής εργασίας και να μην τρέχουμε την τελευταία στιγμή να φτιάσουμε όπως-όπως και εκ

⁴⁷⁸ Γιάννης Σκουριώτης, «Πληροφοριακό σημείωμα της αντιπροσωπείας από την Ελλάδα, Πράγα, 9/1963», 665/1, Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ.

του μηδενός κάτι. Η βραδύτητα στην ενημέρωσή μας πάνω στα συγκεκριμένα θέματα του συνεδρίου δε θα είχε πια τόσο δυσμενείς συνέπειες.⁴⁷⁹

Παρά τα προβλήματα οργάνωσης που προέρχονταν κυρίως από την «ελληνική» πλευρά, στις ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν είναι εμφανής η προσπάθεια για μια σοβαρή και έγκυρη παρουσίαση του κάθε θέματος. Είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότερες από τις αναφορές, η βιβλιογραφία, και οι πίνακες με διαγράμματα και στοιχεία που περιείχαν, προέρχονταν από μη κομμουνιστικές πηγές. Για παράδειγμα, όσον αφορά την εισήγηση για το οικονομικό σύστημα της Κατοχής, πέρα από τη μελέτη του «εαμικού» Άγγελου Αγγελόπουλου, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος: Θέση και αντιμετώπιση* (1945), χρησιμοποιήθηκε η «έκθεση Δοξιάδη» (1949), καθώς και τα βιβλία του Δημητρίου Σφαέλλου (1944), των Ν. Παπαδημητρίου και Γ. Μπότση (1946), του Εμμανουήλ Τσουδερού (1946), του Δημητρίου Μαγκριώτη (1949), του Αθανάσιου Σμπαρούνη (1951), του Μπίκαμ Σουίτ-Εσκοτ (1954) κ.ά.⁴⁸⁰ Ο Γ. Ζωίδης αξιολογούσε θετικά την παρουσία της ελληνικής αντιπροσωπείας:

Οι ανακοινώσεις των δικών μας αντιπροσώπων προκάλεσαν το ενδιαφέρον των συνέδρων. Και γιατί ήταν επιστημονικά συγκροτημένες και γιατί έφεραν στο φως πολλά άγνωστα γι' αυτούς στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η οικονομική ανακοίνωση προκάλεσε τρεις ευνοϊκές παρεμβάσεις και η ανακοίνωση για την τρομοκρατία που πρόβαλε τις θυσίες του ελληνικού λαού για τη λευτεριά προκάλεσε ζοηρή εντύπωση. Επίσης έκανε αίσθηση στους συνέδρους το κλείσιμο της πολιτικής ανακοίνωσης ότι η Αντίστασή μας διώκεται, πάνω από 1.000 αγωνιστές βρίσκονται στη φυλακή και χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες. Πρέπει να σημειώσουμε ότι μονάχα οι ανακοινώσεις ορισμένων αντιπροσωπειών, όπως της Σοβιετικής, Γιουγκοσλαβικής, Βουλγαρικής και της δικής μας στο όργιο των καταχτητών αντιπαράθεσαν και τη λαϊκή αντίσταση και πάλη. Οι ανακοινώσεις των περισσότερων αντιπροσωπειών περιορίστηκαν στην απλή έκθεση του οργίου των ναζί στον πολιτικό, οικονομικό, και τρομοκρατικό τομέα.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Στο ίδιο.

⁴⁸⁰ Βλ. Α. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος*, ό.π.· Κ. Δοξιάδης, *Θυσίες της Ελλάδος: Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, 1947· Δημήτριος Σφαέλλος, *Ελληνική μεταπολεμική ανασυγκρότηση: μελέτη πολιτικοοικονομική και κοινωνιολογική*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1944· Ν. Ι. Παπαδημητρίου - Γ.Α. Μπότσης, *Γιατί η Ελλάς ζητάει Δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1946· Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1946· Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, Φόρμιγξ, 1949· Αθανάσιος Σμπαρούνης, *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 1951· Ernest Bickham Sweet-Escott, *Greece: A Political and Economic Survey, 1939-1953*, Λονδίνο, Royal Institute of International Affairs, 1954.

⁴⁸¹ Γ. Ζωίδης, ό.π.

Αντίθετα, η αναφορά των Σκουριώτη-Εφραιμίδη επέμενε στην κριτική προς τις αποφάσεις και τα πεπραγμένα του Γραφείου Αντίστασης της ΕΔΑ:

Το Συνέδριο των ιστορικών της Αντίστασης ήταν για κύριο λόγο Συνέδριο ειδικών επιστημόνων, ιστορικών και οικονομολόγων. Δεν έλειπε βέβαια και η πολιτική πλευρά, αλλά αυτή ήταν δευτερότερη, ακριβώς επειδή οι οργανωτές του θέλησαν να το κρατήσουν πολιτικά ουδέτερο, ώστε να εξασφαλιστεί η συμμετοχή αντιπροσώπων και των δύο κόσμων. Χρειαζόταν και ανάλογη προπαρασκευή και ανάλογη συγκρότηση της αντιπροσωπείας. Επί πλέον η αντιπροσωπεία έπρεπε να ήταν τουλάχιστον τριμελής, αφού ήταν γνωστή η διαίρεση του Συνεδρίου σε τρεις επιτροπές.⁴⁸²

Τόνιζαν μάλιστα την ανεπάρκεια των ίδιων για να συμμετέχουν σε μία τέτοια διοργάνωση:

Τα δύο κύρια μέλη της [αντιπροσωπείας] (...) ήταν ερασιτέχνες στον ιστορικό τομέα, ή σωστότερα κάτω και από ερασιτέχνες, απλά και μόνο ευκαιριακά επιστρατευμένοι γι' αυτήν τη δουλειά. Λάθος βασικό, ότι δεν κλήθηκαν να λάβουν μέρος, τουλάχιστον μαζί με τους άλλους, και οι ειδικοί ιστορικοί μας, όπως ο Φωτιάδης, που όσο και αν δεν έχουν ασχοληθεί συγκεκριμένα με την ιστορία της αντίστασης έπρεπε να λάβουν μέρος – κοντά σε άλλα και για να παρακινηθούν προς τον αντιστασιακό τομέα της ιστοριογραφίας. Έπρεπε επίσης να επιδιωχθεί έγκαιρα η συμμετοχή του Πυρομάγλου, που αν η σχετική προσπάθεια γινόταν νωρίτερα, ήταν πολύ πιθανό να πετύχαινε. Θα μπορούσαν ακόμα να ειδοποιούνταν Έλληνες φοιτητές που σπουδάζουν ιστορία στο εξωτερικό να ταξίδευαν ως την Πράγα για το Συνέδριο.⁴⁸³

Τα παραπάνω είναι ενδεικτικά και ως προς το ποιοι αναγνωρίζονταν ως ιστορικοί στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι Σκουριώτης-Εφραιμίδης μάλιστα, μέσα από τις προτάσεις τους, φωτίζουν το θέμα σε τρία διαφορετικά επίπεδα: ο Δημήτρης Φωτιάδης (λογοτέχνης, θεατρικός συγγραφέας, μεταφραστής αρχαίων κλασικών κειμένων), έχοντας εκδώσει μια σειρά βιογραφιών και δοκιμίων για την Επανάσταση του 1821⁴⁸⁴, θεωρούνταν «ειδικός ιστορικός» και έπρεπε, κατά τους συγγραφείς της αναφοράς, να παρακινηθεί προς την ενασχόληση με την ιστορία της Αντίστασης, ώστε να καλύψει ένα υπαρκτό κενό στις τάξεις της ελληνικής Αριστεράς και της σχετικής ιστοριογραφίας γενικότερα. Κάτι αντίστοιχο, με διαφορετικό τρόπο, ίσχυε και για τον Κ. Πυρομάγλου. Έχοντας λάβει μέρος

⁴⁸² Β. Εφραιμίδης, ό.π.

⁴⁸³ Στο ίδιο.

⁴⁸⁴ Μέχρι τη χρονιά του συνεδρίου ο Δ. Φωτιάδης, διευθυντής επίσης του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα* κατά την περίοδο 1945-1948, είχε εκδώσει τα βιβλία: Δημήτρης Φωτιάδης, *Μεσολόγγι*, Αθήνα, Ορίζοντες, 1953· *Καραϊσκάκης*, Αθήνα, 1956· *Κανάρης*, Αθήνα, 1960· *Η δίκη του Κολοκοτρώνη*, Αθήνα, 1962.

στην Αντίσταση ο ίδιος και έχοντας αφοσιωθεί στο εγχείρημα της ιστορικής αποτύπωσης της μετά το τέλος του πολέμου, κερδίζοντας έτσι, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, εθνική και διεθνή αναγνώριση ως ιστορικός, θεωρούνταν ένα από τα καταλληλότερα πρόσωπα για να τη συμμετοχή σε «επιστημονικά» ιστορικά συνέδρια. Τέλος, με το βλέμμα στραμμένο και προς το μέλλον, προτεινόταν η προώθηση μιας νέας γενιάς, χωρίς συμμετοχή στα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, η οποία ωστόσο είχε αποκτήσει επιστημονική κατάρτιση μέσα από τις σπουδές στο πανεπιστήμιο και διέθετε πολιτικό κριτήριο, στο μέτρο που εντασσόταν στις οργανώσεις της Αριστεράς στο εξωτερικό.

Στη διάρκεια του συνεδρίου τα τρία, πια, μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας προσπάθησαν να αναπαράγουν τις ανακοινώσεις τους, μέσω της τεχνικής γραμματείας, για να τις μοιράσουν στους συνέδρους. Επέμειναν μάλιστα πολύ στο συγκεκριμένο ζήτημα παρά το γεγονός ότι η καθυστερημένη άφιξή τους στο Κάρλοβι Βάρι δυσχέραινε το έργο τους, στο μέτρο που «τα γραπτά κείμενα είναι που παίρνουν οι σύνεδροι ενώ στην ώρα των εργασιών του Συνεδρίου δεν βρίσκονται όλοι στην αίθουσα και απ' αυτούς που παραβρίσκονται λίγοι παρακολουθούν»⁴⁸⁵. Προσπάθησαν επίσης να παρακολουθήσουν όσες περισσότερες συνεδρίες μπορούσαν, αλλά και να έρθουν σε επαφή με αντιπροσωπείες άλλων χωρών, κυρίως τη σοβιετική και όσες θεωρούνταν φιλικά προσκείμενες στην ελληνική Αριστερά. Ο Γ. Ζωίδης στην αναφορά του περιέγραφε και ορισμένες από τις έντονες αντιπαραθέσεις που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών:

Θα σημειώσω μονάχα δύο έντονες συζητήσεις με αλληπάλληλες παρεμβάσεις που έγιναν ανάμεσα στους γιουγκοσλάβους και σοβιετικούς και ανάμεσα στους γιουγκοσλάβους και τους βούλγαρους. Η πρώτη προήλθε από την ομιλία ενός γιουγκοσλάβου που είπε ότι «ο Στάλιν με το γερμανοσοβιετικό σύμφωνο που υπόγραψε έλυσε τα χέρια του Χίτλερ για να επιτεθεί ενάντια στη Δύση». Του απάντησε μια ουκρανίδα ιστορικός ότι δεν είναι το γερμανοσοβιετικό σύμφωνο που έσπρωξε το Χίτλερ αλλά το Μόναχο και επικαλέστηκε γι' αυτό τις μαρτυρίες πολλών δυτικών ιστορικών. Μετά απ' αυτή παρενέβηκε άλλος γιουγκοσλάβος ο οποίος υποστήριξε ότι και σοβιετικοί ιστορικοί δίνουν ανάλογη εκτίμηση του γερμανοσοβιετικού συμφώνου. Τέλος μίλησε ο Μπόλτιν ο οποίος είπε «διαβεβαιώνω υπεύθυνα το συνέδριο ότι κανένας απολύτως σοβιετικός ιστορικός δεν έδωσε τέτοια εκτίμηση του σοβιετογερμανικού συμφώνου». Έτσι έκλεισε το θέμα.

⁴⁸⁵ Γ. Ζωίδης, ό.π.

(...)

Ο Βίλο Ιβανόφ μου είπε ότι η διένεξη προήλθε από το γιουγκοσλάβο αντιπρόσωπο, ο οποίος μιλώνοντας για τη βουλγαρική κατοχή στη Μακεδονία του Βαρδάρη, αναφέρθηκε χωρίς να έχει τη θέση του στο ότι οι βούλγαροι δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη μακεδονικού έθνους. Ο βούλγαρος που πήρε το λόγο είπε πως το ζήτημα αυτό δεν αποτελεί θέμα του Συνεδρίου. Στις ζωνηρές συζητήσεις που ακολούθησαν στο διάλειμμα οι βούλγαροι λέγανε στους γιουγκοσλάβους ότι «δεχόμαστε την ύπαρξη μακεδονικού έθνους, το γεγονός όμως ότι δεν συμφωνούμε μαζί σας στον τρόπο διαμόρφωσής του αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να συνεργαστούμε σε μια σειρά ιστορικά προβλήματα κι ιδιαίτερα στο θέμα της Αντίστασης».⁴⁸⁶

Επιπλέον, ο Γ. Ζωίδης μετέφερε ένα μικρό επεισόδιο ανάμεσα στον πρόεδρο του συνεδρίου, Φερούτσιο Πάρι και τον εκπρόσωπο της Μ. Βρετανίας· περιστατικό ενδεικτικό ως προς το χαρακτήρα του συνεδρίου, τη διαχείριση ζητημάτων σχετικών με τις διεθνείς ισορροπίες, αλλά και τους τρόπους επίκλησης της επιστημονικότητας:

Ο Πάρι υπογράμμισε στην ομιλία του τον αυστηρά επιστημονικό χαρακτήρα του Συνεδρίου και σύστησε στους συνέδρους να συμβάλλουν όλοι για να τηρηθεί αυτός ακριβώς ο χαρακτήρας του Συνεδρίου, στο οποίο μετέχουν επιστήμονες ιστορικοί με τις πιο διαφορετικές ιδεολογικές, πολιτικές και μυθολογικές απόψεις. Μετά από τον Πάρι μίλησε ένας άγγλος αντιπρόσωπος, ο οποίος αφού είπε δυο λόγια για το Συνέδριο άρχισε να μιλάει για ειρηνική συνύπαρξη κλπ. Τότε ο Πάρι του υπόδειξε ότι βρίσκεται έξω από το θέμα. Το γεγονός αυτό μου έκανε εντύπωση κι όταν αργότερα συνδεθήκαμε με τον επικεφαλής της σοβιετικής αντιπροσωπείας Μπόλτιν (...) και τον ρώτησα γι' αυτό το ζήτημα μου είπε ότι πολύ σωστά ενήργησε ο Πάρι, γιατί ο εγγλέζος πολιτικολογούσε σκόπιμα, μας σύστησε μάλιστα να μην πάρουμε επαφή με τον εγγλέζο γιατί είναι αντιδραστικός».⁴⁸⁷

Η προσπάθεια διατήρησης του επιστημονικού χαρακτήρα και της πολιτικής ουδετερότητας του συνεδρίου, μάλιστα, δεν επέτρεψε την συμπερίληψη στα συμπεράσματά του, μιας φράσης για το αίτημα αναγνώρισης της Αντίστασης στην Ελλάδα και τον «διωγμό των αντιστασιακών», παρά τις επίμονες προσπάθειες της ελληνικής πλευράς, τόσο προς τους διοργανωτές όσο και προς τη σοβιετική αντιπροσωπεία. Ο Γ. Σκουριώτης ανέφερε σχετικά:

⁴⁸⁶ Στο ίδιο.

⁴⁸⁷ Στο ίδιο.

Παράλληλα η αντιπροσωπεία μας προσπάθησε να θέσει στο Συνέδριο τα γνωστά προβλήματα του διωγμού της Εθνικής Αντίστασης συνάντησε όμως γενική άρνηση από το φόβο μήπως η θέση τους θίξει την ουδετερότητα του Συνεδρίου και προκαλέσει επιζήμιες αντιδράσεις – και αυτό μολονότι όλοι αναγνώριζαν το δίκαιο της αξίωσής μας. Έτσι το μόνο που κατορθώθηκε ήταν να μπει στο ψήφισμα μια γενική υπόδειξη ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να ευκολύνουν τις μελέτες της ιστορίας της αντίστασης, επί πλέον δέχθηκε ο πρόεδρος του Συνεδρίου στο τελικό του κλείσιμο να επισημάνει ότι σε ορισμένες χώρες διώκεται η αντίσταση πράγμα που δυσκολεύει τις ιστορικές έρευνες γύρω από δαύτην και ότι αυτό πρέπει να λείψει. Αυτά ειπώθηκαν αφού ύστερα από συμφωνία μαζί του, στην εισήγησή μας τόσο την οικονομική όσο και την πολιτική, τονίσαμε ότι ο διωγμός της αντίστασης στη χώρα μας κοντά στις άλλες συνέπειες έχει και την παρεμπόδιση των ιστορικών ερευνών.⁴⁸⁸

Πέραν της προσπάθειας για καταγγελία της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, μέσω της επαφής με τις ξένες αντιπροσωπείες η ελληνική πλευρά, έχοντας φέρει μαζί της και σχετικό υλικό είχε ως βασικό στόχο την ανάδειξη της ελληνικής Αντίστασης στο εξωτερικό· μιας ιστορίας, άλλωστε, που όπως διαπίστωναν οι συμμετέχοντες ήταν «πολύ λίγο γνωστή» εκτός των συνόρων. Οι κινήσεις που έγιναν σε αυτό το πλαίσιο, φαίνεται να απέφεραν καρπούς, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο. «Όλοι ανεξαιρέτα», έγραφε ο Ζωίδης, «μας είπαν ότι είναι πρόθυμοι να εργαστούν για να εκλαϊκεύσουν την Εθνικής μας Αντίσταση στις χώρες τους». Συγκεκριμένα, η σοβιετική αντιπροσωπεία υποσχέθηκε να μεταφράσει τον ΕΛΑΣ του Στ. Σαράφη στα ρωσικά, καθώς και να στείλει αναμνήσεις σοβιετικών μαχητών του ΕΛΑΣ για δημοσίευση στο περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*. Ο Π. Σέκια ζήτησε να του στείλουν υλικό για την ελληνική αντίσταση ώστε να το χρησιμοποιήσει για τη συγγραφή ενός βιβλίου με θέμα την ευρωπαϊκή αντίσταση «που του έχει παραγγείλει να γράψει ένας μεγάλος εκδοτικός οίκος της Ιταλίας» και υποσχέθηκε να προμηθεύσει την ελληνική πλευρά με ιταλικά βιβλία για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Οι βούλγαροι αντιπρόσωποι ζήτησαν από τους έλληνες εταίρους του να γράψουν το ελληνικό μέρος ενός βιβλίου που ετοιμαζόταν στη Βουλγαρία με θέμα την ιστορία της Αντίστασης των βαλκανικών λαών. Οι Τσέχοι ανέλαβαν να μεταφράσουν τον ΕΛΑΣ, το *Χαιδάρι* του Θ. Κορνάρου⁴⁸⁹, και τις *Κλούβες* του Ζ. Σκάρου⁴⁹⁰, ενώ πρότειναν στην ελληνική πλευρά να μεταφράσει ένα τσέχικο αντιστασιακό μυθιστόρημα στα ελληνικά· υποσχέθηκαν επίσης

⁴⁸⁸ Γ. Σκουριώτης, ό.π.

⁴⁸⁹ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαιδαρίου*, Αθήνα, Νεοελληνικές Εκδόσεις-Βιβλιοθήκη του Λαού, 1963.

⁴⁹⁰ Βλ. Π. Βάρδης, *Οι κλούβες*, ό.π.· έκδοση στις ανατολικές χώρες: Ζήσης Σκάρος, *Οι κλούβες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1961.

να στείλουν την μπροσούρα *Απαγορεύεται*, που αναφερόταν στον διωγμό των ελλήνων αντιστασιακών, για δημοσίευση στον τσέχικο περιοδικό τύπο.⁴⁹¹

Παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα από τα παραπάνω σχέδια πιθανότατα έμειναν στα χαρτιά, αναδεικνύουν ένα μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας στις τάξεις των ελλήνων αντιστασιακών (εντός και εκτός της εαμογενούς Αριστεράς) που αφορούσε το εγχείρημα της διπλής, εθνικής και διεθνούς αναγνώρισης της Αντίστασης. Η εμπειρία της εν λόγω αντιπροσωπείας στην Τσεχοσλοβακία, και κάθε σχετική εμπειρία στα διεθνή φόρα της εποχής επηρέασε και σε ένα βαθμό καθόρισε την πολιτική τους αναφορικά με τη διαχείριση αλλά και την οπτική του πρόσφατου παρελθόντος. Ο Γ. Ζωίδης στην αναφορά κατέληγε σε μια σειρά προτάσεων, πολλές εκ των οποίων επιχειρήθηκε να πραγματοποιηθούν κυρίως στο πλαίσιο της ελληνικής συμμετοχής στην FIR. Οι προτάσεις, πέρα από τον καλύτερο προγραμματισμό, τον συντονισμό των δύο πλευρών της ελληνικής Αριστεράς, καθώς και την επιλογή των κατάλληλων προσώπων για την εκπροσώπηση της ελληνικής αντίστασης στο εξωτερικό, αφορούσαν τη στενότερη οργανική συνεργασία με τη FIR (τοποθέτηση μόνιμου μέλους στη γραμματεία της ομοσπονδίας στη Βιέννη, προσπάθεια για εκλογή έλληνα αντιπροέδρου, καλύτερη ενημέρωση), καθώς και την σύνταξη μικρών ξενόγλωσσων εκδόσεων, τη συγγραφή μιας σύντομης ιστορίας της ελληνικής Αντίστασης, την έκδοση ενός βιβλίου για τα «ολοκαυτώματα του ελληνικού λαού στο βωμό της λευτεριάς», τη μετάφραση διηγημάτων και λογοτεχνικών έργων με αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν, αφού όπως σημειωνόταν, η λογοτεχνία αποτελούσε «θαυμάσιο μέσο για την εκλαΐκευση της Εθνικής μας Αντίστασης», κ.ά..⁴⁹²

Λίγες εβδομάδες μετά τη λήξη του συνεδρίου, τέλος, ακολουθούσε η σύνοδος του Γραφείου της FIR στην Πράγα (26 Σεπτεμβρίου 1963). Εκεί, στο μέτρο που η σύνοδος συνέπιπτε με την 22^η επέτειο ίδρυσης του ΕΑΜ, η ελληνική αντιπροσωπεία αποφάσισε να πραγματοποιήσει μια δεξίωση. Η δεξίωση, η οποία θα διοργανώνονταν με τη βοήθεια της οργάνωσης του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία, σύμφωνα με τον σχεδιασμό των Ελλήνων αντιπροσώπων, θα περιλάμβανε αντιστασιακά και λαϊκά τραγούδια, καθώς και μία μικρή έκθεση με φωτογραφίες της ελληνικής αντίστασης. Η αίθουσα θα στολιζόταν «κατάλληλα», ενώ η αντιπροσωπεία που θα ερχόταν από την Ελλάδα, θα έφερνε μαζί της ελληνικά ποτά, καθώς και έργα φυλακισμένων αντιστασιακών, τα οποία και θα πρόσφερε

⁴⁹¹ Γ. Ζωίδης, ό.π.

⁴⁹² Στο ίδιο.

στους καλεσμένους. «Φυσικά», όπως έγραφε ο Ζωίδης, «θα έχει ετοιμάσει και σύντομη ομιλία για το έργο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».⁴⁹³

5.2 Μια κομμουνιστική μετωπική οργάνωση, διεθνής μεσολαβητής μνήμης

Η Fédération Internationale des Résistants - Association des Antifascistes ιδρύθηκε, όπως έχει αναφερθεί, στις 3 Ιουλίου 1951, με έδρα τη Βιέννη και εκπροσώπους τόσο από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Γαλλία, Ιταλία, Δ. Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία) όσο και από το ανατολικό μπλοκ (Σοβιετική Ένωση, Αν. Γερμανία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία), συγκεντρώνοντας τα επόμενα χρόνια δεκάδες οργανώσεις αντιστασιακών και θυμάτων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, προερχόμενους από την κομμουνιστική Αριστερά.

Οι διακηρυγμένοι αρχικοί στόχοι της Ομοσπονδίας ήταν καταρχάς να συγκεντρώσει και να φέρει σε επαφή τις εθνικές οργανώσεις παλαιμάχων αντιστασιακών, τραυματιών πολέμου, πολιτικών κρατουμένων και προσφύγων, να προωθήσει τα συμφέροντα, τα δικαιώματα και τις διεκδικήσεις τους και να διαδραματίσει έναν ενεργό πολιτικό ρόλο όσον αφορά στην προώθηση της ειρήνης και διαφύλαξη της ειρηνικής συνύπαρξης των κρατών. Σύμφωνα με το καταστατικό της, η FIR επιχειρούσε να δημιουργήσει μεταξύ των μελών της δεσμούς ενότητας αντίστοιχους με αυτούς που είχαν σφυρηλατηθεί «στις μάχες της αντίστασης, για την κατοχύρωση, εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της πατρίδας τους, τη λευτεριά και την ειρήνη στον κόσμο». Η επίτευξη του παραπάνω στόχου, μάλιστα, περνούσε μέσα από τον αγώνα «ενάντια σε κάθε φυλετική, πολιτική, φιλοσοφική ή θρησκευτική διάκριση», καθώς και «ενάντια στην αναβίωση του φασισμού και ναζισμού κάτω από οποιαδήποτε μορφή». Σε αυτό το πλαίσιο, η υπεράσπιση και προώθηση του καταστατικού χάρτη του ΟΗΕ αποτελούσε βασική επιδίωξη της Ομοσπονδίας. Από την άλλη πλευρά, η FIR είχε ως βασικό σκοπό να τιμά τη μνήμη των μαρτύρων και «όλων εκείνων που έπεσαν για την πατρίδα τους και τη λευτεριά», καθώς και να αναδεικνύει με κάθε τρόπο την βαρβαρότητα των στρατοπέδων συγκέντρωσης, επιδιώκοντας την τιμωρία και καταδίκη όλων των υπευθύνων για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Τέλος, ο πιο σημαντικός ίσως στόχος της ομοσπονδίας ήταν να διατηρεί ζωντανό και να επικαιροποιεί το πνεύμα και τις αξίες της Αντίστασης, καθώς και τον

⁴⁹³ Στο ίδιο.

ιστορικό της ρόλο⁴⁹⁴. με τα λόγια του πρώτου πρόεδρου της Ομοσπονδίας, του γάλλου συνταγματάρχη Henri Manhès:

*Όλοι μαζί θα στήσουμε ένα ζωντανό διεθνές μνημείο για τη δόξα εκείνων, οι οποίοι σε μια θλιβερή εποχή της ιστορίας, δέχθηκαν να προσφέρουν τη ζωή τους για να ελευθερώσουν την πατρίδα τους. Συσπειρωμένοι σε μια Διεθνή Ομοσπονδία, όχι μόνο θα τιμήσουμε και θα επαγρυπνούμε ώστε πάντα να τιμώνται οι ήρωες της Αντιστάσεως, αλλά και θα λάβουμε ενεργό μέρος στην προσπάθεια για την περιφρούρηση και την ενίσχυση των ιδεωδών της ειρήνης και της ελευθερίας.*⁴⁹⁵

Ο Manhès ήταν συγχρόνως ένας εκ των ιδρυτών και πρόεδρος της γαλλικής Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes (Εθνική Ομοσπονδία Εξοριστών, Αντιστασιακών και Πατριωτών – FNDIRP), μέλος του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ειρήνης (WPC), καθώς και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας (PCF). Παλαιό μέλος της ΚΕ του ΚΚΓ ήταν εξάλλου και ο πρώτος γενικός γραμματέας της ομοσπονδίας, André Leroy, ενώ αναπληρωτής γενικός γραμματέας ήταν ο πολωνοεβραίος κομμουνιστής Aleksander Szurek, με συμμετοχή στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο ως μέλος των Διεθνών Ταξιαρχιών⁴⁹⁶.

Πέραν αυτών, η FIR διέθετε δέκα αντιπροέδρους, πέντε γραμματείς και έναν ταμιά. Ανάμεσά τους, σημαντικό ρόλο είχε ο ιταλός γραμματέας Renato Bertolini, στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας (PCI), επίσης με συμμετοχή στον ισπανικό εμφύλιο και στη συνέχεια έγκλειστος στο Μπούχενβαλντ, όπου υπήρξε συνιδρυτής της μυστικής Διεθνούς Στρατιωτικής Οργάνωσης (IMO) του στρατοπέδου. Μεταπολεμικά, ο Bertolini διετέλεσε αντιπρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής Μπούχενβαλντ-Ντόρα και κομάντο (IKBD). Ταμίας της Ομοσπονδίας ήταν ο Ολλανδός Herman Henriksen. Μετά τον θάνατο του Η. Manhès το 1959, την προεδρία της Ομοσπονδίας ανέλαβε ένας εκ των έως τότε αντιπροέδρων, ο Ιταλός σοσιαλιστής Ettore Tibaldi, πρώην αντιστασιακός, γιατρός, και μέλος της ιταλικής γερουσίας. Το 1962, γενικός γραμματέας της οργάνωσης εκλέχθηκε ο γάλλος κομμουνιστής Ζαν Τουζά. Ανώτατο όργανο της FIR ήταν το Συνέδριο που διεξαγόταν κάθε τρία χρόνια και αμέσως μετά το Γενικό Συμβούλιο, το οποίο σύμφωνα με

⁴⁹⁴ FIR, “Status – Organismes de direction – Programme d’orientation et d’action”, 232/2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁴⁹⁵ Βλ. ΔΟΑ, «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», 230/3, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ. Βλ. επίσης, FIR, *Sept années au service de la Résistance et de son idéal*, Βιέννη, FIR, 1958.

⁴⁹⁶ Βλ. το απομνημόνευμά του: Aleksander Szurek, *The Shattered Dream*, East European Monographs, 1989.

το καταστατικό έπρεπε να συγκαλείται τουλάχιστον μία φορά το χρόνο· ωστόσο, τον ουσιαστικότερο ρόλο στη λειτουργία του οργανισμού κατείχε το Γραφείο (Bureau) το οποίο αποτελούνταν από τα μέλη της διοίκησης και δεκατρία ακόμα μέλη⁴⁹⁷. ανάμεσά τους, και ο Σοβιετικός Νικολάι Τσικαλένκο, επικεφαλής του τμήματος εξωτερικών σχέσεων των Συλλόγων Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου της ΕΣΣΔ και στέλεχος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού⁴⁹⁸.

Από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, η FIR έδωσε ιδιαίτερο βάρος σε έναν κεντρικό πολιτικό στόχο, στην αποτροπή της ανασυγκρότησης του «γερμανικού μιλιταρισμού»⁴⁹⁹. Με αφετηρία την απόφαση του πρώτου συνεδρίου της (Βιέννη, 1951) κινητοποίησε τις δυνάμεις της για την αποτροπή του επανεξοπλισμού της Δυτικής Γερμανίας, πριν και μετά τις διασκέψεις του Λονδίνου και του Παρισιού που κατέληξαν στις σχετικές συμφωνίες για το στάτους της τελευταίας (1954). Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 με πρωτοβουλία της ομοσπονδίας πραγματοποιήθηκαν δεκάδες διαδηλώσεις διαμαρτυρίας σε πόλεις της Δυτικής Ευρώπης (Αμβούργο, Άμστερνταμ, Φλωρεντία, Μιλάνο, Ρώμη, Γένοβα, Παρίσι, Λυών, Ντίσελτορφ, Στουτγάρδη, Βρέμη, Βρυξέλλες, Αμβέρσα, Κοπεγχάγη, Λουξεμβούργο κ.ά.) καθώς και σε τόπους με ισχυρό συμβολισμό, όπως το Οραντούρ-Σιρ-Γκλαν, τη γαλλική κωμόπολη που είχε καταστραφεί ολοσχερώς από μονάδα των Ες-Ες τον Ιούνιο του 1944, αποτελώντας τη χειρότερη ναζιστική θηριωδία στη Γαλλία με εκατοντάδες νεκρούς, άμαχους και παιδιά.⁵⁰⁰

Το «γερμανικό πρόβλημα» υπήρξε σταθερά βασική αιχμή της δραστηριότητας της FIR, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής «για την ειρήνη» που περιλάμβανε συναντήσεις, διασκέψεις και εκδηλώσεις σε όλη την Ευρώπη, καθώς και υπομνήματα, ανακοινώσεις διαμαρτυρίας και συλλογές υπογραφών ενάντια τόσο στον επανεξοπλισμό της Δ. Γερμανίας, όσο και ενάντια στα πυρηνικά όπλα, στις δραστηριότητες του NATO και σε φαινόμενα αναζωπύρωσης του φασισμού και του ναζισμού στη Γερμανία και αλλού. Η FIR διακήρυττε σταθερά την προσήλωσή της στην ειρήνη, τη συνεννόηση μεταξύ των

⁴⁹⁷ FIR, *Sept années au service de la Résistance et de son idéal*, ό.π. Από τη σκοπιά του αντίπαλου στρατοπέδου, βλ. *Facts about International Communist Front Organizations*, 1957, σ. 85-88.

⁴⁹⁸ Βλ. «Two appointments to the League of Red Cross Societies' Secretariat», *International Review of the Red Cross*, τχ. 11 (Φεβρουάριος 1962), σ. 102.

⁴⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά, Pieter Lagrou, «La résistance et les conceptions de l' Europe, 1945-1965. Anciens résistants et victimes de la persécution face à la Guerre froide, au problème allemand et à l'intégration Européenne», *Cahiers d' Histoire du Temps Présent*, τχ. 2 (Βρυξέλλες 1997), σ. 155-197.

⁵⁰⁰ ΔΟΑ, «Η Έκθεσις προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 6-8. Βλ. επίσης, «Διεθνής Συνδιάσκεψη ενάντια στην Αναβίωση του Ναζισμού, Φλωρεντία (11-13 Οκτωβρίου 1963)», 236.2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

κρατών και τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, επικροτώντας προσπάθειες προσέγγισης εκ μέρους των ηγετών των «δύο κόσμων». Συγχρόνως όμως, οι διαμαρτυρίες και η κριτική της ομοσπονδίας απευθύνονταν αποκλειστικά στις ΗΠΑ και τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις, με τη Σοβιετική Ένωση να μένει στο απυρόβλητο, γεγονός που συνιστούσε μια κοινή τακτική των διεθνών μετωπικών οργανώσεων του κομμουνιστικού κινήματος. Ως τέτοια, άλλωστε, αντιμετωπιζόταν από τους αντιπάλους της. Η FIR, σημείωνε μια σχετική αναφορά αμερικανικής προέλευσης «ενώ θεωρητικά αντιμάχεται τον “Φασισμό”, έχει συγχρόνως υποστηρίξει κάθε κίνηση της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. Η πάλι ενάντια στον Ναζισμό έχει χρησιμοποιηθεί ως μοχλός για να εξαπολυθούν επιθέσεις ενάντια στην EDC [Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα], στο NATO και κάθε άλλη προσπάθεια της Δύσης να οργανώσει την άμυνά της»⁵⁰¹.

Πέραν της δημόσιας πολιτικής παρέμβασης με επίκεντρο την «ειρήνη» σε διακρατικό επίπεδο, την FIR απασχόλησε επίσης η «υπεράσπιση των ελευθεριών» στα Ευρωπαϊκά κράτη. Η τελευταία, σύμφωνα με την ομοσπονδία, περνούσε μέσα από τον αγώνα της «Αντίστασης» για την καταδίκη ή τη μη αμνήστευση στελεχών του Άξονα και συνεργατών τους στα κατεχόμενα κράτη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η ομοσπονδία στήριξε ή οργάνωσε σε εθνικό επίπεδο μια σειρά κινητοποιήσεων. Το 1960 μέλη της FIR συμμετείχαν στις μεγάλες διαδηλώσεις ενάντια στην απόφαση του πρωθυπουργού Φερνάντο Ταμπρόνι να δώσει άδεια στο νεοφασιστικό Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κίνημα-Εθνική Δεξιά για την πραγματοποίηση του συνεδρίου του στη Γένοβα, πρωτεύουσα της ιταλικής αντίστασης στην περίοδο του πολέμου· διαδηλώσεις που εξανάγκασαν τελικά την κυβέρνηση σε παραίτηση⁵⁰². Στη Γαλλία, οι οργανώσεις-μέλη της FIR κινητοποιήθηκαν ενάντια σε θεωρούμενες απόπειρες αποκατάστασης στελεχών του Βισύ ή ακόμα και του ίδιου του Φιλίπ Πεταίν, καθώς επίσης και στην απόπειρα πραξικοπήματος των στρατηγών στην Αλγερία το 1961. Όσον αφορά τη Δ. Γερμανία, οι καταγγελίες της Ομοσπονδίας, οι διασκέψεις, οι καμπάνιες και οι κινητοποιήσεις σε φαινόμενα επιβίωσης ναζιστικών πυρήνων στον κρατικό μηχανισμό, στην ανάδυση νεοναζιστικών φαινομένων, καθώς ενάντια στη δίωξη της VVN (Ένωση Διωχθέντων από το Ναζιστικό Καθεστώς)⁵⁰³ πραγματοποιούνταν σε μόνιμη βάση. Επιπλέον, αντιπρόσωποι

⁵⁰¹ *Facts about International Communist Front Organizations*, ό.π., σ. 86.

⁵⁰² Βλ. ενδεικτικά, Paul Ginsborg, *A history of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988*, ό.π., 255-258.

⁵⁰³ Για τη δίωξη εναντίον της VVN (1959) καθώς και για τη μνήμη της κομμουνιστικής αντίστασης στη Δυτική Γερμανία βλ. ενδεικτικά, Eve Rosenhaft, «The Uses of Remembrance: The Legacy of the Communist

της FIR συμμετείχαν ως παρατηρητές σε μεγάλες δικαστικές υποθέσεις της εποχής, όπως στη δίκη του Άντολφ Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ (1961). Τέλος, η Ομοσπονδία συμμετείχε σε συναντήσεις, εκδηλώσεις και καμπάνιες για την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων σε χώρες όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα· στην τελευταία θα εστιάσουμε στα επόμενα μέρη του παρόντος κεφαλαίου.

Ένα δεύτερο πεδίο δραστηριότητας ήταν αυτό που ονόμαζαν κοινωνικό, και εκτεινόταν από το ζήτημα της προώθησης και υπεράσπισης των «δικαιωμάτων των αντιστασιακών» σε θεσμικό επίπεδο έως την ίδια την κοινωνική πολιτική της ομοσπονδίας για τη στήριξη και ανακούφιση των παλαιμάχων αντιστασιακών, των εγκλείστων και των συγγενών των θυμάτων. Όπως σημειωνόταν στην επίσημη έκθεση της οργάνωσης για τα δέκα χρόνια της λειτουργίας της:

Στην Απελευθέρωσι έπεφτε ένα μεγάλο καθήκον στις οργανώσεις Αντιστάσεως και στις οργανώσεις των πρώην πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων. Έπρεπε να εξασφαλίσουν στα θύματα του φασισμού και στους παλιούς μαχητές της Αντιστάσεως τη φροντίδα, τα μέσα υπάρξεως, που θα τους επέτρεπαν να ζήσουν. Και να ενεργήσουν για να αποζημιωθούν σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο βαθμό για τις ζημιές που είχαν υποστή. Έπρεπε εξ άλλου, να τους καταγράψουν και να τους διανεμήσουν τίτλους, με τους οποίους θα αναγνωρίζονταν στο μέλλον η συμμετοχή τους στην Αντίστασι και η κάθειρξι τους στις φυλακές ή στα στρατόπεδα.⁵⁰⁴

Η FIR διεκδικούσε τόσο τη θεσμική αναγνώριση των οργανώσεων και των μελών της ως αντιστασιακών ή θυμάτων «χωρίς διακρίσεις», την παροχή τιμητικών τίτλων και συντάξεων σε αυτούς ή στους άμεσους συγγενείς τους, όσο και την εξασφάλιση της ιατρικής φροντίδας τους, της αποκατάστασης των επιπτώσεων του πολέμου σε σωματικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθώς και την «επαγγελματική τους αναπροσαρμογή». Σε αυτό το πλαίσιο, δινόταν ιδιαίτερο βάρος στην πίεση προς τη δυτικογερμανική κυβέρνηση για την παροχή των οφειλόμενων επανορθώσεων «στα θύματα του ναζισμού» με βάση τις συμφωνίες της λήξης του πολέμου και πέραν των διευθετήσεων που πραγματοποιούνταν

Resistance in the German Democratic Republic», στο Francis R. Nicosia και Lawrence D. Stokes (επιμ.), *Germans against Nazism. Nonconformity, Opposition, and Resistance in the Third Reich*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2015, σ. 369-387. Για τη δράση της FIR αναφορικά με τη δίωξη της VVN βλ. ενδεικτικά, «Vereinigungen der Verfolgten des Naziregimes – Ένωσις καταδιωχθέντων από το ναζιστικό καθεστώς (VVN) (1959-1966)», 241/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁴ ΔΟΑ, «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 22.

με τις διακρατικές συμφωνίες της περιόδου⁵⁰⁵. Η δράση της ομοσπονδίας σε αυτό το επίπεδο περιλάμβανε διεθνείς διασκέψεις⁵⁰⁶, υπομνήματα προς την κυβέρνηση της Βόννης, καθώς και προτάσεις, όπως αυτή για τη δημιουργία ενός σχετικού Διεθνούς Κληροδοτήματος⁵⁰⁷.

Συνδεδεμένο με τις επανορθώσεις ήταν και το θέμα της αποκατάστασης της υγείας των παλαίμαχων αντιστασιακών και θυμάτων του Άξονα. Τα πορίσματα ειδικών διασκέψεων, συνεδρίων και εκδόσεων της FIR με τη συμμετοχή γιατρών και επιστημόνων υγείας, χρησιμοποιούνταν αφενός ως μέσο πίεσης αναφορικά με αιτήματα παροχής συντάξεων και τη δημιουργία κέντρων αποκατάστασης με χρηματοδότηση προερχόμενη από τις γερμανικές οφειλές. Τα ιατρικά συνέδρια που οργανώθηκαν με πρωτοβουλία της ομοσπονδίας στην Κοπεγχάγη (1954), τις Βρυξέλλες (1955) και τη Μόσχα (1957) ήταν από τις πρώτες και ίσως οι μοναδικές μεγάλες διεθνείς επιστημονικές συναντήσεις αυτού του είδους στη δεκαετία του 1950, με εξαίρεση το συνέδριο για την παθολογία των εξορίστων που έλαβε χώρα στο Παρίσι το 1954⁵⁰⁸. Στη δεκαετία του 1960 ακολούθησαν αντίστοιχα συνέδρια της FIR στη Λιέγη (1961) και στο Βουκουρέστι (1964). Τα πορίσματα περιλάμβαναν νέες μεθόδους αποκατάστασης των τραυμάτων και της ψυχικής υγείας των ασθενών, καθώς και αντιμετώπιση των φαινομένων πρόωρου γήρατος που παρουσιάζονταν στους παλαίμαχους αντιστασιακούς, εξορίστους και φυλακισμένους⁵⁰⁹. Τέλος, μέσω της ομοσπονδίας ένας αριθμός αναπήρων και τραυματιών πολέμου

⁵⁰⁵ Ανεξάρτητα με τα ποσά που τελικά δόθηκαν από τη Γερμανία στους δικαιούχους, το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί τομή στην ιστορία των πολεμικών επανορθώσεων. Βλ. ενδεικτικά, Ariel Colonomos και Andrea Armstrong, «German reparations to the Jews after World War II: A turning point in the history of reparations», στο Pablo De Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, The International Center for Transitional Justice και Oxford University Press, 2006, σ. 390-419.

⁵⁰⁶ Μια διεθνής διάσκεψη για τον συντονισμό των εθνικών αντιστασιακών οργανώσεων στο θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων, συγκλήθηκε με πρωτοβουλία της FIR τον Μάρτιο του 1958 στο Λουξεμβούργο. Την διοργάνωσε ανέλαβε η Λουξεμβουργιανή Ένωση Φυλακισμένων και Πολιτικών Εξορίστων (LPPD). Βλ. ΔΟΑ, «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 23.

⁵⁰⁷ Στο ίδιο.

⁵⁰⁸ Το συνέδριο του Παρισιού είχε τίτλο «Congrès International de la pathologie des deportés». Πολλές από τις ανακοινώσεις που περιλάμβανε δημοσιεύθηκαν σε ιατρικά περιοδικά στη Γαλλία και αλλού. Τα πρακτικά των συνεδρίων στην Κοπεγχάγη, τις Βρυξέλλες και τη Μόσχα δημοσιεύθηκαν στα γερμανικά από τη FIR σε τρεις τόμους: 1. FIR (επιμ.), *Die chronische progressive Asthenie*, Βιέννη, FIR, χ.χ. 2. FIR (επιμ.), *Andere Spätfolgen*, Βιέννη, FIR, χ.χ. 3. L.F. Fichez και A. Klotz (επιμ.), *Die vorzeitige Vergreisung und ihre Behandlung*, Βιέννη, FIR, 1961. Βλ. Christian Pross, *Paying for the Past. The Struggle over Reparations for Surviving Victims of the Nazi Terror*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, The John Hopkins University Press, 1998, σ. 219-220. Βλ. επίσης, «Ιατρική Επιτροπή, διασκέψεις», 240/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά, L.F. Fichez και A. Klotz (επιμ.), *Die vorzeitige Vergreisung und ihre Behandlung*, ό.π.

προερχόμενων από τη Δυτική Ευρώπη υποβλήθηκε σε θεραπεία σε ειδικά θεραπευτήρια στη Γαλλία, στη Σοβιετική Ένωση και στις Ανατολικές χώρες.

Στην κοινωνική πολιτική της FIR εγγραφόταν, εξάλλου, και η φροντίδα για τις χήρες και τα ορφανά των θυμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, με πρωτοβουλία των οργανώσεων-μελών της ομοσπονδίας δημιουργήθηκαν και λειτουργούσαν κέντρα θερινών διακοπών και παιδικές κατασκηνώσεις. Η FIR προσέδωσε σε αυτά τα εγχειρήματα διεθνή διάσταση, οργανώνοντας την ετήσια ανταλλαγή παιδιών και εφήβων και την φιλοξενία τους σε κατασκηνώσεις στη Γαλλία, στην Ανατολική και στη Δυτική Γερμανία. Σύμφωνα με την έκθεση για τα δέκα χρόνια της λειτουργίας της ομοσπονδίας, οι οργανώσεις «που υπάγονται στην δύναμή της έστειλαν περισσότερα από 8000 παιδιά σε κατασκηνώσεις» και «οργάνωσαν περισσότερες από 1211 κατασκηνώσεις για εφήβους»⁵¹⁰.

Η μέριμνα για τη νέα γενιά βρισκόταν ανάμεσα στους κεντρικούς άξονες τόσο της ρητορικής, όσο και του προγραμματισμού της FIR σχετικά με τις δράσεις και τη στρατηγική της⁵¹¹. Μάλιστα, η διαπίστωση ότι «οι γνώσεις της νεολαίας για τη σύγχρονη ιστορία είναι εξαιρετικά ισχνές» συνιστούσε έναν από τους λόγους για τους οποίους η ομοσπονδία έδινε ιδιαίτερο βάρος στον τρίτο βασικό τομέα της δραστηριότητάς της, κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά με απόφαση του τρίτου συνεδρίου της ομοσπονδίας (Βιέννη, 1959)⁵¹², αυτόν της υπεράσπισης και ανάδειξης της «κληρονομιάς της αντίστασης». Στο επίπεδο αυτό διοργανώθηκαν εκθέσεις, διεθνή φεστιβάλ και μια σειρά συνεδρίων για την ιστορία της Αντίστασης, καθώς και για την διδασκαλία της στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση⁵¹³. Η εισαγωγή της ιστορίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στα σχολικά προγράμματα στις χώρες τις οποίες δεν είχε ακόμη περιληφθεί συνιστούσε βασικό θέμα πίεσης προς τις εθνικές κυβερνήσεις. Εκτός από τα συνέδρια, η Επιτροπή Ιστορίας της Ομοσπονδίας είχε επίσης την ευθύνη για την έκδοση ιστορικών βιβλίων, καθώς και την έκδοση των *Cahiers Internationaux de la Résistance*

⁵¹⁰ ΔΟΑ, «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 30. Βλ. επίσης «Επιτροπή Κοινωνικών Δραστηριοτήτων, ποικίλα (1961-1965)», 240/2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵¹¹ Βλ. ενδεικτικά, τα πρακτικά του συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στη Φλωρεντία το 1959, αφιερωμένο στην Αντίσταση και τη νέα γενιά: FIR (επιμ.), *La Résistance et les nouvelles générations: compte rendu: conférence internationale, Florence, 20-23 Novembre 1959*, Βιέννη, FIR, [1960].

⁵¹² Βλ. «III Συνέδριο της FIR, Βιέννη (20-22 Μαρτίου 1959)», 232/1-2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵¹³ Βλ. «Διεθνής Διάσκεψη Αντίστασης και Εξορίας, Στρασβούργο (27 Νοεμβρίου 1960)», 236.1· «Διεθνής Διάσκεψη για την Ιστορία της Αντίστασης, Βαρσοβία (15-19 Απριλίου 1962)», 236.2/1-2· «III Συνδιάσκεψη για την Ιστορία της Αντίστασης, Πράγα (1-4 Σεπτεμβρίου 1963)», 238/1-2 και «Συνδιάσκεψη για τη διδασκαλία της Ιστορίας της Αντίστασης, Πράγα (13-15 Απριλίου 1965)», 239/1-2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

(Διεθνή Τετράδια της Αντίστασης), μιας περιοδικής έκδοσης που περιείχε ντοκουμέντα, μαρτυρίες, χρονικά και άλλο υλικό σχετικά με την Αντίσταση στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ανταποκρινόμενη σε μια «ανάγκη που οι ιστορικοί της Αντιστάσεως ετόνισαν από πολύ καιρό»⁵¹⁴. Την παροχή αρχειακού υλικού, αναμνήσεων και μαρτυριών για τη συγγραφή της σύγχρονης ιστορίας.

Επιπλέον, η προσπάθεια «διάσωσης» της μνήμης της Αντίστασης περνούσε και μέσα από την καθιέρωση τόπων μνήμης, μουσείων και μνημείων σε όλη την Ευρώπη. Καταρχάς, οι οργανώσεις-μέλη της FIR πραγματοποιούσαν ετησίως, κάθε Απρίλιο και Μάιο (με ορόσημο την 8^η Μαΐου, ημέρα της νίκης απέναντι στον ναζισμό) εκδρομές, προσκυνήματα και εκδηλώσεις. Η δραστηριότητα αυτή απέκτησε και παγκόσμια διάσταση μέσα από την πρωτοβουλία της ομοσπονδίας για τη δημιουργία σχετικών διεθνών επιτροπών με σκοπό να συγκεντρώνονται επιζήσαντες και συγγενείς θυμάτων των στρατοπέδων συγκέντρωσης και να επισκέπτονται τους τόπους μαρτυρίου. Ανάμεσα στα σχετικά στρατόπεδα που μετατράπηκαν σε μνημεία και μουσεία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ήταν το Ματχάουζεν στην Αυστρία, το Άουσβιτς στην Πολωνία και μια σειρά στρατοπέδων στην Ανατολική Γερμανία, όπως το Μπούχενβαλντ, το Ράβενσμπουργκ και το Σάξενχαουζεν· στο τελευταίο, δημιουργήθηκε μουσείο της ευρωπαϊκής αντίστασης το 1961⁵¹⁵. Τα μνημεία αυτά, αφενός κρατούσαν ζωντανή τη μνήμη του πρόσφατου παρελθόντος, της βαρβαρότητας του ναζισμού και των θυσιών της Αντίστασης. Αφετέρου, προσλαμβάνονταν ως ορόσημα για το μέλλον. Στους *Δρόμους της Ειρήνης*, το περιοδικό του ειρηνιστικού κινήματος στην Ελλάδα, τα εγκαίνια του μνημείου στο Μπούχενβαλντ το 1958 περιγράφονταν ως εξής:

Χιλιάδες μαρτυρικά θύματα της χιτλερικής θηριωδίας έσπασαν την παγερή τους ταφόπετρα και οι σκιές τους πλημμύρισαν τον λόφο του Μπούχενβαλντ κοντά στη Βαιϊμάρη, την πόλη που δόξασαν ο Γκαίτε, ο Σίλλερ και ο Στράους. Στις 21 Σεπτεμβρίου επάνω στον λόφο αυτόν, τον Γολγοθά της χιτλερικής νύχτας, εγκαινιάσθηκε ένα επιβλητικό μνημείο αφιερωμένο στη μνήμη χιλιάδων ηρώων που βρήκαν εκεί τον θάνατο γιατί αγάπησαν την ειρήνη, εμίσησαν τον πόλεμο και εμόχθησαν για την ευτυχία της ανθρωπότητας. (...) Η τελετή αυτή έρχεται σε στιγμές γεμάτες αγωνία για την τύχη της ειρήνης του κόσμου, που οι επίγειοι θεοί του πολέμου

⁵¹⁴ ΔΟΑ, «Η Έκθεσις προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 19.

⁵¹⁵ Βλ. Bill Niven, «Remembering Nazi Anti-Semitism in the GDR», στο Bill Niven - Chloe Paver (επιμ.), *Memorialization in Germany since 1945*, Χάμσαϊρ και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2010, σ. 205-213.

κατεργάζονται τον αφανισμό του. Προσλαμβάνει δε ιδιαίτερα σημασία για τη δική μας πατρίδα που ζαναζεί, σήμερα ακόμα, στο πρόσωπο της Κύπρου την απάνθρωπη θηριωδία. Ο πόλεμος παραμονεύει· θέλει να αγκαλιάσει όλη τη γη. Μια σκοτεινιά που απειλεί να ζαναζωντανέψει τον τραγικό επίλογο της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι, τον αιματόβρεχτο λόφο του Μπούχενβαλντ και τους τόπους των αιμάτων σπονδών του Νταχάου, Άουσβιτς και Μπελσεν δηλητηριάζει τις ψυχές των ανθρώπων. Το «χέρι όμως του πεπρωμένου» - Η Μεγάλη Θέληση των Λαών θέλει αλλοιώτικη την πορεία της ανθρωπότητας. Οι σημαίες της Ειρήνης κυματίζουν πιο ψηλά από τις μαύρες σημαίες με τις νεκροκεφαλές, τις σημαίες του πολέμου. Το ιδανικό της ειρήνης, δεν είναι πια πλατωνική ουτοπία, είναι μια ιστορική επιδίωξις εκατοντάδων εκατομμυρίων μαχητών για την σωτηρία του ανθρώπινου πολιτισμού. Η κίνηση για την ειρήνη σήμερα είναι ένα πανανθρώπινο ιδανικό πρακτικής δράσεως, που θα καταργήσει τους πολέμους και θα οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια ευτυχία αντάξια του προορισμού της. Οι σκιές των μαρτύρων του Μπούχενβαλντ δεν θέλουν να ανέβουν στον ουρανό, θέλουν να μείνουν στη Γη μας και να αγωνισθούν μαζί με όλους τους ανθρώπους για την νίκη της Ειρήνης. Ο τάφος τους δεν είναι πια ο μακάβριος τόπος της φονικής χιτλερικής μανίας, είναι τώρα το μνημείο τους με τις λουλουδιασμένες και καταπράσινες πλαγιές. Τα ρόδα της ειρήνης ανθίζουν στο λόφο του Μπούχενβαλντ και οι ψυχές των μαρτύρων σαλπίζουν έως τα πέρατα της Οικουμένης: θα θριαμβεύσει η ειρήνη στο νικηφόρο και ταραγμένο αιώνα μας⁵¹⁶.

Όλη η δραστηριότητα της FIR που συνοπτικά περιγράφηκε, πραγματοποιούνταν με τη συνεργασία κομμουνιστικών (κατά κύριο λόγο) εθνικών οργανώσεων-μελών της, με τη συνδρομή των κρατικών αρχών στις χώρες του ανατολικού μπλοκ και του μηχανισμού των κομμουνιστικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη, καθώς και μέσα από τη διαρκή επικοινωνία και τον συντονισμό με τις άλλες μετωπικές διεθνείς οργανώσεις της εποχής, όπως την World Federation of Democratic Youth (Παγκόσμια Ομοσπονδία Δημοκρατικών Νεολαίων) ιδρυμένη από το 1945 και, βέβαια, το World Peace Council (Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης) το οποίο συγκροτήθηκε το 1950⁵¹⁷. Οι οργανώσεις αυτές, σε μεγάλο βαθμό γνώριζαν την απαξίωση από μέρους της Δύσης, ως μεταμφιεσμένα αθύρματα της

⁵¹⁶ «Το μνημείο του Μπούχενβαλντ», *Δρόμοι της Ειρήνης*, τχ. 9-10 (7 Νοεμβρίου 1958), σ. 2.

⁵¹⁷ Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης (WPC) υπήρξε η ναυαρχίδα των μετωπικών οργανώσεων του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Σε αυτό το επίπεδο, άλλες οργανώσεις με σημαντική δράση ήταν η Παγκόσμια Ομοσπονδία Συνδικάτων (WFTU), η Διεθνής Ομοσπονδία Δημοκρατικών Γυναικών (WIDF), η Παγκόσμια Συνδικαλιστική Ομοσπονδία Εκπαιδευτικών (FISE), η Διεθνής Ένωση Μαθητών (IUS), η Παγκόσμια Ομοσπονδία Επιστημόνων (WFSW), η Διεθνής Οργάνωση Δημοσιογράφων (IOJ) και η Διεθνής Δημοκρατική Οργάνωση Δικηγόρων (IADL).

Σοβιετικής Ένωσης στην προσπάθειά της για διείσδυση και αύξηση της επιρροής της στον δυτικό κόσμο. Στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, άλλωστε, η συμμετοχή τόσο στο Κομμουνιστικό Κόμμα των ΗΠΑ όσο και στις διεθνείς μετωπικές οργανώσεις ήταν απαγορευμένη με νόμο από το 1950· η ιδιότητα ή η υπόνοια της ιδιότητας του μέλους σε τέτοιου είδους οργανώσεις επέφερε σημαντικές κυρώσεις⁵¹⁸. Στη Δυτική Γερμανία, τη δράση του Κομμουνιστικού Κόμματος, το οποίο τέθηκε εκτός νόμου το 1956⁵¹⁹, αναπλήρωναν σε ένα βαθμό οι μετωπικές οργανώσεις όπως η FIR και ο εθνικός της εκπρόσωπος VVN. Σύμφωνα με αναλυτές της περιόδου, οι διεθνείς μετωπικές οργανώσεις ήταν ο τρίτος μεγάλος πόλος του παγκόσμιου κομμουνισμού, μετά τη Μόσχα και το Πεκίνο και με βάση την αποτυχία της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο να συγκροτήσει ένα διακριτό ρεύμα με σημαντική διεθνή επιρροή. Όπως επισημαινόταν σε σχετική έκθεση:

[Ο κομμουνιστικές μετωπικές οργανώσεις] σε αντίθεση με τους δύο πρώτους πόλους δεν εγγράφονται επίσημα στις γραμμές του Μαρξισμού-Λενινισμού, αλλά στο μέτρο που σε μεγάλο βαθμό ελέγχονται από κομμουνιστές και διαμορφώνουν τους συνήθως δημοφιλείς στόχους τους και τα πεδία δράσης τους με τέτοιον τρόπο ώστε να στηρίζουν την «γενική γραμμή» ή τουλάχιστον την εξωτερική πολιτική του Ανατολικού μπλοκ σε μια δεδομένη στιγμή, προσελκύουν μεγάλα κομμάτια του παγκόσμιου πληθυσμού στην τροχιά του κομμουνιστικού τρόπου σκέψης και μεταδίδουν την ηχώ της κομμουνιστικής πολιτικής σε μη κομμουνιστικούς κύκλους. Μάλιστα οι δραστηριότητές του σημειώνουν ιδιαίτερη επιτυχία στους πληθυσμούς των υποανάπτυκτων χωρών, όπου υπάρχει λιγότερη καχυποψία απέναντι στον κομμουνισμό.⁵²⁰

Ταυτόχρονα λοιπόν με την απαξίωση και την έλλειψη κάθε είδους εγκυρότητας που είχαν οι οργανώσεις αυτές στα μάτια των δυτικών ελίτ, ο «ελεύθερος κόσμος» παρέμενε σε εγρήγορση, παρακολουθώντας στενά τη δραστηριότητά τους και επιχειρώντας να ανακόψει την όποια επιρροή επιτύγχαναν. Όσον αφορά την ευρωπαϊκή προοδευτική διανόηση, ένα μέσο για την εκπλήρωση του παραπάνω στόχου ήταν η δράση του Congress

⁵¹⁸ Βλ. Zechariah Chafee Jr., «The Registration of "Communist-Front" Organizations in the Mundt-Nixon Bill», *Harvard Law Review*, τ. 63/8 (Ιούνιος 1950), σ. 1382-1390. Οι πολλαπλές κυρώσεις περί συμμετοχής σε κομμουνιστικές μετωπικές οργανώσεις συχνά συναντούσαν την αντίδραση φορέων και αναλυτών στις ΗΠΑ, ιδιαίτερα σε περιόδους ύφεσης του Ψυχρού Πολέμου. Βλ. ενδεικτικά, μια κριτική απέναντι στην δυσκολία εξασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης για όσους στοχοποιούνταν ως σχετιζόμενοι με τις εν λόγω οργανώσεις: «A Question for the Medicare Applicant», *Social Service Review*, τ. 40/1 (Μάρτιος 1966), σ. 89.

⁵¹⁹ Βλ. Patrick Major, *The death of the KPD: Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945-1956*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998.

⁵²⁰ Robert Orth, *International Communist Front Organizations*, Μόναχο, Ilmgau Verlag Pfaffenhofen/ILM, 1964, σ. 7.

of Cultural Freedom (Κογκρέσο για την Πολιτισμική Ελευθερία), το οποίο, ιδρυμένο από το 1950 και χρηματοδοτούμενο από την CIA, επιχειρούσε να διεισδύσει στους κύκλους της μη κομμουνιστικής Αριστεράς και του σοσιαλδημοκρατικού χώρου⁵²¹, στο πλαίσιο ενός ψυχρού πολέμου στο πεδίο της κουλτούρας.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά διεθνείς οργανώσεις όπως η FIR, αν περιοριστεί κανείς στον ρόλο της στο πλαίσιο του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου⁵²² μπορεί να φωτίσει ένα σημαντικό κομμάτι αυτής της ιστορίας, αλλά όχι τη συνολική εικόνα. Η FIR, για ένα διάστημα στη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, λειτούργησε ως χώρος συνάντησης, πεδίο δραστηριότητας, αλλά και ως διεθνής (και εθνικός) μεσολαβητής ενός μεγάλου μέρους του κόσμου της Αντίστασης, με τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές που παρουσίαζε ο τελευταίος στο εσωτερικό του, στο πλαίσιο των εθνικών κρατών. Μεσολαβητής για ένα μεγάλο τμήμα των διεκδικήσεων και των τρεχόντων προβλημάτων αυτού του χώρου, αλλά και μεσολαβητής μνήμης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ταυτοτήτων και ενός ισχυρού δια-εθνικού αφηγήματος για το πρόσφατο παρελθόν. Ιδιαίτερα, μάλιστα σε περιπτώσεις όπως η Ελλάδα, όπου η Αντίσταση δεν είχε την τιμητική θέση που κατέλαβε σε άλλες χώρες, η FIR αποτέλεσε ένα από τα λίγα εξωτερικά μέσα πίεσης προς το καθεστώς, καθώς και φιλόξενο καταφύγιο· έναν χώρο ελευθερίας όπου οι πρωταγωνιστές της –κυρίως από την κομμουνιστική Αριστερά αλλά όχι αποκλειστικά– μπορούσαν να ακουστούν και να λάβουν την αναγνώριση στην οποία προσέβλεπαν.

5.3 Η FIR και η Ελλάδα

Οι σχέσεις των Ελλήνων αντιστασιακών με τη FIR άρχισαν να πυκνώνουν προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, ταυτόχρονα με την πύκνωση των προσπαθειών για την ιστορική και θεσμική «αποκατάσταση» του πρόσφατου παρελθόντος. Παρά το γεγονός ότι στις συναντήσεις και τις εκδηλώσεις της ομοσπονδίας συχνά συμμετείχαν και προσωπικότητες της Αντίστασης οι οποίες δεν εντάσσονταν στην Αριστερά, όπως ο Στ. Χούτας και ο Γ.

⁵²¹ Βλ. ενδεικτικά, Scott Kamen, «Competing Visions: The CIA, the Congress for Cultural Freedom and the Non-Communist European Left, 1950-1967», *Honors Theses*, Paper 912, Μίσιγκαν 2008. Βλ. επίσης, Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2002 και Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War*, ό.π.

⁵²² Ο όρος «Πολιτισμικός Ψυχρός Πόλεμος» εισήχθη από τον Christopher Lasch, συγγραφέα μίας από τις πρώτες μελέτες για το θέμα. Βλ. Christopher Lasch, *The Agony of the American Left*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1968.

Πετρακογιώργης⁵²³, και παρότι στέλλονταν προσκλήσεις σε εκπροσώπους όλων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων⁵²⁴, ο χώρος ο οποίος είχε τις στενότερες σχέσεις με την διεθνή ομοσπονδία στην Ελλάδα ήταν, βέβαια, αυτός της ΕΔΑ. Η ΕΔΑ άρχισε να έχει συστηματική αλληλογραφία και συνεργασία με τη FIR –όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από το αρχείο της και την παρουσία των Ελλήνων στα σχετικά συνέδρια και τις επιτροπές– μέσω του Γραφείου Αντίστασης από το 1959. Επιπλέον, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου μια σειρά από επιτροπές, ενώσεις και οργανώσεις, που ιδρύθηκαν μέσα στο κλίμα που δημιουργούσε η νόμιμη και ισχυρή παρουσία του κόμματος της Αριστεράς, εντάχθηκαν στη FIR και συμμετείχαν στη δραστηριότητά της, συνεργαζόμενες επίσης με αντίστοιχους συλλόγους και ενώσεις του εξωτερικού. Κάποιες εξ αυτών ήταν η Πανελλήνιος Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής «Ο Φοίνιξ» (1959)⁵²⁵, η Πανελλήνιος Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντιστάσεως περιόδου 1941-44 (ΠΕΑΤΕΑ, 1961), η Πανελλήνιος Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΑΕΑ, 1964) και η Πανελλήνια Ένωση Αξιωματικών και Υπαξιωματικών Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΑΥΕΑ, 1964).

Οι οργανώσεις αυτές, έχοντας στενή σχέση με την ΕΔΑ επιχειρούσαν να αποτελέσουν τους φορείς εκπροσώπησης του κόσμου της Αντίστασης στην Ελλάδα πέραν των περιορισμών που επέβαλε η κομματική ένταξη. Πολλά ιδρυτικά στελέχη τους ανήκαν, συνεργάζονταν ή βρίσκονταν στο περιβάλλον της ΕΔΑ και του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου που συνομιλούσε με την τελευταία: ο Γ. Αυγερόπουλος, η κοινωνιολόγος και βουλευτής της ΕΔΑ Μαρία Σβώλου, ο στρατηγός Μανώλης Μάντακας, ο εκδότης του «χρονικού» της Αντίστασης, Βασίλης Γιαννίκος, ο νομικός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, το παλιό στέλεχος του ΕΛΑΣ και συγγραφέας Μ. Δημητρίου (Νικηφόρος) κ.ά. Ωστόσο, μόνιμος στόχος των ενώσεων αυτών ήταν η «ενότητα όλων των αντιστασιακών, ανεξάρτητα από την οργάνωση στην οποία υπηρέτησαν κατά την Κατοχή και την πολιτική παράταξη στην οποία ανήκουν σήμερα», επιδίωξη που συμβάδιζε με τις καταστατικές αρχές της FIR⁵²⁶. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν οι εκδηλώσεις και οι

⁵²³ Βλ. ενδεικτικά, «Liste des orateurs», III Συνέδριο της FIR Βιέννη (20-22 Μαρτίου 1959), 232, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵²⁴ Βλ. ενδεικτικά, «Grèce. Députés à inviter», [1959-1962], 231, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Έλλη Χαραμή, «Η Πανελλήνιος Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής “Ο Φοίνιξ”», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2010.

⁵²⁶ «Απολογισμός δράσης ΠΕΑΕΑ κατά τη Γενική Συνέλευση της 6ης Μαρτίου 1966», 222, ΠΕΑΕΑ, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ. Βλ. επίσης Κατερίνα Κανέλλου, «Οι οργανώσεις των αντιστασιακών και η μνήμη της Αντίστασης στη δεκαετία του 1960», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, Ιούλιος 2008.

πρωτοβουλίες τους (εορτασμοί επετείων, επισκέψεις και προσκυνήματα σε τόπους μνήμης, συλλογές υπογραφών, πίεση για την αναγνώριση της Αντίστασης) ιδιαίτερα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 με κορύφωση το 1964, χρονιά αφιερωμένη στην ελληνική αντίσταση.

Η πενταετία 1959-1964 αποτελεί, λοιπόν, την περίοδο της δυναμικής εισόδου της Αριστεράς στη διεκδίκηση της ιστορίας της Αντίστασης. Σε αυτό το πλαίσιο μέσω την σχέσης των ελλήνων αντιστασιακών με τη FIR επιχειρούνταν, πέραν της εξωτερικής πίεσης προς το καθεστώς, η επίτευξη μιας σημαντικής διεκδίκησης: η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στην ιστορία των ευρωπαϊκών αντιστασιακών κινημάτων της δεκαετίας του 1940 και η κατάληψη μιας θέσης στο «στρατόπεδο του καλού», στους νικητές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου· νικητές, ωστόσο, οι οποίοι στην Ελλάδα, βρίσκονταν υπό διωγμό σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Η «Αντίσταση υπό διωγμό» συνιστούσε ένα σχήμα το οποίο συσπείρωνε ένα μεγάλο τμήμα του αντιστασιακού κόσμου, εντός και πέρα απ' το πλαίσιο του πρώην εαμικού στρατοπέδου. Άρθρα στην *Αυγή* και σε άλλα έντυπα της Αριστεράς, εισαγωγές βιβλίων και ομιλίες στις σχετικές εκδηλώσεις της εποχής ή στο κοινοβούλιο παρέθεταν στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο τιμούσαν την Αντίσταση και τους αντιστασιακούς οι άλλες χώρες, την ένταξη της πρόσφατης ιστορίας στα σχολικά προγράμματα⁵²⁷, τα μνημεία που είχαν δημιουργηθεί και τις επετείους που είχαν θεσμοθετηθεί, στηλιτεύοντας την καθυστέρηση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα σε αυτό το επίπεδο και την εχθρική στάση του ελληνικού κράτους απέναντι σε όσους αγωνίστηκαν για την ελευθερία του. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο της *Επιθεώρησης Τέχνης* για την σχεδιαζόμενη από την κυβέρνηση μετατροπή του Σκοπευτηρίου της Καισαριανής σε χώρο άθλησης:

Ο υπουργός Γ. Ράλλης δήλωσε λοιπόν σοβαρότατα σε συνέντευξή του, πως το Σκοπευτήριο της Καισαριανής θα γίνει αθλητικό γήπεδο! Ακόμα κι η σκέψη αυτή θα ήταν ακατανόητη σε οποιαδήποτε άλλη χώρα και η διατύπωσή της θα είχε αποτέλεσμα να εκδιωχθεί από το θώκο του ο κύριος υπουργός. Πραγματικά η Γαλλία, η ΕΣΣΔ, η Γιουγκοσλαβία, η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, η Δανία, η Ολλανδία, η Νορβηγία, τιμούν και δοξάζουν την Εθνική τους

⁵²⁷ Βλ. ενδεικτικά, Θανάσης Τσουπαρόπουλος, «Η Εθνική Αντίσταση στα γαλλικά σχολεία», *Η Αυγή*, 18 Μαρτίου 1965. Για τη FIR, την προσπάθεια ένταξης της Αντίστασης στα σχολικά προγράμματα και την ελληνική περίπτωση, βλ. Κώστας Πουλόπουλος, «Η συγκρότηση μιας διεθνούς ιστορίας της Αντίστασης. Τα προσκόμματα της ελληνικής παρουσίας», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, Ιούλιος 2008.

Αντίσταση, μεταβάλλουν σε μουσειά τα χιτλερικά στρατόπεδα, ανυψώνουν σε Ηρώα τους Ιερούς τόπους που βιάστηκαν με το αίμα των παιδιών τους. Δεν γίνεται το ίδιο στη χώρα που είχε την πιο μαζική και την πιο βαθειά εθνική αντίσταση απ' όλες τις χώρες της Ευρώπης: Στην Ελλάδα οι μεταπελευθερωτικές κυβερνήσεις έκαναν και κάνουν ό,τι μπορούν για να σπιλώσουν την Εθνική Αντίσταση, και προπαντός για να την εξαλείψουν από την ιστορική μνήμη του Έθνους. Πρέπει ωστόσο το μεταπολεμικό κράτος να συναισθανθεί κάποτε την ευθύνη του: δεν μπορεί ο οιοσδήποτε υπουργός, εκφράζοντας την οιαδήποτε ενδόμυχη επιθυμία του, να ασχημονεί στα ιερά και στα Όσια του Έθνους. Όπως θα ήταν ακατανόητο να γίνει μετά το 21 καφενείο το Χάνι της Γραβιάς, είναι εξίσου ακατανόητο να γίνει και το Σκοπευτήριο της Καισαριανής οτιδήποτε άλλο εκτός από Ηρώο, όπου θα πηγαίνει στις μεγάλες εθνικές επετείους η Ελληνική Νεολαία για να αποθέσει το φόρο του σεβασμού της και να αντλεί τα διδάγματα Εθνικού Ήθους και Εθνικής Πίστης. (...) Ένα άλλο σύμπτωμα της απέχθειας των εκπροσώπων του επίσημου κράτους προς την Εθνική Αντίσταση είναι και το ότι, μόνο στη χώρα μας απ' όλες τις χώρες της Ευρώπης δεν στήθηκε ως τα τώρα ένα αντάξιο της Μεγάλης Εθνικής μας Αντίστασης Μνημείο. Τιμώντας βέβαια την Εθνική Αντίσταση το κράτος, θα τιμούσε προπαντός τον εαυτό του. Μα ούτε και αυτό δεν το θέλουνε, προκειμένου για την Αντίσταση.⁵²⁸

Τα παραπάνω έρχονταν να προστεθούν σε φωνές προερχόμενες από τον μη εαμικό χώρο, οι οποίες από πολύ νωρίς έθεταν το θέμα της αντιμετώπισης της Αντίστασης από το κράτος κατ' αντιστοιχία με το διεθνές παράδειγμα. Ενδεικτικό αυτού του ρεύματος είναι, ανάμεσα σε άλλα, ένα άρθρο του Γ.Δ. Μακρυνίτσα, που είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή*, προσκείμενη στην ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα, δέκα χρόνια πριν, το 1952. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης σημείωνε:

Αν γενικά η Ιστορία βρίσκεται στη χώρα μας (που είναι και πατρίδα του «Πατρός της Ιστορίας») τη μεγαλύτερη περιφρόνηση και κακομεταχείριση, εύκολα φαντάζεται κανείς ποια μπορούσε να είναι η τύχη της Ιστορίας της Αντίστασης. Μια μορφή του διωγμού ήτανε κι η ηροστράτεια προσπάθεια να εξαφανιστούν τα μνημεία της και, αν είτανε δυνατό, να σβυστεί ολότελα από την ανάμνηση των ανθρώπων, να εξοβελιστεί από την εθνικής μας ιστορία. Δεν θα είταν, νομίζουμε, ανώφελο να ιδούμε τι έγινε σχετικά σε άλλες χώρες. Παρ' όλο που εμείς οι

⁵²⁸ «Το Σκοπευτήριο της Καισαριανής», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 507-508.

*Ελληνες τα ξέρουμε εκ γενετής όλα, δεν θα χάναμε τίποτε αν φροντίζαμε να είμαστε περισσότερο ενημερωμένοι.*⁵²⁹

Η Αριστερά, ωστόσο, είχε τουλάχιστον ένα επιπλέον ζήτημα να διαχειριστεί, πέραν των θεσμικών διεκδικήσεων των αντιστασιακών και την ιστορική αποκατάσταση της περιόδου 1941-1944: αυτό των εκατοντάδων αριστερών που παρέμεναν στις φυλακές και τις εξορίες παρά τη σταδιακή διαδικασία αμνήστευσης που ξεκίνησε από το 1961. Η τύχη των δεσμοτών αντιστασιακών συνιστούσε ένα από τα πιο κεντρικά θέματα όσον αφορά την ελληνική συμμετοχή στη FIR, το οποίο δεν έλειπε αφενός από τις ελληνικές παρεμβάσεις και τα αιτήματα προς τη διεθνή ομοσπονδία και αφετέρου από τις αναφορές της τελευταίας στην ελληνική περίπτωση. Αυτό που έλειπε ήταν οποιαδήποτε αναφορά στα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου: αν αναζητήσει κανείς πληροφορίες για την πρόσφατη ελληνική ιστορία μέσα από τα τεκμήρια της FIR, θα συναντήσει ένα μεγάλο κενό όσον αφορά την περίοδο 1946-1949· την απελευθέρωση από τη ναζιστική κατοχή ακολουθούσε συνήθως η απευθείας αναφορά στην πολιτική κατάσταση στη χώρα μετά το 1950.

Η συστηματική παρουσία και συμμετοχή των ελλήνων αντιστασιακών στη λειτουργία και τις εκδηλώσεις της FIR δεν ήταν εύκολη υπόθεση· αντιμετώπιζαν καταρχάς μια σειρά πρακτικών προβλημάτων που είχαν να κάνουν με τα ταξιδιωτικά έγγραφα⁵³⁰ – αφενός των ελληνικών αντιπροσωπειών που έπρεπε να ταξιδέψουν στο εξωτερικό και αφετέρου των αντιπροσωπειών της FIR που ήθελαν να επισκεφτούν τη χώρα–, καθώς επίσης και με την καθυστέρηση της αλληλογραφίας, με τα εμπόδια που συναντούσαν στην παραλαβή και αποστολή υλικού κ.ά. Μία από τις συνέπειες αυτού του κλίματος ήταν η πολλές φορές ανεπαρκής εκπροσώπηση, στο μέτρο που το πρόσωπο ή τα πρόσωπα τα οποία θα αποτελούσαν την ελληνική αντιπροσωπεία ήταν άγνωστα μέχρι την τελευταία στιγμή· η επιλογή ως ένα βαθμό εξαρτιόταν από το ποιοι θα κατάφερναν να εξασφαλίσουν βίζα για να ταξιδέψουν στο εξωτερικό⁵³¹. Παρά τα προβλήματα, βασική πρόθεση της ελληνικής πλευράς ήταν η όσο το δυνατόν ευρεία σύνθεση των αποστολών. Σε αυτό το επίπεδο, η συμμετοχή παλαιών εδαισιτών όπως ο Κ. Πυρομάγλου και ο Νικόλαος Κοσίντας, μαζί με παλαιά στελέχη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (Γ. Αυγερόπουλος, Μ. Σβώλου, Δ. Δημητρίου κ.ά.), θεωρούνταν σημαντική. Στις ελληνικές αποστολές, ιδιαίτερα όσον αφορά τις

⁵²⁹ Γ.Δ. Μακρυνίτσας, «Η Ιστορία της Αντίστασης», *Προοδευτική Αλλαγή*, 6 Σεπτεμβρίου 1952, σ. 1, 3.

⁵³⁰ Βλ. ενδεικτικά, «Επιστολή Γ. Αυγερόπουλου προς το Γραφείο της FIR, 24/11/1962», 231/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵³¹ Βλ. «Αλληλογραφία του Γραφείου της FIR με το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ και οργανώσεις αντιστασιακών στην Ελλάδα [εισερχόμενα-εξερχόμενα] (1960-1966), 331/1 και «Εξερχόμενα του Γραφείου της FIR προς την ΕΔΑ [σταχωμένα] (1958-1962)», 232/2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν στο ανατολικό μπλοκ, συμμετείχαν συνήθως και εξόριστα στελέχη του ΚΚΕ, με τον Γ. Ζωΐδη, μέλος του Τμήματος Ιστορίας του κόμματος, να αναλαμβάνει συχνά, ως ιστορικός, τις εισηγήσεις σε θέματα που θεωρούνταν «επιστημονικής» φύσης⁵³². Ωστόσο, παρά την άρρητα ηγεμονική θέση που έμοιαζε να απολαμβάνουν τα στελέχη του ΚΚΕ στη σχέση τους με τους εδαΐτες συναδέλφους τους, η επίτευξη των επιδιώξεων τόσο της FIR όσο και των ελλήνων αντιστασιακών προϋπέθετε την ισχυρή παρουσία αντιπροσωπειών από την Ελλάδα.

Η Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε στην αρχή, από σχεδόν μηδενική παρουσία πριν το 1958, μέσα σε μια πενταετία, εξελίχθηκε σε βασικό εταίρο της FIR. Αυτό συνέβη καταρχάς μέσα από μια μεγάλη προσπάθεια για συστηματική παρέμβαση στις δραστηριότητες της Ομοσπονδίας. Από τη μία μεριά, οι έλληνες αντιστασιακοί με τα μέσα που διέθετε ο κομματικός μηχανισμός της ΕΔΑ και ομπρέλα τις οργανώσεις τους, έδωσαν ιδιαίτερο βάρος σε αυτήν την προσπάθεια: παρουσία στις συνεδριάσεις του Γραφείου της FIR, τοποθετήσεις σε όλα τα σημαντικά ζητήματα, προτάσεις για τη γενική λειτουργία του οργανισμού, συμμετοχή με υλικό σε εκθέσεις⁵³³, ανακοινώσεις για διεθνή θέματα που βρίσκονταν ψηλά στην ατζέντα της Ομοσπονδίας, όπως για παράδειγμα τον πυρηνικό αποπλισμό, την άνοδο του νεοφασισμού, τις διώξεις ενάντια στη VVN στη Δ. Γερμανία (παρατηρητής στη σχετική δίκη στέλνεται ο Ηλίας Ηλιού), τη δολοφονία του Πατρίς Λουμούμπα στο Κονγκό κ.ά.⁵³⁴ Από την άλλη, οι Έλληνες δεν δίστασαν να καταθέσουν μια σειρά προτάσεων για την αναβάθμιση της παρουσίας τους στον οργανισμό, αλλά και τη συνδρομή της ομοσπονδίας σε πρωτοβουλίες και εκδηλώσεις στην Ελλάδα. Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από ενημερωτική επιστολή του Γ. Αυγερόπουλου προς το Γραφείο της FIR σχετικά με την Επιτροπή για την Αποκατάσταση της Εθνικής Αντιστάσεως, την βραχύβια πρωτοβουλία που πραγματοποιήθηκε το 1961:

Εκτός όμως από το θέμα της συμπαραστάσεως στην συγκέντρωσή μας, υπάρχει τώρα το θέμα να υποστηριχθεί από τη FIR και τους φίλους μας αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως όλων των χωρών της Ευρώπης η ίδια η Κίνηση και τα αιτήματά της όπως διατυπώνονται στην διακήρυξη των προσωπικοτήτων. Η υποστήριξη αυτή μπορεί να πάρει τις πιο διαφορετικές μορφές: π.χ. αποστολή τηλεγραφημάτων στην ελληνική κυβέρνηση υπέρ των αιτημάτων της

⁵³² Βλ. ενδεικτικά, «Εκθεση Γ. Ζωΐδη για το μάθημα της Ιστορίας στα ελληνικά σχολεία», 237/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵³³ Βλ. ενδεικτικά, «Κατάλογος. Αντικείμενα που στάλθηκαν στη Βαρσοβία για το συνέδριο της FIR, 5/11/1962», 231/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵³⁴ Βλ. ενδεικτικά, «Διαμαρτυρία Ελλήνων Αξιωματικών της Εθνικής Αντιστάσεως δια την δολοφονία του πρωθυπουργού του Κονγκό Πατρίς Λουμούμπα, 18/1/1961», 231/1, ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

Διακηρύξεως, διαβήματα με ανάλογο περιεχόμενο από αγωνιστάς Αντιστάσεως στις άλλες χώρες της Ευρώπης προς τις κατά τόπους ελληνικές Πρεσβείες ή προς Έλληνες επισήμους επισκεπτόμενους εκάστοτε τις χώρες αυτές. Επίσης θα είναι δυνατόν ακαδημαϊκοί αγωνιστές της Αντιστάσεως της Ευρώπης, καθηγηταί, κληρικοί κλπ. να αποστείλουν ανάλογα τηλεγραφήματα προς τις αντίστοιχες του κάθε επαγγέλματος ελληνικές οργανώσεις. (...) Επίσης δημοσιεύσεις και προβολή σε κάθε είδους έντυπο τόσο των δικών μας αγώνων στην Ελλάδα όσο και των ενεργειών συμπαραστάσεως της FIR περί το θέμα της αποκαταστάσεως της Ελληνικής Αντιστάσεως, πολύ θα βοηθήσουν τις προσπάθειές μας. Τέλος, κάθε άλλη μορφή συμπαραστάσεως που η δική σας πείρα και δυνατότητα θα προκρίνουν θα είναι πολύτιμή για μας».⁵³⁵

Σε άλλη περίπτωση η ελληνική πλευρά, υπερεκτιμώντας μάλιστα τις δυνατότητες της ομοσπονδίας, ζητούσε να της παρασχεθεί πλήρης κατάλογος των μνημείων για την Αντίσταση που είχαν δημιουργηθεί στην Ευρώπη:

Προκειμένου να στηρίζουμε με συγκεκριμένα στοιχεία την πάλη μας για την αναγνώριση και αποκατάσταση της εθνικής Αντιστάσεως στην χώρα μας, θα μας ήταν πολύ χρήσιμο να έχουμε όσο το δυνατό πιο πλήρη στοιχεία και για τα εξής: α) σε ποιες χώρες υπάρχουν μνημεία αντιστάσεως, πόσα και ποια. β) Καλλιτεχνικές φωτογραφίες των μνημείων. γ) Πλήρη λεπτομερειακά στοιχεία του (ποιοι τα κατασκεύασαν, ποιοι προκήρυξαν τους σχετικούς διαγωνισμούς, συμμετοχή στους διαγωνισμούς, διαστάσεις τους, υλικό κατασκευής τους κλπ. δ) Μας ενδιαφέρουν και τα πιο μικρά ακόμη μνημεία, όπως π.χ. πλάκες εντοιχισμένες σε τοίχους σπιτιών κλπ. Θα σας είμεθα ευγνώμονες αν ήταν δυνατό να ζητήσετε από τις αδελφές οργανώσεις Αγωνιστών Αντιστάσεως κάθε χώρας να μας εφοδιάσουν μέσω της FIR με τα παραπάνω στοιχεία».⁵³⁶

Η σχετική απάντηση απογοήτευσε τον αποστολέα:

Ως προς το θέμα του να μας εφοδιάσετε με έναν κατάλογον των αντιστασιακών μνημείων στις διάφορες χώρες της Ευρώπης (...) λυπηθήκαμε που η FIR δεν διαθέτει ανάλογον φάκελλο. Θα μας ήταν πολύ χρήσιμα τέτοια στοιχεία. Και ερωτούμε: Μήπως θα ήταν δυνατό και επιβεβλημένο να γίνη μια προσπάθεια να συγκεντρώσει η FIR τα στοιχεία αυτά;⁵³⁷

⁵³⁵ «Επιστολή Γ. Αυγερόπουλου προς την Γραμματεία της FIR, 14/4/1961», 231/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵³⁶ «Επιστολή Γ. Αυγερόπουλου προς τη FIR. Θέμα: Μνημεία Αντιστάσεως στην Ευρώπη», [1961], 230/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵³⁷ «Επιστολή Γ. Αυγερόπουλου προς τον γραμματέα της FIR, 3/5/1961», 231/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

Εκτός από αυτού του είδους τα αιτήματα και ανάλογα που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, την επίσκεψη διεθνών αντιπροσωπειών στην Ελλάδα για να παραβρεθούν σε εκδηλώσεις και εορτασμούς επετείων, η ελληνική πλευρά διατύπωνε συστηματικά μια σειρά προτάσεων. Ανάμεσα στις προτάσεις αυτές περιλαμβάνονταν η ίδρυση περιφερειακών γραφείων της Ομοσπονδίας στη δυτική Ευρώπη, στην ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια και, ιδιαίτερα, ο συντονισμός βαλκανικών οργανώσεων αντιστασιακών με κεντρική θέση της Ελλάδας σε αυτόν. Επιπλέον, η διεθνής κινητοποίηση για τη χορήγηση γενικής αμνηστίας στους φυλακισμένους και εξόριστους αντιστασιακούς, η ένταξη στον προγραμματισμό της FIR του διεθνούς εορτασμού ελληνικών επετείων, όπως για παράδειγμα του ολοκαυτώματος των Καλαβρύτων το 1963 και της απελευθέρωσης της Αθήνας το 1964. Τέλος, την ελληνική πλευρά αφορούσαν ζητήματα που είχαν να κάνουν με επισκέψεις στην Ελλάδα αντιπροσωπειών γιατρών «για την πολύπλευρη μελέτη της υγιεινής και βιοτικής κατάστασης των φυλακισμένων και εξορίστων αγωνιστών, των οικογενειών τους, των αναπήρων και τραυματιών, και των θυμάτων της Γερμανικής κατοχής», καθώς και η κλήση αρρώστων, αναπήρων, θυμάτων του Ναζισμού, και παιδιών νεκρών ή αναπήρων για θεραπεία ή παραθερισμό στο εξωτερικό⁵³⁸. Μάλιστα το 1963, μετά από αίτημα της ελληνικής πλευράς διεξήχθη μέσω της FIR μια εκστρατεία για την υλική ενίσχυση των ελληνικών οργανώσεων αντιστασιακών και φυλακισμένων. Ωστόσο, η παραλαβή της βοήθειας που είχε συγκεντρωθεί προσέκρουσε σε γραφειοκρατικά και πολιτικά εμπόδια:

Πολλές οργανώσεις εθνικές ανταποκρίθηκαν, συγκέντρωσαν δέματα και χρήματα, και μας έγραψαν να τους κάμουμε γνωστό με τι τρόπο να στείλουν τα συγκεντρωμένα. (...) Η μόνη λύση που υπάρχει κατόπιν της απροθυμίας του Ελλ. Ερυθρού Σταυρού [να παραλάβει και να διανείμει με δική του ευθύνη τη βοήθεια για να αποφευχθεί η επιβάρυνση με δασμούς] είναι αυτή που υπέδειξε ο αντιπρόσωπος του Δ.Ε. Σταυρού κ. Καλαντόν, προσφάτως επισκεφθείς την Ελλάδα, σε διάβημα αντιπροσώπων της Πανελλ. Ενώσεως Αναπήρων και Τραυματιών Αντιστάσεως, δηλαδή: αν τα δέματα παραδίδονται στον Δ.Ε.Σ. από τους κατά χώρες Ερυθρούς Σταυρούς με την εντολή να παραδοθούν σε παραλήπτες συγκεκριμένες οργανώσεις, τότε ο Δ.Ε.Σ. είναι υποχρεωμένος να αναθέσει σε αντιπρόσωπό του να συνοδεύσει τα δέματα και να τα παραδώσει στους ενδιαφερόμενους. Υπό αυτήν την έννοια πρέπει α) να ενημερώσει η FIR τις οργανώσεις της γιατί κάθε άλλος τρόπος αποστολής

⁵³⁸ Βλ. ενδεικτικά, «Προτάσεις προς τη FIR στη σύνοδο γραφείου στις 9-10/3/1963», 230/1, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

ενισχύσεως δεν θα είναι αποτελεσματικός και β) να γίνουν διαβήματα στο Δ.Ε.Σ. ώστε να κατοχυρωθεί αυτός ο τρόπος αποστολής.⁵³⁹

Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο, η ελληνική πλευρά ζήτησε και πέτυχε την τοποθέτηση ενός εκπροσώπου της στην αντιπροεδρία της FIR· τη θέση του τακτικού μέλους του Γραφείου κατέλαβε τελικά ο Γ. Αυγερόπουλος το 1964, ενώ στη συνέχεια εκλέχθηκε και μεταξύ των αντιπροέδρων της Ομοσπονδίας.

5.4 Ο Μανώλης Γλέζος ως διεθνές σύμβολο της Αντίστασης

Η κινητοποίηση των ελλήνων αντιστασιακών στις αρχές της δεκαετίας του 1960 για την ένταξη του ελληνικού παραδείγματος στην ιστορία της ευρωπαϊκής αντίστασης απέδωσε τους καρπούς που συνοπτικά περιγράφηκαν στο πλαίσιο της FIR. Το γεγονός, ωστόσο, που αποτέλεσε την αιχμή αυτής της διαδικασίας ήταν μια δικαστική υπόθεση και ο άνθρωπος τον οποίον αφορούσε· ο τελευταίος έμελλε να προσωποποιήσει τόσο τον ηρωισμό του παρελθόντος όσο και την πρόσληψη της «διωκόμενης Αντίστασης» στο παρόν. Στις 5 Δεκεμβρίου 1958, ο διευθυντής της *Αυγής* και ηγετικό στέλεχος της ΕΔΑ, Μανώλης Γλέζος, συνελήφθη με κατηγορίες για κατασκοπεία. Σύμφωνα με την ανακοίνωση που εξέδωσαν οι αστυνομικές αρχές:

Η σύλληψις του Μανώλη Γλέζου διενηργήθη υπό οργάνων της υποδιευθύνσεως της γενικής ασφάλειας Αθηνών την 3.30 μ.μ. της Παρασκευής εκ του προ των γραφείων της ΕΔΑ της οδού Ακαδημίας 98 πεζοδρομίου, μετά την έξοδόν του εκ τούτων, κατόπιν της διαπιστωθείσης επαφής του μετά του αρχηγού του παράνομου κλιμακίου του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. Κ. Κολιγιάννη ή Αρβανίτη.⁵⁴⁰

Ο Μ. Γλέζος συνελήφθη μαζί με 17 ακόμη στελέχη της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, επτά μήνες μετά την ανάδειξη του κόμματος της Αριστεράς σε αξιωματική αντιπολίτευση. Την εκλογική αυτή επιτυχία –κατάκτηση της δεύτερης θέσης με ποσοστό 24,4%– ακολούθησε η σκλήρυνση του καθεστώτος, με ένα κύμα διώξεων στελεχών του κόμματος, συνδικαλιστών και μελών της νεολαίας. Στη διάρκεια του 1958 και του 1959, οι ειδήσεις για νέες συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο στις στήλες των εφημερίδων, όπως άλλωστε και τα σχετικά διαβήματα και οι δηλώσεις

⁵³⁹ Στο ίδιο.

⁵⁴⁰ «Η σύλληψις του Γλέζου», *Μακεδονία*, 9 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1.

διαμαρτυρίας από βουλευτές και αριστερά στελέχη⁵⁴¹. Σε αυτό το κλίμα, η δίκη του Μ. Γλέζου και των υπόλοιπων συλληφθέντων πραγματοποιήθηκε στο Τακτικό Στρατοδικείο Αθηνών από τις 9 έως τις 22 Ιουλίου 1959. Παράλληλα, ένα διεθνές κίνημα αλληλεγγύης για την απελευθέρωση του Γλέζου και των συνεργατών του άρχισε να εξαπλώνεται, τόσο στην Ανατολική όσο και στη Δυτική Ευρώπη, με ραχοκοκαλιά τα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης και προοδευτικούς διανοούμενους της εποχής. Τον Μάιο του 1959 ιδρύθηκε μια διεθνής επιτροπή για τη σωτηρία του Μ. Γλέζου στο Παρίσι (Comité international pour le salut de Manolis Glezos), ενώ ακολούθησαν κι άλλες επιτροπές αλληλεγγύης και σχετικές πρωτοβουλίες⁵⁴². Το *Δελτίον Πληροφοριών*, περιοδική έκδοση της Ελληνικής Επιμορφωτικής Εταιρείας, ένα έντυπο ενταγμένο πλήρως στο ψυχροπολεμικό κλίμα και υποστηρικτικό στην κυβέρνηση Καραμανλή περιέγραφε αυτήν τη διαδικασία, από την έναρξή της, ως οργανωμένο σχέδιο αποσταθεροποίησης της χώρας:

Παγκόσμιον κομμουνιστικόν συναγερμόν εσήμαναν τα φερέφωνα της ΕΔΑ δια την σωτηρίαν του «ήρωα της αντίστασης», του Μανώλη Γλέζου. Με κάθε μέσον, τηλεπικοινωνιακόν, έντυπον και ραδιοφωνικόν –όλα αυτά ευρίσκονται εν αφθονία εις την διάθεσιν της κομμουνιστικής προπαγάνδας– προσεπάθησαν οι κομμουνισταί να ξεσηκώσουν κύμα αγανακτήσεως εναντίον του Ελληνικού Κράτους και να διαβάλουν την ελληνικήν Δικαιοσύνην. Η κινητοποιήσις έφθασε μέχρι της καρδιάς του Κρεμλίνου. Ο Πρόεδρος της ΕΣΣΔ στρατάρχης Βοροσίλωφ απέστειλε προσωπικόν μήνυμα προς την Α.Μ. τον Βασιλέα Παύλον. Το γενικόν σύνθημα υπήρξεν η «σωτηρία του Γλέζου». Εκτύπησαν τον νόμον 375/1947, διότι δεν ήτο δήθεν εν λειτουργία. Εκτύπησαν την εκδίκασιν της υποθέσεως από το Στρατοδικείον. Και έθεσαν εις κίνησιν τον παγκόσμιον κομμουνιστικόν μηχανισμόν δια να ματαιώσουν την εκδίκασιν της υποθέσεως.⁵⁴³

Ενάμιση χρόνο αργότερα, επίσης σε μια δημοσίευση σχετική με την υπόθεση Γλέζου, το ίδιο έντυπο πραγματοποιούσε μια συνολική αφήγηση για το τι συνέβη τη δεκαετία του 1940, σε λίγες μόνο γραμμές. Μεταξύ άλλων ανέφερε:

⁵⁴¹ Βλ. ενδεικτικά, Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ, 1951-67, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμος Α', Αθήνα, Θεμέλιο, 2009, σ. 603-611.

⁵⁴² Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο γηραιός σοσιαλιστής πολιτικός Ζαν Πωλ Μπονκούρ, ενώ ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη ήταν κι ο Ζαν Πωλ Σαρτρ. Άλλες σχετικές πρωτοβουλίες που δημιουργήθηκαν ήταν η Διεθνής Επιτροπή για την υπεράσπιση του Μανώλη Γλέζου (Comité international de defense de M. Glezos) και τη Διεθνής Επιτροπή «Μανώλης Γλέζος» (International Committee "M. Glezos"). Βλ. «Διεθνής Επιτροπή για τη σωτηρία του Μ. Γλέζου (1959-1961)», 197/1-2, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵⁴³ *Δελτίον Πληροφοριών, Γεγονότα και Στοιχεία της Πολιτικής και Οικονομικής Ζωής*, τχ. 2 (Αύγουστος 1958), σ. 4.

Από της επομένης της λήξεως του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα και η Τουρκία κατέστησαν ο κύριος στόχος της σοβιετικής επιθετικότητας. Η φορά των πολεμικών και των διπλωματικών γεγονότων, τα οποία υπήγαγον υπό την σοβιετικήν κατοχήν ή έλεγχον το μέγιστον μέρος του βαλκανικού χώρου, άφηκεν, ως εκ θαύματος, έξω του κομμουνιστικού κλοιού τας δύο αυτάς χώρας. Πρώτη υπέστη την έμμεσον τότε κομμουνιστικήν επίθεσιν η Ελλάδα, η οποία, λόγω της εκ της Κατοχής πλήρους αποσυνθέσεως των εθνικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεών της, προσεφέρετο εις την ερυθράν διείσδυσιν. Την 3ην Δεκεμβρίου του 1944, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ, παρά τη συμφωνίαν του Λιβάνου, απειρώνοντο να καταλάβουν την εξουσίαν. Η ηθική αντίστασις του λαού εις τα αγριώτατα κομμουνιστικά εγκλήματα και η επέμβασις των μικρών ελληνικών ελευθέρων δυνάμεων του εξωτερικού επέτρεψαν με την βοήθειαν ελαχίστων βρεταννικών δυνάμεων, την καταστολήν του δεκεμβριανού κινήματος. Μετά μικράν ανάπαυαν, αι αυταί αντεθνικαί δυνάμεις απειράθησαν και πάλιν, με την αποκάλυπτον πλέον βοήθειαν και όλων των γειτονικών χωρών, ν' ανατρέψουν το νόμιμον καθεστώς και να εγκαθιδρύσουν «λαϊκήν δημοκρατίαν». Η ανταρσία αυτή, η οποία δικαίως απεκλήθη «συμμοριτοπόλεμος», κατεστάλη μετά τριετή δραματικόν αγώνα ολοκλήρου του ελληνικού λαού αφού κατέστρεψε μέγιστον μέρος της υπαίθρου και κατέφερε σχεδόν θανάσιμα πλήγματα κατά της βαρέως νοσούσης εθνικής οικονομίας της χώρας. Κατά την κρίσιμον αυτήν περίοδον καθ' ήν διεφαίνετο ότι η Ελλάδα μόνη δεν θα ηδύνατο να κρατήση το βάρος της επιθέσεως ολόκληρου του Ανατολικού Συνασπισμού, αι Ηνωμέναί Πολιτείαί ηναγκάσθησαν να επέμβουν και να διακηρύξουν το Δόγμα Τρούμαν δια του οποίου η Ελλάδα και η Τουρκία –πιεζόμενη τότε με ιταμάς σοβιετικάς διεκδικήσεις- ετίθεντο υπό την άμεσον προστασίαν του ελευθέρου κόσμου.⁵⁴⁴

Παρά τις αντιδράσεις στο εξωτερικό και το εσωτερικό, η απόφαση του δικαστηρίου καταδίκασε τελικά τον Μ. Γλέζο σε πέντε χρόνια φυλάκιση, τέσσερα χρόνια εξορία στον Άη Στράτη και οκταετή στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων για διευκόλυνση και επαφή με την «ομάδα των πέντε» (Γιώργης Τρικαλινός, Λευτέρης Βουτσάς, Θεοδωρής Ευθυμιάδης, Αντώνης Συγγελάκης και Αντώνης Καρκαγιάννης), οι οποίοι είχαν παραπεμφθεί «διά προσφοράν εις κατασκοπειάν υπέρ της Σοβιετικής Ενώσεως». Οι Βουτσάς και Τρικαλινός καταδικάστηκαν σε ισόβια κάθειρξη. Μετά το τέλος της δίκης η διεθνής κινητοποίηση συνεχίστηκε. Μέσα από αυτήν την διαδικασία ο Μ. Γλέζος εξελίχθηκε σε σύμβολο του αυταρχισμού της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και της διωκόμενης Αντίστασης. Ο Γλέζος έγινε το κεντρικό πρόσωπο στη μακροχρόνια

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, τχ. 6 (Δεκέμβριος 1959), σ. 36.

εκστρατεία της ελληνικής Αριστεράς για την αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων. Ανάμεσα στις διεθνείς αντιδράσεις, ήταν κι αυτή της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία πέρα από τα διαβήματα διαμαρτυρίας εξέδωσε, τον Δεκέμβριο του 1959, σειρά γραμματοσήμων με το πρόσωπο του Μ. Γλέζου μπροστά από την Ακρόπολη με την επιγραφή «Στον Μανώλη Γλέζο» και τη φράση «Ελευθερία στον ελληνικό λαό». Η ελληνική κυβέρνηση απάντησε με την έκδοση γραμματοσήμων που απεικόνιζαν τον Ίμρε Νάγκυ, πρωθυπουργό της Ουγγαρίας κατά την εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων το 1956 συνοδευόμενο από την επιγραφή «Ελευθερία εις τους λαούς».

Πέραν του διπλωματικού πολέμου των γραμματοσήμων ένα ακόμη χαρακτηριστικό περιστατικό της περιόδου αξίζει να αναφερθεί. Τον Μάιο του 1959 είχε λάβει χώρα στην Αθήνα και η πρώτη διοργάνωση της ελληνογαλλικής εκδήλωσης «Ηχος και Φως», κάτω από την Ακρόπολη, ένα διεθνές γεγονός που συγκέντρωσε πλήθος τουριστών και έλαβε μεγάλη δημοσιότητα. Η εκδήλωση στην Πνύκα, επιχειρούσε ουσιαστικά, με φόντο την Ακρόπολη, να συγκροτήσει μια επιλεκτική αφήγηση της ελληνικής ιστορίας από τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τη συγχρονία: μια ιστορία δόξας, φωτός και θυσιών για την ελευθερία και τον δυτικό πολιτισμό, ενταγμένη στο ψυχροπολεμικό κλίμα της περιόδου. Οι αντιδράσεις αλλά και η σύνδεση με την υπόθεση Γλέζου, δεν άργησαν να προκύψουν. Ανάμεσά τους τα δημοσιεύματα της κομμουνιστικής γαλλικής εφημερίδας *L'Humanité*, τα οποία καταλόγιζαν επιλεκτική αμνησία στον υπουργό πολιτισμού της Γαλλίας και παλαιό κομμουνιστή Αντρέ Μαλρώ, που παραβρέθηκε και πραγματοποίησε ομιλία στο πλαίσιο της εκδήλωσης, και κατήγγειλαν την αυταρχική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης. Όπως επεσήμανε ειρωνικά το σχετικό άρθρο:

*Σήμερα, μετά από μια νύχτα αντάξια των επών της Αρχαιότητας, ο Μανώλης Γλέζος βρίσκεται στην φυλακή, εν κρυπτώ, απειλούμενος με θανατική ποινή από μια κυβέρνηση που αποκαλεί τον εαυτό της μέλος του «ελεύθερου κόσμου» του δυτικού πολιτισμού και χρησιμοποιεί έναν φασιστικό νόμο γραμμένο είκοσι χρόνια πριν υπό φασιστικό καθεστώς, ενάντια στον ήρωα της Ακρόπολης!*⁵⁴⁵

Την περίοδο της δίωξής του, η μορφή του Μ. Γλέζου ως ήρωα της Αντίστασης, που κατέβασε τη ναζιστική σημαία από τον ιστό της Ακρόπολης μαζί με τον Απόστολο Σάντα

⁵⁴⁵ Βλ. «Il y 18 ans Manolis Glezos arrachait le drapeau nazi qui flottait sur l'Acropole», *L'Humanité*, 30 Μαΐου 1959, σ. 30
Μαΐου 1959, σ. 3. Βλ. επίσης, «M. Malraux frappe d'amnesie sur l'Acropole», *L'Humanité*, 30 Μαΐου 1959, σ. 1. Παρατίθενται στο Elizabeth Marlowe, «Cold War Illuminations of the Classical Past: “The Sound and Light Show” on the Athenian Acropolis», *Art History*, τ. 24/4 (Σεπτέμβριος 2001), σ. 592-594.

(30 προς 31 Μαΐου 1941), πραγματοποιώντας έτσι την πρώτη πράξη αντίστασης στην κατεχόμενη Αθήνα, έγινε γνωστή σε όλον τον κόσμο⁵⁴⁶. Πέραν της, ακομμάτιστης μάλιστα τότε, ηρωικής του πράξης που του είχε χαρίσει την αναγνώριση ακόμη και ως «πρώτου αντιστασιακού της Ευρώπης» (μια φράση που αποδιδόταν στον Σαρλ Ντε Γκωλ από το 1949), ο Γλέζος είχε, ανάμεσα σε άλλα, ένα επιπλέον προσόν: δεν είχε συμμετάσχει στον εμφύλιο πόλεμο και δεν έφερε το σχετικό βάρος που άλλες προσωπικότητες της Αριστεράς είχαν στην πλάτη τους. Η συμμετοχή στην εκστρατεία αλληλεγγύης για την απελευθέρωση του Μ. Γλέζου, αποτέλεσε επίσης μια από τις βασικές πτυχές της δραστηριότητας της FIR στις αρχές της δεκαετίας του 1960, τη σημαντικότερη όσον αφορά την Ελλάδα. Το 1961, μάλιστα, στην πολυσέλιδη έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας για τα δέκα χρόνια από την ίδρυσή της η μόνη αναφορά στην Ελλάδα είχε να κάνει με τη δίωξη του έλληνα αντιστασιακού:

Στην Ελλάδα, έγραφε η αναφορά, όπου ο πληθυσμός ζη κάτω από ένα καθεστώς αστυνομικής τρομοκρατίας, 2.000 πολιτικοί κρατούμενοι, εκ των οποίων οι 1.600 είναι μαχηταί της Αντιστάσεως, βρίσκονται στις φυλακές ή στην εξορία. Μεταξύ τους υπάρχουν αντιστασιακοί, των οποίων η φυλάκισις ανάγεται στην κατοχή και οι οποίοι ουδέποτε εγνώρισαν την ελευθερία. Ο Μανώλης Γλέζος, ο ήρωας που απέσπασε τη σημαία του αγκυλωτού σταυρού από την Ακρόπολι, βρίσκεται στη φυλακή. (...) Η FIR συνετάχθη με τη Διεθνή Επιτροπή για την απελευθέρωση του Μανώλη Γλέζου και της παρέσχε την ενεργό υποστήριξή της. Απεφάσισε επίσης να οργανώση μια εκστρατεία για την απελευθέρωση των Ελλήνων αντιστασιακών και μια διεθνή ημέρα αλληλεγγύης προς αυτούς την 31^η Μαΐου, ημέρα της 20ής επετείου της ηρωικής πράξεως του Μανώλη Γλέζου.⁵⁴⁷

Ο Γλέζος αποφυλακίστηκε τελικά στις 15 Δεκεμβρίου 1962, ενώ είχε προλάβει να εκλεγεί βουλευτής της ΕΔΑ, όντας φυλακισμένος, στις εκλογές του 1961. Μετά την απελευθέρωσή του πραγματοποίησε περιοδείες στο εξωτερικό όπου τιμήθηκε από πολλές οργανώσεις αντιστασιακών. Η σημαντικότερη όμως επίσκεψη ήταν αυτή στη Μόσχα όπου του απονεμήθηκε το βραβείο Λένιν από τη Σοβιετική Ακαδημία, και στη συνέχεια περιόδευσε στη Σοβιετική Ένωση, όπου ήρθε αντιμέτωπος με εκδηλώσεις λατρείας. Η ελληνική Αριστερά, είχε βρει στο πρόσωπό του (ένα πρόσωπο που δεν συγκαταλεγόταν

⁵⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά τη συλλογή σχετικού υλικού από την ΕΔΑ: «Υπόθεση Μ. Γλέζου (1959-1962)», 195-198, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵⁴⁷ «Η Έκθεση προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς Ομοσπονδίας – 10 χρόνια αγώνες της Αντιστάσεως – Για την ελευθερία, ανεξαρτησία, ειρήνη – Το έργο της FIR και των 41 οργανώσεών της», ό.π., σ. 15.

στα ηγετικά στελέχη του εαμικού κινήματος) το σύμβολο που ενσάρκωνε με τον καλύτερο τρόπο την Εθνική Αντίσταση και το διωγμό της στο παρελθόν και στο παρόν.

6. Λονδίνο-Ουάσινγκτον-Αθήνα-Μάντισον (μέσω Καΐρου και Θεσσαλονίκης): αστικός πολιτικός κόσμος, στρατός και ιστορία μετά τα χρόνια του «Μεγάλου Πολέμου»

Δεν αναφέρω ιδιαίτερος την αντίστασιν, ψυχικήν και ένοπλον, του λαού μας κατά την κατοχήν, διότι το φαινόμενον αυτό εσημειώθη και εις τους κόλπους άλλων ευρωπαϊκών λαών. Δεν είχε, άλλως τε, το φαινόμενον τούτο –αν και ηθικώς μέγα– την άμεσον επίδρασιν επί της εξελίξεως των παγκοσμίων γεγονότων, την οποίαν είχεν η επί πεντάμηνον νικηφόρος αντίστασίς μας εις την Αλβανίαν ή η νίκη του 1949.

Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1964)⁵⁴⁸

6.1 Το απομνημόνευμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1964)

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986) αποτελεί μια ξεχωριστή μορφή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Με καταγωγή από την οικογένεια του Δημητρίου Γούναρη – αντιβενιζελικού πολιτικού, πρωθυπουργού της Ελλάδας και ενός εκ των έξι εκτελεσμένων στο Γουδί το 1922, καταδικασμένων ως υπευθύνων για την Μικρασιατική Καταστροφή– σπούδασε δίκαιο και φιλοσοφία στη Χαϊδελβέργη και το Μόναχο. Υπήρξε ο νεότερος πανεπιστημιακός της εποχής του, καταλαμβάνοντας ως υφηγητής την νεοσύστατη έδρα της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1929 (και στη συνέχεια ως καθηγητής το 1933), ενώ για μισό περίπου αιώνα ανέπτυξε πλούσιο συγγραφικό έργο στους τομείς της σύγχρονης και αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας, της λογοτεχνίας και της πολιτικής, με δημοσιεύσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, κυρίως στη Γερμανία. Υπήρξε επίσης ιδρυτής, μαζί με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο και τον Μιχάλη Τσαμαδό, του περιοδικού *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* (1929)⁵⁴⁹.

⁵⁴⁸ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και Κείμενα*, Αθήνα 1964, σ. 86.

⁵⁴⁹ βλ. Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, Αθήνα, Ασίνη, 2017. Βλ. επίσης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010.

Παράλληλα, από πολύ νωρίς ασχολήθηκε με την ενεργό πολιτική, αρχικά ως στέλεχος υπουργείων και κοινωνικών φορέων⁵⁵⁰ και στη συνέχεια ιδρύοντας το δικό του κόμμα: το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, το οποίο συγκροτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1935 για να συμμετάσχει στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936⁵⁵¹ τοποθετούνταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και φιλοδοξούσε, όπως φανερώνει ο τίτλος του, να συμβάλει στο ξεπέρασμα του Εθνικού Διχασμού· στην προώθηση, δηλαδή, της ενότητας και της προόδου του έθνους, κεντρικά στοιχεία στην πολιτική φιλοσοφία και στο λόγο του ιδρυτή του⁵⁵². Στη διάρκεια της δικτατορίας του Ι. Μεταξά, ο Π. Κανελλόπουλος εκτοπίστηκε στην Κύθνο, τη Θάσο και την Κάρυστο.

Η καθιέρωση, ωστόσο, του Κανελλόπουλου ως κεντρικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική σκηνή έμελλε να έρθει κατά την πολεμική δεκαετία του 1940. Έχοντας ταχθεί από πολύ νωρίς υπέρ της ανάγκης ύπαρξης αντιστασιακών πυρήνων στην κατεχόμενη Ελλάδα, ο Π. Κανελλόπουλος έπαιξε στη διάρκεια του πολέμου σημαντικό ρόλο ως μέλος μιας νεότερης γενιάς πολιτικών ανδρών που συμμετείχαν στη συγκρότηση των εξόριστων αστικών κυβερνήσεων στο Λονδίνο και στο Κάιρο. Ως Αντιπρόεδρος και Υπουργός Εθνικής Άμυνας της κυβέρνησης του Εμμανουήλ Τσουδερού ανέλαβε την ανασυγκρότηση του Ελληνικού Στρατού στη Μέση Ανατολή, αλλά και την καταστολή του πρώτου κινήματος που ξέσπασε στις τάξεις του τον Μάρτιο του 1943, οπότε και παραιτήθηκε από τη θέση του. Πήρε μέρος στο Συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944) και στη Διάσκεψη της Καζέρτας (26 Σεπτεμβρίου 1944) και συμμετείχε στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Μετά την Καζέρτα στάλθηκε στην Πελοπόννησο για διαπραγματεύσεις με τον Άρη Βελουχιώτη σχετικά με την παύση των συγκρούσεων του ΕΛΑΣ με τους συνεργάτες των Γερμανών στην περιοχή.⁵⁵³

Με ενεργό πολιτικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της ταραγμένης περιόδου μετά την απελευθέρωση, έχοντας διατελέσει πρωθυπουργός για μικρό χρονικό διάστημα το Νοέμβριο του 1945 και έχοντας συμμετάσχει στις εκλογές του 1946 ως μέλος της Εθνικής

⁵⁵⁰ Από το 1926 διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων (1932) και πρόεδρος του νεοσύστατου Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (1934).

⁵⁵¹ Το ΕΕΚ καταλαμβάνοντας ποσοστό μόλις 0,77% δεν κατάφερε να εκλέξει βουλευτές στη βραχύβια βουλή που προηγήθηκε του πραξικοπήματος της 4^{ης} Αυγούστου 1936.

⁵⁵² Βλ. ενδεικτικά, Ιωάννης Στυλιανού Λάμπρου, «Η Ενωτική Ιδεολογία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 429-449.

⁵⁵³ Βλ. ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Π. Κανελλόπουλος και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ό.π.*, σ. 39-44.

Πολιτικής Ενώσεως (συνεργαζόμενος με τον Σ. Βενιζέλο και τον Γ. Παπανδρέου) η οποία αναδείχθηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση, ο Κανελλόπουλος διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών σε σειρά εμφυλιακών και μετεμφυλιακών κυβερνήσεων. Το 1951, εντάχθηκε στον Ελληνικό Συναγερμό του Στρατάρχη Αλ. Παπάγου· τα επόμενα χρόνια θεωρούνταν ένας από τους επικρατέστερους διαδόχους του τελευταίου στην ηγεσία του κόμματος, θέση που τελικά κατέλαβε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Στην πρώτη περίοδο της Καραμανλικής διακυβέρνησης ο Π. Κανελλόπουλος εκλέχθηκε δύο φορές βουλευτής ως ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με την ΕΡΕ (1956, 1958), ενώ το 1959 προσχώρησε στο κόμμα και ανέλαβε την αντιπροεδρία του υπουργικού συμβουλίου. Την ίδια χρονιά εκλέχθηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Μέλος της τριμελούς διοίκησης της ΕΡΕ μετά την παραίτηση του Κ. Καραμανλή από την πρωθυπουργία (Ιούνιος 1963), διαδέχθηκε τελικά τον τελευταίο στην ηγεσία του κόμματος μετά την οριστική αποχώρησή του από την Ελλάδα· είχε προηγηθεί η νίκη της Ένωσης Κέντρου του Γ. Παπανδρέου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 και η αδυναμία της να συγκροτήσει κυβέρνηση, γεγονός που οδήγησε στη νέα εκλογική αναμέτρηση του Φεβρουαρίου του 1964. Η επισφράγιση της επικράτησης της ΕΚ βρήκε τον Κανελλόπουλο αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Έναν αρχηγό που είχε να αντιμετωπίσει, πέρα από τους πολιτικούς του αντιπάλους, τις διαφορετικές τάσεις μέσα στο κόμμα –κόμμα σε κρίση, πλέον, μετά τις δύο απανωτές εκλογικές ήττες–, το «φάντασμα» του ηγέτη και της φημολογούμενης κάθε τόσο επιστροφής του, καθώς και μια ρευστή πολιτική κατάσταση τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και στο εξωτερικό, με το Κυπριακό ζήτημα να βρίσκεται, διαρκώς, στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας.

Εκείνη ήταν η στιγμή, δεκαεννέα χρόνια μετά την έκδοση ενός πρώτου απολογισμού των πεπραγμένων του στη διάρκεια της μεταξικής περιόδου και της Κατοχής⁵⁵⁴, που ο Π. Κανελλόπουλος επέλεξε να δημοσιεύσει ένα βιβλίο για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, και συγκεκριμένα για την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου:

Εάν, ως αρχηγός μεγάλου σήμερα κόμματος, έγγραφε, δεν εσκεπτόμην, ότι είχα και υπό την ιδιότητα αυτήν καθήκον να κατατοπίσω –επί των πράξεων που, κατά την κρισιμωτέραν περίοδον της Ελληνικής και παγκοσμίου ιστορίας, εξετέλεσα– όσους εδέχθησαν να

⁵⁵⁴ Βλ. Π. Κανελλόπουλος, 1935-1945. Ένας απολογισμός, ό.π..

ευρίσκωμαι επί κεφαλής των, ίσως δεν θα κατέλιγα εις την απόφασιν να γράψω το ιστορικόν τούτο δοκίμιον και να δημοσιεύσω τα κείμενα που ακολουθούν.⁵⁵⁵

Επιπλέον, το έτος 1964, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια και θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, είκοσι χρόνια μετά την απελευθέρωση, αποτέλεσε μια στιγμή σημαντικής πύκνωσης του λόγου περί Αντίστασης στην Ελλάδα, η κορύφωση μιας μακράς διαδικασίας, η οποία ωστόσο είχε επιταχυνθεί σε μεγάλο βαθμό από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Ο Π. Κανελλόπουλος θεωρούσε καθήκον του, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς, να καταθέσει την οπτική του για τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, με άξονα την προσωπική του συμμετοχή σε αυτά. Το έργο, από τις 4 Οκτωβρίου του 1964, ξεκίνησε να δημοσιεύεται σε συνέχειες και στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ*. «Δια πρώτην φοράν», έγραφε η σχετική διαφημιστική καταχώρηση, «ο κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο σημερινός αρχηγός της ΕΡΕ, προβαίνει εις ιστορικές αποκαλύψεις επί των γεγονότων της εποχής της κυβερνήσεως Μεταξά, του β' παγκοσμίου πολέμου, της κατοχής και της απελευθερώσεως. Πρόκειται περί συναρπαστικού βιβλίου που πρέπει να διαβασθή από όλους»⁵⁵⁶.

Το έργο αποτελούνταν από δύο μέρη: το πρώτο μέρος (122 σελίδες) συνιστούσε στην πραγματικότητα την προσωπική μαρτυρία του συγγραφέα σχετικά με δέκα γεγονότα και περιόδους τις οποίες έζησε ο ίδιος από την τελευταία περίοδο της εξορίας του (Ιούνιος 1939) έως την πτώση της βραχύβιας κυβέρνησής του τον Νοέμβριο του 1945. Στις «στιγμές» αυτές πέρα από την περίοδο έως το ελληνικό «Όχι» στο ιταλικό τελεσίγραφο της 27^{ης} προς 28^{ης} Οκτωβρίου, περιλαμβάνονταν η συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού τον Απρίλιο του 1941, οι διεργασίες μέρους του αστικού πολιτικού κόσμου για τη δημιουργία αντιστασιακών πυρήνων κατά το πρώτο έτος της Κατοχής, η συμβολή του συγγραφέα ως μέλους της εξόριστης κυβέρνησης στην «προβολή των εθνικών δικαίων μας» σχετικά με τη Βόρειο Ήπειρο, την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα –ζήτημα στο οποίο ο Κανελλόπουλος έδινε ιδιαίτερη έμφαση, υποστηρίζοντας πως η επιμονή του στο συγκεκριμένο θέμα ήταν αυτή που προκάλεσε τη έντονη δυσαρέσκεια προς το πρόσωπό του από την πλευρά των Άγγλων, γεγονός που του κόστισε στη συνέχεια–, η παραίτησή του από το υπουργείο Εθνικής Άμυνας τον Μάρτιο του 1943 σε σύγκριση με τα αίτια της πτώσης της κυβέρνησής του στην Ελλάδα, πια, το 1945, το Συνέδριο του Λιβάνου, η

⁵⁵⁵ Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου*, ό.π., σ. 121.

⁵⁵⁶ «Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944. Άγνωστα παρασκήνια – Ιστορικά αποκαλύψεις», *Εμπρός*, 3 Οκτωβρίου 1964, σ. 13. Το δημοσίευμα: «Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944. Μέρος Α», *Εθνικός Κήρυξ*, 4 Οκτωβρίου 1964, σ. 1.

αποστολή του στην Πελοπόννησο και οι διαπραγματεύσεις με τον Άρη Βελουχιώτη μετά τη Συμφωνία της Καζέρτας, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και οι χειρισμοί της κατά την απελευθέρωση και, τέλος, τα Δεκεμβριανά του 1944.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αποτελούνταν από ένα σώμα κειμένων του Κανελλόπουλου (άρθρα, επιστολές από και προς τον ίδιο, λόγους) μέσω των οποίων επιχειρούνταν η τεκμηρίωση όσων ο συγγραφέας υποστήριζε στο απομνημόνευμά του. Το υλικό αυτό κατανεμόταν σε τρεις περιόδους: από τον Ιούνιο του 1939 έως την 28^η Οκτωβρίου 1940, από την 6^η Απριλίου 1941 έως τον Απρίλιο του 1942, και από τον Απρίλιο του 1942 έως το 1944. Η δημοσίευση των εν λόγω τεκμηρίων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είχε μια αυτόνομη σημασία. Όπως επεσήμανε, ανεξάρτητα από τους λόγους της απόφασής του να καταθέσει την εμπειρία του από τα χρόνια του πολέμου τη συγκεκριμένη στιγμή, τα «παλαιά κείμενα» που παρέδιδε στη δημοσιότητα αποτελούσαν σημαντικά και «αντικειμενικά ιστορικά δεδομένα» τα οποία «έπρεπε κάποτε να δημοσιευθούν»⁵⁵⁷.

Παράλληλα, το κείμενο της «ιστορικής αναδρομής» που είχε ως άξονα τη δράση του συγγραφέα, συνιστούσε κατά τον ίδιο, φόρο τιμής στους ανθρώπους, ζώντες ή μη, που αναφέρονταν σε αυτό:

*Ας συγκρίνει ο αναγνώστης, σημειώνει ο Κανελλόπουλος, το κείμενο τούτο της ιστορικής αναδρομής, που ενόμισα ότι έπρεπε να επιχειρήσω, με ανάλογα κείμενα άλλων. Ας μου επιτραπεί να ειπώ, ότι τα περισσότερα ανάλογα κείμενα διακρίνονται δια την αποσιώπησιν των ονομάτων που θα ημπορούσαν και θα έπρεπε οι συγγραφείς των να μνημονεύσουν. Και κατανοούν, έτσι, αντιπαιδαγωγικά. Μόνον τότε δικαιούται κανείς να χρησιμοποιήσει τον εαυτόν του ως αφετηρίαν μιας ιστορικής ανασκοπήσεως, εάν είναι ικανός να έχει την ψυχικήν άνεσιν να προχωρήσει εις την αναγνώρισιν των υπηρεσιών και πράξεων του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού άλλων προσώπων. Εις την περίπτωσιν αυτήν, όχι μόνο δικαιούται, αλλά και υποχρεούται να χρησιμοποιήσει τον εαυτόν του ως αφετηρίαν.*⁵⁵⁸

Πράγματι, ο Π. Κανελλόπουλος στο απομνημόνευμά του παρέθετε πλήθος προσώπων με τα οποία συνεργάστηκε ή ήρθε σε επαφή στα χρόνια του πολέμου αλλά και μετά από αυτόν. Συνομιλίες, ανέκδοτες ιστορίες, καθώς και σειρά εκτιμήσεων για τις προθέσεις και τα πεπραγμένα Ελλήνων, Βρετανών, Αμερικανών και άλλων πολιτικών και στρατιωτικών

⁵⁵⁷ Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου*, ό.π., σ. 121.

⁵⁵⁸ Στο ίδιο.

παραγόντων ή, ακόμα, διηγήσεις Γερμανών και Ιταλών πολιτικών και διανοουμένων από την προπολεμική και τη μεταπολεμική περίοδο συγκροτούσαν το αφήγημα του συγγραφέα, το οποίο σαφώς εστίαζε στην «υψηλή πολιτική» και τις αποφάσεις των ηγετών· στις εθνικές και διακρατικές κινήσεις στη σκακιέρα του πολέμου που καθόρισαν το αποτέλεσμα του, καθώς και τη μεταπολεμική εξέλιξη των πραγμάτων. Στο έργο του Π. Κανελλόπουλου αποτυπώνονταν οι διεργασίες αυτές με ευρύτητα σκέψης και διεθνή ματιά μέσα, πάντα, από την προσωπική του πορεία. Απουσίαζε ωστόσο σχεδόν εξολοκλήρου ο ρόλος και η συμμετοχή των μαζών. Ο «λαός» στην πραγματικότητα δεν αναγνωριζόταν ως ενεργό υποκείμενο της ιστορίας. Βρισκόταν πάντα σε δεύτερο πλάνο, είτε ακολουθώντας και στηρίζονταν τις αποφάσεις των ηγετών, είτε, παρασυρόμενος από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, λειτουργώντας ως τροχοπέδη στην ομαλή και θετική εξέλιξη των γεγονότων. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα μεγάλο κομμάτι της Αντίστασης, πέραν του κινδύνου που πήγαζε από το σχέδιο των κομμουνιστών για κατάληψη της εξουσίας και παρά τον ηρωισμό και τις αγαθές του προθέσεις, αποτελούσε, κατά τον συγγραφέα, εμπόδιο στο δρόμο προς την απελευθέρωση, περιπλέκοντας τα πράγματα και μετατρέποντας τη αποστολή της ηγεσίας σε μια ακόμα δυσκολότερη υπόθεση από ό,τι ήδη ήταν στους ταραγμένους εκείνους καιρούς.

Παρόλα αυτά, ο Κανελλόπουλος δεν παρέλειπε να αναφερθεί επιλεκτικά με θαυμασμό και συγκίνηση σε προσωπικότητες της μη εαμικής αντίστασης, ιδιαίτερα όσες εξ αυτών είχαν τραγικό τέλος, όπως ο επικεφαλής της ΠΕΑΝ Κώστας Περρικός και ο συνταγματάρχης Δημήτρης Ψαρρός· επιπλέον, όφειλε να μνημονεύσει, όπως συνέβαινε σε όλες τις σχετικές ιστορικές και μνημονικές καταθέσεις ανεξαρτήτου πολιτικής ένταξης, τους ανώνυμους μάρτυρες που έδωσαν τη ζωή τους για την απελευθέρωση της πατρίδας· στους τελευταίους άνηκε και η υπέρτατη τιμή:

Και είμαι πράγματι πολύ περισσότερο υπερήφανος δι' όσα έπραξαν οι Έλληνες εκείνοι που, εκτεθέντες εις κινδύνους, μνημονεύονται εις την ανασκόπησιν αυτήν, παρά δια τας ιδίας μου πράξεις. Και όσον αφορά εκείνους των μνημονευομένων, οι οποίοι έπεσαν ως ήρωες και ως μάρτυρες, απέναντι αυτών και της ιεράς μνήμης Των δεν είναι δυνατόν να σταθή με τρόπον ισότιμον κανένα από τα ιδικά μας ονόματα, καμμία από τας ιδικάς μας πράξεις.⁵⁵⁹

Πέραν αυτού, ο συγγραφέας δεν παρέλειπε να χαράξει ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε εκείνους τους εθνικούς ηγέτες που δεν δίστασαν πάρουν πρωτοβουλίες (ακόμα

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 122.

και λανθασμένες) και να βγουν στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια του πολέμου απέναντι σε αυτούς που σιώπησαν. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε:

Και ας προσέξη [ο αναγνώστης], κυρίως, την απουσία πολλών –πολλών πολιτικών και πνευματικών ηγετών– που, ενώ ήσαν ονομαστοί πριν από το 1939, εισιόπησαν και απεσύρθησαν εις τα ιδιωτικά διαμερίσματα της ζωής των κατά τα φοβερά έτη της παγκοσμίου κρίσεως, και ενεφανίσθησαν πάλιν – φρέσκοι-φρέσκοι, τιμηταί των πάντων, όχι μόνο των συνεργασθέντων με τον εχθρόν, αλλά και των αναπτυζάντων υπεύθυνον δράσιν εναντίον του – μετά την απελευθέρωσιν της χώρας των. Αυτοί, νομίζω, είναι (μετά, βέβαια, τους αξίους εμπτυσμού οικονομικούς κερδοσκόπους της δουλείας και της συμφοράς της χώρας των που ποζάρουν, δυστυχώς, και σήμερα εις το προσκήνιο της κοινωνίας) οι μάλλον ασυγχώρητοι.⁵⁶⁰

Μάλιστα, στη σχετική παραπομπή που συνόδευε το εν λόγω απόσπασμα της εισαγωγής, ο Κανελλόπουλος πραγματοποιούσε την μόνη, ίσως, «θετική» αναφορά προς τους κομμουνιστές που υπάρχει σε ολόκληρο το βιβλίο:

Οι κομμουνισταί, οι οποίοι προεκάλεσαν την φρικτοτέραν ηθικήν αναστάτωσιν και αιματηρότατα δράματα εις την κατεχόμενην Ελλάδα, εξετίθεντο τουλάχιστον οι ίδιοι εις προσωπικούς κινδύνους και ήσαν φορείς ωρισμένης ιδεολογίας, απαραδέκτου εις εμέ και βαρύτατα επικινδύνου δια την επιβίωσιν του Γένους μας ως γνωσίως ελληνικού, αλλ' ανταποκρινομένης εις παροδικόν αίτημα της ιστορίας. Όσοι έμειναν μακριά παντός κινδύνου, αυτοί ανταπεκρίθησαν μόνον εις το συμφέρον του σαρκίου των και εις την φωνήν του φόβου. Ανθρώπινος είναι, βέβαια, και ο φόβος και κανένας δεν δικαιούται να ειπή, ότι απέφυγεν εις την ζωήν του τον φόβον. Εκείνοι, όμως, οι οποίοι εγνώρισαν τον φόβον ως το μόνιμον καθεστώς της ζωής των και επέρασαν ολόκληρον την περίοδον της κατοχής, αποφεύγοντες κάθε ευθύνην που θα τους εξέθετε εις κίνδυνον οιασδήποτε μορφής, δεν θα έπρεπε να γίνουν μετά ταύτα τιμηταί οιουδήποτε άλλου, ούτε των κομμουνιστών. Θα έπρεπε, μάλιστα, να ιδιωτεύσουν και να σιωπήσουν και μετά την απελευθέρωσιν, όπως είχαν ιδιωτεύσει και κατά την κατοχήν.⁵⁶¹

Το απομνημόνευμα του Π. Κανελλόπουλου συνιστούσε ένα αφήγημα δικαιωτικό, όσον αφορά τα πεπραγμένα του ίδιου αλλά και μιας σειράς πολιτικών παραγόντων της εποχής, Ελλήνων και ξένων, συμπεριλαμβανομένου του μεγάλου πολιτικού του αντιπάλου

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 11-12.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ. 12.

στη συγχρονία Γ. Παπανδρέου, και συγχρόνως ένα αντικομμουνιστικό «κατηγορώ», απάντηση στην αναπτυσσόμενη αντιστασιακή φιλολογία της Αριστεράς, ενταγμένο πλήρως στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα και στην εθνική έντασή του την περίοδο της έκδοσης του βιβλίου. Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον, ωστόσο, η επισήμανση της παράλληλης, αυτής, διαχωριστική γραμμής η οποία διαπερνούσε το έργο, ανάμεσα σε αυτούς που συμμετείχαν –ακόμη και στις τάξεις των κομμουνιστών ή ακόμη και συνεργαζόμενοι με τους κατακτητές, όπως θα δούμε στη συνέχεια– και σε αυτούς που σιώπησαν. Γεγονός, ίσως, περισσότερο ή εξίσου σημαντικό με την ανάδειξη της σκληρής αντικομμουνιστικής ρητορικής του έργου –τόσο απέναντι στη Σοβιετική Ένωση όσο και απέναντι στην Ελληνική Αριστερά– στο μέτρο που διαπερνούσε τις ιδεολογικές και παραταξιακές διχοτομήσεις της εποχής, διαμόρφωνε μια νέα ταυτότητα πέραν της εθνικοφροσύνης με επίκεντρο τον ρόλο της ηγεσίας σε περιόδους κρίσης και στρεφόταν εμμέσως εναντίον ακόμα και στελεχών του κόμματος στο οποίο ο συγγραφέας ηγείτο.

6.2 Ιστορικά διλήμματα

Με βάση την τελευταία παρατήρηση θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος –μέσα από μια τελεολογική προσέγγιση της εξέλιξης των πραγμάτων– ότι *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* ενέχουν σπέρματα από την μεταδικτατορική παρουσία του Π. Κανελλόπουλου στην ελληνική πολιτική σκηνή μέχρι τον θάνατό του το 1986, μια παρουσία που είχε ως κεντρικό άξονα την έννοια της *εθνικής συμφιλίωσης*⁵⁶². Στην παρούσα έρευνα, ωστόσο, δεν υποστηρίζεται κάτι τέτοιο ή τουλάχιστον όχι μόνον κάτι τέτοιο. Το βιβλίο του Π. Κανελλόπουλου αποτελεί ένα μείγμα, από τη μία μεριά πολιτικής τοποθέτησης στο παρόν, παραθέτοντας μια σειρά απαντήσεων, άμεσων ή έμμεσων, σε πολιτικούς του αντιπάλους –εκτός αλλά ακόμα και εντός του κόμματός του. Από την άλλη μεριά, εμπεριέχει την προσωπική εμπειρία του συγγραφέα αλλά και την προσωπική του πολιτική και διανοητική συγκρότηση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και διαμορφώσει το έργο του επί τριάντα και πλέον χρόνια ως τότε.

⁵⁶² Μια ενδεικτική πράξη με μεγάλο συμβολικό χαρακτήρα ως προς αυτό, ήταν βέβαια το γεγονός ότι ο Κανελλόπουλος αποτέλεσε τον μόνο βουλευτή εκ των εκλεγμένων με τα ψηφοδέλτια της Νέας Δημοκρατίας που παρέμεινε στην αίθουσα του κοινοβουλίου και υπερψήφισε το νομοσχέδιο της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για την αναγνώριση των εαμικής Αντίστασης. Βλ. ενδεικτικά, Ισμήνη Κριάρη, «Η μεταδικτατορική κοινοβουλευτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, ό.π., σ. 603-607.

Δείγμα αυτού του μείγματος θεωρητικού προβληματισμού για την πολιτική και την κοινωνία, καθώς και της ανάγκης διαμόρφωσης μιας επίκαιρης θέσης στη συγχρονία, αποτελεί η πρόσληψη της ιστορίας ως ένα σύνολο προσωπικών απαντήσεων σε μεγάλα διλήμματα με τα οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι ηγέτες του έθνους στα χρόνια του πολέμου. Σε αυτό το έδαφος, εδραζόταν και ο διαχωρισμός ανάμεσα σ' αυτούς που ενεπλάκησαν στα κοινά και σε αυτούς που επέλεξαν συνειδητά την απουσία:

Περί της στάσεως των πολιτικών, στρατιωτικών και πνευματικών ηγετών του τόπου κατά τα έτη των μεγάλων διλημάτων έχει γίνει πολύς – προ πάντων δημοσιογραφικός – λόγος εκ των υστέρων, δηλαδή όταν εφρόντισεν η ίδια η ιστορία να παραμερίση, με το αίμα και τους στεναγμούς εκατομμυρίων ανθρώπων, τα διλήμματα. Και, ανάλογα με τη σκοπιμότητα της μεταπολεμικής προπαγάνδας, προβάλλεται ο ενεργός πατριωτισμός ή και ο ακραιφνής αντιφασισμός ανδρών, οι οποίοι τότε είχαν σιωπήσει, και αποσιωπάται η ανεπιφύλακτος κατά του ναζισμού στάσις άλλων, οι οποίοι είχαν ομιλήσει πριν καν εκραγή ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Πολλοί εμφανίζονται εκ των υστέρων ως ακολουθήσαντες την ορθήν γραμμήν ή και προβλέψαντες τα πάντα. Χρήσιμον, όμως, είναι να αναζητήσουν οι ίδιοι – ή οι φίλοι των (αυτοί οπωσδήποτε πρέπει να το πράξουν, εάν εκείνοι έχουν λείψει) – τα οιαδήποτε κείμενα, επιστολάς, υπομνήματα, άρθρα, που να αποδεικνύουν, χωρίς κανένα μεγατενέστερον «κτένισμα» το πώς εσκέπτοντο και τι είχαν πράξει τότε...⁵⁶³

Μέσα, ωστόσο, από τη συγκεκριμένη θεώρηση των πραγμάτων, η οποία συγχρόνως ήταν απaréγκλιτα και σφόδρα αντικομμουνιστική, το αφήγημα του αρχηγού της ΕΡΕ σε πλήρη αντίθεση με κείμενα προερχόμενα από την Αριστερά και το Κέντρο, έφτανε στην πραγματικότητα να κατανοεί, αν όχι να δικαιώνει την (μάλλον απρόθυμη κατά τον ίδιο) ένταξη στα Τάγματα Ασφαλείας και τις δοσιλογικές οργανώσεις ή ακόμα τη συνεργασία με τους Γερμανούς κατακτητές, μέρους της ελληνικής πολιτικής ελίτ της εποχής. Έγραφε ο Κανελλόπουλος:

Ας σκεφθή, τέλος, ο σημερινός κριτής, εάν θέλη να είναι πραγματικά αντικειμενικός, ότι – ενώ είχαν συμβή τα ανωτέρω και η Σοβιετική Ένωσις εδέχετο το απαραίτητον δια την σωτηρίαν της αμερικανικών πόλεμικών υλικών, του οποίου εστερήθησαν, χάρις αυτής, οι Βρετανοί εις την Δυτικήν Έρημον – οι κομμουνισταί εις την κατεχόμενην Ελλάδα και εις τας μαχομένας ελληνικάς δυνάμεις της Μέσης Ανατολής προεκάλουν, με μέσα βίαια και αιματηρά, εθνικήν διαίρεσιν, η οποία ήτο φυσικόν και ανθρώπινον να δημιουργήση εις την

⁵⁶³ Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου*, ό.π., σ. 7.

ψυχὴν των υφισταμένων τας βαρβάρους μεθόδους εξολοθρεύσεως (ειδικῶς εἰς την κατεχομένων Ελλάδα, ὅπου, πέραν της ελεγχομένης ὑπὸ του στρατηγοῦ Ναπολέοντος Ζέρβα περιοχῆς, ἔμεναν ἀπολύτων ἀπροστάτετοι) τραγικὰ διλήμματα. Των διλημμάτων τούτων ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ προσέλευσις Ἑλλήνων, που εἶχαν πολεμήσει εἰς την Ἀλβανίαν και δὲν ἦσαν διόλου φίλοι του κατακτητοῦ, εἰς τα Τάγματα Ἀσφαλείας.⁵⁶⁴

Τις ἐπισημάνσεις αὐτές ὁ συγγραφέας τις πραγματοποιοῦσε τονίζοντας συγχρόνως την δική του θέση κατὰ τον πόλεμο, μια θέση που κατὰ τον ἴδιον του ἔδινε τὸ δικαίωμα να κρίνει, χωρὶς να δημιουργοῦνται σκιές ὅσον ἀφορὰ την προσωπική του διαδρομή:

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἐπιβάλλουν εἰς τον σημερινόν κριτὴν, ὁ ὁποῖος κρίνει ἐκ του ἀσφαλούς, προσοχὴν μεγάλην, σεβασμὸν της ψυχῆς των ευρεθέντων ἐνώπιον τραγικῶν διλημμάτων, ἀκόμη και κατανόησιν ἢ και ἐπιείκειαν. Εἰς την ὑπόδειξιν αὐτὴ προβαίνει ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος – ὅπως θα διαπιστώσῃ ὁ ἀναγνώστης των κειμένων του παρόντος τεύχους – εἶχε ταχθῆ ἀνεπιφύλακτα και φανατικά, παρὰ τους νεανικούς δεσμούς του με τὸ γερμανικόν πνεῦμα, κατὰ της χιτλερικής Γερμανίας, προέβλεψε τον πόλεμον προ του Σεπτεμβρίου του 1939, εθεώρησεν την ἐμπλοκὴν της Ἑλλάδος ὄχι μόνον ἀναπόφευκτον, ἀλλὰ και ἐπιθυμητὴν, δὲν ἐκάμφθη και δὲν ἔπαυσε να πιστεύῃ εἰς την νίκην οὔτε εἰς τας σκοτεινότερας ὥρας του πολέμου.⁵⁶⁵

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι Κανελλόπουλος περιέγραφε την προσωπική του στάση ὡς ἀμετακίνητη και ξεκάθαρη, τα «ἱστορικὰ διλήμματα» τα ὁποῖα καθόρισαν κατ' αὐτὸν τὸ πρόσφατο πολεμικὸ παρελθόν και στα ὁποῖα στηριζόταν ἡ εἰσαγωγή του βιβλίου, γενικεύονταν με παραδείγματα ἀπὸ τὸ διεθνὲς πεδίο, ἀλλὰ ἀκόμα και ἀπὸ την ἑλληνική ἱστορία, φτάνοντας στην Ἐπανάσταση του 1821 ἢ ἀκόμα και μέχρι την Ἀρχαία Ελλάδα:

Ὅταν ὁ στρατάρχης Πεταῖν (Petaïn) ἐπίστευσεν ὅτι ἡ Γαλλία εἶχεν ἠττηθεῖ ὀριστικῶς, και συνεβιβάζετο με τον Χίτλερ, ἔλεγα μέσα μου, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ἄνθρωπος αὐτός να εἶναι συνειδητὰ προδότης. Ἦτο ἀπλῶς κουρασμένος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐπλανήθη βαρῦτατα και ἐνόμισεν ὅτι θα ἔσωζε βιολογικῶς τον λαόν του, συμβιβαζόμενος με τὸ κράτος που εἶχεν ἄλλοτε ὁ ἴδιος ἠρωικὰ ἀντιμετωπίσει και που τώρα τὸ εθεώρει ἀήτητον. (...) Ὅπως ὁ θαυμασμός μου δια τον Ντε Γκωλ δὲν με ὥθησε να θεωρήσω προδότην τον στρατάρχην Πεταῖν, ἔτσι και ἡ ἀνένδοτη προσωπική μου στάσις δὲν μ' ἔκανε να σκεφθῶ – ὅσον και ἀν διεφώνουν πλήρως προς αὐτούς – ὅτι δικαιούμαι να καταδικάσω ἠθικῶς μέσα μου ὅσους

⁵⁶⁴ Στο ἴδιο, σ. 9.

⁵⁶⁵ Στο ἴδιο.

υπήρξαν εις την Ελλάδα ενδοτικοί ή είχαν ταχθή (...) υπέρ της αποχής από κάθε αντιστασιακήν δράσιν. Ακόμη και απέναντι εκείνων που εσχημάτισαν κυβερνήσεις κατοχής εθεώρησα καθήκον μου να δείξω – όταν, μετά την απελευθέρωσιν, εδικάσθησαν και εκλήθην να καταθέσω ως μάρτυς κατηγορίας – ηθικήν προσοχήν, επιβαλλομένων από την κατανόησιν των δραματικών διλημμάτων, ενώπιον των οποίων εβρέθησαν. Εσκέφθην, απλούστατα, όλα εκείνα που εμνημόνευσα ανωτέρω και που καλώ και τον σημερινόν κριτήν να εκτιμησι. Και επήγε ο νους μου – πράγμα που με έσωσεν από αδίκους σκέψεις – εις πολλές περιστάσεις της αρχαίας Ελληνικής ιστορίας και της Επαναστάσεως του 21.⁵⁶⁶

Για να κατανοήσει, λοιπόν, κανείς τα *Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* οφείλει, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, να τα τοποθετήσει στο πλαίσιο και τη συγκυρία της έκδοσής τους, αφενός, και στη θέση τους στην πολιτική και διανοητική πορεία του συγγραφέα, αφετέρου. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος – στο πρώτο θα επανέλθουμε στη συνέχεια – το βιβλίο εντασσόταν σε μια πολυδιάστατη συγγραφική παραγωγή, η οποία, ωστόσο, κινούνταν γύρω από δύο βασικές έννοιες: την *ηθική* και το *έθνος*, έννοιες, άλλωστε, που έδιναν και τη μόνη σωστή απάντηση στα μεγάλα διλήμματα που προαναφέρθηκαν. «Μόνον η ηθική πλευρά, όπως τόνιζε ο συγγραφέας, σώζει την ιστορίαν. Τη σώζει από το μηδέν»⁵⁶⁷. Μια συγγραφική παραγωγή, η οποία, επίσης, συγκροτούσε ένα μεγάλο αφήγημα για την ελληνική ιστορία αλλά και την ιστορία του δυτικού πολιτισμού. Ενδεικτική της οπτικής του αρχηγού της ΕΡΕ και ακαδημαϊκού όσον αφορά τη Δύση, την Ευρώπη και την Ελλάδα, καθώς επίσης την πολιτική και την ιστορία ήταν η ομιλία του με θέμα «Σκέψεις πάνω στο θέμα της Αρχαίας Ελλάδας και της σημερινής Ευρώπης» στο μεγάλο διεθνές συνέδριο του Ευρωπαϊκού Μορφωτικού Ιδρύματος το οποίο διοργανώθηκε στην Ελλάδα τον Μάιο του 1964· ο Π. Κανελλόπουλος, κύριος ομιλητής της πρώτης μέρας των εργασιών του συνεδρίου, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της *Ελευθερίας*, ανέφερε:

Τι θα ήταν η Ευρώπη σήμερα αν δεν υπήρχε πίσω της, μέσα της και αδιάκοπα εμπρός της η Αρχαία Ελλάδα. Στην Ελλάδα γεννήθηκε ο ανθρωπισμός, η μεγαλύτερη σύλληψη του ανθρώπινου πνεύματος. Ο Ελληνικός χώρος δίδαξε τους ανθρώπους τι είναι ωραίο, τι αληθινό, τι είναι αγαθό. Κι όχι μόνο αυτό, αλλά και γιατί το ωραίο είναι ωραίο και γιατί η αλήθεια είναι αλήθεια, και γιατί το αγαθό, η ηθική, πρέπει να είναι η βάση όχι μόνο της φιλίας, αλλά και της πολιτείας. (...) Ο συνδυασμός ελληνορωμαϊκού πνεύματος δημιούργησε τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, που υποδέχθηκε τον Χριστιανισμό κι έγινε η βάση της Ευρώπης.

⁵⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 9-11.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 118.

Αν δεν είχε γνωρίσει τον Ελληνισμό η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν θάταν αυτό που έγινε. Δε θα γινόταν ποτέ το θεμέλιο της Ευρώπης η Ρώμη, αν δεν ερχόταν ο Χριστιανισμός, κι αυτός όμως, μέσα από το Ελληνικό Πνεύμα, χωρίς τον Ελληνικό Λόγο.⁵⁶⁸

Αυτή η οπτική αντανακλάται και στην εργογραφία του έλληνα διανοητή: ήδη από τα χρόνια της δεκαετίας του 1940 είχαν εκδοθεί οι δύο πρώτοι τόμοι από το *magnus opus* του, την *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού* (1941, 1947)⁵⁶⁹. Στη δεκαετία του 1950, εκδόθηκαν επίσης δύο δοκίμιά του για τον χριστιανισμό, το βιβλίο *Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας* (1952), καθώς και τα *Μεταφυσικής προλεγόμενα*, το 1955⁵⁷⁰. Παράλληλα, το σταθερό διανοητικό και συγγραφικό ενδιαφέρον του Π. Κανελλόπουλου για την Αρχαία Ελλάδα αλλά και για το Βυζάντιο, στα μεταπολεμικά χρόνια εμπλουτίστηκε με νέες εκδόσεις, ελληνόφωνες, γερμανόφωνες, αγγλόφωνες και γαλλόφωνες⁵⁷¹. Επιπλέον, ακόμη ένα από τα σημαντικότερα βιβλία στην εργογραφία του συγγραφέα, είδε το φως της δημοσιότητας την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα το 1957. Με την έκδοση του *Γεννήθηκα το 1402* ο Π. Κανελλόπουλος, εστιάζοντας στα τελευταία πενήντα χρόνια της Βυζαντίου – πριν δηλαδή την άλωση του 1453– προσπαθούσε να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση (ή αφύπνιση) της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας στους κόλπους των πολιτικών και πνευματικών ηγετών της Κωνσταντινούπολης. Ο τρόπος με τον οποίον το επιχειρούσε αυτό ήταν τοποθετώντας τον εαυτό του, ως ανώνυμο αφηγητή, στην εν λόγω εποχή και αυτοβιογραφώντας τον. Μέσα από τις σκέψεις και τα συναισθήματα του αφηγητή, αλλά και μέσα από τα διλήμματα που αντιμετώπισε η ηγεσία της συρρικνωμένης και απειλούμενης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην πιο κρίσιμη καμπή της, ο συγγραφέας

⁵⁶⁸ «Η Ευρώπη δε θάταν Ευρώπη χωρίς την Αρχαία Ελλάδα. Η ομιλία του κ. Π. Κανελλοπούλου», *Ελευθερία*, 12 Μαΐου 1964, σ. 2.

⁵⁶⁹ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, τ. Α' και Β', Αθήνα, Αετός, 1941 και 1947. Η έκδοση της τελικής μορφής του έργου διαμορφώθηκε ως εξής: Πρώτο μέρος, τόμοι δύο, *Από τον Αυγουστίνο στον Μιχαήλ Άγγελο*, Αθήνα 1966· δεύτερο μέρος, τόμοι δύο, *Από τον Λούθηρο στον Μπαχ*, Αθήνα 1968· τρίτο μέρος, τόμοι τρεις, *Από τον Βολταίρο στον Γκαίτε*, Αθήνα 1970· τέταρτο μέρος, τόμοι δύο, *Από τον Μπετόβεν στον Κιτς*, Αθήνα 1974· τέταρτο μέρος, τόμος ένας, *Από τον Πούσκιν ως τον Σούμπερτ*, Αθήνα 1984.

⁵⁷⁰ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας. Από την Ιστορία στην αιωνιότητα*, Αθήνα, Τύποις Πυρσός, 1952· ξενόγλωσση και αναθεωρημένη έκδοση: *Ascent to faith*, μετάφραση: Mary P. Gianos, Νέα Υόρκη, Exposition Press, 1966· του ίδιου, *Μεταφυσικής προλεγόμενα: ο άνθρωπος - ο κόσμος - ο Θεός*, Αθήνα, Τυπογραφείο Αδελφών Γ. Ροΐδη, 1955. Βλ. επίσης, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Το τέλος του Ζαρατούστρα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Αδελφών Γ. Ροΐδη, 1956.

⁵⁷¹ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Πέντε Αθηναϊκοί διάλογοι, 51 έως 529 μετά Χριστόν*, Αθήνα 1956· γερμανική έκδοση: *Fünf Athener Dialoge: Hellas und Christentum*, Olten, Freiburg i.B.: Walter, 1961· *Hyperion und der neugriechische Geist: Dichtung und Wahrheit im heutigen Griechenland*, Frankenau, Siebenberg, 1959· *Mistra: das byzantinische Pompeji*, Μόναχο, Knorr & Hirth, 1962 και *Mistra, the Byzantine Pompeii*, μτφ. Charlotte Dixon, Μόναχο, Knorr & Hirth, 1963· *Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα και ως την καταστροφή της Κορίνθου*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1963· *Athen*, Μόναχο, Knorr & Hirth, 1964, *Athènes*, Μόναχο, Knorr & Hirth, 1964 και *Athens*, Μόναχο, Knorr & Hirth, 1964.

ύφαινε το νήμα της «μακραίωνης» ιστορίας του ελληνισμού, όχι μόνο αποκαθιστώντας την συνέχεια με το αρχαίο παρελθόν, αλλά και αντανακλώντας το μέλλον του⁵⁷².

Τέλος, όσον αφορά την περίοδο του πολέμου και τη σύγχρονη ιστορία, πέραν του απολογισμού στον οποίον αναφερθήκαμε, ο Π. Κανελλόπουλος είχε προλάβει να συγγράψει μια σειρά έργων, τα οποία *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, έρχονταν να συμπληρώσουν: η αναθεωρημένη έκδοση του *Θα σας πω την αλήθεια* το 1945, *Ο πόλεμος και το μέλλον* το 1946, ένα ψυχοπολεμικό αντικομμουνιστικό δοκίμιο για τον εικοστό αιώνα το 1951⁵⁷³. Μία βασική παράμετρος, λοιπόν, στο έργο του έλληνα διανοητή και πολιτικού, η οποία χαρακτήριζε και το απομνημόνευμά του για το πρόσφατο παρελθόν, υπήρξε σταθερά η οπτική της ιστορίας ως «άθροισμα αναρίθμητων ανθρώπινων περιπτώσεων, ανθρώπινων μοιρών»⁵⁷⁴. Και όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε ο ίδιος, αυτή ακριβώς η οπτική ήταν η μόνη που μπορούσε τελικά να οδηγήσει στην *αλήθεια* και να προσφέρει διδάγματα για το μέλλον: «Η ιστορία, έγραφε, είναι μέγας δίδασκαλος, αλλά και μεγάλη παγίς. Είναι παγίς, όταν την βλέπουμε, όπως δεν είναι. Δηλαδή, ως αφηρημένην και υπό ατέγκτων νόμων οιασδήποτε κατηγορίας προσδιορισμένην πορείαν ιδεών ανεξαρτήτων από τα ανθρώπινα διλήμματα και παθήματα»⁵⁷⁵.

6.3 «Στοχασμοί γύρω από την Ιστορίαν»: ένα διδακτικό επίμετρο προς την ελληνική νεολαία

Σύμφωνα με τον Ε. Χατζηβασιλείου, ο Π. Κανελλόπουλος προτιμούσε να αυτοπροσδιορίζεται ως εθνικός παιδαγωγός παρά ως πολιτικός⁵⁷⁶. Πράγματι, το σύνολο του έργου του χαρακτηρίζουν το διδακτικό ύφος, καθώς και η πρόθεση για συμβολή στη διαμόρφωση μια νέας πολιτικής κουλτούρας με βάση τις αρχές και τις αξίες που ο ίδιος ενστερνιζόταν. Βιβλία, μάλιστα, όπως το *Υποθήκαι προς του Νέους*, εκδομένο κι αυτό το

⁵⁷² Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Γεννήθηκα το 1402*, Αθήνα 1957. Βλ. ενδεικτικά, Δέσποινα Ι. Δούκα, «Από τη μυθιστορηματική αυτοβιογραφία στην ιστορία: *Γεννήθηκα το 1402* του Π. Κανελλόπουλου», σε *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, ό.π., σ. 705-714, και Θανάσης Παπαθανασόπουλος, «Η Ιστορία ως βίωμα, ο Π.Κ. μέσα από το “Γεννήθηκα το 1402”», *Νέα Εστία*, τχ. 1667 (Χριστούγεννα 1996).

⁵⁷³ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Θα σας πω την αλήθεια (μια ιδεολογική πολιτική ομολογία)*, Αθήνα 1945· πρώτη έκδοση: 1942· του ίδιου, *Ο πόλεμος και το μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα*, Αθήνα 1946· του ίδιου, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, Αθήνα 1951.

⁵⁷⁴ Π. Κανελλόπουλος, *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, ό.π., σ. 118.

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 119-120.

⁵⁷⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «“Παιδαγωγός του έθνους”»: Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και η πολιτική», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, ό.π., σ. 643-644. Βλ. επίσης, Πέτρος Χάρης, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος (ο εθνικός παιδαγωγός)», *Νέα Εστία*, τ. 120, τχ. 1422 (1 Οκτωβρίου 1986), σ. 1254-1256.

1964, καθιστούν ακόμα πιο εμφανή τη μέριμνα για την κληρονομιά που θα άφηνε ο έλληνας διανοητής και πολιτικός στη νέα γενιά. Στα *Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* ο συγγραφέας επέλεγε, αντί επιλόγου, να κλείσει με ένα κεφάλαιο με τίτλο «Στοχασμοί γύρω από την ιστορίαν» το οποίο απευθυνόταν στην ελληνική νεολαία της εποχής. Έγραφε:

Θεωρώ χρήσιμον δια τον αναγνώστην –ειδικώτερα, εάν ανήκη εις την σημερινήν Ελληνικήν νεολαίαν– να μελετήση τα ειδικά αυτά περιστατικά, τα οποία είναι δυνατόν, εάν θελήση να το κάμη, να καταστήσουν την αφηρημένην ιστορίαν κρατών, λαών, συστημάτων και ιδεολογιών, περισσότερο απτήν δια την συνείδησίν του. Πιστεύω, ότι αυτό ημπορεί να τον βοηθήση, ώστε να τοποθετήση τον εαυτόν του κάπως ασφαλέστερα μέσα εις τον λαβύρινθον και της σημερινής ιστορίας, την οποίαν καλείται να ζήση ως συνειδητός φορέυς ευθύνης, ακόμη δε περισσότερο της αυριανής, την οποίαν εις πολλούς από εμάς, τους έχοντας μακρόν παρελθόν, δεν θα επιφυλάξη ο Θεός το δικαίωμα να γνωρίσομεν.⁵⁷⁷

Μέσα από το πατερναλιστικό αυτό επίμετρο, ο συγγραφέας επιχειρούσε καταρχάς να τεκμηριώσει τη θεωρητική του θέση για την ιστορία ως το σύνολο των «ανθρώπινων μοιρών» και των ατομικών διλημμάτων με κυρίαρχη την έννοια της ηθικής κατ' αντιπαράθεση με την προσέγγισή της μέσα από μεγάλα ιδεολογικά σχήματα, όπως ο ιστορικός υλισμός. Στα μάτια της νεολαίας της εποχής, όπως τόνιζε, η ιστορία έμοιαζε αφηρημένη κι αυτό γιατί οι νέοι ήταν «παραδεδομένοι ανεπιφύλακτα εις δογματισμούς και ιδεολογίας»⁵⁷⁸. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλε, μάλιστα, και η έλλειψη ατομικής εμπειρίας των τελευταίων και αυτό ακριβώς το στοιχείο ήταν που προσπαθούσε ο συγγραφέας να «διορθώσει» μέσα από την παράθεση μια σειράς προσώπων, προσωπικών αποφάσεων και των τρόπων που αυτές καθόρισαν την εξέλιξη των γεγονότων στο απομνημόνευμά του. Το εν λόγω επίμετρο, μοιάζει να συνιστά μια αγωνιώδη έκκληση του Κανελλόπουλου προς την ελληνική νεολαία, η οποία αντανάκλα και τη δημοφιλία την οποίαν έχαιρε ή κέρδιζε στους κόλπους της το υπό διαμόρφωση «αριστερό» αφήγημα για το πρόσφατο παρελθόν, καθώς και γενικότερα η αριστερή οπτική σχετικά με την ιστορική εξέλιξη και τη συγκρότηση της κοινωνίας:

Η ιστορία (...) είναι μέγας διδάσκαλος, όταν έχωμεν την ελευθερίαν της σκέψεως δια να την αντικρύσωμεν – και να την ζήσωμεν – ως πορείαν συγκεκριμένων ανθρώπων και ιδεών,

⁵⁷⁷ Π. Κανελλόπουλος, *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, ό.π., σ. 117.

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 118.

πορείαν, κατά την οποίαν αντικειμενικά αίτια και υποκειμενικά γεγονότα, αφηρημένοι ιδεολογία και απτοί άνθρωποι συμβαδίζουν ή διασταυρώνονται ή και συγκρούονται.⁵⁷⁹

Η ελευθερία, λοιπόν, στη σκέψη και την πράξη, καθώς και η ατομική επιλογή με βάση την ηθική –κεντρικές έννοιες στη ρητορική της Δύσης απέναντι στις κομμουνιστικές ιδέες– αποτελούσαν κατά τον συγγραφέα τα στοιχεία εκείνα που μπορούσαν τελικά να οδηγήσουν στην αλήθεια:

Εάν είναι αδύνατον να αναλύσωμεν την ιστορίαν εις τα παθήματα όλων των ανθρώπων που – από τον καιρό του Αδάμ, του Άβελ και του Κάιν – επόνεσαν προτού πεθάνουν, είναι κάλλιστα δυνατόν να την αναλύσωμεν, σχετικά με κάθε συγκεκριμένην φάσιν της, εις τα παθήματα εκείνων που έγιναν γνωστοί ή που, αν τους εγνώρισε μόνον όποιος απεφάσισε να γράψη, έχει χρέος να τους κάμη αυτός γνωστούς. Και εθεώρησα χρέος μου να καταστήσω γνωστούς, εις την ιστορικήν αυτήν αναδρομήν, πολλούς που θα ηδικούντο, εάν έμεναν άγνωστα τα ονόματα και τα βήματά των. Και δεν θα ηδικούντο μόνον οι ίδιοι ως άτομα, ως σταγόνες εις τον ωκεανόν των ανθρώπων που έζησαν και θα ζήσουν, που απέθαναν και θα αποθάνουν. Θα ηδικείτο η αλήθεια. (...) Την αλήθειαν, όπως τουλάχιστον την είδα και την έζησα, ηθέλησα να προσφέρω εις τους σημερινούς νέους με την ιστορικήν μου αυτήν ανασκόπησιν. Κέντρον, βέβαια, της ανασκοπήσεως, που επιχείρησα, είναι ο εαυτός μου. Ίσως δεν θα έπρεπε να είναι. Αλλά πώς θα ωμιλούσα δι' άλλους, εάν δεν εξεκινούσα από εκείνον – δηλαδή, τον εαυτόν μου – που τους εγνώρισε και που διεπίστωσεν, υπό την μορφήν αμέσου ιδικής του εμπειρίας, τα ιδικά των έργα, διλήμματα, κατορθώματα ή και μοιραία παραστρατήματα.⁵⁸⁰

Από τον λόγο του Π. Κανελλόπουλου, είναι εμφανές πως η κριτική του μέσω του συγκεκριμένου βιβλίου δεν απευθυνόταν μόνο στο παρελθόν και στην αξία του αφηγήματος της Εθνικής Αντίστασης, το οποίο άλλοτε έμμεσα κι άλλοτε ρητά –όπως συμβαίνει στο απόσπασμα με το οποίο ξεκινάει το παρόν κεφάλαιο– αμφισβητούσε. Άλλωστε, σε άλλο σημείο του εν λόγω επιμέτρου προχωρούσε σε μια άμεση υπεράσπιση της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας απέναντι στον «ολοκληρωτισμό» που στην συγχρονία εκφραζόταν από τη Σοβιετική Ένωση και τους δορυφόρους της:

Θα αγωνισθής, έγραφε, και πρέπει να αγωνισθής, μέσα εις τα πλαίσια και της ιδικής σου εθνικής οικογενείας, δια την επικράτησιν των ιδεών σου. Αλλά μη επιτρέψης εις τας ιδέας

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 119-120.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 120-121.

σου να μεταβληθούν εις τέρας που θα καταβροχθίση την καρδιά σου. Εάν η φιλελευθέρα Δημοκρατία δεν έχει, έναντι οιασδήποτε διαφορετικών μορφών πολιτικής οργανώσεως, άλλα κτυπητά δια τα μάτια των σημερινών νέων πλεονεκτήματα, πρέπει να έχει τουλάχιστον ένα που είναι παμμέγιστον: δεν είναι εξ' ορισμού δυνατόν να μεταβληθή εις τέρας. Είναι δυνατόν και αυτή να διαπράξη λάθη και να αδικήσει. Αλλ' επιτρέπει εις τους οπαδούς της να διαφωνήσουν – και δη εν ονόματί της – και να αντιδράσουν εις τα λάθη και τας αδικίας. Και επιτρέπει εις τον καθένα να βοηθήση, ακόμα και να σώση, ως άνθρωπον, τον εχθρόν της, χωρίς με την πράξιν του να γίνεται προδότης της ιδεολογίας του, όπως γίνεται ο υπόδουλος εις το κόμμα του κομμουνιστής ή όπως εγένετο ο ναζιστής, δηλαδή οι οπαδοί ολοκληρωτικών ιδεολογιών που επιβάλλον να είναι και το μίσος κατά των αντιπάλων «ολοκληρωτικών».⁵⁸¹

Ο αγώνας κατά του ολοκληρωτισμού αποτέλεσε ένα από τα βασικά μέτωπα της φιλελεύθερης δυτικής διανόησης, κατά τα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης με τον κομμουνισμό. Εμπνεόμενοι και από τις σχετικές αναλύσεις της Χάνα Άρεντ (το έργο της *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. 3. Ολοκληρωτισμός* εκδόθηκε το 1951) ανέδειξαν ως βασικό αντίπαλο τον ολοκληρωτισμό, εξετάζοντας υπό κοινό πρίσμα ναζισμό και κομμουνισμό. Βέβαια, στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, και καθώς ο ναζισμός αποτελούσε πλέον, σε μεγάλο βαθμό, ιστορικό παρελθόν, κάθε αναφορά στον ολοκληρωτισμό παρέπεμπε αυτομάτως στον κομμουνισμό και τα σοβιετικά καθεστάτα.

Πέραν αυτών, η παρέμβασή του, όπως είναι εμφανές και από το παραπάνω απόσπασμα, είχε ως στόχο να συμβάλλει στην αναστολή της απήχησης των αριστερών ή ακόμα και επαναστατικών ιδεών, ιδιαίτερα στους νέους· αποτελεί, μάλιστα, τεκμήριο της αυξανόμενης αυτής απήχησης ή τουλάχιστον της πρόσληψής της από την πολιτική ελίτ της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα όσον αφορά την απήχηση αυτή αποτελεί, βέβαια, η ίδρυση και δράση της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη το Σεπτέμβριο του 1964, η οποία προήλθε από τη συγχώνευση της Νεολαίας ΕΔΑ με τη Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης· η τελευταία είχε ιδρυθεί αμέσως μετά τη δολοφονία του έλληνα βουλευτή στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 1963. Η ΔΝΛ, η οποία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη οργάνωση νεολαίας από την Κατοχή και τα χρόνια της ΕΠΟΝ, πέραν της δυναμικής δημόσιας δράσης και παρουσίας και της σημαντικής μορφωτικής και πολιτιστικής δράσης της⁵⁸², συμμετείχε επίσης ενεργά στην προσπάθεια χαρτογράφησης,

⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ. 118-119.

⁵⁸² Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου και Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2008.

ανάδειξης, εκλαΐκευσης και επικαιροποίησης της Εθνικής Αντίστασης, μια προσπάθεια που γνώριζε την κορύφωσή της την ίδια περίοδο.

Το 1964, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το Γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ, σε συνεργασία με την FIR, όρισε το 1964-1965 ως χρονιά τιμής προς την ελληνική Αντίσταση. Ως βασικός στόχος, μάλιστα, των εορταστικών εκδηλώσεων, εκτός από την πίεση για τη νομοθετική αναγνώριση της Αντίστασης, καθοριζόταν «η εκλαΐκευσή της στη νεολαία»⁵⁸³. Στη διοργάνωση των εκδηλώσεων εκτός από τις οργανώσεις της Αθήνας και του Πειραιά, τις περιφερειακές οργανώσεις της ΕΔΑ σε όλη την Ελλάδα, και τις ενώσεις παλαιμάχων και θυμάτων της Κατοχής όπως η Πανελλήνιος Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής «ο Φοίνιξ» και η Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντίστασης συμμετείχε μαζικά και η νεοσύστατη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη. Το «Δεκάμηνο πλάνο δουλειάς» του Γραφείου Αντίστασης ανέφερε, εξάλλου, πως εκτός από την επίτευξη των παραπάνω στόχων, μέσα από τη συμμετοχή της νεολαίας μπορεί να υπάρχουν και εκλογικά κέρδη· για τον λόγο αυτόν, επισημαινόταν πως «πρέπει όλο το κόμμα από την τεράστια επιρροή που έχει η αντίσταση στο λαό και που εκδηλώθηκε τόσο έντονα κατά την τελευταία εκλογική περίοδο να κάνει συνείδηση σ' όλα τα στελέχη του και σ' όλα τα μέλη του την ανάγκη να καταπιασθούμε με όλες τις πτυχές που αφορούν την Αντίσταση»⁵⁸⁴.

Τον επόμενο χρόνο, η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη αναλάμβανε μόνη της, πλέον, μια «εκπολιτιστική εξόρμηση» στην ελληνική περιφέρεια για τα ζητήματα της Εθνικής Αντίστασης. Πραγματοποιήθηκαν και πάλι τιμητικές εκδηλώσεις και λαϊκά προσκυνήματα στους τόπους μαρτυριών, ενώ ως στόχος της εξόρμησης έμπαινε πλέον και η «στρατολόγηση» νέων μελών στη ΔΝΛ και πύκνωση των γραμμών της οργάνωσης μέσω της προβολής της Αντίστασης και της ευαισθητοποίησης των νέων απέναντι στο δράμα της προηγούμενης γενιάς.

Ο Π. Κανελλόπουλος συνομιλούσε με αυτήν τη διαδικασία, κυρίως μέσα από τον επίλογό του. Συνολικά στο απομνημόνευμά του συνομιλούσε, επίσης, με μια σειρά κριτικών που είχε δεχθεί και συνέχιζε να δέχεται στη διάρκεια της θητείας του ως προέδρου της ΕΡΕ, τόσο από τα στελέχη και τον προσκεείμενο στην Ένωση Κέντρου Τύπο, όσο και από την πλευρά της ΕΔΑ στη Βουλή και στις σελίδες της *Αυγής*.

⁵⁸³ «Εορταστική χρονιά για να τιμηθεί η Αντίσταση» [1963-1964], 217, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁵⁸⁴ «Δεκάμηνο πλάνο δουλειάς», [1963-1964], 216, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

6.4 Κριτικές εξ αριστερών: ο Π. Κανελλόπουλος ως «αντιστασιολόγος»

Στη διάρκεια του 1964, οπότε και η Ένωση Κέντρου υπό τον Γ. Παπανδρέου σχημάτισε αυτοδύναμη κυβέρνηση και προσπάθησε να προωθήσει ένα μέρος των προεκλογικών της υποσχέσεων –στις οποίες περιλαμβάνονταν η τιμή στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης– το πολιτικό κλίμα εντός και εκτός του κοινοβουλίου παρέμενε εξαιρετικά τεταμένο, τόσο ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες πολιτικές δυνάμεις, όσο και απέναντι στην Αριστερά. Στις συνεχείς κατηγορίες για «συνοδοιοπορία» της ΕΚ με την ΕΔΑ από την πλευρά της ΕΡΕ και του αρχηγού της Π. Κανελλόπουλου, το Κέντρο απαντούσε με επιθέσεις αναφορικά με τη σχέση της δεξιάς παράταξης με τις παρακρατικές οργανώσεις, τον αυταρχισμό της διακυβέρνησης Καραμανλή, τη διαφθορά, τους χειρισμούς στο Κυπριακό και ιδιαίτερα τη συμφωνία της Ζυρίχης (1959), την αμφισβητούμενη θέση του αρχηγού της ΕΡΕ από τους λεγόμενους «σκληρούς» στο κόμμα –ανάμεσα στο οποίους βρισκόταν και ο άλλοτε υπεύθυνος για την εξορία του Κανελλόπουλου στο διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, τότε υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας, Κ. Μανιαδάκης– αλλά και αντιστρέφοντας τις ίδιες τις κατηγορίες που δεχόταν με «αποκαλύψεις» για πρώην εαμικά στελέχη που βρίσκονταν στις τάξεις της ΕΡΕ ή ακόμη και για τη δράση του Κανελλόπουλου στη διάρκεια της Κατοχής και την υποτιθέμενη σχέση του με το ΕΑΜ⁵⁸⁵.

Την ίδια περίοδο, οι συγκρούσεις εντός του κοινοβουλίου κυρίως μεταξύ των τριών ισχυρότερων πολιτικών παρατάξεων σε πολλές περιπτώσεις έπαιρναν εξαιρετικά σφοδρή μορφή με συνεχή αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν. Μια χαρακτηριστική στιχομυθία μεταξύ του Κανελλόπουλου και βουλευτών της ΕΔΑ από τη θυελλώδη συνεδρίαση της Βουλής μετά τα αιματηρά γεγονότα στον Γοργοπόταμο (29 Νοεμβρίου 1964) παρέθετε η εφημερίδα *Μακεδονία*:

Κανελλόπουλος: Μήπως θα σας οδηγήσει η καπηλεία της αντιστάσεως εις την οποίαν προβαίνετε κατά τρόπον αναίσχυντο; (...) Κανένας σας δεν επολέμησε του Γερμανούς.

Εις βουλευτής εκ της πτέρυγος της ΕΔΑ: Ντροπή σας.

Κανελλόπουλος: Κανένας σας δεν επολέμησε. Θα ήθελα να ήξευρα ποίον ηγετικόν στέλεχος εξετελέσθη από τους Γερμανούς, όπως εξετελέσθησαν ηγετικά στελέχη του παλαιού ιδικού μας κόμματος. Είχατε όλοι κρυβή εις τας πόλεις ή εις τα προστατευόμενα βουνά (θόρυβος εκ

⁵⁸⁵ Ενδεικτικά είναι δύο προεκλογικά πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα της *Ελευθερίας* τον Φεβρουάριο του 1964 με φωτογραφίες του Κανελλόπουλου στον Άρη Βελουχιώτη στην Πελοπόννησο το 1944. Βλ. «Έχει ο καιρός γυρίσματα», *Ελευθερία*, 2 Φεβρουαρίου 1964, σ. 1. «Ενώ ομιλούν περί συνεργασίας ΕΚ-ΕΔΑ εις τας τάξεις της ΕΡΕ βρῖθουν οι Εαμίται – Κατάλογος επιφανών στελεχών της προελεύσεως ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ – Και μία έφιππος χειραψία Κανελλόπουλου-Άρη», *Ελευθερία*, 12 Φεβρουαρίου 1964, σ. 1.

της πτέρυγος της ΕΔΑ) (...) Δεν επολέμησες ούτε εσύ, ούτε κανένας. (...) Είναι ντροπή να ομιλήται δι' αντίστασιν εις τον πόλεμον.

Εφραιμίδης: Επολέμησες εσύ, να μας πης; Πολέμησες εσύ; (...)

Κανελλόπουλος: Δεν δικαιούται να εξακολουθήση να λέγη ψευδή πράγματα. Ο επί του βήματος λέγει ψευδή πράγματα. Δεν εννοώ να συνεχίση. Δεν δέχομαι τα ψεύδη εις την αίθουσαν αυτήν (διαμαρτυρίες εκ μέρους της αριστεράς).

Ηλιόπουλος: Θα τα ακούσητε όλα.

Κανελλόπουλος: Δεν ανέχομαι την φρασεολογίαν αυτήν. Θα σταματήση ομιλών κατ' αυτόν τον τρόπον ο εκπρόσωπος της παρατάξεως δειλών Ελλήνων και εγκληματιών. Κύριε πρόεδρε, να σταματηση να τα λέγη. (...)

Ηλιού: Δεν είναι ο αρχηγός της ΕΡΕ, εκείνος ο οποίος θα μου υπαγορεύση το περιεχόμενον του λόγου μου. Δεν είναι εκείνος ο οποίος θα χαρακτηρίσει δειλούς εκείνους, οι οποίοι έδωσαν αμέτρητες θυσίες. Είμαι υποχρεωμένος να επεκταθώ, να ξεκαθαρίσωμεν ορισμένα ζητήματα. Θα χρησιμοποιήσω πηγάς, αι οποίαι κάθε άλλο παρά συμπαθείς ήσαν εις τον ΕΛΑΣ.

Κανελλόπουλος: Πηγάδια να χρησιμοποιήσητε και όχι πηγάς.

Ηλιόπουλος: Θυμηθήτε τον Παρθενώνα της Μακρονήσου.

Κανελλόπουλος: Πηγάδια και όχι πηγάς να χρησιμοποιήσητε.

Ηλιού: "Οκτώ έτη πέραν των θαλασσών" είναι το βιβλίον του αρχιστρατήγου της Μέσης Ανατολής Ουίλσον.

Ηλιόπουλος: Απόλεια ελέγχου.

Κανελλόπουλος: Καμμία απόλεια ελέγχου. Είναι απόφασις συνειδητή να μη τον αφήσω να λέγη ψεύδη και θέλω να τα ακούση ο ελληνικός λαός, ότι δεν θα τον αφήσω να λέγη ψεύδη. (...)

Ηλιού: Ο στρατάρχης Ουίλσον, ο οποίος έγραψε την ιστορίαν της Μέσης Ανατολής στο βιβλίον του «Οκτώ έτη πέραν των θαλασσών» εις την σελίδαν 156 αναφέρει, ότι "το ΕΑΜ ενεσάρκωσεν την εθνικήν αντίστασιν".

Κανελλόπουλος: Να διαβασθή το βιβλίον του κυρίου Χούταν, το οποίον περιέχει, και υπήρξεν γενναίος πολεμιστής, τας διαταγάς τας προδοτικάς του ΕΛΑΣ. (...)

Χούτας: Επιτρέπετε κ. συνάδελφοι μίαν διακοπήν;

Ηλιού: Όχι, αφήσατε να τελειώσω (θόρυβος κωδωνοκρουσίου).

*Κανελλόπουλος: Να ομιλήσουν οι πραγματικοί πολεμιστάι και όχι οι ανύπαρκτοι.*⁵⁸⁶

Στο παραπάνω απόσπασμα πέρα από την εκατέρωθεν αμφισβήτηση της αντιστασιακής δράσης των συμμετεχόντων στη διάρκεια της Κατοχής, γίνεται επίσης αναφορά σε δύο σημαντικούς τόπους μνήμης σχετικά με τη δεκαετία του 1940. Από τη μία μεριά, ο αρχηγός της ΕΡΕ στην αποστροφή του λόγου του χρησιμοποιεί τον Μελιγαλά, ειρωνευόμενος την τοποθέτηση του Ηλ. Ηλιού: «Πηγάδια να χρησιμοποιήσητε», λέει, «όχι πηγές». Από τη μεριά τους οι βουλευτές της ΕΔΑ του απαντούν με αναφορά στον «Παρθενώνα της Μακρονήσου»⁵⁸⁷, ενώ και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές επιστρέφουν στην τρέχουσα τοποθέτησή τους αποφεύγοντας να σχολιάσουν, να υπερασπιστούν τη θέση τους επί του συγκεκριμένου ή να αντικρούσουν τα λεχθέντα. Το παρελθόν, σε αυτήν την περίπτωση και οι θεωρούμενες «μελανές κηλίδες» του, γίνονται ρητορικό όπλο-«ατάκα» στην πολιτική αντιπαράθεση εντός του κοινοβουλίου.

Ένα επιπλέον στοιχείο που εμφανίζεται και σε σειρά άλλων περιπτώσεων, έχει να κάνει, επίσης, με τη χρήση της μέχρι τότε βιβλιογραφίας για τον πόλεμο –των απομνημονευμάτων, δηλαδή, και των ιστορικών δοκιμίων εκ μέρους συμμετεχόντων στα γεγονότα– με σκοπό την πρόσδοση εγκυρότητας στα επιχειρήματα μια πολιτικής αντιπαράθεσης. Πολλές φορές, μάλιστα, ιδιαίτερα όσον αφορά την Αριστερά, επιλέγονταν εχθρικά προς αυτήν έργα, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, το βιβλίο του πρώην Ανώτατου Διοικητή του Στρατηγείου των Συμμαχικών Δυνάμεων στη Μεσόγειο, σερ Μαίτλαντ Ουίλσον⁵⁸⁸. Από την άλλη, ο Κανελλόπουλος επέλεξε να αναφερθεί στο βιβλίο του Στυλιανού Χούτα⁵⁸⁹, ο οποίος –όπως επίσης συχνά συνέβαινε με τους παλαίμαχους αντιστασιακούς παράγοντες– βρισκόταν και ο ίδιος στην αίθουσα του κοινοβουλίου, όντας επί σειρά ετών εκλεγμένος βουλευτής με την Ένωση Κέντρου.

Η περίοδος, λοιπόν, της έκδοσης του απομνημονεύματος του Π. Κανελλόπουλου, ιδιαίτερα έντονη και μεταίχμιακή όσον αφορά την ελληνική πολιτική σκηνή, συνιστούσε και μία περίοδο στην οποία οι κεντρικές πολιτικές δυνάμεις που διαμορφώθηκαν σταδιακά στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 βρίσκονταν μπροστά στο στοίχημα της

⁵⁸⁶«Άνευ προηγούμενου επεισόδια εις την βουλήν. Η φρουρά εκλήθη δια να επιβάλη την τάξιν. Δύο φορές αι βουλευταί της δεξιάς και αριστεράς εκινήθησαν απειλητικώς εναντίον αλλήλων. Υβριστικά φράσεις αντηλλάγησαν μεταξύ Κανελλοπούλου και Ηλιού», *Μακεδονία*, 2 Δεκεμβρίου 1964, σ. 8.

⁵⁸⁷ Φράση η οποία πιθανότατα ήταν κατά γράμμα ανακριβής, αλλά κατά πνεύμα ακριβής. Βλ. Πολυμήρης Βόγλης - Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, ό.π., σ. 69-70.

⁵⁸⁸ Βλ. Henry M. Wilson, *Eight Years Overseas: 1939-1947*, Λονδίνο, Hutchinson, 1950.

⁵⁸⁹ Βλ. Στυλιανός Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-45*, Αθήνα 1961.

κατοχύρωσης του διακριτού παραταξιακού τους χώρου, πέραν, ως ένα βαθμό, του κυρίαρχου, τα προηγούμενα χρόνια, ρόλου της έννοιας της εθνικοφροσύνης ως προς αυτό. Η ίδια, μάλιστα η «εθνικοφροσύνη», ή τουλάχιστον οι πιο ακραίες όψεις της βρίσκονταν πλέον υπό αμφισβήτηση ή, ακόμα, και απόρριψη. Για παράδειγμα, σε μια συνεδρίαση της Βουλής τον Ιούνιο του 1964, ο Κανελλόπουλος αγορεύοντας μίλησε για τρομοκρατία εκ μέρους της κυβέρνησης. Μετά από αντιδράσεις στα έδρανα, διευκρίνησε πως δεν εννοούσε ότι «ασκεί τρομοκρατίαν αυτή αυτή η κυβέρνηση, αλλά εν ονόματι του τρόπου με τον οποίον εκυβέρνησε μέχρι τούδε και της κοινής πορείας του ανενδότου αγώνος Ενώσεως Κέντρου και ΕΔΑ, σημειούται εις την ύπαιθρον, εις τα εργοστάσια, εις το Λαύριον και παντού τρομοκρατία. (...) Τρομοκρατία εκ μέρους των εκπροσώπων της άκρας αριστεράς, σημειούται εις βάρος όλων των άλλων». Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της Μακεδονίας, σε εκείνο το σημείο, ένας βουλευτής –ο οποίος παρότι δεν διευκρινιζόταν η παράταξη από την οποία προερχόταν, ήταν πιθανότατα μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ενώσεως Κέντρου, στο μέτρο που από εκεί προέρχονταν οι υπόλοιπες αντιδράσεις– παρενέβη και με έναν τόνο ειρωνίας είπε: «Και των σοβιετολόγων»;⁵⁹⁰

Η αναφορά αυτή αντανακλά και ένα συσσωρευμένο αρνητικό κλίμα που είχε προκαλέσει η επί μία δεκαπενταετία και πλέον πολιτική πρακτική του «κράτους της Δεξιάς» στο όνομα της «εθνικοφροσύνης», μία πτυχή της οποίας στο πεδίο των ιδεών ήταν και η προώθηση της έκδοσης σειράς προπαγανδιστικών αντικομμουνιστικών εντύπων. Στην πρόσφατη, τότε, φάση της, από τον 1958 και μετά –τη φάση αυτή την πυροδότησε η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ που αναδείχθηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1958, γεγονός που αναζωπύρωσε την αντικομμουνιστική προπαγανδιστική εκστρατεία– το Υπουργείο Προεδρίας είχε χρηματοδοτήσει την έκδοση περιοδικών, όπως η *Σοβιετολογία* και ο *Αγών των Ιδεών*⁵⁹¹, συνέχεια αντίστοιχων εγχειρημάτων, όπως το *Πίσω από το Παραπέτασμα* (1951-1953), από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η ελληνική «σοβιετολογία», στα πρότυπα του αμερικανικού ισχυρού αντιστοίχου της την εποχή εκείνη⁵⁹², αποτελούσε όψη μιας ευρύτερης συστηματοποίησης, σύμφωνα με τον Στρ.

⁵⁹⁰ Βλ. «Η κυβέρνηση έδωσεν ελευθερίαν εις τον λαόν και είναι αποφασισμένη να την κατοχυρώση, είπεν εις την βουλήν ο κ. Παπανδρέου. “Δημοκρατίαν όμως δεν σημαίνει ελευθερίαν μιας ομάδος και κατάλυσιν της ελευθερίας των άλλων. Αυτό είναι φασισμός”. Οξείς διαξιφισμοί μεταξύ των Κανελλοπούλου και Ηλιού», *Μακεδονία*, 2 Ιουνίου 1964, σ. 8.

⁵⁹¹ Βλ. Ι. Στεφανίδης, «*Η δημοκρατία δυσχερής*», ό.π., σ. 213-215. Ο *Αγών των Ιδεών* ήταν άμεση συνέχεια (σαν δεύτερη φάση) του περιοδικού *Πίσω από το Παραπέτασμα*, με ίδιο εκδότη και περιεχόμενο. Το περ. *Σοβιετολογία* αποτέλεσε ένα νέο εγχείρημα στο ίδιο πλαίσιο.

⁵⁹² Ο όρος «Σοβιετολογία» (Sovietology) σημαίνει την μελέτη της πολιτικής και των πολιτικών της Σοβιετικής Ένωσης και, ευρύτερα, των χωρών επιρροής της. Αντίστοιχος είναι και ο όρος «Κρεμινολογία» (Kremlinology) που αφορά, όχι τη Σοβιετική Ένωση αλλά τη Ρωσία. Μέχρι την κατάρρευση του υπαρκτού

Μπουρνάζο, του «ψυχολογικού πολέμου» και της προπαγάνδας στο πλαίσιο του «διαρκούς εμφυλίου πολέμου» τουλάχιστον στο πεδίο των ιδεών, επιχειρώντας αφενός να διατηρήσει ισχυρή τη μνήμη του «εγκληματικού ρόλου» των ελλήνων κομμουνιστών στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 και την ανάγκη για ενεργή, διαρκή επαγρύπνηση, και αφετέρου να καταδείξει τα «δεινά» για τα οποία ήταν υπεύθυνη η ιδεολογία και η πολιτική του κομμουνισμού, που βρισκόταν σε εφαρμογή «πίσω από το παραπέτασμα»⁵⁹³.

Έναν παραπλήσιο όρο με τη σοβιετολογία, την «αντιστασιολογία» επέλεγε ο αριστερός κριτικός λογοτεχνίας Δημήτρης Ραυτόπουλος, στην κριτική του για το βιβλίο του Κανελλόπουλου στην *Αυγή*, με τίτλο «Αντίσταση και Αντιστασιολογία» τον Νοέμβριο του 1964. Ο Ραυτόπουλος, χαρακτηρίζοντας τον συγγραφέα «αντιστασιολόγο», ουσιαστικά τον τοποθετούσε στους εκ θέσης εχθρούς της Αντίστασης, υποβιβάζοντας το απομνημόνευμα σε μια *a priori* ιδεολογική και πολιτική προσπάθεια απαξίωσης και υπονόμησης της ιστορίας και του ρόλου της τελευταίας. Η σφοδρή κριτική του Ραυτόπουλου κινούνταν σε δύο άξονες. Ο πρώτος, είχε να κάνει με την αντίληψη του Κανελλόπουλου για την ιστορία. Το άρθρο, μάλιστα ξεκινούσε με τα ίδια τα λόγια του συγγραφέα, τα οποία συμπληρώνονταν δεικτικά με μια φράση του Γκράμσι:

*Η ιστορία είναι μέγας διδάσκαλος...», σημειώνει ο κ. Παν. Κανελλόπουλος στον επίλογο του τελευταίου βιβλίου του. (...) Αισθάνεται κανείς τον πειρασμό, αφού κλείσει το βιβλίο, να συμπληρώσει τη φράση του κ. Π.Κ. με το δεύτερο μισό από μια πρόταση του Γκράμσι, που αρχίζει με την ίδια διαπίστωση για την ιστορία: «...αλλά έχει κακούς μαθητές».*⁵⁹⁴

Στη συνέχεια, ο Ραυτόπουλος μιλούσε για «μια φεουδαρχική αντίληψη της ιστορίας-λίμπρο ντ' όρο», την οποία παρομοίαζε με την «καθιερωμένη από την ευθυμογραφία μαντάμ Σουσού», η οποία επιχειρούσε να αποκλείσει τις μάζες, τους λαούς, από την ιστορία με έναν τρόπο, σύμφωνα με τον ίδιο, σχεδόν ταχυδακτυλουργικό. Έγραφε:

Εξαφανίζει τις μάζες κονιορτοποιώντας τις σε «αναρίθμητα» προσωπικά περιστατικά, παθήματα, μοίρες και άλλα βολικά πράγματα. Αυτά τα αναρίθμητα και προσωπικά δεν συναντιώνται σε καμιά κοινότητα; Δεν υπάρχουν κοινά παθήματα, κοινές μοίρες, ομαδικές πράξεις, κοινά αίτια, κίνητρα, συμφέροντα, αιτήματα; Και αφού υπάρχουν – ή μήπως όχι; -

σοσιαλισμού οι δύο αυτοί όροι ταυτίζονταν. Βλ. «“Sovietology” definition», The Free Dictionary, thefreedictionary.com (ανάκτηση: 1/4/2019).

⁵⁹³Βλ. Σ. Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», *ό.π.*, σ. 36-38.

⁵⁹⁴Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Αντίσταση και Αντιστασιολογία. Παν. Κανελλόπουλου: Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου», *Νέος Κόσμος*, τχ. 12 (Δεκέμβριος 1964), σ. 1713· αναδημοσίευση από την εφ. *Η Αυγή*, 15-16 Νοεμβρίου 1964.

- αυτά βαραίνουν λιγότερο στην ιστορία από τα πάθη, τα διλήμματα, τις μοίρες των επώνυμων γνωστών ή, ειδικά, των γνωστών του κ. Π.Κ.; Ή πρέπει να υποθέσουμε ότι, υπάρχοντας όλ' αυτά, αποτελούν απλώς το υλικό, το πιόνι για τη σκέψη και τη δράση μερικών «υπεύθυνων»,⁵⁹⁵

Η κριτική πάνω στην αντίληψη περί ιστορίας, συνέχιζε με περιπαικτικές αναφορές σε σημεία του βιβλίου –ακόμα και στις μεταφυσικές ανησυχίες του συγγραφέα:

*Η φιλοσοφία του κ. Π.Κ. για την ιστορία φτάνει σε μια περίεργη εκδοχή της ιστοριολογικής αξίας της ενόρασης, όχι σοβαρή, όταν θεωρεί υποχρέωσή του να μας γνωστοποιήσει ότι τη νύχτα που οι Ιταλοί μας κήρυξαν τον πόλεμο ζύπνησε κυριευμένος «από ένα ισχυρότατο προαίσθημα» και έγραψε «δυο χαρακτηριστικά επιγράμματα αφιερωμένα στην πατρίδα μας». Και συμπεραίνει: «Φαίνεται ότι η μοναξιά της εξορίας εντείνει την επαφήν της ψυχής με το πνεύμα της ιστορίας».*⁵⁹⁶

Ο δεύτερος άξονας της κριτικής, αφορούσε την ουσία των γραφομένων. Κατά τον Ραυτόπουλο, το απομνημόνευμα του αρχηγού της ΕΡΕ αποδείκνυε το «άθλιο διπρόσωπο παιχνίδι» των «Δυτικών Συμμάχων» και της ελληνική πολιτικής ελίτ, τις «μηχανογραφίες» εναντίον του ελληνικού λαού, τη συνομοσία που έριξε «στην αιματοδοτισμένη ελληνική γη το σπόρο του εμφυλίου πολέμου». Αποδείκνυε, επίσης, τον εξαγνισμό της προδοσίας και της συνεργασίας εκ μέρους της άρχουσας τάξης «εν ονόματι του αντικομμουνισμού»: «Καταλαβαίνει άραγε ο κ. Π.Κ. και οι άλλοι όψιμοι αντιστασιολόγοι», αναρωτιόταν το άρθρο, «ποια βαριά ιστορική ομολογία βγαίνει από την ανάλυση των κειμένων τους, ή θεωρούν την ιστορία φανατική αντικομμουνίστρια»⁵⁹⁷; Και συνέχιζε:

Επιδείχνοντας σήμερα με το βιβλίο του πολιτική διορατικότητα και σωφροσύνη, ο κ. Π.Κ. αποκαλύπτει πολλές πτυχές της εχθρικής προς την Αντίσταση πολιτείας των ανθρώπων του Καΐρου και του Λονδίνου και, κυρίως, αποκαλύπτει πανηγυρικά τις διαθέσεις του αντιεαμισμού, που αποτελούν το φυτώριο του κατοπινού εμφυλίου πολέμου. Είναι αναπόφευκτο, κάθε εκστρατεία εναντίον της Αντίστασης να απογυμνώνει ιδεολογικά, πολιτικά και ηθικά τους στρεβλωτές. Όχι πως η Αντίσταση, όπως κάθε σημαντική πράξη της ιστορίας δεν επιδέχεται κριτική, έλεγχο, συζήτηση. Αλλά η ιστορική κριτική παίρνει το δικαίωμα από τη νηφαλιότητα και το ήθος της και όχι από την προκατάληψη και την πολιτική ιδιοτέλεια. Και η προκατάληψη κυριαρχεί στο βιβλίο του κ. Π.Κ. από τον τίτλο του ακόμα,

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 1713-1714.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 1714.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 1714.

που αποφεύγει και τη λέξη «Αντίσταση» και δανείζεται τον τίτλο ιταλικού νεορεαλιστικού φιλμ...⁵⁹⁸

Κατά τον Ραυτόπουλο, τέλος, οι δύο ιδιότητες που συγκέντρωνε ο Π. Κανελλόπουλος, αυτή τη πολιτικού και αυτή του φιλοσόφου, έρχονταν σε σύγκρουση μεταξύ τους. Σε αυτή τη σύγκρουση, υπερίσχυε ο πολιτικός, «αντίθετα», όπως έγραφε, «από την πλατωνική επιταγή της ορθής πολιτείας». Με αυτόν τον τρόπο, το «θυμοειδές» υπέτασσε το «λογιστικόν», δηλαδή ο πολιτικός, ο «πολέμιος», ο αρχηγός της ΕΡΕ, εκμηδένιζε τον διανοούμενο.⁵⁹⁹

Μια κριτική στα *Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* περιλαμβανόταν και στην πρώτη έκδοση της συλλογής κειμένων *Υπέρ και Κατά* του ποιητή Μανόλη Αναγνωστάκη, το 1965⁶⁰⁰. Ο Αναγνωστάκης θεωρούνταν ένας βασικός –αν και απρόθυμος– εκπρόσωπος της γενιάς και του ρεύματος εντός της που ονομάστηκε «ποίηση της ήττας» και στο οποίο εντάσσονταν ποιητές όπως ο Τίτος Πατρίκιος, ο Βύρων Λεοντάρης, ο Κώστας Κουλουφάκος κ.ά. Το εν λόγω κείμενο, εξ αρχής αποποιούνταν το χαρακτήρα της «βιβλιοκριτικής» αποτελούσε, προγραμματικά θα έλεγε κανείς, μια επίθεση –σφοδρότερη ίσως και από εκείνη του Ραυτόπουλου– στο πρόσωπο του συγγραφέα και στα γραφόμενά του, στο μέτρο που κατά τον Αναγνωστάκη το βιβλίο συνιστούσε μνημείο «ωμής πολιτικής σκοπιμότητας και ασύστολης αυτοδιαφήμισης» και ήταν «τόσο προσβλητικό για τη νοημοσύνη, τις ιστορικές γνώσεις και κυρίως τα προσωπικά βιώματα κάθε αναγνώστη» που καθιστούσε περιττή κάθε ουσιαστική κριτική ή «απόπειρα συστηματικής ανασκευής ή αποκατάστασης ιστορικών δεδομένων»⁶⁰¹.

Η πολεμική του Μ. Αναγνωστάκη ουσιαστικά δεν επικέντρωνε στο αντικείμενο του αφηγήματος του Π. Κανελλόπουλου και την απόσταση που χώριζε τους δύο άντρες ως προς την πρόσληψη των γεγονότων του πρόσφατου παρελθόντος. Περιέγραφε, ωστόσο, με εξαιρετικά έντονο τρόπο –όπως καταδεικνύει και ο τίτλος του κειμένου («Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου και ο Μεγάλος Νάρκισσος») το ιδεολογικό προσωπικό και συλλογικό χάσμα όσον αφορά την αντίληψη της ιστορίας, της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της

⁵⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 1717.

⁵⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 1717.

⁶⁰⁰ Το βιβλίο αποτελούσε μια συλλογή δώδεκα κειμένων που είχαν δημοσιευθεί στα περιοδικά *Κριτική*, *Επιθεώρηση Τέχνης* και *Εποχές*. Βλ. Μανόλης Αναγνωστάκης, *Υπέρ και Κατά. Σημειώσεις Κριτικής*, Θεσσαλονίκη, ΑΣΕ, 1965. Κατά τον Δ. Κόκορη, η κριτική για το απομνημόνευμα του Π. Κανελλόπουλου αποτελούσε ίσως το μοναδικό πρωτότυπο κείμενο του βιβλίου, βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου (1964): Η αντιρρητική τοποθέτηση του Μανόλη Αναγνωστάκη», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, ό.π., σ. 505.

⁶⁰¹ Μ. Αναγνωστάκης, ό.π., σ. 105-106. Βλ. επίσης Δ. Κόκορης, ό.π., σ. 505.

πολιτικής και της κοινωνίας: «Δεν υπάρχει Ιστορία για τον κ. Π.Κ.», έγραφε. «Αυτός λες και γεννήθηκε για να υπάρξει Ιστορία. Και η προσωπική του ιστορία δεν είναι παρά μια ατελείωτη αλυσίδα υψηλών πράξεων πατριωτισμού, ηθικού μεγαλείου, αδιάβλητης εντιμότητας και συγχρόνως άκρας διορατικότητας αντάξιας ενός μεγάλου πολιτικού εγκεφάλου και απόλυτης συνέπειας αντάξιας ενός κορυφαίου πνευματικού ανθρώπου»⁶⁰².

Μέσω του κειμένου αυτό, λοιπόν, ο Μ. Αναγνωστάκης δεν συγκρούταν με έναν συγγραφέα, έναν πολιτικό, ή έναν παράγοντα ο οποίος έπαιξε σημαντικό –εχθρικό για τον χώρο στον οποίον άνηκε ο ποιητής– ρόλο στα γεγονότα της τραυματικής δεκαετίας του 1940. Το κείμενο αντανάκλασε μια βαθιά σύγκρουση ανάμεσα στον αστικό πολιτικό κόσμο (και στο φιλοσοφικό ρεύμα του ιδεαλισμού που εξέφραζε ο Κανελλόπουλος) από τη μία μεριά, και στην ελληνική κομμουνιστική Αριστερά από την άλλη. Μια σύγκρουση που, ακόμα και με τον ίδιο τον Κανελλόπουλο ως έναν εκ των φορέων της, εκκινούσε από τα χρόνια του Μεσοπολέμου και έφτανε, μέσω μιας σειράς τραγικών επεισοδίων στη συγχρονία.

Δεν συνέβαινε, βέβαια, το ίδιο όσον αφορά τη σχέση του συγγραφέα με το κυβερνών Κέντρο. Σε αυτήν την περίπτωση η διαμάχη –ακόμα και η διαμάχη για το παρελθόν– είχε, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, έναν παροντικό πολιτικό ή μικροπολιτικό χαρακτήρα. Έτσι, παρά τις συνεχόμενες επιθέσεις, τις ύβρεις και την απαξίωση στο πρόσωπο του αρχηγού της ΕΡΕ, ιδιαίτερα έντονη όπως είναι φυσικό στη συγκεκριμένη περίοδο, στην *Ελευθερία τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* μπορούσαν να περιγράφονται ως μια σημαντική κατάθεση που συνιστούσε ένα μείγμα από «σελίδες με ψυχρή ιστορία και εκτεταμένες περιγραφές γεγονότων και σελίδες συναρπαστικού λυρισμού και συγκινητικών αφηγήσεων από θυσίες, κακοτυχίες, νίκες και θριάμβους του λαού μας»⁶⁰³. Για την Αριστερά του Μ. Αναγνωστάκη, τουλάχιστον μέχρι τις καταλυτικές εξελίξεις –τα νέα χάσματα, τα τραύματα και τις συγκλίσεις– τις οποίες θα προκαλούσε η εμπειρία της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974), ο Κανελλόπουλος θα παρέμενε σε όλες τις πτυχές του «ο ανενδοίαστος άνθρωπος του Παρθενώνος της Μακρονήσου, που ανενδοίαστα έτσι "φιλολογεί"»⁶⁰⁴.

⁶⁰² Μ. Αναγνωστάκης, *ό.π.*, σ. 103.

⁶⁰³ Ν. Αγγ., «Νέες εκδόσεις: Παναγιώτη Κανελλόπουλου, "Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944", Αθήναι, 1964», *Ελευθερία*, 1 Οκτωβρίου 1964, σ. 4.

⁶⁰⁴ Μ. Αναγνωστάκης, *ό.π.*, σ. 105. Βλ. και Δ. Κόκορης, *ό.π.*, σ. 507.

6.5 Από την έκθεση «Πολέμου και Θυσιών» και τις εκδόσεις του Στρατού, στα εικοσάχρονα του δόγματος Τρούμαν

Στις 17 Φεβρουαρίου 1946, έναν χρόνο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και ενάμιση μήνα πριν τις καθοριστικές βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου, πραγματοποιήθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο τα εγκαίνια της πρώτης –και για μεγάλο χρονικό διάστημα, μοναδικής– μεγάλης έκθεσης για τα χρόνια της Κατοχής στην Ελλάδα με τίτλο «Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944»⁶⁰⁵. Στο σχετικό απόσπασμα των «επικαίρων» εμφανίζονται τα παραταγμένα αγήματα Ευζώνων και ανδρών των τριών όπλων του ελληνικού στρατού στο προαύλιο του Μουσείου, να αποδίδουν τιμές στους εκπροσώπους της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας που προσέρχονταν στην έκθεση. Ακολουθούν στιγμιότυπα με την άφιξη του Αντιβασιλέως, Αρχιεπίσκοπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού, να καταφθάνει με αυτοκίνητο στο μουσείο και στη συνέχεια να κόβει την κορδέλα των εγκαινίων και να περιηγείται στους χώρους της έκθεσης συνοδευόμενος από άλλους επίσημους⁶⁰⁶.

Η έκθεση είχε οργανωθεί από τον Υπουργείο Τύπου και Διαφωτίσεως και το Γενικό Επιτελείο Στρατού με τη συνδρομή των υπολοίπων υπουργείων, μετά από σχετική απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου της κυβέρνησης Π. Βούλγαρη –η οποία άλλωστε αποτελούνταν κυρίως από αξιωματικούς του στρατού και του ναυτικού– στις 17 Ιουλίου 1945. Διεξήχθη, ωστόσο, υπό την κυβέρνηση του Θ. Σοφούλη, ο οποίος είχε διαδεχθεί στην πρωθυπουργία τον Π. Κανελλόπουλο, μετά τη σύντομη θητεία του τελευταίου το Νοέμβριο του 1945. Η διοργάνωση εντασσόταν στην ίδια δέσμη κυβερνητικών πρωτοβουλιών με τη λεγόμενη «Έκθεση Δοξιάδη» στην προσπάθεια, δηλαδή, για μια θεσμική, συγκροτημένη και έγκυρη αποτίμηση των συνεπειών του πολέμου του 1940-41 και της περιόδου της Κατοχής στις υποδομές και το έμπυχο δυναμικό της χώρας, στο πλαίσιο, εκτός των άλλων, μιας εθνικής και διεθνούς διαδικασίας που σχετιζόταν με τις

⁶⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά, «Ηνοιξεν η Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών Ελλάδος. Λόγοι του Αντιβασιλέως και των άλλων επισήμων», *Το Βήμα*, 19 Φεβρουαρίου 1946, σ. 2.

⁶⁰⁶ Το απόσπασμα διασώζεται στο Ιστορικό Αρχείο της ΕΡΤ και έχει τεκμηριωθεί από το Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο. Βλ. «Γεγονότα δεκαετίας 1940 – 0000037560», Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, <http://archive.ert.gr/37560/> (ανάκτηση: 1/4/2019).

«εθνικές διεκδικήσεις» την επαύριον του πολέμου⁶⁰⁷, καθώς και με την διεκδίκηση πολεμικών αποζημιώσεων από την ηττημένη Γερμανία⁶⁰⁸.

Η «Έκθεση Δοξιάδη», αποτέλεσμα της εργασίας την οποίαν διηύθυνε ο πολεοδόμος και αρχιτέκτονας Κωνσταντίνος Δοξιάδης με τη συνεργασία ομάδας αρχιτεκτόνων και σχεδιαστών του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως παρουσιάστηκε τον Απρίλιο-Ιούνιο 1945 στο Λονδίνο και το Παρίσι, καθώς και στη ιδρυτική διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) στο Σαν Φρανσίσκο. Εκδόθηκε, τον Ιούλιο του 1946 σε ένα πολυτελές έγχρωμο λεύκωμα με τίτλο *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*⁶⁰⁹, ενώ το 1947 στο πλαίσιο της ίδιας σειράς εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως κυκλοφόρησε ο τόμος *Θυσίες της Ελλάδος: αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο*⁶¹⁰. Είχε προηγηθεί ένα σημαντικό διεθνές γεγονός: η «Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού» (1946), η οποία καθόρισε τις μεταπολεμικές διεθνείς συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων θα διευθετούνταν οι εκκρεμότητες μεταξύ των νικητών και των ηττημένων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Στο Παρίσι, η Ελλάδα, συμμετέχοντας με πολυμελή αντιπροσωπεία και επικεφαλής τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, έθεσε ζητήματα εδαφικών διεκδικήσεων και οικονομικών επανορθώσεων. Από τις φιλόδοξες εδαφικές διεκδικήσεις, που περιλάμβαναν την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου καθώς και τη ρύθμιση των συνόρων με τη Βουλγαρία, τελικά μόνο η πρώτη ικανοποιήθηκε⁶¹¹. Τα Δωδεκάνησα έγιναν και επίσημα μέρος της ελληνικής επικράτειας έναν, περίπου, χρόνο αργότερα.

Επιστρέφοντας στην έκθεση του 1946 στο Αρχαιολογικό Μουσείο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πέρα από το ίδιο το γεγονός, ο τρόπος με τον οποίον η τελευταία στήθηκε, καθώς και το περιεχόμενό της. Καταρχάς, πρωταγωνιστής της ήταν, χωρίς αμφιβολία, ο στρατός, γεγονός αναμενόμενο, στο μέτρο που ο ίδιος ο στρατός και το ελληνικό κράτος ήταν οι δημιουργοί της. Αυτό, εκτός των άλλων, συνεπαγόταν και την θεματική κυριαρχία

⁶⁰⁷ Στο ίδιο πλαίσιο βλ. Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, *Διακήρυξις περί των ελληνικών εθνικών δικαίων*, Αθήνα 1945· Μιχάλης Τριανταφύλλου, *Τα αναφαίρετα δίκαια της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1945· Π. Αργυρόπουλος, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος*, ό.π.· Γεώργιος Μ. Χρυσαιφίδης, *Αι εθνικαί διεκδικήσεις*, Αθήνα, Τύποις Πυρσού, [1945]· Σπυρίδων Καλογερόπουλος-Στράτης, *Αι εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1945· Γεώργιος Α. Γεωργιάδης, *Αι εθνικαί διεκδικήσεις της Ελλάδος: Απάντησις εις τον κ. Γ. Δημητρόφ και τας βουλγαρικός αξιώσεις*, Αθήνα χ.χ.

⁶⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά, Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.

⁶⁰⁹ Κ.Α. Δοξιάδης, *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π..

⁶¹⁰ Κ.Α. Δοξιάδης, *Θυσίες της Ελλάδος, αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1947.

⁶¹¹ Βλ. Περικλής Χριστίδης, *Διπλωματία του ανέφικτου: η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2009.

της πρώτης περιόδου του πολέμου: οι τρεις από τις έξι αίθουσες της έκθεσης ήταν αφιερωμένες αποκλειστικά στην 28^η Οκτωβρίου, στον ελληνοϊταλικό και στον ελληνογερμανικό πόλεμο⁶¹². Ανάμεσα, μάλιστα στην παράθεση επίσημων εγγράφων, δηλώσεων επίσημων από την Ελλάδα και το εξωτερικό, φωτογραφιών και εικόνων, χαρτών, αριθμητικών και ποιοτικών στοιχείων όσον αφορά τις στρατιωτικές μονάδες, καθώς και αναλυτικών περιγραφών των μαχών και της στρατηγικής του στρατού στο μέτωπο, στην έκθεση εμφανίζονταν πίνακες οι οποίοι επιχειρούσαν να ποσοτικοποιήσουν τη συμβολή της χώρας στον συμμαχικό αγώνα. Παρατίθενται ενδεικτικά δύο εξ αυτών, μέρος του ταμπλό Νο 21: «Σύγκρισις της πολεμικής προσπάθειας των Κρατών»:

Κράτη	Πληθυσμός εις εκ/μύρια	Διάρκεια εις μήνας	Αναλογική βαθμολογία
Ελλάς	7	7	100
Γαλλία	104	10	10
Βέλγιον	20	0,6	3
Ολλανδία	69	0,16	0,2
Πολωνία	32	1	3
Νορβηγία	3	1	33
Γιουγκοσλαβία	14	0,5	3,5

Πίνακας Ι. Από απόψεως προσπάθειας εις χρονικήν διάρκειαν.⁶¹³

Κράτη	Πληθυσμός εις εκατομμύρια	Αριθμός εχθρικών μεραρχιών, που απησχολήθησαν και εφθάρησαν υπό εκάστου κράτους			Αναλογική βαθμολογία προξενηθείσης εις τον εχθρόν φθοράς
		Συνολικός, κατά μέσον όρον	Αναλογικός, κατά εκατομμύριον κατοίκων	Επί χρονικών διάστημα μηνών	
Ελλάς	7	20	2,8	7	19,6
Γαλλία	104	50	0,48	10	4,8
Βέλγιον	20	30	1,5	0,6	0,9
Ολλανδία	69	20	0,29	0,16	0,45
Πολωνία	32	70	2,2	1	2,2
Νορβηγία	3	7	2,3	1	2,3
Γιουγκοσλαβία	14	30	2,2	0,5	1,1

⁶¹² Βλ. Γεώργιος Βήγος (επιμ.), *Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος*, ό.π., σ. 6-31.

⁶¹³ Στο ίδιο, σ. 22.

Πίνακας II. Από απόψεως απασχολήσεως και προκληθείσης φθοράς των εχθρ. δυνάμεων.⁶¹⁴

Μέσα από την παράθεση τέτοιων στοιχείων, πλαισιωμένων από τα υλικά που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι συντελεστές της έκθεσης έβγαζαν το συμπέρασμα ότι η συμβολή της «μικρής» Ελλάδας στον αμυντικό πόλεμο απέναντι στην επέλαση των δυνάμεων του Άξονα υπήρξε πολύ μεγαλύτερη, τουλάχιστον διπλάσια, συγκριτικά με αυτή των υπολοίπων ευρωπαϊκών κρατών.

Θεματικά και χωροταξικά, η έκθεση συνεχιζόταν με εκτενή αναφορά στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις από τη συγκρότησή τους στη Μέση Ανατολή ως τη συμμετοχή τους στα μέτωπα του πολέμου στην Ευρώπη, τη Μεσόγειο και τη Βόρειο Αφρική, εστιάζοντας ιδιαίτερα, στη δράση του Ιερού Λόχου στο Αιγαίο και τα Δωδεκάνησα, καθώς και στη συμμετοχή της 3^{ης} Ελληνικής Ορεινής Ταξιαρχίας στις μάχες της Ιταλίας. Στην ίδια αίθουσα, υπήρχε και ο μοναδικός πίνακας αφιερωμένος στην Αντίσταση. Το περιεχόμενό του ήταν σύντομο και γενικόλογο, ενώ απουσίαζαν φωτογραφίες, καθώς και κάθε αναφορά σε οργανώσεις ή πρόσωπα. Αν μέχρι εκείνο το σημείο η έκθεση είχε έναν ξεκάθαρο ηρωικό χαρακτήρα, η εστίαση πλέον μεταφερόταν στην ανώνυμη θυσία και στο μαρτύριο του ελληνικού λαού. Σύμφωνα με τον κατάλογο της έκθεσης:

Ένας μόνο τοίχος μιας αιθούσης είναι αφιερωμένος στην Αντίσταση των Ελλήνων κάτω από τον κατακτητή. Είναι άραγε συμβολικός; Συμβολίζει τον τοίχο που μπροστά του στήθηκαν οι χιλιάδες Ελλήνων που με τη ζωή τους επλήρωσαν την άμετρη λατρεία προς την Ελευθερία; Η συμβολίζει τον τοίχο που μόνος απόμεινε απ' την φρίκη της καταστροφής;

*Η Αντίσταση, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, δεν μπορεί να παρασταθεί και να αποδοθεί. Κάθε εικόν και κάθε αριθμός, θάταν πτωχοί και ωχροί εκπρόσωποι. Η εξέγερσις της ψυχής ενός Λαού, το καθολικό Του αίτημα και το καθολικό Του κίνημα δεν δείχνονται έτσι εύκολα. Ζουν όμως πάντοτε στην ψυχή και στη μνήμη.*⁶¹⁵

Η αμηχανία που φανερώνει το παραπάνω απόσπασμα όσον αφορά τη διαχείριση της Αντίστασης δεν έχει τίποτα το παράδοξο· σχετίζεται τόσο με τη χρονική συγκυρία της διοργάνωσης όσο και με τον φορέα της. Βρισκόμαστε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έναν χρόνο μετά τη Βάρκιζα και εν μέσω μιας διαρκώς αυξανόμενης πόλωσης και μεγάλης πολιτικής ρευστότητας εξαιτίας, μεταξύ άλλων, των επερχόμενων πρώτων μεταπολεμικών εκλογών. Βρισκόμαστε, επίσης, σε μια χρονική στιγμή όπου η Αντίσταση μόλις είχε

⁶¹⁴ Στο ίδιο, σ. 23.

⁶¹⁵ Στο ίδιο, σ. 37.

αρχίσει να διαμορφώνει το νόημά της: ο επίσημος ορισμός και η αναγνώρισή της από το κράτος –της ίδιας της έννοιας, καθώς και όσων γεγονότων, οργανώσεων και προσώπων, περιλάμβανε ή απέκλειε– αποτελούσε μια διαδικασία που μόλις είχε ξεκινήσει· μια διαδικασία συγκρουσιακή, με εντάσεις, αντιπαραθετικές εισηγήσεις και διεκδικήσεις⁶¹⁶. Πέραν αυτού, οι διοργανωτές της έκθεσης, σε μεγάλο βαθμό, δεν συνδέονταν προσωπικά με το μέτωπο της «εσωτερικής αντιστάσεως». Η εμπειρία τους –η προσωπική τους εμπειρία και η εμπειρία του θεσμού που εκπροσωπούσαν– ήταν αυτή του πολεμικού μετώπου του 1940-41, καθώς και της δράσης των «ελεύθερων» ενόπλων δυνάμεων και των εξόριστων αστικών κυβερνήσεων. Αυτές τις πτυχές του πρόσφατου παρελθόντος επιχειρούσε να αναδείξει και να δικαιώσει η έκθεση, ενώ απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά στη συγκρουσιακή πλευρά του, είτε όσον αφορά τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής είτε, βέβαια, τις εσωτερικές συγκρούσεις της ελλαδικής Αντίστασης.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, η αναφορά στην Αντίσταση λειτουργούσε περισσότερο ως ένας συνδετικός κρίκος για το πέρασμα της αφήγησης από τη δράση του στρατού στον πόλεμο και ως μέρος του συμμαχικού αγώνα, στην περιγραφή της Κατοχής και των *θυσιών* του ελληνικού λαού στη διάρκειά της. Αυτό συνέβαινε και στην έκθεση. Ο μοναδικός «τοίχος» της Αντίστασης εισήγαγε τον επισκέπτη στις δύο τελευταίες αίθουσες: η πρώτη εξ αυτών αφορούσε τον διαμελισμό της χώρας σε ζώνες κατοχής, τις μετακινήσεις πληθυσμών στο εξωτερικό, την καταστροφή των υποδομών σε όλη την επικράτεια, καθώς και την πλήρη αποδιάρθρωση της οικονομίας· η δεύτερη και τελευταία αίθουσα ήταν αφιερωμένη στο ανθρώπινο κόστος του πολέμου: στην πείνα και τους θανάτους από υποσιτισμό, στην τρομοκρατία των κατακτητών –με έμφαση στα εγκλήματα των Γερμανών και, ιδιαίτερα, των Βουλγάρων, καθώς και στην κατάσταση στη Βόρειο Ήπειρο– και στις μαζικές σφαγές· από τις τελευταίες αναφέρονταν ονομαστικά το Δίστομο και τα Καλάβρυτα, καθώς και ο διωγμός του εβραϊκού πληθυσμού. Τέλος, υπολογίζονταν οι συνολικές ανθρώπινες απώλειες που γνώρισαν τα τρία σώματα του στρατού (στρατός ξηράς, αεροπορία και ναυτικό), καθώς και οι θυσίες του ελληνικού εμπορικού στόλου.⁶¹⁷

Επέμεινα στην περιγραφή της έκθεσης για τους εξής λόγους: από τη μία μεριά αντανakλά μία περίοδο ρευστότητας και «ανοιχτών ενδεχομένων», με τα γεγονότα του πρώτου μισού της δεκαετίας πολύ πρόσφατα και με τις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής και των Δεκεμβριανών να επηρεάζουν σημαντικά τα δεδομένα, χωρίς όμως να τα

⁶¹⁶ Βλ. τα υποκεφάλαια 2.2 και 7.2 στην παρούσα διατριβή.

⁶¹⁷ Γ. Βήχος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 38-48.

καθορίζουν στο βαθμό που αυτό συνέβη μετά τον εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949· στην περίοδο αυτή επιστρέφει συχνά η ανά χειράς διατριβή, παρότι τα εγχειρήματα από τα οποία εκκινά η παρούσα ενότητα ανήκουν σε μια μεταγενέστερη εποχή. Από την άλλη, η έκθεση αποτελεί ένα πρώιμο δείγμα του τρόπου με τον οποίον ερμήνευσε και αφηγήθηκε τα γεγονότα του «ελληνικού» Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ένας ολόκληρος κόσμος, στον οποίον ανήκε και ο Π. Κανελλόπουλος. Είναι οι μετέπειτα νικητές, δηλαδή, του Εμφυλίου: ένα μεγάλο μέρος του αστικού πολιτικού κόσμου που βρέθηκε κατά κύριο λόγο εκτός Ελλάδας στη διάρκεια της Κατοχής, καθώς και ο ελληνικός στρατός, μετά την ανασυγκρότησή του, πρώτα στη Μέση Ανατολή, ακολούθως στην περίοδο της απελευθέρωσης και στη συνέχεια εν μέσω του εμφυλίου πολέμου.

Τόσο ο αστικός πολιτικός κόσμος όσο και ο στρατός, και παρά τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς και τις συγκρούσεις μεταξύ τους, χαρακτηρίστηκαν από ένα σημαντικό ενοποιητικό στοιχείο: την πίστη στην ένταξη της χώρας στο στρατόπεδο του «ελεύθερου κόσμου» και την επιρροή των ΗΠΑ, ως επικεφαλής του εν λόγω στρατοπέδου. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, άλλωστε, συνέβαλαν καταλυτικά στη διαμόρφωση και του στρατιωτικού και του πολιτικού προσωπικού της Ελλάδας, αφενός με την ενεργή επέμβασή τους στον εμφύλιο πόλεμο, η οποία σε μεγάλο βαθμό καθόρισε και το αποτέλεσμα του, και αφετέρου με την εκπόνηση του σχεδίου Μάρσαλ στο πλαίσιο του δόγματος Τρούμαν. Στις επόμενες δύο δεκαετίες η σχέση αυτή διατηρήθηκε αρραγής, παρά τους όχι λίγους κλυδωνισμούς και τις διακυμάνσεις της⁶¹⁸, αποτελώντας εξέχον συστατικό της ιδεολογίας της εθνοφροσύνης⁶¹⁹, ενώ για τους αντιπάλους της θεωρήθηκε ως το βασικό εμπόδιο για την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας⁶²⁰.

Εμφύλιος και Ψυχρός Πόλεμος αποτέλεσαν τις δύο παραμέτρους που προστέθηκαν στην εξίσωση από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 κι έπειτα, καθορίζοντας, εκτός των άλλων, την πρόσληψη του πρόσφατου παρελθόντος από ένα μεγάλο μέρος όσων αποτέλεσαν μετεμφυλιακά τη φωνή του επίσημου κράτους. Στους τελευταίους, εκτός από το Παλάτι με έναν κύκλο πολιτικών γύρω του⁶²¹ και τον Στρατό, πρέπει να προστεθούν

⁶¹⁸ Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον ψυχρό πόλεμο, 1953-1961*, Αθήνα, Πατάκης, 2002. Συνολικά όσον αφορά την εξωτερική πολιτική και τη θέση της Ελλάδας στον παγκόσμιο πολιτικό και διπλωματικό χάρτη την υπό εξέταση περίοδο, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων*, ό.π.

⁶¹⁹ Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 177-206.

⁶²⁰ Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2016, σ. 100-105.

⁶²¹ Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν ο Π. Πιπινέλης, ανάμεσα στα έργα του οποίου συγκαταλέγεται και μία αιογραφική βιογραφία για τον βασιλιά Γεώργιο, που εκδόθηκε λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του, βλ.

σώματα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη φυσιογνωμία μετεμφυλιακής Ελλάδας, όπως η Βασιλική Χωροφυλακή⁶²², και θεσμοί με βαθιές ρίζες στο κράτος και την κοινωνία, όπως η Εκκλησία. Με διαφορετικές αποχρώσεις –εντός και μεταξύ τους– τα παραπάνω σύνολα και θεσμοί, διαμόρφωσαν την κυρίαρχη αφήγηση για την ελληνική δεκαετία του 1940. Κυρίαρχη, στο μέτρο που οι φορείς της κατείχαν την εξουσία, άρα και το μονοπώλιο της νόμιμης ένοπλης ή θεσμικής βίας, από τη μία μεριά, και από την άλλη, επειδή για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ιδίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η αφήγηση αυτή δεν αμφισβητήθηκε οργανωμένα και με την ίδια ένταση που αυτό έγινε στη συνέχεια.

Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, λοιπόν –και χωρίς να αναφέρομαι εδώ στην οργανωμένη αντικομμουνιστική παραγωγή που, όπως είδαμε παραπάνω, κωδικοποιήθηκε με τον όρο «σοβιετολογία» ή, όσον αφορά, την περίοδο της Κατοχής, με τον όρο «αντιστασιολογία»– τον τόνο στη δημόσια συζήτηση έδιναν οι αναμνήσεις και τοποθετήσεις των πολιτικών, στρατιωτικών και διπλωματικών παραγόντων, καθώς και τα δημοσιογραφικά έργα, τα οποία εστίαζαν στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, τη Μέση Ανατολή, τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο, τις στιγμές δηλαδή που καθόρισαν την ταυτότητα του

Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄*, Αθήνα 1951. Βλ. επίσης, του ίδιου, «Τα πολιτικά και διπλωματικά παρασκήνια μιας δεκαπενταετίας, 1933-1948», *Ακρόπολις*, 2 Μαρτίου έως 15 Αυγούστου 1958. Στο ίδιο πλαίσιο, τέλος βλ. δημοσιογραφικές συμβολές, όπως Ανδρέας, Σκανδάλης, *Οι βασιλείς εις τας επάλξεις: ρεπορτάζ από τας εθνικές περιόδους του βασιλικού ζεύγους ανά την Ελλάδα, 1947-1951*, Αθήνα 1951.

⁶²² Για την ανασυγκρότηση και τον χαρακτήρα της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής μετά τον πόλεμο βλ. Παναγιώτης Κουσουλίνης, «Η Χωροφυλακή, η Εθνοφυλακή και η Εθνοφρουρά στη μετακατοχική Ελλάδα, 1944-1949», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2016.

συγκεκριμένου κόσμου⁶²³. τα έργα επίσης που είχαν ως αντικείμενο τη δράση θεσμών όπως οι προαναφερθείσες, Χωροφυλακή⁶²⁴ και Εκκλησία⁶²⁵.

Θα επιμείνω, λίγο περισσότερο, στον Στρατό, για δύο λόγους: πρώτον, όπως επισημάνθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, ο ρόλος του στις μεταπολεμικές εξελίξεις υπήρξε κεντρικός και παρέμεινε τέτοιος τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας το 1974⁶²⁶. δεύτερον, όπως επίσης αναφέρθηκε, ο Στρατός αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παραγωγούς ιστοριογραφίας της εποχής, τουλάχιστον όσον αφορά τη σύγχρονη ιστορία. Ένα τμήμα της σχετικής παραγωγής αποτελούν οι προσωπικές μαρτυρίες, ιστορίες, καταθέσεις και μελέτες αξιωματικών, στελεχών αλλά και στρατιωτών του στρατού ξηράς, του ναυτικού και της αεροπορίας. Οι συχνότερες αναφορές αφορούσαν τον πόλεμο του 1940-1941, τη δράση τους στο πλαίσιο των συμμαχικών δυνάμεων και στον εμφύλιο πόλεμο, καθώς και για ορισμένους, τη συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας (1950-1953). Πέρα από τα έργα ηγετικών προσώπων όπως ο Αλ. Παπάγος, ο Θρ. Τσακαλώτος ή ο Χρ.

⁶²³ Βλ. ενδεικτικά, ανάμεσα στις σχετικές δημοσιεύσεις της εποχής από το τέλος του πολέμου έως και τη δεκαετία του 1960 τις συμβολές: Ε. Τσουδερός, *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, ό.π.: του ίδιου, *Ο επισιτισμός*, ό.π.: του ίδιου, *Το ελληνικόν πρόβλημα εξεταζόμενον εν τω συνόλω*, Αθήνα 1947· του ίδιου *Επισιτισμός 1941-44. Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1948· του ίδιου, *Διπλωματικά παρασκήνια 1941-1944*, Αθήνα 1950· Θεμιστοκλής Τσάτσος, *Ο Δεκέμβριος 1944*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1945· του ίδιου, *Αι παραμοναί της απελευθέρωσης*, Αθήνα, 1950· Σοφοκλής Βενιζέλος, «Από το ημερολόγιόν μου διά τα εν Μέση Ανατολή», *Ελληνική Ημέρα*, 6 Δεκεμβρίου 1951 έως 24 Ιανουαρίου 1952· Γεώργιος Παπανδρέου, *Πολιτικά Θέματα*, 4 τόμοι, Αθήνα, Δημητράκος, 1941-1956· του ίδιου, *Κείμενα, Κατοχή - Μ. Ανατολή - Απελευθέρωση*, 2^{ος} τόμος, Αθήνα, Μπίρης, [1963]· Κώστας Καλαντζής, *Μεγάλες μορφές: Αλέξανδρος Παπάγος*, Αθήνα, Εκδόσεις «Νεοελληνικής Ιστορίας», 1953· του ίδιου, *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση: Το χρονικό μιας τετραετίας 1941-1945*, Αθήνα, Βασιλείου, 1954· του ίδιου, *Ιταλομάχοι. Ιστορικές μονογραφίες*, Αθήνα, Δίφρος, 1961· Π. Κώνστας, *Η Ελλάδα της δεκαετίας 1940-50*, Αθήνα 1955· Β.Π. Παπαδάκης, *Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945*, Αθήνα 1956· Αλ. Εδιπίδης, *Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου*, Αθήνα, Τζηρίτας, 1959· Γεώργιος Καραγιάννης, *1940-1952. Το δράμα της Ελλάδος - έπη και αθλιότητες*, Αθήνα [1964]· Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός*, Αθήνα 1966.

⁶²⁴ Βλ. ενδεικτικά, *Αγώνες και θυσία της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα, Εκδοσις Πανελληνίου Συλλόγου Αναπήρων Φυμ. Οπλιτών Χωροφυλακής, 1950· Γεώργιος Σαμουήλ, *Η εποποιία του Μακρυγιάννη: Η θρυλική αντίσταση του ηρωϊκού Συντάγματος Χωροφυλακής Αθηνών*, Αθήνα 1950· Δρόσος Δροσόπουλος, *Η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή: Σύστασις, αξία και δράσις τού σώματος. Ιστορία και θρύλοι. Απομνημονεύματα*, 1961· Αρχηγείον Βασιλικής Χωροφυλακής, *Δράσις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962.

⁶²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Μητροπολίτης Παντελεήμων [Φωστίνης], *Αγώνες κάτω από τα δεσμά*, Αθήνα 1946· Ευάγγελος (Μητροπολίτης Ερμούπολεως), *Θρησκευτικά και πατριωτικά σαλίσματα*, Αλεξάνδρεια, 1947· Μητροπολίτης Ειρηναίος, *Η δύναμις του Ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αθήνα 1948· Μεθόδιος Κοντοστάνας (Μητροπολίτης Κερκύρας), *Αρχείον και καθημερινά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Κέρκυρα 1949· Ιωακείμ Αλεξόπουλος (Μητροπολίτης Δημητριάδος), *Η ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, Τυπ. Χ. Συνοδινός, 1950· Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία στον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953*, Αθήνα 1952· Διονύσιος (Μητροπολίτης Λήμνου), *Πιστοί άχρι θανάτου*, Αθήνα, 1959· Γιάννης Ιωαννίδης, *Φλογισμένα ράσα*, Αθήνα, Δασκαλάκης, 1960.

⁶²⁶ Βλ. ενδεικτικά, πέρα από το Χαράλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000, και Δημήτριος Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Τσιγάντες⁶²⁷, η βιβλιογραφική έρευνα καταδεικνύει μια πλειάδα εκδόσεων, τόσο προερχόμενων από ατομικές πρωτοβουλίες όσο και υπό την αιγίδα τμημάτων του στρατού, καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου με πύκνωση στην πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία⁶²⁸.

Ταυτόχρονα, από το τέλος της δεκαετίας του 1940 εμφανίστηκαν εκδόσεις του ίδιου του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ) ή διευθύνσεών του, με θέμα, αρχικά, τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Εμφυλίου⁶²⁹. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 το έργο της «συγκέντρωσης του απαραίτητου ιστορικού υλικού για τη συγγραφή και την έκδοση της πολεμικής και της τρέχουσας ιστορίας του Ελληνικού Στρατού», ανέλαβε η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), η οποία ιδρύθηκε το 1954 ως μετεξέλιξη της Υπηρεσίας Πολεμικής Εκθέσεως⁶³⁰. Η σειρά στρατιωτικών μελετών της ΔΙΣ με τίτλο «Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», εγκαινιάστηκε το 1956 με την έκδοση του τόμου *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονία και Δυτικήν Θράκην*, ενώ ακολούθησαν οι τόμοι *Το τέλος μιας εποποιίας* (1958), *Αίτια και αφορμαί του Ελληνοϊταλικού πολέμου* (1959), *Η ιταλική επίθεσις* (1959), *Η μάχη της Κρήτης* (1961), *Χειμεριναί επιχειρήσεις-Ιταλική επίθεσις του Μαρτίου* (1961) και *Η ελληνική αντεπίθεσις* (1963). Πέραν αυτών, υπήρξαν επίσης μελέτες που προγραμματίστηκαν και ετοιμάστηκαν αλλά τελικά δεν εκδόθηκαν, όπως *Το τρίπτυχον των δυνάμεων Μέσης Ανατολής (Ελ Αλαμείν-Ρίμινι-Ιερός*

⁶²⁷ Βλ. Αλέξανδρος Παπάγος, Ο πόλεμος της Ελλάδος: 1940-1941, [Αθήνα], Οι Φίλοι του βιβλίου, [1945]· του ίδιου, «Guerrilla Warfare», *Foreign Affairs*, τ. 30/2 (Ιανουάριος 1952)· *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον παρασκευή του*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικού Κήρυκος, 1955· Θρασύβουλος Τσακαλώτος, 40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος, ό.π.· Χριστόδουλος Τσιγάντες, «Η Μέση Ανατολή», *Έθνος*, 14 Φεβρουαρίου έως 30 Απριλίου 1955· του ίδιου, «Ο Ιερός Λόχος», *Έθνος*, 2 Μαΐου έως 20 Αυγούστου 1955.

⁶²⁸ Βλ. ενδεικτικά, Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, *Το Ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού: από την εποποιία της Αλβανίας*, Αθήνα 1948· Επαμεινώνδας Π. Καββαδίας, *Ο ναυτικός πόλεμος 1940-43 όπως τον έζησα*, Αθήνα 1950· Χρ. Καράσσης, *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού δια τον πόλεμον του 1940-41*, Αθήνα 1950· Ηλίας Καρταλαμάκης, *Εφόρμησις αετών*, Αθήνα, 1951· Αλέξ. Νάτσινας, *Συμπεράσματα και παρατηρήσεις επί του διεξαχθέντος εν Ελλάδι αγώνος κατά των κ/συμμοριτών: τακτική αντιμετώπισεως ανταρτικών δυνάμεων: μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1951· Ηλίας Τσουκαλάς, *Υποβρύχιον ΥΙ: Β. Π. Κατσώνης*, Αθήνα, Ίκαρος, 1951· Νικόλαος Λαζόπουλος, *Η μάχη των συνόρων: λεπτομερέστατη - επιτελική μελέτη των επιχειρήσεων Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952· Κ.Α. Αλεξανδρής, *Το ναυτικόν μας κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-45*, Αθήνα 1952· Ν. Καρυδάκης, *Η αντίστασις των ελλήνων έσωσε τους συμμάχους*, Ομιλία Ν. Καρυδάκη *Συντ/ρχου ε.α.*, Αθήνα Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 1953· Δημήτριος Φωκάς, *Έκθεσις επί της δράσεως του Β. Ναυτικού κατά τον πόλεμον 1940-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα 1953-1954· Σ. Αναστασιάδης, *Πίνδος*, Αθήνα, 1955· Αθανάσιος Κοκολάκης, *Επιχειρήσεις Γράμμου-Βίτσι 1949*, Αθήνα, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 1955· Θεόδωρος Βουδικλάρης, *Επιτάφιος Αετών. Αλβανία-Κορέα 1940-1954*, Αθήνα χ.χ.· Αθανάσιος Γιαννακόπουλος, *Η συμβολή του αυτοκινήτου εις τον ιταλοελληνικόν πόλεμον (1940-1941)*, Αθήνα 1957· Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-41, επιτυχία και ευθύναι*, Αθήνα 1957· Π. Πετρουτσόπουλος, *Μερικαί άγνωστοί σελίδες του έπους της Αλβανίας*, Αθήνα 1958.

⁶²⁹ Βλ. ενδεικτικά, ΓΕΣ, *Αι μάχαι του Βίτσι και του Γράμμου 1949 υπό το συνθηματικόν Επιχείρησις «Πυρός»*, Αθήνα, 1951· ΓΕΣ, Διεύθυνσις Ηθικής Αγωγής, *Η Μάχη του Έθνους. Ο Αγών του Ελληνικού Έθνους κατά του Κομμουνισμού μέχρι της 29η Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.

⁶³⁰ ΓΕΣ/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, «Ιστορικό», <https://dis.army.gr/el/content/istoriko> (ανάκτηση: 1/4/2019).

λόχος) (εκδόθηκε το 1996) και *Υπό το πέλμα του κατακτητού*: η τελευταία, αφορούσε την Ελλάδα της κατοχικής περιόδου και προαναγγέλθηκε το 1963⁶³¹. Σήμερα η εν λόγω θεματική σειρά αποτελεί την μεγαλύτερη της ΔΙΣ αριθμώντας 22 τίτλους. Η ΔΙΣ, από την ίδρυσή της και καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου αποτέλεσε τον, μοναδικό ίσως, θεσμό του ελληνικού κράτους που συγκέντρωνε συστηματικά υλικό για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτόν. Μάλιστα, ένα μεγάλο μέρος του υλικού αυτού, παρότι τελικά δεν εξέβαλε σε κάποια σχετική έκδοση αφορούσε την ελληνική Αντίσταση και τη δημόσια συζήτηση γύρω από αυτήν. Μόνο στο ψηφιοποιημένο αρχείο της υπηρεσίας εντοπίζει κανείς εκατοντάδες τεκμήρια, συγκεντρωμένα στη διάρκεια της δεκαετίας 1956-1966. Ανάμεσά τους εκθέσεις, αλληλογραφία και προφορικές συνεντεύξεις αναγνωρισμένων στελεχών αντιστασιακών οργανώσεων (και στελεχών των Ταγμάτων Ασφαλείας)⁶³², κατάλογοι παράνομου Τύπου, δημοσιεύσεις στον ελληνικό και ξένο Τύπο, μεταφράσεις και εκδόσεις, παλιότερες και σύγχρονες.

Η έκδοση των μελετών ήταν απόλυτα ελεγχόμενη από το κράτος, στο μέτρο που ένας τόμος δεν μπορούσε να κυκλοφορήσει χωρίς τη τελική έγκριση του Υπουργείου Αμύνης – μια διαδικασία που, σε πολλές περιπτώσεις, ήταν μακρόχρονη – ενώ την ευθύνη

⁶³¹ Βασίλης Μόσχος, «Οι οπτικές του Ελληνικού Στρατού για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, 2008.

⁶³² Βλ. ενδεικτικά, «Ε.Ο.Ε.Α. Βάλτου από 1/5/1943 μέχρι 31/10/1943», 20 Απριλίου 1956· Έκθεσις του Συνταγματάρχου Οικονόμου Γεωργίου της 01/10/1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Κορίνθου», 1 Οκτωβρίου 1957· «Έκθεση του Συνταγματάρχου Ψυχαλινού Αθανάσιου της 15/03/1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Πύργου», 15 Μαρτίου 1957· «Έκθεση του Ταξίαρχου Ε.Α. Χριστόπουλου Παναγιώτης της 01/11/1960 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Ναυπλίου», 1 Νοεμβρίου 1960· «Έκθεση του Αντισυνταγματάρχου Κυριάκου Παναγιώτη της 08/04/1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Συντάγματος Ευζώνων Ασφαλείας Αθηνών από τον Απρίλιο του 1943 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1944», 8 Απριλίου 1957· «Έκθεση του Κυριάκου Ιορδανίδη αρχηγού Εθνικών Τμημάτων Βερμίου προς τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού την 01/06/1958 περί της Εθνικής Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία», 1 Ιουνίου 1958· «Έκθεση του Ταξίαρχου Καραχάλιου Γεωργίου της 11/01/1958 που αφορά στη δράση της αντάρτικης ομάδας Ελληνικός Στρατός Τριφυλίας-Ολυμπίας το 1943», 11 Ιανουαρίου 1958· «Ιστορική συνέντευξη του Νικολάου Σκουλά στον Αντισυνταγματάρχη Κωνσταντίνο Ζιώγα της ΔΙΣ για την Εθνική Οργάνωση Κρήτης Νομού Χανίων στις 20/05/1958», 20 Μαΐου 1958· «Έκθεση του Αντισυνταγματάρχη Πεζικού Πλεύρη Νικολάου προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού για την Εθνική Αντιστασιακή Οργάνωση Ανατολικής Κρήτης στις 23/06/1958», 23 Ιουνίου 1958· «Έκθεση της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών της 13/03/1962 σχετικά με τη συγκρότηση της οργάνωσης ΜΙΔΑΣ 614», 13 Μαρτίου 1962· «Διεξαχθείσαι μάχαι από 21/8/1943 μέχρι 31/12/1943 (Έκθεσις Ταξίαρχου Χρυσικού Ι.)», 20 Μαΐου 1962· «Προσθήκαι ή διορθώσεις του Συνταγματάρχου Γ. Καϊμαρά της 15/01/1963 στην ιστορία της Εθνικής και Κοινωνικής Απελευθερώσεως για την περίοδο 1942-1944, κεφάλαιο IV και για το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων Ψαρρού, που υποβάλλονται στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού», 15 Ιανουαρίου 1963· «Έκθεση του Νικολάου Αντωνιάδα της 10/06/1963 προς τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού σχετικά με την οργάνωση και δράση της αντιστασιακής οργανώσεως “Εθνοκοινωνική Επανάσταση”», 10 Ιουνίου 1963· «Έκθεση της Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης Κοζάνης την 07/03/1966 προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού περί της τετραπλής κατοχής της Δυτικής Μακεδονίας υπό Βουλγάρων-Γερμανών-Ιταλών-Κομμουνιστών», 7 Μαρτίου 1966, «Ψηφιοποιημένο Αρχείο», αναζήτηση τεκμηρίων 1956-1966, ΓΕΣ/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. <http://disarxeio.army.gr:8888/dm-ext/doc-ext/search-documents-ext.jsf> (ανάκτηση: 1/4/2019).

της σύνταξής τους είχαν τα στελέχη της ΔΙΣ σε συνεργασία με καθηγητές ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών⁶³³. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η ιστορία της δεκαετίας του 1940 και γενικότερα η σύγχρονη ιστορία απουσίαζε από τα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών της εποχής και, σε μεγάλο βαθμό, από τις ακαδημαϊκές ιστορικές μελέτες. Ωστόσο, ευρήματα όπως η συμμετοχή καθηγητών ιστορίας στις εκδόσεις του στρατού, μας οδηγούν να ξανασκεφτούμε αυτήν την απουσία, μεταφέροντας την εστίαση σε διαφορετικά εγχειρήματα στα οποία οι πανεπιστημιακοί ιστορικοί είχαν ρόλο με δεδομένο το κύρος, αλλά και τη σχέση τους με το κράτος. Σε αυτά τα εγχειρήματα, πέρα από το παραπάνω, ενδεχομένως περιλαμβάνονται οι επετειακές εκδηλώσεις, ο σχεδιασμός της μνημειακής πολιτικής, καθώς επίσης και οι νομικές διαδικασίες αναφορικά με το πρόσφατο παρελθόν. Χωρίς να υποστηρίζουμε ότι θεσμοί όπως ο στρατός και τα σώματα ασφαλείας ταυτίζονταν με εκπαιδευτικούς θεσμούς όπως το πανεπιστήμιο, έχει ενδιαφέρον η εξέταση τόσο των διαφορών, όσο και των συγκλίσεών τους.

Μένοντας στο πεδίο της πανεπιστημιακής ιστοριογραφίας και τις παρυφές του, ένας από τους λίγους φορείς που, στην υπό εξέταση περίοδο, ασχολήθηκαν έστω περιστασιακά με την ιστορία της δεκαετίας του 1940 και των συνεπειών της ήταν το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (IMXA) ή Institute for Balkan Studies, παράρτημα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών από το 1953 και για τα επόμενα 20 χρόνια⁶³⁴. Στον χαρακτήρα και ορισμένα από τα κεντρικά πρόσωπα του IMXA την εποχή εκείνη αναφέρθηκα στο δεύτερο κεφάλαιο· το ίδρυμα, στο πλαίσιο του οποίου δημιουργήθηκε και η Σχολή Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Γλωσσών το 1963, είχε στενές σχέσεις με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ενώ εξέδιδε το περιοδικό *Balkan Studies* με άρθρα στην αγγλική (κυρίως), τη γαλλική και τη γερμανική γλώσσα. Τα κεντρικά ενδιαφέροντα τόσο του περιοδικού όσο και των άλλων εκδόσεων του ιδρύματος αφορούσαν την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα και εν γένει της ιστορίας της Μακεδονίας στο πλαίσιο του βαλκανικού χώρου από την αρχαιότητα μέχρι τη συγχρονία, κατά κύριο λόγο υπό εθνική και ψυχροπολεμική σκοπιά. Στην λογική αυτή, το *Balkan Studies* περιλάμβανε συμβολές για τα σύγχρονα Βαλκάνια, τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας, την εξωτερική πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, καθώς και τις διενέξεις των τελευταίων δεκαετιών στον μακεδονικό χώρο. Οι συμβολές προέρχονταν από ιστορικούς, διεθνολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και αρχαιολόγους· ανάμεσά τους, Έλληνες του

⁶³³ Β. Μόσχος, *ό.π.*

⁶³⁴ Βλ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου/Institute for Balkan Studies, www.imxa.gr/index.htm (ανάκτηση: 1/4/2019).

εξωτερικού, καθώς και ξένοι ερευνητές από αμερικανικά, κυρίως, πανεπιστήμια. Στις δημοσιεύσεις του περιοδικού και στις εκδόσεις του ιδρύματος συγκαταλέγονται και κάποιες σημαντικές μελέτες της εποχής, όπως οι πρώτες εργασίες του Ευάγγελου Κωφού, διπλωμάτη και ιστορικού, συνεργάτη του υπουργείου Εξωτερικών, για τα σύγχρονα Βαλκάνια και το μακεδονικό ζήτημα⁶³⁵, και ένα μέρος της δουλειάς του διεθνολόγου (επίσης με σχέσεις με το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών), Στέφανου Ξύδη, με κυριότερο το βιβλίο του για την πορεία προς το δόγμα Τρούμαν με τίτλο *Greece and the Great Powers 1944-1947*, που εκδόθηκε το 1963⁶³⁶.

Ο Ξύδης, όπως και άλλοι συνεργάτες τους περιοδικού, τον Απρίλιο του 1967 ταξίδεψαν στο μακρινό Μάντισον της πολιτείας Ουισκόνσιν των Ηνωμένων Πολιτειών για να συμμετάσχουν σε ένα σημαντικό γεγονός: το συνέδριο «Greece since the Second World War», με αφορμή τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων από το δόγμα Τρούμαν⁶³⁷, που έλαβε χώρα στο ομώνυμο πανεπιστήμιο, στις 10-12 Απριλίου. Το συνέδριο περιλάμβανε ομιλίες για διαφορετικές πτυχές της δεκαετίας του 1940 με αναφορά και στην ελληνική Αντίσταση⁶³⁸, μια σειρά ανακοινώσεων σχετικά με την μεταπολεμική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του κράτους και της οικονομίας με τη συμβολή των ΗΠΑ, καθώς και παρέμβαση του σημαντικότερου, ίσως, προσώπου όσον αφορά τη νίκη των εθνικών δυνάμεων στον Εμφύλιο, του στρατηγού James Van Fleet⁶³⁹. Πίσω στην Αθήνα, λίγες μέρες αργότερα, τα τεθωρακισμένα του στρατού θα καταλάμβαναν τους δρόμους της

⁶³⁵ Βλ. Evangelos Kofos, «Balkan Minorities under Communist regimes», *Balkan Studies*, τ. 2/1 (1961), σ. 23-46, καθώς και το βιβλίο του ίδιου, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1964.

⁶³⁶ Βλ. Stefan G. Xydis, *Greece and the Great Powers 1944-1947: prelude to the «Truman doctrine»*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1963. Βλ. επίσης τα σχετικά άρθρα του ίδιου στο *Balkan Studies* και αλλού, «The Secret Anglo-Soviet Agreement on the Balkans of October 9, 1944», *Journal of Central European Affairs*, τχ. 15 (Οκτώβριος 1955), σ. 248-271· «Greece and the Yalta Declaration», *American Slavic and East European Review*, τ. 20/1 (Φεβρουάριος 1961), σ. 6-24· «The USSR and the creation of the Commission of Investigation Concerning Greek Frontier Incidents», *Balkan Studies*, τ. 4/1 (1963), σ. 1-14· «America, Britain, and the USSR in the Greek Arena, 1944-1947», *Political Science Quarterly*, τ. 78/4 (Δεκέμβριος 1963), σ. 581-596.

⁶³⁷ Στις έως τότε αποτιμήσεις σχετικά με το δόγμα Τρούμαν και την εφαρμογή του σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα, συγκαταλέγονται τα βιβλία: Π. Οικονόμου-Γκούρας, *Το δόγμα Τρούμαν και η αγωνία της Ελλάδος*, Αθήνα 1957· C.A. Munkman, *American Aid to Greece: A Report on the First Ten Years*, Νέα Υόρκη, Frederick A. Praeger, 1958· Εμμανουήλ Μάρκογλου, *Το δόγμα Τρούμαν: αποκορύφωμα των φιλικών ελληνοαμερικανικών σχέσεων, 1947-1955*, Αθήνα, Εστία, 1963.

⁶³⁸ Βλ. Charles F. Edson, «Greece during the Second World War», *Balkan Studies*, τ. 8/2 (1967), σ. 225-238. Η ανακοίνωση του Edson, ο οποίος ήταν αρχαιολόγος και είχε πραγματοποιήσει ανασκαφές στη Μακεδονία στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, ήταν σχεδόν αποκλειστικά αφιερωμένη στο ΚΚΕ από την ίδρυσή του μέχρι το ξέσπασμα του Εμφυλίου, ερμηνεύοντας το σύνολο της δράσης του ως ένα σχέδιο κατάληψης της εξουσίας το οποίο έφτασε κοντά στην υλοποίησή του στη διάρκεια της Κατοχής. Υπό αυτήν την οπτική, επίσης, κάθε πολιτική και στρατιωτική εξέλιξη και σύγκρουση ερμηνευόταν ως απάντηση στο εν λόγω σχέδιο.

⁶³⁹ Βλ. James A. Van Fleet, «How we won in Greece», *Balkan Studies*, τ. 8/2 (1967), σ. 387-393.

πόλης, εγκαινιάζοντας μία νέα περίοδο για την ελληνική ιστορία. Ο Van Fleet, απόστρατος πλέον αλλά συχνός επισκέπτης της Ελλάδας άλλοτε ως επιχειρηματίας κι άλλοτε ως τιμώμενο πρόσωπο, ένα χρόνο μετά σε μήνυμά του στο συνέδριο των ΑΧΕΠΑΝΣ θα δήλωνε:

Αυτήν την εβδομάδα διεπίστωσα ένα ακόμη θαύμα: την ευτυχία του λαού και την καλύτερευση της οικονομίας της χώρας, πράγμα το οποίο αποτελεί καθολοκληρίαν επίτευγμα της παρούσης κυβερνήσεως. Το μήνυμά μου προς όλους εσάς τους φίλους της Ελλάδος εις την Αμερικήν και εις τα άλλα μέρη του κόσμου, συνίσταται εις την αναγνώρισιν της αληθινής καταστάσεως και ότι τώρα είναι η ώρα να δώσετε όλην σας την βοήθειαν προς την παρούσαν Κυβέρνησιν προς επίτευξιν των στόχων τους οποίους έθεσε.⁶⁴⁰

Το ρεύμα το οποίο απασχόλησε το παρόν κεφάλαιο υπήρξε εξαιρετικά ισχυρό στην πρώτη μεταπολεμική εικοσαετία και έδινε τον τόνο σε αυτό που μπορεί να περιγραφεί ως η «επίσημη μνήμη» της περιόδου. Με εκείνη αντιπαρατέθηκε και συνομίλησε η υπό διαμόρφωση «αντιστασιακή ιστορία». Όπως όμως και η τελευταία, έτσι και η «επίσημη μνήμη», παρότι συχνά προσλαμβάνεται ως κάτι ενιαίο, περιλάμβανε στο εσωτερικό της διαφορετικές λογικές, στρατηγικές και συσσωματώσεις. Η εξέτασή τους στο πλαίσιο μιας διαφορετικής μελέτης, θα συνέβαλε στην κατανόηση της περιόδου συνολικά, και της μεταϊστορίας της ελληνικής δεκαετίας του 1940 ιδιαίτερα. Εδώ, εκκινώντας από το αφήγημα του Π. Κανελλόπουλου το 1964 και πλαισιώνοντας το με την αναφορά σε μια σειρά εγχειρημάτων που καλύπτουν το σύνολο της υπό εξέτασης περιόδου, επιχειρήθηκε η επισήμανση ορισμένων στοιχείων που αφορούν τόσο το συγκεκριμένο ρεύμα όσο και την ανάπτυξη της αντιστασιακής ιστοριογραφίας. Το πρώτο, αφορά τη σχέση αυτού του ρεύματος με το κράτος, στοιχείο που του προσέφερε την ισχύ και ως εκ τούτου την ίδια την ιδιότητα του «επίσημου»: τα μέσα για την κατάκτηση της ηγεμονίας. Η διατήρηση της τελευταίας, ωστόσο, προϋπέθετε ένα θετικό αφήγημα για το παρελθόν, το οποίο δεν θα μπορούσε να περιορίζεται στη νίκη στον Εμφύλιο. Το αφήγημα αυτό είχε ως πρωταγωνιστή τον ελληνικό στρατό, τον θεσμό στο πλαίσιο του οποίου συναντιούνταν ο αστικός πολιτικός κόσμος με τον λαό· συναντιούνταν οι αγώνες και οι ελπίδες τους. Περιλάμβανε το «Έπος του '40», τη συμμετοχή στα πεδία των μαχών και στις διεθνείς διεργασίες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και την απόκρουση της κομμουνιστικής απειλής το 1944 και το 1946-1949. Περιλάμβανε, επίσης, ένα όραμα

⁶⁴⁰ «Μήνυμα του Βαν Φλητ προς του ΑΧΕΠΑΝΣ», *Τα Νέα*, 18 Μαΐου 1968, σ. 8.

ανοικοδόμησης και εκσυγχρονισμού της χώρας, συνδεδεμένο με την ένταξή της στο δυτικό στρατόπεδο. Τα στοιχεία αυτά δεν είναι τα μοναδικά. Η έμφαση και οι τονικότητες άλλωστε αλλάζουν ανάλογα με τον χρόνο και την εστίαση σε διαφορετικά εγχειρήματα και εκπροσώπους αυτού του ρεύματος –όπως συμβαίνει και με την αντίθετη πλευρά. Το δεύτερο στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί και που επιχείρησε να δείξει το παρόν κεφάλαιο, αφορά τη συνομιλία και τη διαπλοκή των ρευμάτων και των αφηγήσεων στο χρόνο. Μια συγκρουσιακή συνομιλία, ανάμεσα στην, σχηματικά, «ηγεμονική» και την «εναλλακτική» αφήγηση για το πρόσφατο παρελθόν και μεταξύ των πολλαπλών εκδοχών τους. Η δυναμική αυτής της συνομιλίας συχνά αγνοείται μέσω της επικέντρωσης στην ασυμβατότητα των ρευμάτων και τις ασύμπτωτες διαδρομές τους.

Τρίτη Ενότητα

Συγκροτώντας την έννοια της Εθνικής Αντίστασης

7. Νήματα: Η ιστορία της Αντίστασης, οι ιστορικοί της και το έθνος

Είναι καιρός να θάψουμε του νεκρούς μας.

Βασίλης Ρώτας (1964)⁶⁴¹

7.1 Ιστορικοί της Αντίστασης: μια νέα στρατεύση

Οι περιστάσεις της τωρινής μου ζωής, η αδυναμία μου να προσεγγίσω κάποια μεγάλη βιβλιοθήκη και η απώλεια των δικών μου βιβλίων με έχουν καταστήσει εξαρτημένο από τις σημειώσεις και την προσωπική μου μνήμη. Τόσο το συμπληρωματικό διάβασμα όσο και οι επαληθεύσεις που απαιτούνται από τους νόμους του επαγγέλματος, που εδώ επιχειρώ να περιγράψω, μου έχουν απαγορευθεί. Θα μπορέσω άραγε, κάποια μέρα, να συμπληρώσω τα κενά; Ποτέ ολότελα, φοβούμαι. Επομένως δεν μπορώ παρά να επικαλεστώ την επιείκεια. Θα έπρεπε να δηλώσω «ένοχος», κάτι όμως που θα με εμφάνιζε να αναλαμβάνω με περισσή υπεροψία την ευθύνη για τα δεινά του πεπρωμένου μας.⁶⁴²

Ο Marc Bloch, κορυφαίος γάλλος ιστορικός και συνιδρυτής, μαζί με τον Lucien Febvre, της «Σχολής των Annales», αποτέλεσε ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της έννοιας του πολίτη-ιστορικού στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα· αποτέλεσε επίσης την ενσάρκωση του αντιστασιακού ιστορικού. Η πορεία του είναι γνωστή: έχοντας πολεμήσει στα χαρακώματα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου⁶⁴³ και διανύοντας την έκτη δεκαετία της ζωής του ως καταξιωμένος καθηγητής με αντικείμενο κυρίως τη μεσαιωνική ιστορία και τις οικονομίες των αγροτικών κοινωνιών, αρχικά στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου και στη συνέχεια στη Σορβόνη, ο Bloch επανεντάχθηκε στον γαλλικό στρατό ως αξιωματικός για να συμβάλει στην άμυνα της χώρας του έναντι της ναζιστικής εισβολής το 1939. Αμέσως μετά την υποχώρηση και τη συνθηκολόγηση του 1940 κατέγραψε την εμπειρία και τις σκέψεις του σε ένα έργο που δημοσιεύθηκε το 1946. Στην *Παράξενη*

⁶⁴¹ Πανελλήνια Λέσχη Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, *Αναμνηστικό Τεύχος του Εορτασμού της Εθνικής Επετείου 1821-1964*, Αθήνα 1964, σ. 24.

⁶⁴² Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994, σ. 38.

⁶⁴³ Συγγραφικός καρπός αυτής της εμπειρίας υπήρξε το δοκίμιο «Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre», που δημοσιεύθηκε στο *Revue de synthèse historique* το 1921. Βλ. Marc Bloch, *Ψευδείς ειδήσεις σε καιρό πολέμου. Σκέψεις ενός ιστορικού*, μετάφραση: Άννη Σπυράκου, Τρίκαλα, Επέκεινα, 2014.

Ηττα⁶⁴⁴, το ιδιαίτερα επιδραστικό βιβλίο το οποίο μετά την έκδοσή του θα θεωρηθεί ως ένα από τα πρώτα έργα της γαλλικής Αντίστασης⁶⁴⁵, τον Bloch απασχολούν οι ευθύνες της πρόσφατης καταστροφής, όχι από τη σκοπιά του αποστασιοποιημένου παρατηρητή αλλά με τη θλίψη και την αγωνία του ενεργού πολίτη· του πατριώτη που βιώνει τα γεγονότα και αναστοχάζεται την πρόσφατη ιστορία της χώρας του αναζητώντας τις αιτίες των δεινών της.

Ο συγγραφέας επανέρχεται διαρκώς στις ιδιότητες με τις οποίες γράφει την κατάθεσή του, εκκινώντας από την προσωπική του ιστορία: η πρώτη ενότητα με τίτλο «Παρουσίαση του μάρτυρα» αποτελεί ένα δείγμα εγω-ιστορίας (ego-histoire) στην οποία ο Bloch αφηγείται την πορεία του ίδιου και της γαλλοεβραϊκής οικογένειάς του: «Είμαι Εβραίος εκ γεννήσεως και όχι εκ πίστεως», γράφει, «γι' αυτό δεν έχω εξασκήσει ποτέ κάποιο δόγμα, είτε εβραϊκό είτε χριστιανικό. Δεν νιώθω ούτε υπερηφάνεια ούτε ντροπή για την καταγωγή μου»· συνεχίζει επισημαίνοντας ότι ένας καλός ιστορικός οφείλει να γνωρίζει ότι οι φυλετικές ιδιότητες αποτελούν μύθο και πως συνολικά η έννοια της φυλής δεν είναι παρά ένας μη αποδείξιμος παραλογισμός⁶⁴⁶. Παρουσιάζοντας τον εαυτό του ο Bloch έδινε έμφαση στον πατριωτισμό, τις διακρίσεις του στις δύο πολεμικές αναμετρήσεις και ιδιαίτερα στον Μεγάλο Πόλεμο, τον σοβαρό τραυματισμό του στο μέτωπο, την επιθυμία που είχε να ξαναπολεμήσει παρά το γεγονός ότι η ηλικία και η οικογενειακή του κατάσταση θα του επέτρεπαν να το αποφύγει, την αγάπη του για τη Γαλλία⁶⁴⁷. Με έναν τρόπο, πέρα από την επιστημονική του ιδιότητα, ίσως και πάνω από εκείνη, αυτή ακριβώς η δηλωμένη με πράξεις αγάπη του για τη Γαλλία (και τον κοσμοπολιτισμό που θεωρούσε συνώνυμό της) έδινε στον Bloch το δικαίωμα να μιλήσει για τα πρόσφατα γεγονότα: να μιλήσει και να ακουστεί, αναλύοντας τα δεδομένα και κατανέμοντας ευθύνες, οι οποίες εκτείνονταν ιεραρχικά από την στρατιωτική και πολιτική ηγεσία έως την ίδια τη γαλλική κοινωνία.

Οι δύο ενότητες που ακολουθούν και ολοκληρώνουν το έργο, εκκινούν επίσης από το ερώτημα «ποιος γράφει;». Οι τίτλοι τους, άλλωστε, «Ένας νικημένος καταθέτει στοιχεία» και «Ένας Γάλλος εξετάζει τη συνείδησή του» είναι εύγλωττοι ως προς το

⁶⁴⁴ Marc Bloch, *L'Étrange Défaite. Témoignage écrit en 1940*, Παρίσι, Franc-Tireur, 1946. Για την αγγλόφωνη έκδοση βλ. Marc Bloch, *Strange Defeat. A statement of evidence written in 1940*, μετάφραση: Gerard Hopkins, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, W.W. Norton & Company, 1999.

⁶⁴⁵ Donald Reid, «Narratives of Resistance in Marc Bloch's *L'Étrange Défaite*», *Modern & Contemporary France*, τ. 11/4 (2003), σ. 443-452.

⁶⁴⁶ M. Bloch, *Strange Defeat*, ό.π., σ. 3.

⁶⁴⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 1-24. Βλ. επίσης, Carole Fink, «Marc Bloch: the Historian as Patriot», *History of European Ideas*, τ. 15/4-6 (1992), σ. 839-844.

περιεχόμενο. Παράλληλα, και παρόλο που η ιδιότητα του ιστορικού δεν δηλώνεται στους τίτλους, η τελευταία διέπει το σύνολο του έργου. Η βασική κριτική, άλλωστε, απέναντι στη στρατιωτική ηγεσία, που πραγματοποιείται στην εκτενή δεύτερη ενότητα, στηρίζεται στην αντίληψη της τελευταίας περί ιστορίας: η πρόσφατη ήττα, σύμφωνα με τον Bloch, ήταν αποτέλεσμα της αδυναμίας των γάλλων στρατιωτικών να αναγνωρίσουν ότι η ιστορία δεν αποτελεί μια πηγή προκαθορισμένων μαθημάτων προς χρήση για μελλοντικούς σχεδιασμούς, αλλά την «επιστήμη της αλλαγής»⁶⁴⁸. Η *Παράξενη Ήττα* λειτούργησε επουλωτικά, τόσο για τον ίδιο τον συγγραφέα της, όσο και για τη γαλλική κοινωνία μετά την έκδοσή της, και υπήρξε έργο αναφοράς στη μεταπολεμική Γαλλία. Καταδείκνυε, με κριτικό και αυτοκριτικό τρόπο, τις ευθύνες και τις παθογένειες, οι οποίες τόσο για τον γάλλο ιστορικό (φυσιολογικά με βάση τον χρόνο της συγγραφής του έργου) όσο και για την γενιά της Δ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας εντοπιζόνταν στην ήττα του 1940 ως αποτέλεσμα της κουλτούρας που διαμόρφωσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος –πριν οι μετέπειτα ασχοληθούν με το Βισύ–⁶⁴⁹, ενώ περιλάμβανε τη δυνατότητα της αλλαγής, η οποία ερμηνεύτηκε ως προοίμιο της Αντίστασης⁶⁵⁰.

Η συνέχεια για τον Bloch είναι επίσης γνωστή, όσο και τραγική. Μετά την επιστροφή στην κατεχόμενη, πλέον, Γαλλία, προσπάθησε να επανέλθει, όπως και πολλοί συμπατριώτες του, στην «φυσιολογική» ζωή και στη δουλειά του στο πανεπιστήμιο. Γρήγορα κατάλαβε πως αυτό δεν ήταν εφικτό. Βίωσε από πρώτο χέρι τις διακρίσεις που επιβλήθηκαν στον εβραϊκό πληθυσμό, ενώ κατάφερε να μεταφερθεί στο Πανεπιστήμιο του Μονπελιέ στην Ελεύθερη Ζώνη, την οποία οι Δυνάμεις του Άξονα κατέλαβαν μετά το 1942 και τη συμμαχική απόβαση στη Βόρειο Αφρική. Την Άνοιξη του 1943, ο Bloch οργανώθηκε στην Αντίσταση και υπηρέτησε ως ένας από τους τοπικούς ηγέτες της με βασική περιοχή δράσης τη Λυών μέχρι τη σύλληψη, τον βασανισμό και την εκτέλεσή του το καλοκαίρι του 1944.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ M. Bloch, *Strange Defeat*, ό.π., σ. 154-155. Βλ. επίσης, D. Reid, «Narratives of Resistance in Marc Bloch's *L'Étrange Défaite*», ό.π., σ. 444.

⁶⁴⁹ Για την ήττα του 1940 και τις κληρονομίες της βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα «The French Defeat of 1940: Reassessments», *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, τ. 22/1 (Χειμώνας 1996).

⁶⁵⁰ Βλ. D. Reid, ό.π., σ. 443.

⁶⁵¹ Βλ. ενδεικτικά, Ρίκα Μπενβένιστε, «Μαρκ Μπλοκ (6.7.1886-16.6.1944). Από το “επάγγελμα του ιστορικού” στην Αντίσταση», *Ενθέματα της Αυγής της Κυριακής*, 21 Ιουνίου 2015, <https://enthemata.wordpress.com/2015/06/21/bloch-2/> (ανάκτηση: 1/4/2019).

Στη διάρκεια της Κατοχής και μέχρι τον θάνατό του ο Bloch εργάστηκε επάνω σε ένα ακόμη έργο, τον στοχασμό του γύρω από *Το επάγγελμα του ιστορικού*⁶⁵², βιβλίο το οποίο, αν και δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί εξαιτίας της τραγικής μοίρας του συγγραφέα του, εκδόθηκε με πρωτοβουλία και σε επιμέλεια του Febvre το 1949. Από το έργο αυτό, το οποίο παραμένει μέχρι σήμερα ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά κείμενα για την ιστορία, προέρχεται το απόσπασμα που παρατίθεται στην αρχή του κεφαλαίου. Σε αυτό, ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να απολογηθεί για ορισμένες από τις «εκπτώσεις» ως προς τη μέθοδο, που ήταν αναγκασμένος να κάνει γράφοντάς το στις δεδομένες συνθήκες, αποδεικνύοντας, όπως και με το ίδιο το θέμα του τελευταίου του αυτού έργου, πως παρέμενε, ταυτόχρονα με ή ακόμα και πάνω από κάθε άλλη ιδιότητά του, ένας επαγγελματίας ιστορικός με βαθιά έγνοια για την τέχνη του.

Η περίπτωση του Bloch δεν είναι αντίστοιχη με αυτές των προσώπων, των διαδικασιών και των εγχειρημάτων που εξετάστηκαν στις σελίδες των προηγούμενων κεφαλαίων. Στην πλειοψηφία τους, οι πρωταγωνιστές της παρούσας διατριβής, ανεξάρτητα από την κατάρτιση του καθενός τους και την αξία των γραπτών καταθέσεών τους, και ανεξάρτητα με το πώς αυτοπροσδιορίζονταν ή αναγνωρίζονταν από άλλους, δεν είχαν στον πυρήνα της ταυτότητάς τους την ιδιότητα του ιστορικού. Για όσους την απέκτησαν, μέσα από τις διαδρομές και τις διαδικασίες που περιγράφηκαν, αποτέλεσε έναν δεύτερο ή τρίτο τίτλο για να συνοδεύει το όνομά τους δίπλα σε αυτούς του αντιστασιακού, του βουλευτή, του κομματικού στελέχους, του στρατηγού ή του δημοσιογράφου. Πέραν αυτού και παρά το γεγονός ότι επιδίωξαν να διατυπώσουν έναν ιστορικό λόγο για το πρόσφατο παρελθόν, ο τελευταίος δεν μπορούσε παρά να εγγραφεί σε παραπάνω από μία κατηγορίες. Ο Τσβέταν Τοντόροφ έχει διακρίνει τρεις μεγάλες κατηγορίες λόγου στις οποίες οργανώνονται «τα ίχνη του παρελθόντος, διατηρούμενα στο παρόν»: τον λόγο του ιστορικού, τον λόγο του μάρτυρα και τον λόγο του «μνημονευτή» (*commémorateur*), εκείνου που «μνημονεύει τελετουργικά»⁶⁵³.

Ο λόγος του ιστορικού, σύμφωνα με τον Τοντόροφ, περιλαμβάνει δύο βασικά χαρακτηριστικά: πρώτον, την ευρύτητα της οπτικής, η οποία ξεπερνάει το προσωπικό βίωμα τόσο ως πρακτική και μεθοδολογία όσο και ως πρόθεση· ο ιστορικός είναι ιστορικός

⁶⁵² Βλ. Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Παρίσι, Armand Colin, 1949· έκδοση στα αγγλικά: *The Historian's Craft*, Νέα Υόρκη, Knopf, 1953· έκδοση στα ελληνικά: *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, ό.π.

⁶⁵³ Τσβέταν Τοντόροφ, *Μνήμη του κακού. Πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, μετάφραση: Κώστας Κατσουλάρης, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, σ. 194.

του κόσμου και όχι του εαυτού του. Δεύτερον, περιστρέφεται γύρω από την έννοια της αλήθειας και συγκεκριμένα της «απρόσωπης αλήθειας». Παρά την κριτική που έχει δεχτεί η συγκεκριμένη έννοια σε πολλά επίπεδα και, συχνά, με ιδιαίτερα γόνιμο τρόπο, η απουσία της θα σήμαινε και την αυτόματη κατάργηση της ίδιας της ιστορικής επιστήμης.

Από την άλλη μεριά, ο μάρτυρας, γράφει ο Τοντόροφ, «φέρνει στο φως τις αναμνήσεις του με σκοπό να δώσει μια μορφή, και ως εκ τούτου ένα νόημα στη ζωή του, συγκροτώντας έτσι την ταυτότητά του. Καθένας μας είναι μάρτυρας της δικής του ύπαρξης, την εικόνα της οποίας συγκροτεί αποκλείοντας ορισμένα γεγονότα και συγκρατώντας άλλα, παραποιώντας ορισμένα και προσαρμόζοντας επίσης κάποια άλλα»⁶⁵⁴. Στο επίκεντρο, λοιπόν, του λόγου του μάρτυρα είναι ο εαυτός του ενώ η σχέση του με την αλήθεια μεταβάλλεται ανάλογα με το προσωπικό του συμφέρον. Η αξία μάλιστα μιας μαρτυρίας πέρα από τα στοιχεία που μας αποκαλύπτει για την πραγματικότητα την οποία περιγράφει, έγκειται, συχνά, στο ίδιο το υποκείμενο, τους τρόπους με τους οποίους έχει διαμορφωθεί η μνήμη του και το πως επιλέγει να τη διαχειριστεί ως δημόσιο λόγο.

Τέλος, ο «μνημονευτής» διατυπώνει έναν λόγο που εκφέρεται επίσης στη δημόσια σφαίρα και έχει συγκροτηθεί εξ αρχής για αυτόν τον σκοπό. Προνομιακά του πεδία είναι χώροι όπως το σχολείο, τα μίντια, οι συγκεντρώσεις και οι εκδηλώσεις παλιών πολεμιστών, ο πολιτικός στίβος. Η τελετουργική μνημόνευση είναι, όπως και η ιστορία, απρόσωπη και εκμεταλλεύεται το γεγονός αυτό για να προσδώσει κύρος σε έναν λόγο που δεν είναι ιστορικός, αλλά απλουστευτικός και μανιχαϊστικός. Η ιστορία ή Ιστορία με κεφαλαίο, γράφει ο Τοντόροφ, «είναι ιερόσυλη, η τελετουργική μνημόνευση αγιογραφική».⁶⁵⁵

Η παραπάνω τυπολογία μπορεί να δεχτεί κριτική σε πολλά σημεία της. Η σύγχρονη ιστοριογραφία, για παράδειγμα, έχει δείξει ότι η ιστορία, και ιδιαίτερα η εθνική ιστορία, κάθε άλλο παρά «ιερόσυλη» έχει υπάρξει σε ένα μεγάλο μέρος της ανάπτυξης και θεραπείας της από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα⁶⁵⁶. Η περιγραφή του Τοντόροφ όσον αφορά τις τρεις κατηγορίες λόγου για το παρελθόν αποτελούν μια ιδεατή και ιστορικο-κεντρική προσέγγιση, χρήσιμη ωστόσο και για έναν ακόμη λόγο: φανερώνει την επανειλημμένη συνύπαρξη ιδιοτήτων από παραπάνω από μία κατηγορίες (συχνά και από τις τρεις) και τη

⁶⁵⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 194-200.

⁶⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά, Stefan Berger, «The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe», στο S. Berger (επιμ.), *Writing the Nation. A Global Perspective*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 30-62.

δυσκολία διάκρισης και ταξινόμησης προσώπων και έργων, τουλάχιστον μετά τον Πρώτο και ιδιαίτερα, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο⁶⁵⁷.

Την παραπάνω διαπίστωση ενισχύει, ανάμεσα σε άλλες προσεγγίσεις, η προσπάθεια του J. Winter να ερμηνεύσει την έκρηξη της μνήμης (memory boom) των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα επιχειρώντας να συγκροτήσει μια γενεαλογία με πηγή τους δύο παγκοσμίους πολέμους. Εκκινώντας από τον αφορισμό του P. Nora «όποιος αναφέρεται στη μνήμη, αναφέρεται στη Σοά» και αναγνωρίζοντας τον εξέχοντα ρόλο της εμπειρίας του Ολοκαυτώματος στη διαμόρφωση των σύγχρονων εννοιών της μνήμης, του τραύματος και της ίδιας της ιστορίας, ο Winter εξέτασε μια σειρά από παράγοντες που οδήγησαν στην ανάδυση της «γενιάς της μνήμης». Ανάμεσά τους η τελετουργική μνημόνευση (εθνικό και διεθνές εορτολόγιο, επέτειοι, μνημειακή πολιτική κ.ά.), η σχέση της με τις πολιτικές της ταυτότητας (identity politics), η μεταπολεμική ευμάρεια· επιπλέον, και πάνω σε αυτό το έδαφος, μεταφέροντας την εστίαση από το κράτος και το έθνος στο άτομο και την οικογένεια, αναζήτησε τους τρόπους με τους οποίους οι προσωπικές ιστορίες, υπερβαίνοντας το προφορικό πλαίσιο της οικογενειακής παράδοσης, εντάχθηκαν στο ψηφιδωτό των πολιτισμικών προϊόντων με αναφορά στο παρελθόν: αποτυπώθηκαν σε βιβλία, εκτέθηκαν σε μουσεία, αναπαραστάθηκαν στις διάφορες μορφές τέχνης. Συνδέθηκαν, επίσης, σε ένα άλλο επίπεδο με την ψυχολογία, μέσω της έννοιας του τραύματος και της διαχείρισής του· της προβολής και διαχείρισης τόσο της τραυματικής εμπειρίας των ίδιων των επιζώντων αλλά και του «νέου» τραύματος των γενιών που ακολούθησαν.⁶⁵⁸

Σύμφωνα με τον Winter, λοιπόν, το memory boom του ύστερου 20ού αιώνα αποτελεί την αντανάκλαση μιας «μήτρας πόνου και βασάνων (suffering), πολιτικής δράσης, διεκδίκησης δικαιωμάτων, επιστημονικής έρευνας, φιλοσοφικής σκέψης, και τέχνης»⁶⁵⁹. Τόσο οι εθνικές πολιτικές επιταγές όσο και η ανάδυση των πολιτικών ταυτότητας, με καύσιμο τη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη και τη σχετική σταθερότητα, συνέβαλαν στην εστίαση στη μνήμη. Η εστίαση αυτή σε πολλές περιπτώσεις έδωσε τη δυνατότητα στους ανθρώπους να «χτίσουν γέφυρες» ανάμεσα στην προσωπική

⁶⁵⁷ Για την συνύπαρξη των εν λόγω ιδιοτήτων αλλά και την συμβιωτική σχέση ιστορίας και πολιτικής στρατεύσης βλ. Stefan Berger, «Historical Writing and Civic Engagement. A Symbiotic Relationship», στο S. Berger (επιμ.), *The Engaged Historian*, ό.π., σ. 1-31.

⁶⁵⁸ Jay Winter, «The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies», *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, τχ. 1 (Μάρτιος 2007), σ. 363-397.

⁶⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 391.

και οικογενειακή ιστορία και την ιστορία χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς. Σε αυτό σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα μέσα: βιβλία, εφημερίδες, εκθέσεις, τελετουργίες, μουσεία, ραδιόφωνο και με το πέρασμα των χρόνων η τηλεόραση, οι υπολογιστές και τα νέα ψηφιακά μέσα, τα οποία διαμόρφωσαν το σύγχρονο περιβάλλον εντός και μέσω του οποίου παράγονται, διαχέονται και καταναλώνονται τα προϊόντα μνήμης και ιστορίας, διαμορφώνοντας και, συγχρόνως, αντανακλώντας τη ζήτηση που υπάρχει για τέτοια προϊόντα. Σε αυτό το περιβάλλον, το οποίο αναπτύχθηκε σταδιακά από την πολεμική τριαντακονταετία (1914-1945) και μέχρι τις μέρες μας, οι ιστορίες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου συνάντησαν αυτές του Δεύτερου –μεγάλο μέρος των οποίων καταλαμβάνει το Ολοκαύτωμα– διαμορφώνοντας και αναδιαμορφώνοντας, επίσης, την έννοια της τραυματικής εμπειρίας του πολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Winter προσθέτει την εξέλιξη και τις αλλαγές στον χώρο της ακαδημαϊκής ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών κατά το δεύτερο μισό και ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα με σημαντική στιγμή την πολιτισμική στροφή στις ιστορικές σπουδές.⁶⁶⁰

Οι παραπάνω προσεγγίσεις, τόσο αυτή του Todorov αναφορικά με τις κατηγορίες λόγου για το παρελθόν και τους φορείς του, όσο και του Winter όσον αφορά την γενεαλογία της σύγχρονης έκρηξης ενδιαφέροντος για το παρελθόν στο επίκεντρο των οποίων βρίσκονται οι έννοιες της μνήμης και της ταυτότητας, συμβάλλουν στην κατανόηση της διαδικασίας ιστορικοποίησης του πολέμου. Μεταφέροντας την εστίαση στην Ελλάδα, αντιλαμβάνεται κανείς στοιχεία συμβατότητας αλλά και παραμέτρους που αποκαλύπτουν τη διαφορετικότητά της. Αφενός, δηλαδή, η ελληνική περίπτωση εγγράφεται σε διαδικασίες που είναι διεθνείς παρά το γεγονός ότι περιλαμβάνουν εθνικές περιπτώσεις διαφορετικές μεταξύ τους, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο· αφετέρου, οι σημαντικές ιδιαιτερότητές της την καθιστούν ένα παράδειγμα που παρεκκλίνει από γνωστές τυπολογίες και δύσκολα ομαδοποιείται, τουλάχιστον στο πλαίσιο του δίπολου δυτικής και ανατολικής Ευρώπης.

Μιλώντας για την μεταπολεμική Ελλάδα, σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί κανείς παρά να μιλάει για τον εμφύλιο πόλεμο και τις συνέπειές του. Αν για πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στις δύο πλευρές του «παραπετάσματος» η μεταπολεμική ανασυγκρότηση στηρίχθηκε στην αίγλη, τη νομιμοποίηση, και την ενοποιητική δυναμική που πρόσφερε η Αντίσταση –παρότι στην ουσία της κάθε αντιστασιακή δραστηριότητα περιλάμβανε μια

⁶⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 390-397.

εμφύλια διχαστική διάσταση– και μεταλλάχθηκε μέσα από τις εντάσεις του Ψυχρού Πολέμου, στην Ελλάδα η διαδικασία αυτή ανακόπηκε γρήγορα και βίαια μέσα σε μια νέα πολεμική αναμέτρηση που διαίρεσε ανεπανόρθωτα το εθνικό σώμα. Η Αντίσταση και ιδιαίτερα το «αντάρτικο» ως πτυχή της, κάθε πολιτικής προέλευσης και απόχρωσης, υπήρξε στην πραγματικότητα ο ένας εκ των μεγάλων ηττημένων αυτής της εξέλιξης. Στη μετεμφυλιακή ελληνική πραγματικότητα δεν υπήρχε ένα ισχυρό ηρωικό ενοποιητικό αντιστασιακό αφήγημα, στο μέτρο που κάθε τέτοιο αφήγημα δεν θα μπορούσε να αγνοεί το μεγαλύτερο αντιστασιακό κίνημα της χώρας· το τελευταίο, δηλαδή το ΕΑΜ και οι συνοδοιπόροι του, για το επίσημο κράτος και μέρος της κοινωνίας συνιστούσε συγχρόνως την υπ' αριθμόν ένα αντεθνική δύναμη, μια διαρκή απειλή για την ίδια την ύπαρξη του έθνους.

Σε αυτό το έδαφος η ιστορικοποίηση του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ακολούθησε μια αντίστροφη πορεία από αυτήν που περιγράφεται όσον αφορά το διεθνές πλαίσιο. Αν το πέρασμα από τους ήρωες στα θύματα –και αντίστοιχα από την Αντίσταση στο Ολοκαύτωμα– αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή για τους μελετητές της ιστοριογραφίας και της μνήμης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη⁶⁶¹, στην εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα και ιδιαίτερα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 το μεγαλύτερο μέρος των ηρωικών αφηγήσεων αφορούσε την ιστορία της επιτυχούς απόκρουσης της κομμουνιστικής απειλής, καθώς και την ιστορία των θυμάτων της⁶⁶². Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αυτού του ακραία αντικομμουνιστικού, ψυχροπολεμικού και διχαστικού λόγου είναι ότι δεν έκανε διακρίσεις: αφενός δεν διέκρινε παρελθόν με παρόν και αφετέρου δεν περιοδολογούσε το παρελθόν πέρα μέσα από την επισήμανση των διαφορετικών

⁶⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, P. Lagrou, «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *ό.π.*, σ. 181-222. Βλ. επίσης τις επισημάνσεις του LaCapra όσον αφορά τη γερμανική διαμάχη των ιστορικών της δεκαετίας του 1980, Dominic LaCapra, «Revisiting the Historians' Debate: Mourning and Genocide», *History and Memory*, τ. 9/1-2, *Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory – In Honor of Saul Friedlander on His Sixty-Fifth Birthday* (Φθινόπωρο 1997), σ. 80-112.

⁶⁶² Βλ. ενδεικτικά, όσον αφορά την περίοδο του Εμφυλίου: *Κόκκινοι Λύκοι: το χρονικό της αντεθνικής ανταρσίας*, Πανελλήνιος Ένωσις Παθόντων Οπλιτών Χωροφυλακής, Αθήνα 1947· Γ' Σώμα Στρατού, *Δύο χρόνια πόλεμο της Ελλάδος εναντίον του Κόκκινου Φασισμού*, Θεσσαλονίκη 1948· Αντώνης Γούναρης, *Το έπος της νέας γενεάς: Κόνιτσα-Γράμμος-Μουργκάνα-Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάς*, Αθήνα 1948· *Η Μάχη της Ελλάδος: αγώνες-ηρωισμοί και θυσία του εθνικού μας στρατού*, Πανελλήνιος Ένωσις Οικογενειών Μαχομένου Στρατιώτου, Αθήνα 1948· Φίλιππος Δραγούμης, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα: 1945-1948*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, 1949· Δώρος Πεφάνης, *Αρδέα: πρότυπον εθνικής αντιστάσεως, κοινωνικής αναγεννήσεως, ανασυγκροτήσεως*, Θεσσαλονίκη 1949· Ανδρέας Σκανδάμης, *Δημητσάνα, ένας εθνικός βωμός: σελίδες από την ηρωικήν δράσιν της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα 1949· Σπύρος Τριανταφύλλου, *Ε.Α.Ο.Κ., Εθνικά Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών: οι αετοί της Μάνης*, Αθήνα 1949· *Αγώνες και θυσία της Βασιλικής Χωροφυλακής*, *ό.π.*· Γιάννης Καραμούζης, *Πατριώτες και προδότες στο Μωρηά*, Τρίπολη 1950· Αχιλλεύς Κύρου, *Η συνωμοσία εναντίον της Μακεδονίας 1940-49*, Αθήνα, Αετός, 1950.

φάσεων της κομμουνιστικής απειλής. Έχοντας ως σκοπό αποκλειστικά και μόνο την καταγγελία των κομμουνιστών και των συνοδοιπόρων τους και αντίστοιχα την εξύψωση όσων στάθηκαν απέναντί τους (ανάλογα με την τοποθέτηση του συγγραφέα), ο απόλυτα μανιχαϊστικός αυτός λόγος, δεν ήταν απλά εχθρικός προς τους πρώτους. Τους αφαιρούσε εξολοκλήρου τόσο την εθνική, όσο και, συχνά, ακόμα και την ανθρώπινη ιδιότητα. Αυτή η αντίληψη, η οποία για ένα μεγάλο διάστημα της μετεμφυλιακής περιόδου αποτέλεσε την κυρίαρχη ή επίσημη πρόσληψη του ελληνικού κράτους αναφορικά με το πρόσφατο παρελθόν, δεν μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια ιστορική διαπραγμάτευση του αντιστασιακού φαινομένου ή ακόμα και τη μνημειοποίησή του, όπως συνέβη σε πολλές περιπτώσεις εκτός Ελλάδας.

Οι «ιστορικοί της Αντίστασης», είτε προέρχονταν από τον εαμικό είτε από τον μη εαμικό χώρο και τουλάχιστον εντός των ελληνικών συνόρων, εκκινούσαν από ένα μη ευνοϊκό περιβάλλον, διαφορετικό, σε πολλές πλευρές του, από το περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η συγκρότηση αλλά και αναβάθμιση ενός αφηγήματος «ηρωικής» αντίστασης απέναντι στην κατοχή των δυνάμεων του Άξονα, ως κεντρικό και διακριτό θέμα ανάμεσα στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, συνιστούσε, στην πραγματικότητα, για τους φορείς του μια νέα αντίσταση, αυτή τη φορά απέναντι στην επιβεβλημένη σιωπή. Η Αντίσταση προσλαμβάνονταν ως ένα παρελθόν «υπό διωγμό», ο οποίος δεν αναφερόταν μόνο στην πολιτική, ποινική ή ηθική δίωξη του κομμουνιστικού σκέλους της αλλά στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα της Κατοχής, συνολικά, και την υποβάθμιση της σημασίας του. Έτσι, όσοι διεκδίκησαν την ταυτότητα του «ιστορικού της Αντίστασης» στη μεταπολεμική Ελλάδα, γεγονός το οποίο σε μεγάλο βαθμό προϋπέθετε ότι κατείχαν ή διεκδικούσαν συγχρόνως την ταυτότητα του «αντιστασιακού», το έκαναν στρατευόμενοι σε έναν νέο αγώνα: αυτόν της υπεράσπισης μιας ιστορίας που θεωρούσαν ότι απειλείται να περιπέσει στη λήθη ή στην παραχάραξη.

Τέλος, οι πρώτοι εκείνοι ιστορικοί της Αντίστασης, εξαιτίας της ατομικής τους εμπειρίας αλλά και του γεγονότος ότι δεν ήταν μόνο αυτό (ιστορικοί), μέσα από τον λόγο τους βρίσκονταν σε ένα διαρκή διάλογο μεταξύ τους, με ισχυρές προσωπικές απόψεις, διαμορφωμένες τόσο από το παρελθόν όσο και από τις διαδρομές τους στο παρόν. Αυτό συνέβαινε κατεξοχήν όσον αφορά τις προσωπικότητες της μη εαμικής Αντίστασης. Συνέβαινε, όμως, και στην Αριστερά. Το αριστερό αφήγημα διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό κεντρικά, μέσα από τους μηχανισμούς της ΕΔΑ και του ΚΚΕ στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, και με τον τελευταίο λόγο να ανήκει στο κόμμα. Ωστόσο, ιδιαίτερα στην

Ελλάδα, υπήρξαν φωνές που απαντούσαν στο επίσημο αφήγημα ή παρέκκλιναν από εκείνο, δημιουργώντας μια πολυχρωμία, η οποία δεν πρέπει να υποτιμάται⁶⁶³.

7.2 Αναγνώριση: το 1964 ως ορόσημο

Η Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, ανάμεσα σε άλλους ιστορικούς, έχει υποστηρίξει πως η μετεμφυλιακή ελληνική ιστοριογραφία αποτελείται από δύο διακριτά ιδεολογικά ρεύματα, τα οποία είχαν διαμορφωθεί κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και συνέχισαν να υπάρχουν ως τέτοια τουλάχιστον μέχρι τη Μεταπολίτευση, ενσωματώνοντας και αντανακλώντας, συγχρόνως, τον «καθολικό» διχασμό της ελληνικής κοινωνίας. Παγιωμένα, πλέον, και απομονωμένα, έχοντας χάσει κάθε είδους ικανότητα και πρόθεση επικοινωνίας μεταξύ τους, τα ρεύματα αυτά –το μαρξιστικό, με επίκεντρο το ΚΚΕ από τη μία πλευρά, και το εθνικόφρον, με κύριους εκφραστές του το Πανεπιστήμιο, τον Στρατό, καθώς και πολιτικούς ή στρατιωτικούς μάρτυρες, από την άλλη– είχαν ως κοινούς βασικούς στόχους τη «νομιμοποίηση της υπόστασής τους μέσω της ιστορίας» και τη «συγκρότηση της επίσημης φωνής τους»⁶⁶⁴. Παρά την απομόνωσή τους, τα ρεύματα αυτά μοιράζονταν, ωστόσο, κοινές πρακτικές και χαρακτηριστικά: κοινή θεματολογία, κοινές πρακτικές ως προς την έρευνα· οι συγγραφείς ήταν περισσότερο φιλόλογοι παρά ιστορικοί με τη σύγχρονη έννοια, ενώ αυτοί που έγραφαν ιστορία ήταν όσοι θεωρούταν ότι γνώριζαν την αλήθεια, είτε επειδή είχαν ζήσει τα γεγονότα είτε εκ θέσεως (ως λ.χ. καθηγητές πανεπιστημίου ή στελέχη του ΚΚΕ)· έτσι, η ιστορία ήταν «ή Μνήμη ή Αποκάλυψη»⁶⁶⁵. Κοινά χαρακτηριστικά, υπάρχουν επίσης και όσον αφορά τα πορίσματα: ανάμεσά τους η απουσία επαφής με τις διεθνείς επιστημονικές εξελίξεις, η έμφαση στον ρόλο της «ξένης παρέμβασης» σε κάθε ερμηνεία και θεματική της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, καθώς και ο έντονος διδακτισμός των εν λόγω έργων. Τέλος, κοινή αφετηρία και των δύο ρευμάτων ήταν ο φόβος: ο «φόβος της αυτογνωσίας» και ο «φόβος της μεταβολής»⁶⁶⁶.

⁶⁶³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα ως προς αυτό αποτελεί ο διάλογος γύρω από το «χρονικό» με δημόσιες επιστολές στην *Αυγή*, που εξετάστηκε στο τέταρτο κεφάλαιο, καθώς επίσης και οι παρεμβάσεις του Μ. Δημητρίου (Νικηφόρου), ο οποίος μέσω αυτών και μέσα από τα βιβλία του συγκρότησε από πολύ νωρίς ένα διακριτό αφήγημα από την επίσημη Αριστερά. Το συγγραφικό έργο του Νικηφόρου από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και έπειτα αναφέρθηκε παραπάνω.

⁶⁶⁴ Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου, «Ο φόβος της ιστορίας», *ό.π.*, σ. 68-69.

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 71. Για τη διαμόρφωση της σύγχρονης ιστορικής συνείδησης και τη σχέση της με τις έννοιες της αποκάλυψης και της ουτοπίας βλ. επίσης, Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα, Πόλις, 2011.

⁶⁶⁶ Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 70-74.

Το παραπάνω σχήμα δεν ανατράπηκε, τουλάχιστον μέχρι τη Μεταπολίτευση⁶⁶⁷. Ωστόσο, σύμφωνα με την Σταυρίδου-Πατρικίου, δύο εξελίξεις φανερώνουν τις ρωγμές που υπάρχουν στην υπό εξέταση περίοδο: η πρώτη, αφορά μια κινητικότητα που παρουσιάζεται στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 με την έκδοση μιας σειράς νέων γενικών ιστοριών, με την ίδρυση του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών το 1961, καθώς επίσης και με την εν τέλει αποτυχημένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964· η δεύτερη, σχετίζεται με μια εσωτερική και μάλλον υπόρρητη αμφισβήτηση των δύο ρευμάτων που περιγράφηκαν, με χαρακτηριστικά παραδείγματα ιστορικών όπως ο Νίκος Σβορώνος, ο Κ.Θ. Δημαράς και ο Διονύσιος Ζακυθηνός.⁶⁶⁸

Η δεκαετία του 1940, τόσο ως βιωμένη εμπειρία όσο και ως πρόσφατο παρελθόν, έπαιξε, όσον αφορά τη διαδικασία εξέλιξης της ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, έναν διττό ρόλο: από την μία πλευρά, ο Εμφύλιος υπήρξε ο κατεξοχήν παράγοντας που αναδιαμόρφωσε, αποκρυστάλλωσε και επέτεινε τον μεσοπολεμικό διχασμό των δύο ρευμάτων· από την άλλη, η ιστορία της Αντίστασης αποτέλεσε, στην περίοδο της Μεταπολίτευσης και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980, την κεντρική θεματική που συνέβαλε στην υπέρβαση του εν λόγω διχασμού, στο μέτρο που συγκροτήθηκε ως ένα ενωτικό εθνικό αφήγημα σε αντίθεση με άλλες πλευρές της ίδιας εποχής για τις οποίες προκρίθηκε, ρητά ή άρρητα, η λήθη⁶⁶⁹. Τι συνέβαινε όμως πριν την καθοριστική εμπειρία της χούντας; Στη διάρκεια των δύο περίπου δεκαετιών που μεσολάβησαν από το τέλος της δεκαετίας του 1940 έως το πραξικόπημα του 1967, ο λόγος περί Αντίστασης στην Ελλάδα, πτυχές του οποίου εξετάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες, αφενός αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των ασύμπτωτων διαδρομών και της πολεμικής μεταξύ των νικητών και των ηττημένων του Εμφυλίου. Οι επεξεργασίες που έγιναν και τα σχετικά έργα που παράχθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό υπήρξαν ενταγμένα σε αυτό το δίπολο και αντανakλούσαν την διαίρεση της μνήμης στην οποία εξέβαλε η δεκαετία του 1940. Αφετέρου, ωστόσο, η Εθνική Αντίσταση υπήρξε, συγχρόνως, το έδαφος εκείνο επάνω στο οποίο μπορούσε να πατήσει κάθε συμβολή, πρόταση ή έκκληση για άμβλυνση της πόλωσης ή μεταφορά της από το δίπολο «αριστερά-εθνοφοροσύνη» στο «δεξιά-

⁶⁶⁷ Βλ. Β. Καραμανολάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, ό.π., σ. 159-189 και 218-236.

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 74-76. Για την ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1960 βλ. επίσης, Β. Καραμανολάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του '60», ό.π., σ. 84-94· για την ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά την ίδια περίοδο βλ. ενδεικτικά, Vangelis Karamanolakis, «The history of the University of Athens and its contribution to the formation of the national past (1837-1974)», *Annali di Storia delle università italiane*, τ. 20/2 (2016), σ. 67-71.

⁶⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά, Μ. Φυτιλή, «Μνήμη, Λήθη και Δημοκρατία», ό.π., 143-211.

αντιδεξιά», ιδιαίτερα μετά τη παραταξιακή συσπείρωση και εκλογική άνοδο του Κέντρου που οδήγησε στη βάσιμη διεκδίκηση της εξουσίας από μέρους του.

Κορύφωση της πορείας, η οποία είχε πυκνώσει από τα τελευταία έτη της δεκαετίας του 1950 με εκδόσεις, μεγάλα αφιερώματα στον Τύπο, εκδηλώσεις και μια σειρά ακόμα προϊόντα διαφορετικού είδους με αναφορά στην Εθνική Αντίσταση, αποτέλεσε, όπως έχει αναφερθεί, το έτος 1964. Τότε, η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου πέτυχε μια σαρωτική νίκη στις εκλογές του Φεβρουαρίου επί της ΕΡΕ έχοντας περάσει από τη ρητορική του «ανένδοτου αγώνα» σε αυτήν του «διμέτρου» –τόσο απέναντι στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά μη αποδεχόμενη την ψήφο ανοχής που της πρόσφερε η τελευταία– και διεκδικώντας να εκπροσωπήσει σε σημαντικό βαθμό πλέον ένα μεγάλο μέρος του «κόσμου της Αντίστασης», προερχόμενου από όλες τις εκδοχές της, συμπεριλαμβανομένου του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Πράγματι, το 1964, παρότι δεν περιλάμβανε την επίσημη αναγνώριση του ΕΑΜ ως αντιστασιακής οργάνωσης, μπορεί να συγκριθεί με το 1982, στο μέτρο που και οι δύο αυτές χρονιές υπήρξαν καθοριστικές όσον αφορά την θεσμική ένταξη της ελληνικής Αντίστασης στην εθνική ιστορία. Όπως έχει αναφερθεί, η προσπάθεια καθιέρωσης της 12^{ης} Οκτωβρίου, ημέρας της απελευθέρωσης της Αθήνας, ως εθνικής εορτής –με τη συναίνεση μάλιστα του αρχηγού της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλου– καθώς και ο κρατικός εορτασμός της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 29 Νοεμβρίου –με την τραγική κατάληξη που είχε– αποτέλεσαν τις πιο χαρακτηριστικές κινήσεις προς αυτήν την κατεύθυνση⁶⁷⁰, αλλά όχι τις μόνες. Το 1964, στη στρογγυλή αυτήν επέτειο των εικοσάχρονων από την Απελευθέρωση, περισσότερο από κάθε άλλη χρονιά στο παρελθόν αλλά και στο κοντινό μέλλον, η Αντίσταση βρέθηκε στο προσκήνιο της δημόσιας σφαίρας. Πέραν των δημοσιευμάτων στον Τύπο και των εκδόσεων⁶⁷¹, στα σχετικά παραδείγματα μπορούν να

⁶⁷⁰ Βλ. Γ. Αντωνίου - Ε. Πασχαλίδη, «“Το άνογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει”: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)», *ό.π.*, σ. 270-271.

⁶⁷¹ Η πλειοψηφία των εκδόσεων στα οποία εστίασε η παρούσα διατριβή, όπως το *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα*, το *Αντάρτικο* του Φ. Γρηγοριάδη και *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* του Π. Κανελλόπουλου κυκλοφόρησαν το 1964. Ανάμεσα στις σχετικές εκδόσεις περιλαμβάνονται επίσης οι εξής: Κοσμάς Αντωνόπουλος, *Εθνική Αντίσταση, 1941-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα 1964· Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική Αντίσταση 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 1964· Αλέξανδρος Ζάννας, *Η Κατοχή*, Αθήνα, Εστία, 1964· Ε.Γ. Καλαμπαλίκης, *Η Εθνική Αντίσταση 1940-44 ζητά δικαίωσιν*, Αθήνα 1964· Αγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιία 1940-1941*, Αθήνα 1964. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η έκδοση της δίτομης βιογραφίας του Άρη Βελουχιώτη από τον Πάνο Λαγδά, καθώς επίσης και, στην αντίπερα όχθη, η κυκλοφορία της τετράτομης ιστορίας της Χωροφυλακής από τον Κωνσταντίνο Αντωνίου, βλ. αντίστοιχα, Πάνος Λαγδάς, *Άρης Βελουχιώτης, ο πρώτος τού αγώνα*, 2 τόμοι, Αθήνα, Κυψέλη, 1964-65 και Κωνσταντίνος Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833-1965*, 4 τόμοι, Αθήνα 1964-1967. Τέλος, στο κλίμα της περιόδου, αξίζει να σημειωθούν εκδοτικά εγχειρήματα όπως αυτό του «κόκκινου» Δήμου Νίκαιας για τα 20 χρόνια από

συμπεριληφθούν εγχειρήματα όπως το πολυήμερο αφιέρωμα του Ελληνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ) με αφορμή τις εκδηλώσεις για την Απελευθέρωση που επιμελήθηκε ο γενικός διευθυντής του, Αναστάσιος Πεπολής, με σειρά εκπομπών που κάλυπταν διαφορετικές πτυχές της περιόδου της Κατοχής⁶⁷², καθώς και το ομόφωνο ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων, μετά από εισήγηση του νεοεκλεγέντα δημάρχου Γεώργιου Πλυτά⁶⁷³, για «πλήρη αποκατάσταση της Εθνικής Αντιστάσεως». Το εν λόγω ψήφισμα που προβλήθηκε ως «η πρώτη επίσημος αναγνώρισις της ανωνύμου θυσίας του ελληνικού λαού κατά την Κατοχήν» και «η πρώτη τιμητική εκδήλωσις προς τις εκατόμβες των ηρώων και των θυμάτων του κατακτητού, που εθεμελίωσαν το δικαίωμα της Ελλάδος να συγκαταλέγεται στην πρωτοπορίαν των ελευθέρων εθνών», περιλάμβανε την απόφαση για μετονομασία μιας κεντρικής πλατείας σε «Πλατεία Εθνικής Αντιστάσεως» και τη δημιουργία μνημείου εντός της, τη συναδέλφωση της πόλης των Αθηνών με το Παρίσι και τη Βαρσοβία «ως αντιστασιακές έννοιες», την απονομή του χρυσού μεταλλίου τιμής στον πρωθυπουργό και τιμητικών μεταλλίων στον ανώνυμο «Αγωνιστή της Εθνικής Αντιστάσεως» και στον «Άγνωστο Στρατιώτη» στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της επετείου της Απελευθέρωσης, καθώς και τη συγκρότηση επιτροπής για την επιλογή των προσώπων που θα μπορούσαν να τιμηθούν μελλοντικά για τη δράση τους στην περίοδο της Κατοχής⁶⁷⁴.

Από την άλλη μεριά, η Αριστερά με όχημα την ΕΔΑ, έβλεπε τις εξελίξεις να κινούνται προς μία κατεύθυνση που εν δυνάμει ικανοποιούσε βασικές στοχεύσεις και διεκδικήσεις της, τις οποίες είχε αναγάγει σε κεντρικά ζητήματα της πολιτικής της τουλάχιστον επί μία πενταετία· παράλληλα, ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές ενείχαν τον κίνδυνο

το Μπλόκο της Κοκκινιάς: *Ο Δήμος Νικαίας στους Ήρωες της Εθνικής Αντίστασης. 20 Χρόνια από τη 17 Αυγούστου 1944*, Νίκαια, Δήμος Νικαίας, 1964.

⁶⁷² Η σειρά περιλάμβανε εκπομπές και χρονικά αφιερωμένα στον «Μυστικό Τύπο» της Κατοχής, στις συλλήψεις, τις ομηρίες και τις εκτελέσεις, στη ζωή στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Ναζιστικής Γερμανίας, σε διάφορα «επεισόδια» της Εθνικής Αντίστασης, στο τραγούδι και το θέατρο της περιόδου, και στην Απελευθέρωση, καθώς επίσης συνεντεύξεις με αντιστασιακούς και πολιτικούς παράγοντες, ραδιοφωνικό έργο του Νότη Περγιάλη σε μουσική Μάνου Χατζιδάκι, ζωντανή μετάδοση των εκδηλώσεων στην Ακρόπολη, διάγγελμα του πρωθυπουργού κ.ά. Επιπλέον, από το Β΄ Πρόγραμμα μεταδίδονταν σχετικές ομιλίες και κείμενα των Ηλ. Βενέζη, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Ο. Ελύτη, Τ. Μιλλιέξ, Χρ. Ζαλοκώστα, Ρ. Προβελεγγίου, Τ. Σταύρου κ.ά. Βλ. «Αφιέρωμα του Ε.Ι.Ρ. στην Εθνική Αντίσταση», *Το Βήμα*, 16 Οκτωβρίου 1964, σ. 2.

⁶⁷³ Στις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου 1964 πρώτος αναδείχθηκε ο υποστηριζόμενος από την ΕΔΑ συνδυασμός με επικεφαλής τον Νίκο Κιτσίκη, με δεύτερο τον συνδυασμό του Γ. Πλυτά που είχε την υποστήριξη της ΕΡΕ. Ωστόσο, η εκλογή αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της ΕΡΕ και, τελικά, μετά τις πιέσεις που άσκησε η κυβέρνηση της ΕΚ και τρεις επεισοδιακές συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου μέσα στο επόμενο δίμηνο, ο Πλυτάς κέρδισε την υποστήριξη της πλειοψηφίας των δημοτικών συμβούλων και ορκίστηκε δήμαρχος Αθηναίων. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 344-345.

⁶⁷⁴ «Πλήρης αποκατάστασις της Εθνικής Αντιστάσεως», *Το Βήμα*, 14 Οκτωβρίου 1964, σ. 1, 5.

της απώλειας των επιχειρημάτων για την επίτευξη των ίδιων διεκδικήσεων. Ο κίνδυνος, σε αδρές γραμμές, ήταν η «αναγνώριση» της Αντίστασης στο πλαίσιο του ΕΑΜ, αλλά χωρίς το ίδιο ΕΑΜ και, κυρίως, χωρίς το ΚΚΕ. Η αντίδραση της ΕΔΑ στην πολιτική της Ένωσης Κέντρου περιλάμβανε την μαζική συμμετοχή των δυνάμεών της στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες, καταγγέλλοντας συγχρόνως τον τρόπο που οι πρωτοβουλίες αυτές πραγματοποιούνταν και το περιεχόμενό τους ως «κρατικοποίηση» της Εθνικής Αντίστασης. Επιπλέον, εντατικοποίησε το εγχείρημα ανάδειξης και επικαιροποίησης της Εαμικής Αντίστασης· σε προηγούμενα κεφάλαια αναφερθήκαμε στην συγκροτημένη εκστρατεία της ΕΔΑ και της ΔΝΛ σε όλη την Ελλάδα με προσκυνήματα και εκδηλώσεις σε τόπους μαρτυρίου, στο πλαίσιο μάλιστα της πρότασης που αποδέχθηκε η FIR ώστε το 1964, «Έτος Ευρωπαϊκής Αντίστασης», να περιλαμβάνει ειδική μνεία στην Ελλάδα, μεταφραζόμενη σε εκδηλώσεις και επισκέψεις διεθνών αντιπροσωπειών της ομοσπονδίας στη χώρα⁶⁷⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, πραγματοποιήθηκαν διοργανώσεις όπως η Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου που έλαβε χώρα με πρωτοβουλία της νεοϊδρυθείσας Εθνικής Φοιτητικής Ένωσης Ελλάδας (ΕΦΕΕ), τον Σεπτέμβριο, λίγο πριν το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης⁶⁷⁶, με προβολή «αντιστασιακών» ταινιών από την Ιταλία, τη Δυτική και Ανατολική Γερμανία, τη Γιουγκοσλαβία και την Πολωνία, και σχετική εκδήλωση με θέμα «Η Ελληνική Αντίσταση και ο ελληνικός κινηματογράφος»⁶⁷⁷.

Μία ακόμα δράση της ΕΔΑ, ως αντίδραση και στις κινήσεις της κυβέρνησης, υπήρξε το μεγάλο βάρος που δόθηκε στις εκδηλώσεις για την επέτειο της ίδρυσης του ΕΑΜ (27 Σεπτεμβρίου), του «οργανωτή και εμψυχωτή της πάλης στα χρόνια της χιτλερικής κατοχής». Με αφορμή τον εορτασμό, η Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος της Αριστεράς δήλωνε ότι «σήμερα προβάλλει σαν εθνικό χρέος η αποκατάσταση και αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», αλλά ότι η τελευταία δεν μπορεί να νοηθεί «χωρίς την νομιμοποίηση του ΚΚΕ»⁶⁷⁸. Ως απάντηση στα παραπάνω, ο Γ. Παπανδρέου επιστράτευε αντί για τα όργανα καταστολής, τις έννοιες της μνήμης και της λήθης αλλά

⁶⁷⁵ Βλ. «Χρονιά της Αντίστασης», 1964, 216/1γ, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ. .

⁶⁷⁶ Πέραν της Εβδομάδας Αντιστασιακού Κινηματογράφου, και στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, δύο από τις ταινίες που διακρίθηκαν είχαν ως θέμα την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Αυτές ήταν η «Προδοσία» του Κώστα Μανουσάκη και ο «Διωγμός» του Γρηγόρη Γρηγορίου. Βλ. Νίνος Φενέκ Μικελίδης, «Η Πέμπτη Εβδομάδα Ελληνικού Κινηματογράφου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 118 (Οκτώβριος 1964), σ. 359-363.

⁶⁷⁷ «Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 28 Αυγούστου 1964, σ. 2· Νίνος Φενέκ Μικελίδης, «Αρχίζει αύριο η Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου της ΕΦΕΕ – Τέσσερα χρόνια στην κόλαση...», *Η Αυγή*, 6 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 1.

⁶⁷⁸ «Η επέτειος του ΕΑΜ – Νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε. ζητεί η Ε.Δ.Α.», *Το Βήμα*, 27 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 14.

και αυτή της «ιστορικής αλήθειας», ένα «όπλο» που, όπως είδαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, έβγαινε συχνά από τη φαρέτρα στις σχετικές διαμάχες για το παρελθόν:

Η ΕΔΑ, έπειτα από την συντριβήν της εις τον συμμοριτοπόλεμον, είχαν επιδοθή εις το κήρυγμα της λήθης. Και εις την πολιτικήν αυτήν της λήθης βαθμιαίως ανταπεκρίθη ολόκληρον το Έθνος. (...) Αιφνιδίως, η ΕΔΑ μεταβάλλει πολιτικήν. Εγκαταλείπει την λήθην και επιστρέφει εις την μνήμην. Εάν επρόκειτο μόνον περί ιστορικών μελετών, ή δημοσιογραφικών άρθρων, θα απετέλει δικαίωμά της. Αλλά δεν πρόκειται περί αυτών. Πρόκειται περί λαϊκών κινητοποιήσεων προς μυθοποίησιν του ΕΑΜ.

Η απόφασις αυτή της ΕΔΑ αποτελεί πρόκλησιν προς το Έθνος. Και δεν θα γίνη ανεκτή. Δεν θα επιτρέσωμεν την παραχάραξιν της Ιστορίας προς παραπλάνησιν της σημερινής νεότητος, η οποία δεν έχει ζήσει τα γεγονότα. Θα υπάρξη απάντησις. Όχι, βεβαίως, με αστυνομικά μέτρα, αλλά με την ιστορικήν αλήθειαν. Και δεν θα επαφεθή η απάντησις εις τους επαγγελματίας εθνικόφρονας, μερίς των οποίων βαρύνεται με την ευθύνην συνεργασίας με τον εχθρόν. Η απάντησις θα δοθή από ημάς...⁶⁷⁹

Ο πρωθυπουργός, συνεχίζοντας μια ρητορική που τον έφερε στην εξουσία, διαχώριζε σε κάθε ευκαιρία τον εαυτό του τόσο από τον «άκρα αριστερά» όσο και από την «άκρα δεξιά», υποστηρίζοντας ότι μόνο η δική του παράταξη, η «δημοκρατική παράταξη», είχε «λευκό ποινικό μητρώο» και ως εκ τούτου, δικαίωμα να είναι «τιμητής». Από τη Δεξιά, υιοθετούσε την εθνικοφροσύνη και της καταλόγιζε το δοσιλογισμό· από την Αριστερά κρατούσε την αντιστασιακή δράση και της χρέωνε τον Εμφύλιο⁶⁸⁰. Για τον Παπανδρέου το ΕΑΜ, όσον αφορά τη σύνθεση και τη δράση του, είχε διττό χαρακτήρα. Η σύνθεσή του ήταν «και εθνική και κομμουνιστική» με την πλειοψηφία των μελών του να αποτελείται από «εθνικόφρονες νέους», οι οποίοι ωστόσο ήταν υποταγμένοι σε μία μειοψηφική κομμουνιστική ηγεσία που έπαιρνε όλες τις αποφάσεις. Η δράση του ήταν «και Εθνική Αντίστασις και εθνικόν έγκλημα», με την αντιστασιακή πλευρά να εκδηλώνεται κυρίως για όσο διάστημα η «ψυχική πατρίδα» των κομμουνιστών, η Σοβιετική Ένωση, απειλούνταν από την εισβολή του Ναζισμού, και με την εγκληματική πλευρά να

⁶⁷⁹ «Μετά τας δηλώσεις του πρωθυπουργού, απέτυχεν η χθεσινή συγκέντρωσις της ΕΔΑ», *Τα Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 1, 5.

⁶⁸⁰ Για περισσότερα όσον αφορά τη χρήση του πρόσφατου παρελθόντος στη ρητορική της ΕΚ αλλά και συνολικά των κομμάτων του Κέντρου στην υπό εξέταση περίοδο βλ. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος δίχως τέλος*, ό.π., σ. 109-194. Για την ΕΚ και την πορεία προς την άνοδό της στην εξουσία βλ. Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανένδοτος αγώνας*, ό.π.

αναπτύσσεται και να κυριαρχεί σταδιακά –μέσω των «τριών γύρων»– από τη στιγμή που άρχισε να διαφαίνεται η βεβαιότητα της συμμαχικής νίκης στον πόλεμο⁶⁸¹.

Παρά τη σκληρή ρητορική του Παπανδρέου, πάντως, αλλά και την αμηχανία της ΕΔΑ απέναντι στις κινήσεις της κυβέρνησης, το 1964 έδειχνε να είναι η χρονιά που έθετε τα θεμέλια για μια «καθολική» επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ένα αίτημα που παρέμενε ψηλά στην ατζέντα του κόμματος της Αριστεράς τουλάχιστον από το τέλος της δεκαετίας του 1950, αποτελώντας, μάλιστα, μία από τις βάσεις της ευρείας πολιτικής συμμαχιών που ακολούθησε από το δεύτερο μισό της⁶⁸². Η συγκρότηση της «Επιτροπής Πρωτοβουλίας δια την Αποκατάστασιν της Εθνικής Αντιστάσεως», το 1961, παρά τον σύντομο βίο της, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η Επιτροπή συγκροτήθηκε στη βάση ενός ενωτικού, εθνικού και δημοκρατικού προτάγματος. Σε ανακοίνωσή της για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων από το κατέβασμα της ναζιστικής σημαίας από την Ακρόπολη, διατυπωνόταν με ένταση ο λόγος για τον οποίον η «αποκατάσταση» του εθνικού αγώνα κατά την Κατοχή, θα αποτελούσε μία κρίσιμη και ωφέλιμη απόφαση για την πορεία του ίδιου του Έθνους:

*Οιαιδήποτε διαφοραί και αν ενδεχομένως χωρίζουν τους Έλληνας, υπάρχουν τα σημεία που τους ενώνουν: Είναι αι μεγάλαι στιγμαί της Ιστορίας μας που διδάσκουν την αρετήν, το θάρρος και την φιλοπατρίαν. Ας ενωθώμεν όλοι οι Έλληνες εις τον εορτασμόν της εικοσαετίας από της 31^{ης} Μαΐου του 1941 δια να μεταδώσωμεν και εις τας νεωτέρας γενεάς το μήνυμά της: Ότι τελικώς, μόνο εκείνον που ενώνει τον κάθε λαόν, τον τιμά και καταξιώνεται εις την ζωήν και την Ιστορίαν.*⁶⁸³

Κεντρικά πρόσωπα της Επιτροπής, πέρα από στελέχη του σοσιαλιστικού χώρου με εαμικό παρελθόν, όπως ο Ηλίας Τσιριμώκος, ο Δημήτριος Στρατής και ο Σταύρος Κανελλόπουλος, ήταν επίσης ο Σταμάτης Μερκούρης, ο Λεωνίδας Σπάης και ο Κομνηνός Πυρομάγλου. Όλοι οι παραπάνω είχαν συνεργαστεί εκλογικά με την ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 ή θα συνεργάζονταν μαζί της στο πλαίσιο της συγκρότησης του Πανδημοκρατικού Αγροτικού Μετώπου Ελλάδας (ΠΑΜΕ) στις εκλογές του Οκτωβρίου 1961, ωστόσο,

⁶⁸¹ «Μετά τας δηλώσεις του πρωθυπουργού, απέτυχεν η χθεσινή συγκέντρωσις της ΕΔΑ», *ό.π.*, σ. 5.

⁶⁸² Για την πολιτική συμμαχιών της ΕΔΑ, καθώς και τον ρόλο της Αντίστασης στην πολιτική της βλ. Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, *ό.π.*, σ. 110-138 και 417-439.

⁶⁸³ Βλ. «31 Μαΐου 1941 - 31 Μαΐου 1961. Έκκλησις προς τον Ελληνικόν Λαόν», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 77 (Μάιος 1961), σ. 493-494. Επιπλέον, τον ίδιο μήνα πραγματοποιήθηκε μεγάλη σχετική συγκέντρωση στο Θέατρο Ακροπόλ, βλ. «Μεγαλειώδης η συγκέντρωσις στο Ακροπόλ για την επέτειο του άθλου της Ακροπόλεως – Αναγνώριση της αντιστάσεως, λευτεριά στον Μ. Γλέζο και τους άλλους αγωνιστές αξίωσε χθές ο λαός της Αθήνας», *Η Αυγή*, 30 Μαΐου 1961, σ. 1, 5.

χαρακτηριστικό των τριών τελευταίων ήταν ότι προέρχονταν από τον μη εαμικό χώρο, όντας μάλιστα επιφανή στελέχη του, ενώ οι Σπάης και Μερκούρης κατείχαν επιτελικές θέσεις σε υπουργεία κατά τα Δεκεμβριανά και τη μεταβαρκιζιανή περίοδο⁶⁸⁴.

Τα δημοσιεύματα, οι πρωτοβουλίες και οι καμπάνιες με αίτημα την «αποκατάσταση» ή «αναγνώριση» της Εθνικής Αντίστασης⁶⁸⁵ συνεχίστηκαν σε όλο το διάστημα μέχρι το πραξικόπημα του 1967, παρά το γεγονός ότι ήδη από το 1964 αρχικά η τραγωδία του Γοργοποτάμου, η πόλωση που προκάλεσε και οι δίκες που ακολούθησαν, όπως, επίσης, η γενική πολιτική αναταραχή από το 1965 με τα Ιουλιανά και την ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου⁶⁸⁶, διαφοροποίησε το κλίμα και ανέστειλε την όλη διαδικασία. Τι σήμαινε, όμως, «επίσημη αναγνώριση» και γιατί η διεκδίκησή της αποτέλεσε έναν σταθερό άξονα που διέτρεχε τη δημόσια συζήτηση και τις διαμάχες για το πρόσφατο παρελθόν;

Η «επίσημη», δηλαδή κρατική αναγνώριση της δράσης κινημάτων, ομάδων και προσώπων στη διάρκεια της Κατοχής ως εθνικοαπελευθερωτικής αποτέλεσε μια σημαντική διαδικασία στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης των ευρωπαϊκών κρατών. Μια διαδικασία που, παρότι παντού περιλάμβανε εντάσεις και αποκλεισμούς, συνέβαλε καθοριστικά στη θεμελίωση της ειρήνης, στην αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας, στην αναδιοργάνωση και νομιμοποίηση του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος, τόσο στη Δυτική όσο και στην Ανατολική Ευρώπη. Η αναγνώριση της Αντίστασης ως μέρος ενός συνόλου πολιτικών, που περιλάμβαναν τον επαναπατρισμό των εκτοπισμένων πληθυσμών και την αναγνώριση των θυμάτων του Ναζισμού, επέτρεψε το, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, ομαλό πέρασμα από τον πόλεμο στην ειρήνη· αποτέλεσε, επίσης, μια διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώθηκε το ίδιο το νόημα της Αντίστασης ως εθνικής εποποιίας και των μαχητών της ως εθνικών ηρώων.⁶⁸⁷

⁶⁸⁴ Ο Λ. Σπάης, βενιζελικός στρατιωτικός και πολιτικός κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, υπήρξε μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του ΕΔΕΣ Αθηνών, ενώ το 1944 διορίστηκε υφυπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Από αυτήν τη θέση συμμετείχε ενεργά στα Δεκεμβριανά. Μετεμφυλιακά πολιτεύθηκε με την ΕΠΕΚ. Ο Στ. Μερκούρης, επίσης στρατιωτικός και πολιτικός, κατά την Κατοχή ίδρυσε την αντιστασιακή ομάδα Ριζοσπαστική Οργάνωσις (ΡΟ). Το 1945-1946 διετέλεσε υπουργός Δημοσίας Τάξης και στη συνέχεια Δημοσίων Έργων. Πολιτεύθηκε με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Εμμανουήλ Τσουδερού, την ΕΠΕΚ και τον Ελληνικό Συναγερμό του Αλ. Παπάγου, ενώ από το 1956 και έκτοτε συνεργαζόταν με την ΕΔΑ, με την οποία εκλέχθηκε τρεις φορές βουλευτής.

⁶⁸⁵ Ένα ακόμη παράδειγμα συνιστά η συλλογή υπογραφών περισσότερων από 550 λογοτεχνών, καλλιτεχνών και ανθρώπων του πνεύματος με το εν λόγω αίτημα που πραγματοποιήθηκε επίσης το 1961. Βλ. «Πνευματικό Αίτημα: Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 76 (Απρίλιος 1961), σ. 274-276.

⁶⁸⁶ Για τα γεγονότα της διετίας 1965-1967 και, ευρύτερα, για τις μετεμφυλιακές ή/και προδικτατορικές πολιτικές εξελίξεις, βλ. Σ. Ριζάς, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, ό.π.

⁶⁸⁷ P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, ό.π., σ. 19-78.

Τα τελευταία χρόνια, έχει αρχίσει να αναπτύσσεται μια διεθνής βιβλιογραφία που εστιάζει στη σχέση κράτους, δικαιοσύνης και ιστορίας στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Στη σημασία, δηλαδή, των κρατικών πολιτικών διαχείρισης του παρελθόντος μέσω της νομοθεσίας –ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα ευαίσθητο, τραυματικό και συγκρουσιακό παρελθόν– και στους τρόπους με τους οποίους οι πολιτικές αυτές διαπλέκονται με τις αντιλήψεις για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον μιας κοινωνίας⁶⁸⁸. Η έννοια της αναγνώρισης κατέχει κεντρική θέση σε αυτό το πεδίο και πέρα από την ευρωπαϊκή εμπειρία του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και της κληρονομιάς του. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έχει κάνει την εμφάνισή του ο όρος «πολιτικές της αναγνώρισης» (politics of recognition), τον οποίον εισήγαγε ο Καναδός φιλόσοφος Charles Taylor στο ομώνυμο άρθρο του, για να περιγράψει το πεδίο που σχετίζεται με τις διεκδικήσεις εκ μέρους διαφορετικών μειονοτικών ή καταπιεσμένων ομάδων, με βάση της εθνότητα, τη φυλή, το φύλο ή την κοινωνική θέση· διεκδικήσεις για κρατική αναγνώριση και, ως εκ τούτου, θεσμική κατοχύρωση του παρελθόντος, της ιδιότητας και της θέσης τους στις σύγχρονες κοινωνίες⁶⁸⁹. Στο ίδιο πλαίσιο, σύγχρονες συμβολές στην κοινωνική θεωρία έχουν αναδείξει τη διαλεκτική σχέση των πολιτικών της ταυτότητας (identity politics) και των ταξικών (ή υλικών) διεκδικήσεων και πολιτικών (class politics)⁶⁹⁰. Τέλος, μια άλλη διάσταση στο ίδιο ευρύτερο πεδίο συνιστούν οι «κρατικές απολογίες», ένα δύσκολο ζήτημα στο μέτρο που αφορά την επιλογή και θεσμική αναγνώριση των «σκοτεινών» πλευρών του εθνικού παρελθόντος απέναντι σε άλλα κράτη ή κοινωνικές ομάδες, και περιλαμβάνει το αίτημα της συγχώρεσης⁶⁹¹.

Κρατικές αποφάσεις, λοιπόν, όπως αυτές της αναγνώρισης των αντιστασιακών κινημάτων αποτελούν νέες μορφές άσκησης πολιτικής που προέκυψαν από την εμπειρία και τις ανάγκες των κρατών μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά το γεγονός ότι έχουν τις ρίζες τους σε προηγούμενες πρακτικές επίσημων αναγνωρίσεων. Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση, είχε ωστόσο την σημαντική ιδιαιτερότητα, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου και των συνεπειών του, η διαδικασία αυτή να διαρκέσει περισσότερες από

⁶⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά τον πρόσφατο συλλογικό τόμο, Berber Bevernage - Nico Wouters (επιμ.), *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2018. Για ένα ελληνικό case study που εισάγει αντίστοιχους προβληματισμούς, βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, ό.π.

⁶⁸⁹ Βλ. Charles Taylor, «The Politics of Recognition», στο A. Gutmann (επιμ.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1994, σ. 25-73.

⁶⁹⁰ Βλ. Nancy Fraser και Axel Honneth, *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Verso, 2003.

⁶⁹¹ Βλ. Αζουολας Bagdonas, «Historical State Apologies», στο B. Bevernage - N. Wouters (επιμ.), *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, ό.π., σ. 775-800. Βλ. επίσης Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, ό.π., σ. 289-304.

τέσσερις δεκαετίες, εκκινώντας από το Ζ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής του 1946 «περί αναγνώρισεως ως πολεμικής πράξεως άξιας της πατρίδος και ανταξίας της ευγνωμοσύνης του Έθνους της δράσεως των Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων»⁶⁹² και καταλήγοντας στα πορίσματα των επιτροπών κρίσης στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Περιλαμβάνει τρία νομικά ορόσημα τα οποία αντανακλούν και τρεις κρίσιμες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: τον Α.Ν. 971/1949 «περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας Εθνικάς Ανταρτικάς ομάδας και Εθνικάς οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως», το Ν.Δ. 179/1969 «περί Εθνικής Αντιστάσεως» και τον Ν. 1285/1982 για την «αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων Κατοχής 1941-1944».

Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής αναφέρθηκε ο τρόπος με τον οποίον ο νόμος του 1949 εν μέσω, δηλαδή, εμφυλίου πολέμου –είχε προηγηθεί ο αρχικός Α.Ν. 844/1948, ωστόσο ο τρόπος με τον οποίον θα πραγματοποιούνταν η αναγνώριση ορίστηκε την επόμενη χρονιά– απέκλειε το εαμικό στρατόπεδο και όσους σχετίζονταν με αυτό. Ο πολιτικός συνασπισμός κομμάτων του ΕΑΜ είχε διεκδικήσει την αναγνώριση, στη διάρκεια της περιόδου της εύθραστης ειρήνης του 1945-1946, με κορύφωση την μεγάλη συγκέντρωση γι' αυτόν τον σκοπό που πραγματοποιήθηκε στο γήπεδο του Παναθηναϊκού τον Δεκέμβριο του 1945⁶⁹³. Ο Εμφύλιος και η ήττα σε αυτόν δεν έδιναν μεγάλα περιθώρια για συνέχιση αυτής της διεκδίκησης τουλάχιστον στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια. Η διαδικασία της πρώτης αναγνώρισης διήρκεσε καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950⁶⁹⁴. Οι συνεχείς νομοθετικές ρυθμίσεις, οι εργασίες των επιτροπών κρίσης και τα βασιλικά διατάγματα που επικύρωναν τις αποφάσεις τους, είχαν ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Διεύθυνσης Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ), την αναγνώριση πολλών δεκάδων οργανώσεων και περίπου 75.000 προσώπων. Στα ευεργετήματα που δικαιούνταν οι αναγνωρισμένοι αντιστασιακοί κατά περίπτωση περιλαμβάνονταν μετάλλια τιμής, προαγωγές αξιωματικών, εκχώρηση γης ή στέγης, προνόμια στον δημόσιο τομέα, στη μέση και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και συνταξιοδοτικά προνόμια. Αντιπαραβάλλοντας στα παραπάνω, και ανάμεσα σε άλλες πτυχές του μετεμφυλιακού κράτους, την πρακτική και επέκταση του ελέγχου κοινωνικών

⁶⁹² ΦΕΚ, αρ. 229, τχ. 1, 31/6/1946.

⁶⁹³ Βλ. «Συγκέντρωση στο γήπεδο Παναθηναϊκού για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 23/12/1945, 142/5, Φωτογραφικό Αρχείο, ΑΣΚΙ.

⁶⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά, Β. Καλογρηάς και Σ. Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», *ό.π.*, σ. 181-256.

φρονημάτων, γίνεται εμφανής η συνθήκη μια κοινωνίας διακρίσεων και διαφορετικών ταχυτήτων⁶⁹⁵.

Η νομική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, λοιπόν, και το αίτημά της, δεν αποτελούσε απλά μια τυπική πράξη που θα επικύρωνε ό,τι είχε συμβεί στη διάρκεια της Κατοχής, αλλά μια σύνθετη και πολλαπλά σημαντική διαδικασία που περιλάμβανε μια σειρά συνδηλώσεις. Συνιστούσε α) μια πολιτικο-νομική διαδικασία, με κεντρικές τις έννοιες της θεσμοποίησης και της δικαιοσύνης, β) ένα πολιτικό αίτημα και ουσιαστικά αίτημα ένταξης στο πολιτικό σύστημα, γ) μια πρακτική κοινωνικής πολιτικής αλλά και κοινωνικών διακρίσεων, με σημαντικές υλικές πτυχές, δ) μια διαπάλη διαφορετικών ομάδων και συσσωματώσεων εντός της ελληνικής κοινωνίας, ε) ένα χρέος στα θύματα της δεκαετίας του 1940. Συνιστούσε, επίσης, τη νοσηματοδότηση της ίδιας της Αντίστασης – και στο μέτρο που είχαμε πολλαπλές αναγνωρίσεις, τις πολλαπλές ανανοηματοδοτήσεις της–, καθώς και ένα διαρκές έναυσμα για την παραγωγή ιστορίας και την αφηγηματοποίηση του πρόσφατου παρελθόντος. Με τον ίδιο τρόπο που το ζήτημα της απονομής συντάξεων στους πολεμιστές της Επανάστασης του 1821 ώθησε τους αγωνιστές να καταγράψουν τα απομνήμονεύματά τους προκειμένου να αποδείξουν τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση του 1821⁶⁹⁶, η διαδικασία της νομικής αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης υπήρξε ένα από τα ισχυρότερα διακυβεύματα γύρω από τα οποία οργανώθηκε η δημόσια συζήτηση περί Εθνικής Αντίστασης. Τέλος, αποτέλεσε, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, μια καθοριστική διαδικασία όσον αφορά την ένταξη της Αντίστασης στο συνεχές της ελληνικής ιστορίας, καθώς επίσης και στο πάνθεο της παγκόσμιας ιστορίας της πάλης των αντιστασιακών κινημάτων και των λαών ενάντια στο Ναζισμό.

7.3 «Το καλύτερο κομμάτι του εαυτού μας»: η προσωπική εμπειρία στο κατώφλι της εθνικής ιστορίας

Σήμερα γιορτάζουμε την Εθνική μας γιορτή και γι' αυτό θα μείνουμε δω, στον χορό και στο τραγούδι του λαού, στην πρώτη μέρα της απελευθέρωσης· δεν θα προχωρήσουμε στη μαύρη συνέχεια. Ένα μόνο έχουμε χρέος να τονίσουμε: Το Έθνος δεν θα μπορέσει να προχωρήσει χωρίς την καθολικήν αποκατάσταση της Εθνικής του Αντίστασης. Αυτό θα του δώσει το

⁶⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά, Β. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, ό.π., σ. 79-129.

⁶⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά, Σωτηρούλα Βασιλείου, «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», στο Β. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων*, ό.π., σ. 27-107.

σταθερό βήμα, αλλιώς θα συνεχίσει να τρεκλίζει, όπως τρεκλίζοντας έκαμε τον δρόμο απ' το Εικοσιένα ως το Σαρανταένα. Αν οι θυσίες δε γίνουν το μεγάλο μάθημα, αν το χυμένο αίμα δεν μπει μέσα στις φλέβες της εθνικής ζωής, αν η νέα γενιά δεν γαλουχηθεί με το μεγαλείο και την έξαρση και την ανάταση και την ομορφιά της Εθνικής Αντίστασης, παρά συνεχίσει να δηλητηριάζεται με το πνεύμα του διχασμού, σαν τις εκθέσεις στα σχολεία για τον μαύρο Δεκέμβρη, το Έθνος δεν θα μπορέσει να πάρει απάνω του και να ορθοποδήσει. Η Εθνική Αντίσταση πρέπει να μπει ατόφια στην εθνική ζωή, να γίνει το ψωμί και το προσφάι των νέων.

Οι νέοι πρέπει ν' αποχτούν εθνικό φρόνημα μαθαίνοντας την αλήθεια και την ιστορία τους όπως είναι. Οι νέοι πρέπει νά 'χουν εθνικό φρόνημα χωρίς εισαγωγικά, κι αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν μαθαίνουν την εθνική ιστορία τους παλιά και πρόσφατη, όλες της τις σελίδες, ακόμη και τις πιο μελανές, αλλά και τις λαμπρές και τις θαυμαστές και τις εξαισίες. Αν κυτάζουμε γύρω μας και μετρήσουμε τις άδειες θέσεις ως την απελευθέρωση, κι απ' την απελευθέρωση ως τα σήμερα, θα ιδούμε πως εκείνοι που λείψαν είναι πάρα πολλοί, πως είναι πολύ ακριβά πληρωμένη η ελευθερία μας· θα ιδούμε ακόμα τι μεγάλο κακό είναι ο εθνικός διχασμός και τι κακούργημα κάνουν εκείνοι που τεχνητά, για να βγάλουν ανόσιο κέρδος τον συνεχίζουν. Ας το ψάξουμε ο καθένας μας να ξαναβρούμε το καλύτερο κομμάτι του εαυτού μας, αυτό που μας κάνει συγγενείς των νεκρών συναγωνιστών μας και μέλη της Εθνικής Αντίστασης κι ας αγωνιστούμε για τη δικαίωση και την αξιοποίησή της. Είναι καιρός να θάψουμε τους νεκρούς μας. Αρκετά έσυρε τα πτώματά τους δεμένα στο αισχρό άρμα της η ανίερη σκοπιμότητα.

Τελειώνοντας κάνω την εξής πρόταση: να ιδρύσουμε σχολή Εθνικής Αντίστασης, όπου οι κορυφές της Εθνικής Αντίστασης, στρατιωτικές, πολιτικές, επιστημονικές, καλλιτεχνικές, να διδάζουν τους νέους, ο καθένας στον τομέα τους, την ιστορία και το πνεύμα της Εθνικής μας Αντίστασης.⁶⁹⁷

Το παραπάνω απόσπασμα από τον λόγο του αριστερού θεατρικού συγγραφέα και μεταφραστή Βασίλη Ρώτα στην εκδήλωση της Πανελλήνιας Λέσχης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΛΑΕΑ) για την επέτειο της 25ης Μαρτίου, που πραγματοποιήθηκε στο Θέατρο Κεντρικών τον Απριλίο του 1964, είναι πολλαπλά ενδεικτικό όσον αφορά ορισμένα μοτίβα της δημόσιας συζήτησης σχετικά με το πρόσφατο παρελθόν. Ενδεικτικό, ιδιαίτερα αναφορικά με τα σημεία εκείνα που ένωναν όσους, ανεξάρτητα από την πολιτική

⁶⁹⁷ Από τον λόγο του Βασίλη Ρώτα στην εκδήλωση της Πανελλήνιας Λέσχης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΛΑΕΑ) για την 25^η Μαρτίου (Θέατρο Κεντρικών, 5 Απριλίου 1964). Βλ. Πανελλήνια Λέσχη Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, *ό.π.*, σ. 24-25.

και ιδεολογική προέλευσή τους, υποστήριζαν το πρόταγμα της καθολικής, παλλαϊκής Εθνικής Αντίστασης, ένα πρόταγμα που, όπως είδαμε, κέρδιζε ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος απέναντι στη μακρόχρονη, πλέον, εμπειρία της κυριαρχίας του κράτους της εθνοκοφροσύνης –και, εν συνεχεία, του κράτους του Εμφυλίου.

Το κεντρικό στοιχείο ήταν η ανάδειξη της Αντίστασης ως ενός συμφιλιωτικού τύπου μνήμης, που θα επέτρεπε στο Έθνος να στρέψει το βλέμμα στο μέλλον και να προχωρήσει μπροστά. Για να συμβεί αυτό, προαπαιτούμενο ήταν καταρχάς η «αποκατάσταση» και θεσμοποίησή της. Παρά τις κατηγορίες της Αριστεράς περί εγχειρήματος «κρατικοποίηση» από την κυβέρνηση Παπανδρέου, στην πραγματικότητα, αυτό ακριβώς ήταν το αίτημα –χωρίς βέβαια την κεντρική θέση του ίδιου του πρωθυπουργού ως αντιστασιακής μορφής– που διατυπωνόταν με ένταση από το «αντιστασιακό» στρατόπεδο: η ένταξη της Αντίστασης στους κρατικούς θεσμούς, όπου στον λόγο του Ρώτα έπαιρνε και τη μορφή μιας «σχολής».

Δεύτερον, ένας όρος που εμφανιζόταν διαρκώς, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, στα σχετικά κείμενα, ιδιαίτερα της Αριστεράς, ήταν αυτός της «επικαιροποίησης» της Εθνικής Αντίστασης και του πνεύματός της. Τι σήμαινε όμως αυτή η φράση; Για την ελληνική Αριστερά της δεκαετίας του 1960, ή τουλάχιστον για το κυρίαρχο ρεύμα της όπως αυτό εκφραζόταν επίσημα μέσω της ΕΔΑ, «επικαιροποίηση» δεν σήμαινε επιστροφή στον πόλεμο· δεν σήμαινε επιστροφή στις συγκρούσεις της περιόδου της Κατοχής, στον εμφύλιο ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις ή στο κίνημα της Μέσης Ανατολής· σίγουρα, δεν σήμαινε Επανάσταση. Επικαιροποίηση του πνεύματος της Αντίστασης σήμαινε εστίαση στα ιδανικά της «εθνικής ανεξαρτησίας» –ένα πρόσφορο έδαφος τόσο στην κοινωνία όσο και στην πολιτική σκηνή, ιδιαίτερα με την ένταση του Κυπριακού–, σήμαινε την προώθηση ενός ενωτικού, συμφιλιωτικού πατριωτικού προτάγματος απέναντι στη διχαστική εθνοκοφροσύνη, καθώς και την προώθηση της στρατηγικής των μαζικών «δημοκρατικών» αγώνων και διεκδικήσεων απέναντι σε ένα αυταρχικό κράτος που στήριζε την πολιτική του στις διακρίσεις και τον έλεγχο των πολιτών του. Επιπλέον, την προώθηση της «ειρήνης» και της «συνεννόησης» στο πλαίσιο ενός αναδύομενου διεθνούς κινήματος, συμβατού, ως ένα βαθμό και μέχρι τότε, με τη στρατηγική του κομμουνιστικού κέντρου⁶⁹⁸.

⁶⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά, Michael Frey, «The International Peace Movement», στο M. Klimke και J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*, Palgrave Macmillan, 2008, σ. 33-44, και Kostis Kornetis, «Spain and Greece», στο ίδιο, σ. 253-266.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, επικαιροποίηση του πρόσφατου παρελθόντος σήμαινε συγχρόνως και την υπέρβασή του. Από τη μία μεριά, συνιστούσε ένα κάλεσμα για λήθη των «μελανών σελίδων» του· λήθη του Εμφυλίου. Από την άλλη, η ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης, η αναγνώριση και η επιλογή της ως το «σημαντικό» και το «διαχρονικό» γεγονός που άξιζε μια επιφανή θέση στο πάνθεο των εθνικών αγώνων, συνεπαγόταν συγχρόνως και την «αποξένωση» από το γεγονός αυτό. Το πέρασμα από το προσωπικό βίωμα στην εθνική ιστορία. Η ιστορικοποίηση και μνημειοποίηση της Αντίστασης θα συνέβαλε στην υπέρβαση των τραυμάτων και στη συμφιλίωση, όχι μόνο του Έθνους, αλλά και στη συμφιλίωση με το ίδιο το παρελθόν⁶⁹⁹. Με τα λόγια του Ρώτα: «Είναι καιρός να θάψουμε τους νεκρούς μας».

Υπάρχουν πολλά στοιχεία που διαχώραζαν και έφερναν αντιμέτωπα τα αφηγήματα για την Αντίσταση, όπως αυτά συγκροτήθηκαν στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών μετά τον πόλεμο μέσα από διαφορετικούς δρόμους –μέρος των οποίων εξετάστηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν. Υπάρχουν, ωστόσο, και νήματα που τα ενώνουν. Ένα από αυτά είναι ο πατριωτισμός. Ο χαρακτήρας της Αντίστασης ήταν πάνω από όλα πατριωτικός. Σ' αυτό το πλαίσιο, όπου το συλλογικό υποκείμενο ήταν πάντα, πριν από όποια άλλη ιδιότητα, ο έλληνας πατριώτης, ο «άλλος» ήταν πάντα ο ξένος. Ο εσωτερικός εχθρός για να αναγνωριστεί ως τέτοιος έπρεπε να χάσει την ελληνικότητά του και γίνει «συνεργάτης», «υποχείριο» ή «ενεργούμενο» του εκάστοτε ξένου, ο οποίος ευθυνόταν, άμεσα ή έμμεσα, για τις εμφύλιες συγκρούσεις. Η «ξενοκρατία» αποτέλεσε μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, η οποία ενισχύθηκε από τις εξελίξεις στο Κυπριακό ζήτημα μέχρι και την τουρκική εισβολή του 1974 και, ταυτόχρονα, από τον ρόλο των ΗΠΑ στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967⁷⁰⁰.

Η Εθνική Αντίσταση, λοιπόν, αποτέλεσε μια ιστορία υπό κατασκευή στα μετεμφυλιακά και προδικτατορικά χρόνια· επιπλέον, μία ιστορία υπό ένταξη στο εθνικό αφήγημα της συνέχειας του ελληνισμού και σε μια γενεαλογία εθνικών αγώνων, η οποία δεν έφτανε μόνο μέχρι την Επανάσταση του 1821, αλλά μέχρι την αρχαιότητα: «Ως τη μέρα που έγινε η επίθεση εναντίον της Ελλάδας», έγραφε ο παλαίμαχος Γάλλος

⁶⁹⁹ Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 211-246.

⁷⁰⁰ Ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αντίληψης της ξένης παρέμβασης ως «σατανικού μηχανισμού που χρησιμοποιήθηκε για να νοθευτεί η πολιτική και εθνική ζωή της χώρας» από τα χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι την εισβολή στην Κύπρο, αποτελεί το συλλογικό έργο που κυκλοφόρησε μετά την πτώση της Χούντας ως ειδική έκδοση του περιοδικού *Επίκαιρα: Ξενοκρατία. Το αποκαλυπτικό χρονικό των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα (1944-1974)*, Αθήνα, Επίκαιρα, 1975. Βλ. επίσης ενδεικτικά, Ζ. Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα*, ό.π.

αντιστασιακός L. Meunier σε επιστολή του στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1962, «όλα εξελίσσονταν σύμφωνα με την κανονική διαδικασία του ανθρώπινου βίου: Ο δυνατότερος νικούσε κατά τρόπο ευθέως ανάλογο με τη δύναμή του. Σκοτεινοί νόμοι λειτουργούσαν – ως ποιες αβύσσους; Όταν η Ελλάδα, πρώτη, άντεξε στη σύγκρουση, κάτι μέσα μας φώναξε: Σαλαμινομάχοι!...»⁷⁰¹. Η πρόσληψη της αρχαιότητας ως αναπόσπαστο κομμάτι και σταθερή αναφορά της σύγχρονης Ελλάδας ερχόταν σε ένα βαθμό και σε αυτήν την περίπτωση, όπως συνέβη και συνολικά με τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους, από την Ευρώπη.

Τα παραπάνω αποτελούν άξονες που διαπερνούν ένα μεγάλο μέρος των έργων της περιόδου με αναφορά στην δεκαετία του 1940, είτε επρόκειτο για μαρτυρίες, χρονικά και τοπικές, δημοσιεύσεις και αφιερώματα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, υβριδικά ιστοριογραφικά εγχειρήματα, ομιλίες, τελετές και εκδηλώσεις, είτε για λογοτεχνικά έργα και καλλιτεχνικές δημιουργίες. Αν θα έπρεπε, ωστόσο, να επιλέξει κανείς ένα έργο το οποίο συνοψίζει τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία ένταξης της Αντίστασης – και συνολικά της δεκαετίας του 1940– στην εθνική ιστορία, αυτό πιθανότητα θα ήταν το *Άξιον Εστί* του Οδυσσέα Ελύτη, όπως μελοποιήθηκε από τον Μίκη Θεοδωράκη. Το «λαϊκό ορατόριο» παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό επίσης το 1964 και, μάλιστα, εν μέσω των εκδηλώσεων για την επέτειο της απελευθέρωσης, στις 19 Οκτωβρίου στο Θέατρο Κοτοπούλη-Ρεξ στην Αθήνα. Το πολυεπίπεδο ποίημα του Ελύτη, διαπραγματευόταν μια συγκεκριμένη περίοδο του πρόσφατου παρελθόντος –κυρίως τα χρόνια 1940-1944– μέσα από την προσωπική του εμπειρία και αναφορές στην ελληνική ιστορία από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη, στην πατρίδα, στη θρησκεία, στο ελληνικό τοπίο, καθώς και στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά⁷⁰². Η συνάντησή του με τη μουσική του Θεοδωράκη που επίσης συνδύαζε λαϊκές ελληνικές αλλά και σύγχρονες δυτικές φόρμες, ψαλμωδίες και εκκλησιαστική μουσική, είχε ως αποτέλεσμα όχι απλά ένα μουσικό έργο, αλλά ένα πολιτισμικό γεγονός που εμπότισε το σχήμα της συνέχειας του ελληνισμού «με νάματα λαϊκής, αντιστασιακής και αριστερής ιδεολογίας»⁷⁰³. Το *Άξιον Εστί* παρουσιάστηκε ως «μια σύνθεση για την ελληνική ψυχή», η οποία, «έχει μια απολύτρωση. Είναι ο Ύμνος της Ελλάδος μέσα από τα τρία πρόσφατα πάθη μας: το

⁷⁰¹ «Ένα γράμμα του Λ. Μουνιέ», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 305.

⁷⁰² Βλ. Τάσος Λιγνάδης, *Το Άξιον Εστί του Ελύτη. Εισαγωγή, Σχολιασμός, Ανάλυση*, 3^η έκδοση (με προσθήκες), Αθήνα, Πορεία, 1999, σ. 18-41. Βλ. επίσης, Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Όροι του Λυρισμού στον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.

⁷⁰³ Α. Λιάκος, «Δεκαετία 60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», *ό.π.*

αλβανικό έπος. Την αντίσταση. Τον εμφύλιο σπαραγμό. Και καταλήγει στη λύτρωση. Στο “Χαίρε”»⁷⁰⁴.

Η «λύτρωση» που περιέγραφε ο συντάκτης των *Νέων* στο παραπάνω απόσπασμα, αποτελούσε ένα διαρκές ζητούμενο και ένα από τα βασικότερα κίνητρα, μεταξύ άλλων, για την ιστορικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης. Ο Frank Biess έχει υποστηρίξει ότι το συναισθηματικό καθεστώς το οποίο κυριάρχησε στη μεταπολεμική Ευρώπη ήταν ένα καθεστώς περιορισμού και απάθειας, το οποίο συνιστούσε μια συνειδητή απάντηση στα ακραία συναισθήματα της περιόδου του πολέμου. Μετά τον πόλεμο, οι άνθρωποι βρέθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα αντιμέτωποι με τις πανταχού παρούσες κληρονομίες της πρωτοφανούς βίας του πρόσφατου παρελθόντος, οι οποίες συνυπήρχαν με μία έντονη επιθυμία για «κανονικότητα» και υπέρβαση αυτού του παρελθόντος. Τόσο στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της Δύσης όσο και στην κομμουνιστική Ανατολή προωθούνταν αισιόδοξα και με το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον «συναισθηματικά καθεστώτα», με στόχο την ατομική και συλλογική κινητοποίηση προς το διακύβευμα της ανοικοδόμησης και της προόδου. Ωστόσο, η πρόθεση για αισιοδοξία και πρόοδο βρισκόταν σε μία διαρκή ένταση, αφενός με τις συνέπειες της πρόσφατης καταστροφής: τις μεγάλες προσωπικές απώλειες, τον εκτοπισμό, τις κακουχίες· αφετέρου, ο συναισθηματικός πόνος (emotional suffering) πηγαζε, συγχρόνως, από τον περιορισμένο χώρο για έκφραση αυτών ακριβώς των συναισθημάτων της απώλειας, της θλίψης, του πένθους. Όσον αφορά το μέλλον, δύο ήταν τα συναισθήματα που κυριαρχούσαν στους πολίτες της μεταπολεμικής Ευρώπης: η ελπίδα και ο φόβος. Άλλες φορές αυτά τα δύο συναισθήματα εναλλάσσονταν –η μεταπολεμική περίοδος έχει περιγραφεί ως ένα πέρασμα από την ελπίδα στο φόβο– και άλλες συνυπήρχαν έχοντας, μάλιστα, συχνά, με βάση την πρόσφατη εμπειρία, την ίδια πηγή. Η ίδια η εμπειρία της Αντίστασης, για παράδειγμα, συνδύαζε και τα δύο.⁷⁰⁵ Υπήρχε, ωστόσο και ένα συναίσθημα που, σε αντίθεση με τα παραπάνω, απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στο παρελθόν, κι αυτό, σύμφωνα με τον Biess, ήταν η πικρία:

Η ανασύσταση των μεταπολεμικών εθνικών κοινοτήτων ήταν μία δύσκολη και συγκρουσιακή διαδικασία. Βασισμένη σε υποχρεωτικές και βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών, περιλάμβανε

⁷⁰⁴ Μ. Δράκος, «Άξιον Εστί: Σύνθεση για την ελληνική ψυχή. Ο Οδ. Ελύτης και ο Μ. Θεοδωράκης για το έργο», *Τα Νέα*, 17 Οκτωβρίου 1964, σ. 2.

⁷⁰⁵ Frank Biess, «Feelings in the Aftermath. Toward a History of Postwar Emotions», στο F. Biess and R.G. Moeller (επιμ.), *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghahn Books, 2010, σ. 34-38.

επίσης την υπέρβαση των πικρών και εξαιρετικά βίαιων εσωτερικών συγκρούσεων της περιόδου του πολέμου, οι οποίες είχαν, στην κυριολεξία, χωρίσει γείτονες σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα. (...) Η ανάδυση των μεταπολεμικών συναισθηματικών κοινοτήτων, ωστόσο, δεν πήγαζε μόνο από την ανάγκη για σταδιακή υπέρβαση συναισθημάτων της πολεμικής περιόδου όπως το μίσος, ο φόβος και ο θυμός. Εμπεριείχε, επίσης, τη δύναμη συναισθημάτων που αντανακλούσαν τις συνέπειες εμπειριών ταπείνωσης και εξαχρείωσης. Ένα τέτοιο συναίσθημα ήταν η πικρία (resentment). Σε αντίθεση με την ελπίδα και τον φόβο, η πικρία δεν προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο προς το μέλλον, αλλά έχει θεμελιωθεί επάνω σε μία επίθεση ή μια τραυματική εμπειρία στο παρελθόν.⁷⁰⁶

Η ελληνική περίπτωση, όπως είδαμε, είχε ιδιαιτερότητες αλλά και συνάψεις με το ευρωπαϊκό πλαίσιο του μεταπολέμου. Παρότι μια εκτενέστερη ανάλυση προϋποθέτει μια διαφορετικού τύπου έρευνα, στο συναισθηματικό σύμπαν της μεταπολεμικής Ελλάδας – εντός και εκτός των εθνικών συνόρων–, η συναισθηματική πίεση, η ελπίδα, ο φόβος, αλλά και πικρία, ήταν, σίγουρα, παρόντα στοιχεία. Ένα μέρος τους, μάλιστα, πήγαζε από την ήττα. Όχι την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο και τις συνέπειές, αν και αυτή η πικρία ήταν σίγουρα υπαρκτή και συνιστά μια σημαντική παράμετρο. Αναφέρομαι στην ήττα της ίδιας της Αντίστασης και των ελπίδων που αυτή γέννησε: αυτό το αίσθημα της ήττας, όπως προσπάθησα να υποστηρίξω, δεν αφορούσε μόνο την Αριστερά, αλλά ένα μεγάλο μέρος του αντιστασιακού κόσμου, ανεξάρτητα από την προέλευσή του ή την ιδεολογικοπολιτική του θέση στη συγχρονία. Η ελληνική Αντίσταση προσέλαβε έναν χαρακτήρα αδικαίωτο, που διεκδικούσε και περίμενε διαρκώς και με πολλούς τρόπους την αναγνώρισή της: ηθική και υλική, εθνική και διεθνή.

Τέλος, μία κοινή συνισταμένη των αφηγημάτων για τη δεκαετία του 1940 είναι ο διδακτικός τόνος και η δηλωμένη μέριμνα, που έπαιρνε διαστάσεις αγωνίας, για τον τρόπο με τον οποίο θα μεταδίδονταν τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος στη νέα γενιά. Η νεολαία της εποχής, η πρώτη γενιά που δεν βίωσε τη δεκαετία του 1940, παρά ως παιδική, ίσως, ανάμνηση και σίγουρα δεν είχε ευθύνη για την κατάληξή της, αποτελούσε τον κατεξοχήν διεκδικούμενο χώρο στην υπό εξέταση περίοδο. Η διαμόρφωση της δικής της ιστορικής κουλτούρας σχετίζεται τόσο με την υπάρχουσα «υποδομή» που περιγράφηκε, όσο και με την ίδια την εποχή και τα δεδομένα της που την καθιστούσαν ένα αυτόνομο υποκείμενο. Αποτέλεσε, άλλωστε, τη γενιά, η οποία θα εστίαζε, στη συνέχεια, στην

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 41.

κρίσιμη δεκαετία, τόσο ως παράμετρο της πολιτικής και ιδεολογικής της συγκρότησης, όσο και ως πεδίο της επαγγελματικής ιστορικής έρευνας με βασικό ερώτημα, και στις δύο περιπτώσεις, «τι πραγματικά συνέβη»⁷⁰⁷.

7.4 Παρουσίες και απουσίες: ήρωες, μάρτυρες, θύματα

Τα εγχειρήματα ιστορικοποίησης της ελληνικής Αντίστασης, καθώς και τα ποικίλα προϊόντα με αναφορά στο εν λόγω παρελθόν, δημιούργησαν και τους ήρωές τους. Ο ήρωας της Αντίστασης ήταν είτε επώνυμος, είτε ανώνυμος, είτε συλλογικός. Στην πρώτη κατηγορία, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Δημήτρης Ψαρρός, συνιδρυτής της οργάνωσης Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) και αρχηγός του 5/42 Συντάγματος. Ο Ψαρρός συγκροτήθηκε ως μια ηρωική αντιστασιακή μορφή, σταθερή αναφορά στην πλειοψηφία, αν όχι στο σύνολο, των έργων μη εαμικής προέλευσης, γεγονόσ που συνδεόταν άμεσα και με τον θάνατό του. Η αναίτια δολοφονία του από δυνάμεις του ΕΛΑΣ το 1944, προκάλούσε σταθερά αμηχανία στην επίσημη Αριστερά. Στην αντίπερα όχθη, ο Άρης Βελουχιώτης, παρά το γεγονός ότι η επίσημη αποκατάστασή του από το ΚΚΕ άργησε πολύ να πραγματοποιηθεί⁷⁰⁸, σταδιακά αναδείχθηκε ως το πρόσωπο στο οποίο ενσαρκωνόταν η ίδια η έννοια της Εθνικής Αντίστασης, το αρχέτυπο του έλληνα αντάρτη. Επώνυμοι ήρωες υπήρξαν κι άλλοι, όπως ο εκτελεσμένος από τους Γερμανούς αρχηγός της ΠΕΑΝ, Κώστας Περγίος.

Από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης υπήρξαν επίσης συστηματικές προσπάθειες ονομαστικής καταγραφής των θυμάτων της Ναζιστικής Κατοχής. Ενδεικτικά αναφέρω την πολύτομη σειρά *Ηρώων Πεσόντων Σκλαβωμένος Ελλάδος*, με γεωγραφική κατανομή (1946-1947), την έκδοση *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής* του 1947 με στοιχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, το *Ηρώων Πεσόντων Εφένδρων Αξιωματικών* (1950), καθώς και την έκδοση του ΚΚΕ, *Ηρωες και Μάρτυρες*, που κυκλοφόρησε πρώτη φορά στην υπερορία το 1954⁷⁰⁹. Τα μαρτυρολόγια αυτά ονομάτιζαν και έτσι τιμούσαν του νεκρούς της

⁷⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά, Α. Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», *ό.π.*

⁷⁰⁸ Η πρώτη αποκατάσταση του Βελουχιώτη πραγματοποιήθηκε το 1962 με άρθρο στον *Νέο Κόσμο* και σχετική ανακοίνωση από τον Ραδιοσταθμό «Η Φωνή της Αλήθειας». Η επίσημη πολιτική του αποκατάσταση από το ΚΚΕ, ωστόσο έλαβε χώρα το 2011, ενώ κομματικά ο Βελουχιώτης αποκαταστάθηκε μόλις το 2018. Βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Πετρόπουλος, «Η οδύσσεια της αποκατάστασης του Άρη», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 1 Ιουλίου 2018.

⁷⁰⁹ Κωνσταντίνος Τσίρτης (επιμ.), *Ηρώων πεσόντων σκλαβωμένης Ελλάδος 1940-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα [1946-1947]· *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής*. Στοιχεία ληφθέντα από αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα, Αετός, 1947· Πανελλήνια Ένωση Εφένδρων Αξιωματικών, *Ηρώων πεσόντων εφένδρων αξιωματικών*, 1940-1950, Αθήνα, ΠΕΕΑ, 1950· *Ηρωες και Μάρτυρες*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954.

δεκαετίας ως εθνικούς ήρωες. Η σημαντικότερη, ωστόσο, ίσως, λειτουργία τους, όπως συνέβαινε και με τα ονόματα που σταδιακά –και ιδιαίτερα μετά τη Μεταπολίτευση– γέμιζαν τις πλάκες των μνημείων σε όλη την ελληνική επικράτεια, ήταν η αίσθηση που προκαλεί η ίδια η εικόνα του πλήθους των ονομάτων: η αίσθηση ενός Έθνους ηρώων και μαρτυρών. Η ίδια αίσθηση προέκυπτε και από την ανάδειξη των μαρτυρικών τόπων, μια διαδικασία που επίσης ξεκίνησε από την επαύριον του πολέμου⁷¹⁰ και φτάνει μέχρι σήμερα, έχοντας ακολουθήσει μια μη ευθύγραμμη πορεία⁷¹¹. Τα «ελληνικά ολοκαυτώματα» και η συγκρότησή τους ως τέτοια στη συλλογική μνήμη, η γλώσσα τους που συνδυάζει στοιχεία από την εθνική ιστορία και τη θρησκεία, καθώς και η, συνήθως, υπόρρητη σύγκρισή τους με το Ολοκαύτωμα των Εβραίων⁷¹², δημιούργησε συλλογικά ηρωικά υποκείμενα και, συγχρόνως, ιερούς τόπους, με επίκεντρο τη βιβλική έννοια του μαρτυρίου.

Οι ήρωες της Εθνικής Αντίστασης, επώνυμοι ή ανώνυμοι, συνδέονταν, σε μεγάλο βαθμό, με τον θάνατο. Το μαρτύριο και η θυσία τους ήταν αυτά που, κατά κύριο λόγο, δικαίωναν τη δράση τους στην περίοδο της Κατοχής. Οι μεγάλοι παρόντες στα πρώτα αφηγήματα για το πρόσφατο παρελθόν ήταν οι απόντες, αυτοί που δεν μπορούσαν να τοποθετηθούν. Ο Ναπολέων Ζέρβας, αναγνωρισμένος πανεθνικός αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης από το 1949, στη διάρκεια της ζωής και της πολιτικής του δράσης μετά τον πόλεμο αποτέλεσε μάλλον ένα αμφιλεγόμενο στέλεχος του αστικού στρατοπέδου, παρά μια ηρωική μορφή, τουλάχιστον μέχρι τον θάνατό του⁷¹³. Ο Στέφανος Σαράφης, ο οποίος όπως και ο Ζέρβας απεβίωσε το 1957, βρισκόταν ανάμεσα στα πρώτα ονόματα που προτάθηκαν για να τιμηθούν από το Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας το 1964, ανάμεσα σε ονόματα επίσης νεκρών, όπως ο Ν. Ζέρβας, ο Ι. Τσιγάντες, η Λέλα Καραγιάννη, αλλά και ο Απ. Σάντος⁷¹⁴. Η αναφορά στους απόντες ήταν αυτή που δικαίωνε έμμεσα και όσους

⁷¹⁰ Ανάμεσα στις πρώτες σχετικές εκδόσεις βλ. Κώστας Καλαντζής, *Χρόνοι δουλείας. Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα 1945· Τάκης Λάμπας, *Η σφαγή του Διστόμου*, Αθήνα 1945· Νομαρχία Αρτας, *Ηπειρος. Τέσσερα χρόνια Αντίστασης (Θυσίες και Ολοκαυτώματα)*, Αθήνα 1945.

⁷¹¹ Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη μελέτη, Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο, 1944-2018*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2018. Βλ. επίσης τη μεταπτυχιακή εργασία, Κωνσταντίνος Παυλόπουλος, «Καλάβρυτα, 1821-1943. “Γη Ηρώων, Γη Μαρτύρων”»: Τοπική και Εθνική Μνήμη στη Δημόσια Ιστορία», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2018.

⁷¹² Βλ. ενδεικτικά, Kateřina Králová, «The “Holocausts” in Greece: victim competition in the context of postwar compensation for Nazi persecution», *Holocaust Studies*, τ. 23/1-2 (2017), σ. 149-175.

⁷¹³ Βλ. ενδεικτικά, όσον αφορά την παρουσία του στις κυβερνήσεις του Εμφυλίου, Θανάσης Σφήκας, «Ναπολέων Ζέρβας: η εκδίκαση του ηττημένου, 1945-1947», *Δωδώνη*, τχ. 34 (2005), σ. 191-208.

⁷¹⁴ «Η Εθνική Αντίστασις αποκαθίσταται μετά τιμών», *ό.π.*, σ. 5

εκ των πρωταγωνιστών ή συμμετεχόντων στα γεγονότα επέζησαν και στρατεύτηκαν στο εγχείρημα της ιστορικοποίησής τους.

Μέσα από τους παραπάνω άξονες δημιουργήθηκαν, επίσης, συλλογικοί ήρωες: το Έθνος, και εντός του, ανάλογα με την οπτική, το Κόμμα, ο Στρατός, ο Λαός. Δημιουργήθηκε επίσης και ένας ιδεότυπος του έλληνα αντιστασιακού. Ένας ιδεατός παλλαϊκός και πανεθνικός ήρωας, ο οποίος άλλοτε ενσαρκωνόταν στους νέους «με τα πρησμένα πόδια που τους έλεγαν αλήτες»⁷¹⁵, κι άλλοτε σε «άντρες και γυναίκες, σε γέρους και παιδιά», όπως γλαφυρά επεσήμανε ο αριστερός φιλόσοφος και στέλεχος της ΕΔΑ, Γιάννης Ιμβριώτης. Το κείμενό του, αν απογυμνωνόταν από τα στοιχεία που φανερώνουν τη στρατεύσή του στη συγχρονία, θα μπορούσε να εκφράζει το σύνολο του αντιστασιακού κόσμου και πέρα από αυτόν:

Ο Αντιστασιακός Μαχητής δεν είναι καμιά αφηρημένη έννοια, παρά ένας συγκεκριμένος χειροπιαστός τύπος, μεστός από ζεστό περιεχόμενο, που ενώ σαρκώνεται κάθε φορά μέσα στο ορισμένο άτομο, όμως ξεπερνά τα στενά τούτα πλαίσια, απλώνεται, παίρνει μια πολύ πλατειά σημασία και γίνεται ένα οικουμενικό πρότυπο.

Αυτό το πρότυπο έχει πραγματωθεί σε άπειρους ανθρώπους, σε άντρες και γυναίκες, σε γέρους και παιδιά, που κινούν απέραντο το θαυμασμό και το σεβασμό σου. Να ο αρματομένος που μάχεται σώμα με σώμα με τον εχθρό κι ανεμίζει τη σημαία και καλεί όλους να τον ακολουθήσουν στο ματωμένο αγώνα. Μα δεν είναι μόνο αυτός. Να κι ο αγωνιστής που αθλεί στο φριχτό μαρτύριο και δεν προδίνει, να κι η κορασίδα που στη διαδήλωση ορμά καταπάνω στο εχθρικό άρμα ή ο έφηβος που κουρελιάζει και ποδοπατεί τη σβάστικα. Να κι ο καταπληχτικός ήρωας που αρνιέται να του χαρίσει ο εχθρός τη ζωή, για να μη μπει ένα άλλο θύμα στη θέση του. (...) Οι γυναίκες που χορεύουν στην αυλή της φυλακής του Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, καθώς πλησιάζει το εχτελεστικό απόσπασμα, τραγουδούν και χαιρετούν τους γύρω τους (...). Οι φίλοι που γυρίζουν από τον Κρανίου Τόπο, καθώς σπρώχνονται μέσα στο θάλαμο, πέφτουν τσακισμένοι από τα βασανιστήρια πάνω στα στρωσίδια τους. Τους ατενίζουμε οι άλλοι σιωπηρά, ερωτηματικά. Ο δήμιος ζητούσε την ψυχή τους. (...) Να ακόμα κ' η υπερήλικη γριούλα που μαζί με άλλες γυναίκες μπαίνει στην σειρά και βαδίζει προς το θάνατο και που καθώς μας προσπερνά βγάζει μια βροντερή καταπληχτική φωνή, κι ορθή, στητή, μας χαιρετά, μας αφήνει γεια. (...) Όλος ο ελληνικός λαός γράφει με το καυτό του αίμα την αθάνατη αντιστασιακή εποποιΐα του. (...)

⁷¹⁵ Οδυσσεάς Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*, Αθήνα, Ίκαρος, 2006, σ. 45.

Η Ελληνική Αντίσταση παίρνει οικουμενικό ιστορικό νόημα, ανήκει στο γενικό ξεσηκωμό ενάντια στο φασισμό και ναζισμό, στην πιο σκοτεινή αντιιστορική δύναμη που έχει εξαπολύσει τα ένστικτα του πιο ανήμερου θηρίου και ματοβάφει όλη την Ευρώπη. (...) Ενάντια στη «λάμψη των ματιών» του αρπαχτικού θηρίου, στην αντιϊστορική, καταλυτική, δαιμονική δύναμη προβάλλει ο Αντιστασιακός Άνθρωπος. Δεν είναι κανένας καρλαϊλικός ήρωας που πέφτει πανέτοιμος από τον ουρανό σαν το θείο χάρισμα. Απεναντίας, ο ήρωας τούτος είναι πολύ ανθρώπινος, γίνεται κι αναπτύσσεται, σμιλεύει και μορφώνει την είδη του μέσα στην καθημερινή φωτιά του ολέθρου κάθε ώρα και στιγμή. Δίνεται στον αγώνα ολωσδιόλου εθελούσια. Κι όμως είναι βαθύτατα «στρατευμένος», υπηρετεί ένα υψηλό ιδανικό και καθορίζεται ολόκληρος απ' αυτό. (...) Είναι ο «Ελεύθερος Στρατευμένος», ο «Ελεύθερος Πολιορκημένος». Στέκει εκεί ακλόνητος στη θέση του χωρίς κανέναν ξένο καταναγκασμό, μα στέκει εκεί γιατί «δεν μπορεί να κάνει αλλιώς». Έχει όλα τα ανθρώπινα γνωρίσματα, δεν είναι κανένας υπεράνθρωπος. Πάσχει και υποφέρει και λυπάται σαν αληθινός ζωντανός άνθρωπος, μα όλα τα υπερνικά και θριαμβεύει.

Ο Μεγάλος Πόλεμος τελείωσε, μα το αντιστασιακό πνεύμα δεν έχει ακόμα τερματίσει τη βαρυσήμαντη αποστολή του. (...) Το αντιστασιακό πνεύμα είναι η ατίμητη κληρονομιά που μας έχει αφήσει η Εθνική Αντίσταση. Προβάλλει μέσα σ' όλη την ελληνική ιστορία σαν κάτι το μοναδικό, το θαυμαστό. Κλείνει μέσα του τον πιο βαθύ εθνικό ρυθμό, μα μαζί στρέφεται και στο πανανθρώπινο, στο καθολικό κ' ενώνεται μαζί του κι αντιμάχεται τον κάθε λογής ιμπεριαλισμό και διαλαλεί την παγκόσμια ειρήνη, τη συνύπαρξη και τη συνεργασία. (...) Το αντιστασιακό πνεύμα δεν έχει τερματίσει την ιστορική αποστολή του. Μα η αντιστασιακή συνείδηση που μας έχει κληροδοτήσει η Εθνική Αντίσταση, προχωρεί με ορμή και ζητεί να δημιουργήσει. (...) Το αντιστασιακό πνεύμα ζή και συνεχίζεται.⁷¹⁶

Ο αντιστασιακός άνθρωπος, λοιπόν, του Ιμβριώτη, ήταν ένας άνθρωπος του «νέου κόσμου», αλλά ωστόσο πλήρως ενταγμένος στην και καθορισμένος από την ελληνική ιστορία, καθώς και εμποτισμένος από τα ελληνικά ιδεώδη. Η Εθνική Αντίσταση ήταν αναπόσπαστο μέρος του παγκόσμιου αντιφασιστικού αγώνα και συγχρόνως συστατικό στοιχείο της εθνικής γενεαλογίας αγώνων για την ελευθερία. Το αντιστασιακό πνεύμα μετουσιωνόταν στο παρόν σε κινητήρια δύναμη δημιουργίας και φρουρό της ειρηνικής συνύπαρξης σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

⁷¹⁶ Γιάννης Ιμβριώτης, «Ο αντιστασιακός άνθρωπος», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 280-287.

Τι ήταν όμως οι άνθρωποι της Αντίστασης με βάση τα –βασισμένα στο προσωπικό και συλλογικό βίωμα– πρώτα εγχειρήματα ιστορικοποίησης και μνημειοποίησής της: ήρωες, μάρτυρες ή θύματα; Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι κατά περίπτωση ήταν και τα τρία ή συνδυασμός των τριών. Αφενός, υπάρχει το ηρωικό μοτίβο του αγωνιστή που μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα στέκεται στητός με ανοιχτά τα μάτια και δέχεται άφοβα τη σφαίρα φωνάζοντας τη λέξη «Ελευθερία». Συγχρόνως, η έμφαση στην περιγραφή της Ναζιστικής εξουσίας ως το απόλυτο κακό (τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και θανάτου, οι σφαγές, η τρομοκρατία, ο λιμός κ.ο.κ.) δεν άφηνε περιθώρια για αμφισβήτηση: αθώα θύματα ήταν η συντριπτική πλειοψηφία του λαού, θύτες οι κατακτητές και μια δράκα συνεργατών τους. Κάπου ενδιάμεσα βρισκόταν η έννοια του μάρτυρα. Αυτόν, στην πραγματικότητα περιέγραφε ο Ιμβριώτης λέγοντας πως «πάσχει και υποφέρει και λυπάται σαν αληθινός ζωντανός άνθρωπος, μα όλα τα υπερνικά και θριαμβεύει»· δίνοντας, τελικά, και τη ζωή του, αν χρειαστεί, για ένα ιδανικό που τον υπερβαίνει. Το σίγουρο είναι πως από τα, σε μεγάλο βαθμό, αυτοδικαιωτικά, αυτά, αφηγήματα, απουσίαζε η βία. Όχι, βέβαια, κάθε βία, αλλά η εθνικοαπελευθερωτική, εμφύλια ή επαναστατική, δικαιολογημένη ή μη, βία των υποκειμένων της Αντίστασης, η οποία, στην πραγματικότητα, δεν χωράει σε καμία από τις τρεις κατηγορίες.

Η διεθνής βιβλιογραφία, ανάμεσά τους τα έργα του Lagrou και του Traverso, έχει σε ένα βαθμό περιγράψει την ευρωπαϊκή μνήμη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ως μια μετάβαση από τον Αντιφασισμό στο Ολοκαύτωμα και, συγχρόνως, από την ηρωοποίηση στη θυματοποίηση· η τελευταία, συνιστά έννοια που διαπερνάει τις αντιληψεις σχετικά με τις μεγάλες και μικρές συγκρούσεις του 20ού αιώνα. Ο Lagrou, μάλιστα, υποστηρίζοντας πως αν υπάρχει μια κοινή ευρωπαϊκή μνήμη αυτή είναι βασισμένη στη θυματοποίηση και την προσκόληση στο παρελθόν, έχει δημοσιεύσει πέντε θέσεις προς συζήτηση, για την προοπτική της χειραφέτησης από αυτό το παρελθόν. Σύμφωνα με τον Lagrou, ο λόγος της θυματοποίησης α) αποτελεί μια καθολική πηγή νομιμοποίησης, προσφέροντας μια νέα γλώσσα διαμόρφωσης και διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων, β) είναι, στην πραγματικότητα, απολίτικος· δεν ανέχεται αντιφάσεις και συγκροτεί μια συναινετική και συμπεριληπτική διάκριση ανάμεσα σε μια βασανιζόμενη ανθρωπότητα θυμάτων από τη μία μεριά, και μια μειοψηφία θυτών από την άλλη χωρίς να περιλαμβάνει την προοπτική της αλλαγής ή της εξιλέωσης, γ) είναι στατικός, αναδρομικός, παθητικός και, με έναν παράδοξο τρόπο, νοσταλγικός, δ) είναι ουσιοκρατικός και διαμορφώνει αμετάβλητες, στεγανές κατηγοριοποιήσεις και ε) εγγράφεται σε μια

επικράτεια του «ιερού»⁷¹⁷. Η ελληνική ιστοριογραφία και μνήμη της δεκαετίας του 1940, συνολικά, παρόλο που ακολούθησε μια ιδιαίτερη πορεία στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού παραδείγματος, περιλάμβανε έντονα, σε όλες της φάσεις της, το στοιχείο της θυματοποίησης, όπως το περιλάμβανε και η ίδια η ιδέα της αδικαιώτης Αντίστασης.

Στις παραπάνω σελίδες μιλήσαμε για τους απόντες που ήταν, ωστόσο, πανταχού παρόντες στα πρώτα εγχειρήματα ιστορικοποίησης του πρόσφατου παρελθόντος. Υπήρξαν ωστόσο και τα υποκείμενα εκείνα που είτε δυσκολεύτηκαν είτε δεν κατάφεραν να βρουν τη θέση του σε αυτή τη διαδικασία. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι γυναίκες. Για τις Ελληνίδες η δεκαετία του 1940 αποτέλεσε μια σαφώς σκληρή περίοδο που περιλάμβανε σκοτεινές, τραυματικές πτυχές, οι οποίες ακόμη δεν έχουν τύχει συστηματικής διερεύνησης⁷¹⁸. Αποτέλεσε, ωστόσο, συγχρόνως, και μια χειραφετητική εμπειρία. Μία τέτοια πλευρά της περιόδου ήταν η μαζική συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση⁷¹⁹. Είχε προηγηθεί, ανάμεσα σε άλλα, με την κήρυξη του πολέμου, η συνδρομή τους στο μέτωπο στον τομέα της αποστολής προμηθειών, η ανάληψη εκ μέρους τους των εργασιών που παραδοσιακά κατείχαν οι άντρες, καθώς και η εθελοντική κατάταξη πολλών εξ αυτών ως νοσοκόμων για τις ανάγκες του Ερυθρού Σταυρού⁷²⁰. Με τη συμμετοχή τους, όμως, είτε, πιο σπάνια, σε ισότιμο με τους άντρες ρόλο είτε επικουρικά, σε όλες τις εκφάνσεις του αριστερού αντιστασιακού κινήματος, πολλές νέες γυναίκες έκαναν στην πραγματικότητα ένα άλμα –παρά τις δυσκολίες, τις διακρίσεις και τις αντιστάσεις που συνάντησαν σε αυτήν τη διαδικασία– σε σχέση με τον παραδοσιακό τους ρόλο στην ελληνική κοινωνία⁷²¹.

⁷¹⁷ Pieter Lagrou, «Europe as a Place for Common Memories? Some Thoughts on Victimhood, Identity and Emancipation from the Past», στο M. Blaive κ.ά. (επιμ.), *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, Innsbruck, Studien Verlag, 2010, σ. 281-288.

⁷¹⁸ Βλ. ενδεικτικά, τις πρόσφατες συμβολές με αντικείμενο τη σεξουαλική βία στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου: Theodora Kontogeorgi, «The Rape of Women in the Greek Prose of the Second World War, German Occupation and Greek Civil War: A Stigmatic Representation of Victimisation and Gender Difference», στο A. Ampoutis κ.ά. (επιμ.), *Violence and Politics. Ideologies, Identities, Representations*, Cambridge Scholars Publishing, 2018, σ. 252-268· Kostas Katsoudas, «Notes on Sexual Violence during the Greek Civil War», στο ίδιο, σ. 238-251.

⁷¹⁹ Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994. Βλ. επίσης ενδεικτικά τη μαρτυρία, Φώφη Λαζάρου, «Η χειραφέτηση των γυναικών», στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 83-100.

⁷²⁰ Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 179-180. Βλ. επίσης, Αγγέλικα Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο Χρ. Χατζηωσθήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 177-227.

⁷²¹ Με την ένταξή τους στο αντιστασιακό κίνημα πολλές Ελληνίδες γνώρισαν, επίσης, για πρώτη φορά την συμμετοχή τους στην πολιτική από την πρώτη γραμμή, ενώ έλαβαν μέρος για πρώτη φορά ισότιμα σε μια εκλογική αναμέτρηση: στις εκλογές για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου της ΠΕΕΑ το 1944. Παρόλα

Μετά τον πόλεμο, ωστόσο, η μεταμορφωτική αυτή εμπειρία έμοιαζε να αντανακλάται αναντίστοιχα στον σχετικό δημόσιο λόγο. Παρά το γεγονός ότι στην πλειοψηφία των μαρτυριών και των άλλων εκδοτικών εγχειρημάτων εντοπίζει κανείς αναφορές στους αγώνες των γυναικών –στις γυναίκες της Πίνδου, στη μάνα, στις κακουχίες και τις θυσίες της Κατοχής ή, ακόμα, στις φυλακίσεις, τις εξορίες και σε περιπτώσεις ηρωικών γυναικείων μορφών εκτελεσμένων για τη δράση τους– η ιστορία της Αντίστασης έμοιαζε να είναι μια ιστορία για άντρες, γραμμένη από άντρες. Σύμφωνα με τη Δ. Σαμίου, ανάμεσα στους λόγους γι' αυτήν την απουσία ήταν το γεγονός ότι οι γυναίκες δούλεψαν κατά κύριο λόγο συλλογικά με αποτέλεσμα η δράση τους να είναι δύσκολο να ξεχωρίσει από αυτή των αντρών, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τους ανατέθηκαν δευτερεύοντα καθήκοντα και δεν πρωταγωνίστησαν στην χάραξη πολιτικής και ότι, σε μεγάλο βαθμό, και οι ίδιες υποτίμησαν τη δράση τους μεταπολεμικά⁷²². Στις λίγες εξαιρέσεις συγκαταλέγονται οι μαρτυρίες της Μέλπω Αξιώτη στην αμέσως μεταπολεμική περίοδο⁷²³, η πρώτη έκδοση αφιερωμένη στην, εκτελεσμένη από τους Γερμανούς, αρχηγό της αθηναϊκής κατασκοπευτικής οργάνωσης «Μπουμπουλίνα», Λέλα Καραγιάννη⁷²⁴, καθώς και η δίγλωσση έκδοση *Ελληνίδες* (στα ελληνικά και στα αγγλικά) από την Πιπίτσα Ζητρίδου και την Ελένη Ψημένου το 1950⁷²⁵. Πέραν αυτών, στη διάρκεια του Εμφυλίου, από τη μία μεριά η συμμετοχή των γυναικών στο αντάρτικο μέσα από τις γραμμές του ΔΣΕ αποτυπώθηκε με πιο σαφείς πολιτικούς και ιδεολογικούς όρους⁷²⁶, ενώ στην αντίπερα όχθη

αυτά, ωστόσο, στο Εθνικό Συμβούλιο εκλέχθηκαν τελικά μόνο πέντε γυναίκες σε σύνολο 207 εθνοσυμβούλων. Βλ. Βερβενιώτη, *ό.π.*, καθώς και Τασούλα Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-1944)», *Δίμη*, τχ. 6 (Μάιος 1993), σ. 180-195.

⁷²² Δ. Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», *ό.π.*, σ. 180.

⁷²³ Βλ. Μέλπω Αξιώτη, *Οι Ελληνίδες-φρουροί της Ελλάδος*, Αθήνα 1945· *Αθήνα 1941-1945*, Αθήνα 1945· *Πρωτομαγιάς 1886-1945*, Αθήνα, Μαρή & Κορόντζη, 1945· *Απάντηση σε 5 ερωτήματα*, Αθήνα, Μαρή & Κοροντζή, 1945. Βλ. επίσης, Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπω Αξιώτη 1947-1955. Μαρτυρίες και Κείμενα από τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

⁷²⁴ Δ. Κοτρώτσης, *Λέλα Καραγιάννη*, Αθήνα, Μαυρίδης, 1947.

⁷²⁵ Πιπίτσα Ζητρίδου - Ελένη Ψημένου, *Ελληνίδες - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (1940-1944)*, Αθήνα, Αετός, 1950.

⁷²⁶ Στη διάρκεια του Εμφυλίου ιδρύθηκε, άλλωστε, και η Πανελλήνια Δημοκρατική Ένωση Γυναικών (ΠΔΕΓ), μέλος της Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών (ΠΔΟΓ). Η ΠΔΕΓ πραγματοποίησε την πανελλαδική της συνδιάσκεψη στο Βίτσι την Άνοιξη του 1949. Ανάμεσα στις εκδόσεις του Εμφυλίου αναφορικά με τη συμμετοχή των γυναικών στο ΔΣΕ βλ. *Οι Μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά - ανεξαρτησία - ειρήνη*, 1949· *Μαχήτριες της Λευτεριάς*, Εκδοτικό «Ελεύθερης Ελλάδας», 1949. Βλ. επίσης, Πολυμέρης Βόγλης, «"Γυναίκες που πολεμούν σαν άντρες": θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας», στο Π. Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων*, *ό.π.*, σ. 305-332· Margaret Poulos (Anagnostopoulou), *Arms and the Woman: Just Warriors and Greek Feminist Identity*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2009.

κινήσεις συλλογικής έκφρασης γυναικών εντοπίζονται κυρίως με αναφορά στο ζήτημα του παιδομαζώματος⁷²⁷.

Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, με δεδομένο το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής, οι αγώνες των γυναικών για πολιτικά, κοινωνικά και επαγγελματικά δικαιώματα εντάθηκαν, με ενδεικτικές κατακτήσεις το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις εθνικές βουλευτικές εκλογές (1952, 1956), καθώς και την είσοδο στο δικαστικό κλάδο (1955). Πέραν αυτών, από τις αρχές τις δεκαετίας του 1960 το φεμινιστικό κίνημα εκφράστηκε σε ένα μέρος του οργανωμένα μέσα από τις γραμμές του αριστερού και ειρηνιστικού κινήματος, με επίκεντρο την Πανελλαδική Ένωση Γυναικών (ΠΕΓ), η οποία ιδρύθηκε το 1964, στο πλαίσιο των μετωπικών κοινωνικών οργανώσεων που σχετίζονταν με την ΕΔΑ⁷²⁸. Πρόεδρος της ΠΕΓ ήταν η φεμινίστρια Θάλεια Κολουβά, η οποία είχε διατελέσει και πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΛΕΔΑΠ). Η Κολουβά, με πλούσια αρθρογραφία στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, ήταν από τα πρόσωπα, που ανάμεσα στις επίκαιρες διεκδικήσεις στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, επέμειναν ιδιαίτερα στη ανάδειξη του ρόλου των γυναικών στον πόλεμο και την Αντίσταση. Σε μία από τις παρεμβάσεις της στην *Ελευθερία* το 1960, εφημερίδα στην οποία αρθρογραφούσε συστηματικά, με αφορμή την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου, ανέφερε:

Βαρύτιμα και μεγαλόπρεπα αγάλματα στήθηκαν σε βουνά, αγιασμένα με το άλκιμο ελληνικό αίμα και την πάναγνη θυσία των χιλιάδων αφανών και άγνωστων Ελληνίδων. Ούτ' ένας σταυρός δεν στήθηκε στη γυναίκα της αντίστασης, στην αξεπέραστη λεβεντιά της, στην ακατάλυτη πίστη της, στον υπεράνθρωπο αγώνα της για το διώξιμο του μισρού κατακτητή απ' τα τιμημένα ελληνικά χώματα. Ούτ' ένας τύμβος στα σφάγια της χιτλερικής κτηνωδίας. Ούτε οι νεκροί, ούτε οι θυσίες τους βρήκαν δικαίωση. Ας σκύψουμε το κεφάλι από ντροπή!

729

Ένα δεύτερο παράδειγμα αφορά τη ανώνυμη διαμαρτυρία γυναικών στην εφημερίδα *Τα Νέα* για την ηχηρή απουσία τους από τις εκδηλώσεις του 1964:

Αθηναία κυρία, παίρνοντας αφορμή από τις εορτές για την Αντίσταση και την 28^η Οκτωβρίου, μας διατυπώνει ανώνυμα, μάλιστα εκ μέρους και άλλων κυριών που θέλουν επίσης να

⁷²⁷ Βλ. ενδεικτικά, Ομάδα Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος, *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη, ΟΕΒΕ, 1950.

⁷²⁸ Για τη δραστηριότητα της οργάνωσης από την ίδρυσή της έως το πραξικόπημα του 1967, βλ. «Πανελλαδική Ένωση Γυναικών», 319-324, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

⁷²⁹ Θάλεια Κολουβά, «Η Ελληνίδα: Πρώτη στην Αντίσταση», *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1960, σ. 1, 6.

μείνουν ανώνυμες, ένα παράπονο: ότι δεν αναφέρεται όσο πρέπει –χωρίς πρόθεση, βέβαια, από αμέλεια– η γυναικεία συμμετοχή στα εορταζόμενα εθνικά γεγονότα. «Δεν έχουμε ονόματα –μας τονίζεται– στην περίπτωση που σας απασχολούμε, και για τούτο επροτιμήσαμε την ανωνυμία. Είμαστε απλώς Ελληνίδες, γυναίκες αυτού του τόπου, που ζήσαμε όσα συνέβησαν όχι μόνο ψυχικά μαζί με τους άντρες, αλλά και πραγματικά, όπου εχρειάσθη η συμμετοχή μας. Και τη συμμετοχή των γυναικών, όπως σείς έχετε άλλοτε σημειώσει, την απαθανάτισε ο εθνικός μας ποιητής στους “Ελεύθερους Πολιορκημένους”. Να γιατί ζητάμε από σας να θυμίσετε τις Ελληνίδες του Σαράντα, τώρα που τιμάται η σεβαστή του επέτειος.⁷³⁰

Αντίστοιχες παρεμβάσεις εντοπίζονται συχνά στον Τύπο της εποχής και είναι ενδεικτικές της διαρκούς προσπάθειας και εγρήγορσης που απαιτούνταν από τις γυναίκες, ώστε να μην αγνοούνται «από αμέλεια» στα σχετικά εγχειρήματα. Αν για τον αντιστασιακό κόσμο, η Εθνική Αντίσταση είχε έναν χαρακτήρα αδικαίωτο, για τις γυναίκες που είχαν συμμετάσχει στα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος ο αγώνας για «αποκατάσταση» και «δικαιοσύνη» ήταν διπλός και απευθυνόταν τόσο απέναντι στο αυταρχικό κράτος και στις κληρονομίες του Εμφυλίου, όσο και απέναντι στην κυριαρχία της πατριαρχίας· η τελευταία, διαχεόταν σε όλους του πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους, όπως, ασφαλώς, και στην ιδιωτικότητα της οικογενειακής ζωής⁷³¹.

Αν η παρουσία των γυναικών ως ηρωίδες, μάρτυρες ή θύματα της Κατοχής αποτελούσε ένα διακύβευμα που προϋπέθετε αγώνα και διαρκή πίεση εκ μέρους τους, τα υποκείμενα εκείνα που απουσίαζαν από τις πρώτες σχετικές αφηγήσεις χωρίς να έχουν την δυνατότητα να διεκδικήσουν την ένταξή τους σε αυτές ήταν οι θρησκευτικές και εθνικές μειονότητες. Από τη μία μεριά, μειονότητες όπως οι Τσάμηδες της Ηπείρου και ο Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας βιώνοντας της συνέπειες των μεταπελευθερωτικών συγκρούσεων αποβλήθηκαν δια παντός από το εθνικό σώμα⁷³². Οι αναφορές στους πληθυσμούς αυτούς είχαν, κατά κύριο λόγο, δαιμονοποιητικό χαρακτήρα και εντάσσονταν αποκλειστικά σε μία εθνικιστική ή αντικομμουνιστική πολεμική ρητορική επιβουλής της ακεραιότητας του ελληνικού κράτους· κι αυτό ιδίως στα χρόνια του Εμφυλίου και στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, πριν οι αναφορές εξαφανιστούν σχεδόν εξολοκλήρου⁷³³.

⁷³⁰ Γεώργιος Φτέρης, «Οι Ελληνίδες και το Σαράντα», *Το Βήμα*, 25 Οκτωβρίου 1964, σ. 1, 11.

⁷³¹ Βλ. ενδεικτικά, Αγγελικά Ψαρρά, «Τα “πρώτα κορίτσια” του ΚΚΕ και οι τύχες τους: έμφυλες πτυχές μιας βολικής αποσιώπησης», στο Β. Καραμανωλάκης κ.ά. (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, ό.π., σ. 433-445.

⁷³² Βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.

⁷³³ Βλ. ενδεικτικά, Χαρίτων Κ. Λάμπρος, *Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά*, Αθήνα 1949· Δώρος Πεφάνης, *Ν.Ο.Φ., η σλαβική αράχνη: ένα ρεπορτάζ στη Δ. Μακεδονία-Αλβανία-Γιουγκοσλαβία*, Αθήνα 1947· Κώστας

Παρότι οι δύο παραπάνω πληθυσμιακές ομάδες, καθώς και η εξόντωσή τους, εγγράφονται σε διαφορετικά πλαίσια, το κοινό στοιχείο είναι ότι ο λόγος των ίδιων απουσίαζε πλήρως από τη μετεμφυλιακή ελληνική δημόσια σφαίρα· όπως απουσίαζε και κάθε είδους υποστηρικτικός προς αυτές λόγος, με ελάχιστες εξαιρέσεις που αφορούσαν επιγραμματικές αναφορές στα φιλο-εαμικά χρονικά για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης.

Μια διαφορετική κατηγορία αποτελούν οι Έλληνες Εβραίοι. Διαφορετική διότι αφενός, δεν μπορούσαν να κατηγορηθούν μαζικά, όπως οι Τσάμηδες ή οι Σλαβομακεδόνες, είτε για συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις είτε για συμμετοχή στην «σλαβοκομμουνιστική ανταρσία»· αφετέρου γιατί αποτελούσαν τα κατεξοχήν θύματα του Ναζισμού σε όλη την Ευρώπη. Όπως έχει επισημάνει η Ποθητή Χαντζαρούλα, «η αντίσταση στην προσπάθεια εξάλειψης της μαρτυρίας των εβραίων θυμάτων της ναζιστικής γενοκτονίας είχε ξεκινήσει ήδη από την περίοδο του Ολοκαυτώματος, καθώς απασχολούσε τα θύματα των ναζιστικών διώξεων ποιος θα μεταφέρει τη μαρτυρία, ποιος θα γράψει την ιστορία της περιόδου. (...) Το Ολοκαύτωμα γινόταν αντιληπτό ως “πόλεμος της μνήμης” καθώς οι Ναζί προσπάθησαν να απαλείψουν όχι μόνο τους Εβραίους, να τους εξοντώσουν, αλλά και κάθε ίχνος της ύπαρξής τους. Επιδίωκαν να μην αφήσουν πίσω κανέναν μάρτυρα και κανένα ίχνος. Η πλήρης εξαφάνιση του παρελθόντος θα ήταν ένα σιωπηλό κατόρθωμα, η “λευκή σελίδα της ιστορίας” του Χίμλερ»⁷³⁴. Για τους Εβραίους της Ευρώπης η μετάδοση της εμπειρίας τους και η αποκάλυψη της ναζιστικής κτηνωδίας σε όλη την έκτασή της, αποτέλεσε μεταπολεμικά ένα σημαντικό διακύβευμα, στο έδαφος των δύσπιστων, αν όχι εχθρικών, ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Την ίδια δυσπιστία ή αδιαφορία αντιμετώπιζαν, σύμφωνα με την Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, και οι επιζήσαντες Έλληνες Εβραίοι, όταν επιχειρούσαν να μιλήσουν ή να γράψουν για το γεγονός μετά την επιστροφή τους από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης⁷³⁵. Στην περίοδο της απελευθέρωσης, με εξαίρεση κάποιες πρώτες μαρτυρίες οι οποίες

Μπράμος, *Σλαβοκομμουνιστικά οργανώσεις εν Μακεδονία: Προπαγάνδα και επαναστατική δράσις*, Θεσσαλονίκη 1953.

⁷³⁴ Ποθητή Χαντζαρούλα, «Μετασηματισμοί του μάρτυρα: Μνήμη και συναισθήματα στις μαρτυρίες των ελλήνων επιζώντων», μελέτη στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960). Η Εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικο-ακουστικές Μαρτυρίες», Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, «Επιστημονικές Μελέτες» Κοινοφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση, 2011, σ. 1. <http://extras.ha.uth.gr/gjst/photos/paper-1.pdf> (ανάκτηση: 1/4/2019).

⁷³⁵ Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944) και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 299-300.

δημοσιεύθηκαν στη μοναδική μεταπολεμική εβραϊκή εφημερίδα, το *Ισραηλιτικόν Βήμα* που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη⁷³⁶, τη *Στατιστική* του νεοϊδρυθέντος Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (ΚΙΣ)⁷³⁷, καθώς και μία αγγλόγλωσση έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ (1945)⁷³⁸, εντοπίζονται ελάχιστες αναφορές στη γενοκτονία του Εβραίων ή στη δράση τους στην περίοδο της Κατοχής. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η έκθεση του Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου που δημοσιεύθηκε το 1946, δεν περιλάμβανε τα κατοχικά εγκλήματα εναντίον του εβραϊκού πληθυσμού, πέρα από κάποιες ατομικές περιπτώσεις εκτελέσεων⁷³⁹, παρότι όπως είδαμε παραπάνω, η έκθεση «Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος» είχε αναφορά στον εβραϊκό διωγμό⁷⁴⁰. Οι πρώτες δύο εκτενείς μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων εκδόθηκαν, τελικά, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη το 1948⁷⁴¹.

Ένας από τους βασικούς άξονες που διέπουν τη συλλογιστική της παρούσας διατριβής είναι πως η συγκρότηση των πρώτων αφηγήσεων για το πρόσφατο παρελθόν αποτέλεσε μια πολύπλευρη διαδικασία με διαφορετικούς φορείς, χρόνους και γεωγραφικά κέντρα. Στην Ελλάδα της πρώτης, τουλάχιστον, εικοσαετίας μετά τον πόλεμο η εμπειρία των Εβραίων κατά την Κατοχή δεν βρήκε τη θέση της στα σχετικά εγχειρήματα ιστορικοποίησης, εκτός από διάσπαρτες αναφορές. Μέσω της βιβλιογραφικής έρευνας στις ελληνικές εκδόσεις της εποχής δεν μπορεί να εντοπιστεί παρά μόνο ένας περιορισμένος αριθμός μαρτυριών, λίγες δημοσιεύσεις στον Τύπο και συμβολές σε επίπεδο τοπικής ιστορίας⁷⁴², καθώς και ορισμένες επετειακές εκδόσεις των εβραϊκών κοινοτήτων⁷⁴³. Στα παραπάνω μπορεί να προστεθεί το σχετικό ενδιαφέρον που προκλήθηκε μέσα από τη δημοσιότητα της υπόθεσης Μέρτεν στα τέλη της δεκαετίας του 1950, καθώς και της δίκης του Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ το 1961⁷⁴⁴. Πέραν αυτών, το 1969, εκδόθηκε ένα από τα

⁷³⁶ Στο ίδιο, σ. 301-302.

⁷³⁷ Consistoire Central Israélite, *Στατιστική*, Αθήνα 1945.

⁷³⁸ *The Jews and the Liberation Struggle*, [1945;].

⁷³⁹ Βλ. Office nationale hellénique des criminels de guerre, *Les atrocités des quatre envahisseurs de la Grèce: Allemands, Italiens, Bulgares, Albanais*, Αθήνα 1946.

⁷⁴⁰ Βλ. Γ. Βήχος (επιμ.), ό.π., σ. 47. Βλ. επίσης το υποκεφάλαιο 6.5 στην παρούσα διατριβή.

⁷⁴¹ Βλ. Ισαάκ Ματαράσσο, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν (Η καταστροφή των Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης κατά την γερμανική κατοχή)*, Αθήνα 1948· Michael Molho - Joseph Nehama, *In Memoriam. Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, Θεσσαλονίκη 1948.

⁷⁴² Βλ. ενδεικτικά, Νικ. Ε. Ζευγαδάκης, «Οι Εβραίοι της Κρήτης κατά την Γερμανική Κατοχή», *Μεσόγειος* (4 Σεπτεμβρίου 1963).

⁷⁴³ Βλ. ενδεικτικά, Εβραϊκή Κοινότητα Αθήνας, *Ημέρα μνήμης των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού*, Αθήνα 1963.

⁷⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά, ένα μέρος από τα δημοσιεύματα της εφ. *Ελευθερία* σχετικά με τη δίκη του Άιχμαν και την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: «Ο Άιχμαν επέρριψε τας ευθύνas εις τον Μέρτεν δια την δίωξιν των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», 22 Απριλίου 1961, σ. 5· «Ο Άιχμαν δεν είναι ο μόνος υπεύθυνος», 6 Μαΐου 1961, σ. 3· «Εις την δίκην του Άιχμαν κατετέθησαν χθες στοιχεία δια την δίωξιν των Εβραίων της Ελλάδος»,

βιβλία του Π. Ενεπεκίδη με παράθεση γερμανικών αρχείων, αυτή τη φορά αφιερωμένο στην εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων⁷⁴⁵.

Στην μεταπολεμική Ελλάδα η εμπειρία των Εβραίων δεν χώρεσε στα αφηγήματα για το πρόσφατο παρελθόν και, εν προκειμένω, στο υπό διαμόρφωση αντιστασιακό αφήγημα, όπως το τελευταίο εξετάστηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, γεννά το εξής ερώτημα: σε ποιο βαθμό η εμπειρία αυτή χώρεσε στα εθνικά αντιστασιακά αφηγήματα των άλλων ευρωπαϊκών κρατών; Έχοντας ως δείγμα τα τρία διεθνή συνέδρια των ευρωπαϊκών κινημάτων αντίστασης που εξετάστηκαν στο πρώτο και στο πέμπτο κεφάλαιο, παρατηρεί κανείς πως οι συμβολές που αναφέρονταν στην εβραϊκή γενοκτονία (και στην εβραϊκή αντίσταση) ήταν σταθερά παρούσες, αλλά προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τις αντιπροσωπείες του Ισραήλ. Επιστρέφοντας στη βιβλιογραφική έρευνα και σε αντίθεση με ό,τι περιγράφηκε παραπάνω για την σχετική ελληνική εκδοτική παραγωγή, όσον αφορά την πρώτη, τουλάχιστον, δεκαετία μετά τον πόλεμο αλλά και πριν τη λήξη του, εντοπίζουμε μία σειρά εκδόσεις, άρθρα και συμβολές για τους Έλληνες Εβραίους που κυκλοφόρησαν στις Ηνωμένες Πολιτείες⁷⁴⁶. Επιπλέον, αν διατρέξουμε το σύνολο της εικοσαπενταετίας, βλέπουμε ότι ένα μέρος των έργων με αναφορά στην Ελλάδα εκδόθηκαν στο ίδιο το Ισραήλ⁷⁴⁷. Τέλος, η εργασία ερευνητών, όπως αυτή της πολωνοεβραίας επιζώσας των στρατοπέδων συγκέντρωσης, Miriam Novitch, στην οποία αναφέρθηκα σε προηγούμενο κεφάλαιο, μπορεί να μην ανήκει στην ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή, αποτέλεσε ωστόσο μια πολύ σημαντική συμβολή,

23 Μαΐου 1961, σ. 8· «Αποκαλύψεις δια τα μαρτύρια των Εβραίων της Θεσσαλονίκης κατά την δίκη του Αιχμαν», 24 Μαΐου 1961, σ. 6· «Ο Μέρτεν υπερασπίζει τον Αιχμαν και εαυτόν. Οι Ναζισταί... επροστάτευσαν του Εβραίους εις την Ελλάδα», 30 Μαΐου 1961, σ. 1· «Η Βουλγαρία είχε πρωτοστατήσει εις εξόντωση των Εβραίων απεκαλύφθη εις την δίκη του Αιχμαν», 14 Ιουνίου 1961, σ. 5· «Ο Αιχμαν αρνείται ότι εξόντωσεν Εβραίους εξ Ελλάδος», 4 Ιουλίου 1961, σ. 1.

⁷⁴⁵ Βλ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944 επί τη βάσει των Μυστικών Αρχείων του ΕΣ-ΕΣ*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1969.

⁷⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά, World Jewish Congress, Advisory Council on European Jewish Affairs, Reports on the Jewish Situation, *The Situation of the Jews in Greece*, Νέα Υόρκη 1944· American Jewish Committee, *The Jews in Greece*, Νέα Υόρκη, Ιούνιος 1944· Barzilai, Elias, *Report on the Tragedy of the Jews in Greece*, Νέα Υόρκη, Greek American Council, 1945· L.S Stavrianos, «The Jews of Greece», *Journal of Central European Affairs*, τχ. 8 (Οκτώβριος 1948), σ. 256-269· Cecil Roth, «The Last Days of Jewish Salonica», *Commentary*, τ. 10/1 (Ιούλιος 1950), σ. 49-55· Israel Cohen, «The Jews of Greece», *Congress Weekly* (25 Ιανουαρίου 1951), σ. 11-12· Michael Molho, «La nouvelle communauté juive d'Athènes», *The Joshua Starr Memorial Volume*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 231-239· Philip Friedman, «The Jews of Greece during the Second World War (A Bibliographical Survey)», *The Joshua Starr Memorial Volume*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 241-248.

⁷⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά, Nadeja Slavi Vasileva, «On the Catastrophe of the Thracian Jews: Recollection», *Yad VaShem*, τχ. 3 (1959), σ. 295-302· Yom Tov Yacoel, *Yoman* [Ημερολόγιο], Ιερουσαλήμ 1961· Isaac S. Emmanuel, *Mazeboth Saloniki* [Πολύτιμοι λίθοι των Εβραίων της Θεσσαλονίκης], 2 τόμοι, Ιερουσαλήμ 1963-68· *Salonici, Ir ve-Em bi-Yisrael* [Θεσσαλονίκη, Μία Εβραϊκή μητρόπολη], Ιερουσαλήμ-Τελ Αβίβ, Έκδοση του Ινστιτούτου Ερευνών για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, 1967.

τόσο ως προς το περιεχόμενο των μαρτυριών που συγκέντρωσε, όσο και ως προς τη μέθοδο, συνιστώντας μία από τις πρώτες έρευνες προφορικής ιστορίας⁷⁴⁸.

Συζητώντας, λοιπόν, για μία ακόμα απουσία, αυτή του εβραϊκού βιώματος από τις πρώτες ελληνικές αντιστασιακές αφηγήσεις, και, πιθανώς, από τις μεταπολεμικές εθνικές ιστορίες των ευρωπαϊκών κρατών, οφείλει κανείς να συνυπολογίσει τις διαδρομές των ανθρώπων και της ιστορίας, καθώς επίσης και την ευρύτερη επίδραση του Ολοκαυτώματος στις ίδιες αυτές αφηγήσεις, στις έννοιες της μνήμης και της ιστορίας συνολικά, στην ιστορική κουλτούρα των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η ανάδυση της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και η δυναμική συγκρότηση του ως πεδίου της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, αποτελεί μέρος της ανάδειξης και αναγνώρισης της δεκαετίας του 1940 ως μίας από τις σημαντικότερες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Μιας περιπέτειας πολύ διαφορετικής, που, ωστόσο, κουβαλάει κι αυτή αντίστοιχες διαδρομές, μέσα έκφρασης και κώδικες επικοινωνίας, χρόνους και τόπους, εγχειρήματα και συγκρούσεις, συλλογικότητες και ανθρώπους με διαφορετική συγκρότηση, ιδεολογία, φιλοδοξίες και προθέσεις.

⁷⁴⁸ Βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων...», *ό.π.*, σ. 308-315.

Επίλογος

I. Η ιστορία της εμπειρίας

Πόσο «επίμονο» στάθηκε το παρελθόν που περιγράφηκε στην ανα χείρας διατριβή; Πώς ο λόγος γύρω από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συνέχισε και συνεχίζει να επανέρχεται στην επικαιρότητα, να ανανοηματοδοτείται διαρκώς, να διαμορφώνει ταυτότητες, να αποκαλύπτει τραύματα, να προκαλεί συγκινήσεις, εντάσεις και συγκρούσεις μέχρι σήμερα; Με ποικίλους τρόπους, διαφορετικούς σε κάθε εποχή, τα γεγονότα και οι επιμέρους πτυχές της δεκαετίας του 1940, εξελίχθηκαν σε κεντρικό πεδίο αναφοράς στην ιστοριογραφία και πέραν αυτής, σε όλη την Ευρώπη και, βέβαια, στην Ελλάδα. Η έννοια του «επίμονου παρελθόντος», παρότι δεν αποτελεί μια καθιερωμένη κατηγορία στις ιστορικές σπουδές, διατρέχει τις σελίδες που προηγήθηκαν.⁷⁴⁹ Η ελληνική Αντίσταση υπήρξε μια ισχυρή εμπειρία η οποία από ένα μέρος όσων τη βίωσαν αναγνωρίστηκε, συνειδητά ή μη, ως το παρελθόν εκείνο που μπορούσε να τους οδηγήσει στο προσδοκώμενο μέλλον· μια επίλογή που, τουλάχιστον εντός της χώρας, στεκόταν απέναντι τόσο στον επίσημο λόγο του μετεμφυλιακού κράτους, όσο και ενός μη αμελητέου τμήματος της κοινωνίας.

Η «εμπειρία» και η «προσδοκία» –το «πεδίο εμπειριών» και ο «ορίζοντας προσδοκιών»– έχουν απασχολήσει τον Reinhart Koselleck στο πλαίσιο της ιστορίας των εννοιών⁷⁵⁰. Μάλιστα, ενώ πολλά από τα εννοιολογικά ζεύγη που αναλύει ο Koselleck, παρότι δημιουργούνται ως τέτοια –δύο αντιθετικές έννοιες εξαρτώμενες η μία από την άλλη– στην πορεία σπάνε με την κάθε έννοια που τα συγκροτεί να αποκτά τη δική της ζωή, στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτό δεν συμβαίνει. Η «εμπειρία» και η «προσδοκία» διατηρούν μια δυναμική σχέση, όντας σε διαρκή ένταση μεταξύ τους. Στη μεταϊστορική της διάσταση, ως ανθρωπολογικό δεδομένο, η σχέση αυτή λειτουργεί ως συνθήκη για τη δημιουργία ιστοριών.⁷⁵¹

⁷⁴⁹ Οι Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης τιτλοφορούν με τον όρο «επίμονο παρελθόν» την εισαγωγή του συλλογικού τόμου *Η εποχή της σύγχισης*, αναφερόμενοι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», *ό.π.*, σ. 11-54. Μένοντας στην ελληνική εκδοτική παραγωγή, οι *πόλεμοι της μνήμης* και η *μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, είναι δύο βιβλία –συνδεδεμένα με τον Χ. Φλάισερ, έναν εκ των πρώτων ειδικών μελετητών της περιόδου– που προσεγγίζουν το συγκεκριμένο φαινόμενο με πλούτο παραδειγμάτων και ιδιαίτερα γόνιμο τρόπο. Βλ. Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, *ό.π.*· Κ. Γαρδίκας κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, *ό.π.*

⁷⁵⁰ Για το συγκεκριμένο πεδίο ιστορικής έρευνας βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη (επιμ.), *Ιστορία των εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ/Μνήμων, 2006.

⁷⁵¹ Βλ. R. Koselleck, *Futures Past*, *ό.π.*, σ. 255-275.

Η ελληνική Αντίσταση βρέθηκε, στη χρονικότητα του παρόντος, στο σημείο τομής μεταξύ ενός «πεδίου εμπειρίας» και ενός «ορίζοντα προσδοκίας»⁷⁵². Ο E. Traverso, ξαναδιαβάζοντας τον Koselleck, έχει δώσει έμφαση στη δυναμική σχέση των χρονικοτήτων: του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. «Ακριβώς όπως το παρόν δίνει νόημα στο παρελθόν», γράφει, «έτσι και το παρελθόν προμηθεύει στα υποκείμενα της ιστορίας μια τεράστια δεξαμενή αναμνήσεων και εμπειριών χωρίς τις οποίες δεν θα μπορούσαν να σκιαγραφήσουν το μέλλον, να διατυπώσουν τις προσδοκίες τους, να θρέψουν τις ουτοπίες τους. (...) Παρελθόν και μέλλον διασταυρώνονται κι έρχονται σε διάλογο στο παρόν, όπου διαρκώς κατασκευάζονται και επινοούνται ξανά. Η συγγραφή της ιστορίας συμμετέχει επομένως σε μια πολιτική χρήση του παρελθόντος»⁷⁵³.

Στην αρχή της διατριβής επιμείναμε στην διαλεκτική σχέση παρελθόντος και παρόντος, μέσα, κυρίως, από τις σχετικές επισημάνσεις του Π. Βόγλη και της Ι. Παπαθανασίου⁷⁵⁴. Στο τέλος της, και μετά την περιδιάβαση στον λόγο των υποκειμένων, στην εξίσωση προστίθεται η σημασία του μέλλοντος. Άλλωστε, η προσδοκία του μέλλοντος ενυπάρχει, ρητά ή υπόρρητα, σε όλες τις αφηγήσεις. Στις πιο προφανείς περιπτώσεις, η Αντίσταση ήταν «το ανέσπερο φως», που οδηγούσε τα βήματα των ανθρώπων «σε έναν καλύτερο κόσμο»⁷⁵⁵. Η αναγνώριση της σημασίας της σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, αποτελούσε επιτακτικό αίτημα αλλά και, συγχρόνως, μια εξέλιξη η οποία θεωρούνταν προδιαγεγραμμένη: «Αυτό [η αναγνώριση της σημασίας της ελληνικής Αντίστασης] θα γίνει οπωσδήποτε», κατέληγε μια ανυπόγραφη επιστολή προς την εφ. *Ελευθερία* το 1958, «γιατί για να γραφή η Ιστορία και να ζήσουν οι άνθρωποι ελεύθεροι, έχουν ανάγκη αυτού του κεφαλαίου που λέγεται Εθνική Αντίστασις»⁷⁵⁶.

Δύο ακόμη παρατηρήσεις: πρώτον, ένα βασικό ζητούμενο της διατριβής, ανεξάρτητα από τον βαθμό στον οποίον επετεύχθη, ήταν να μην εξετάσει τις μεταπολεμικές ιστοριογραφικές αναζητήσεις για την ελληνική Αντίσταση μόνο ως «ιστοριογραφικές αναζητήσεις της Αριστεράς». Η πρόθεση αυτή δεν συνεπάγεται την παραγνώριση του γεγονότος ότι η ελληνική Αριστερά υπήρξε, σε μεγάλο βαθμό, ο

⁷⁵² Η πρόταση αυτή αποτελεί αναδιατύπωση μιας επισήμανσης του Traverso. Βλ. E. Traverso, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης*, ό.π., σ. 308.

⁷⁵³ Στο ίδιο, σ. 306.

⁷⁵⁴ Βλ. την εισαγωγή στην παρούσα διατριβή και Π. Βόγλη, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης», ό.π.· Ι. Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική», ό.π.

⁷⁵⁵ Βλ. Μαρία Χάλκου, «Πολιτισμός, Αντίσταση και λογοκριτικές παρεμβάσεις της Αριστεράς στη δεκαετία του '60: Η Αντιγόνη της Κατοχής», στο Π. Πετσίνη - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2016, σ. 263.

⁷⁵⁶ «Επιστολαί προς την Ελευθερίαν», ό.π.· βλ. κεφάλαιο 3.

πρωταγωνιστής τόσο της Αντίστασης, όσο και της πρώτης περιόδου ιστορικοποίησής της. Αντίστροφα, η εμπειρία της Αντίστασης και της διεκδίκησής της συνέβαλε αποφασιστικά –παράλληλα με τη σταθερή αναφορά στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού περιβάλλοντος– στην αντίληψη και τον λόγο της ελληνικής Αριστεράς για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, οριοθετώντας, σε μεγάλο βαθμό, την πολιτική φαντασία της⁷⁵⁷. Επεκτείνοντας την παραπάνω διαπίστωση πέραν των ελληνικών συνόρων και παραμένοντας στην πρώτη μεταπολεμική εικοσαετία –τουλάχιστον, δηλαδή μέχρι το «1968» και τα νέα στοιχεία που έφερε στο προσκήνιο– επισημαίνω ένα σχετικό παράθεμα από το έργο του ιστορικού της ευρωπαϊκής Αριστεράς, Geoff Eley:

Ο αντιφασιστικός πόλεμος είχε μόνιμα πολιτισμικά αποτελέσματα. Οι ελπίδες του λαού για έναν καλύτερο κόσμο –και η επίγνωση του πόσο εύθραστη θα ήταν η επιβίωσή του– κάλυπταν τον πολιτικό χώρο του έθνους, ρητορικά όσο και συναισθηματικά, μεταθέτοντας άλλες συγκρούσεις και καθιστώντας σχετικές τις κοινωνικές διακρίσεις, τις οικονομικές ανισότητες και τις διαμάχες του πολιτικού βίου. Η μακροπρόθεσμη πολιτισμική πτυχή των μεταπολεμικών διευθετήσεων τις έκανε ακόμη πιο ισχυρές: νέες λαϊκές πολιτικές ταυτότητες που έφεραν στο προσκήνιο οι εμπειρίες του πολέμου, οι τρόποι με τους οποίους συνδέθηκαν οι πρώτες με το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα, η νομιμοποίηση που παρείχαν στα μεταπολεμικά κράτη και η στήριξη που πρόσφεραν σε ένα είδος πολιτικής έναντι ενός άλλου. Η συνοχή των μεταπολεμικών κοινωνιών εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό από την αφοσίωση των λαών στους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς, αφοσίωση που είχε αποτυπωθεί με έντονο τρόπο στη λαϊκή μνήμη. Στο σημείο αυτό, οι ανθεκτικές πολιτισμικές αφηγήσεις των μεταπολεμικών διευθετήσεων αποτέλεσαν το πλέον κρίσιμο στοιχείο.⁷⁵⁸

Επιστρέφοντας στην ελληνική περίπτωση, δεν μπορεί παρά να συνυπολογίσει κανείς την «διαιτερότητα» που συζητήσαμε, κυρίως, στον δεύτερο κεφάλαιο: τον Εμφύλιο και τις περιοριστικές συνθήκες που διαμόρφωσε. Η δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τα παραπάνω, καθώς και με αυτήν την ιδιαιτερότητα. Η Αντίσταση ως «επίμονο παρελθόν», συνδέεται άμεσα και αμφίδρομα με την Εθνική Αντίσταση ως «επιθυμητό παρελθόν»⁷⁵⁹. Αυτό δεν συμβαίνει πάντα έτσι. Επίμονο, μπορεί να είναι και κάτι ανεπιθύμητο, όπως ένα

⁷⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά τις σκέψεις του Κ. Καρπόζηλου –με έναν πολιτικό προβληματισμό που αφορά πρωτίστως τον σύγχρονο μετα-ουτοπικό κόσμο– με αφορμή του βιβλίου του Α. Λιάκου, *Αποκάλυψη, ούτοπία και ιστορία*: Κωστής Καρπόζηλος, ««Η ιστορία δεν κάνει τίποτα?»», *Τα Ιστορικά*, τχ. 57 (2012), σ. 528-534.

⁷⁵⁸ Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923-2000*, μετάφραση: Αθανάσιος Κατσικερός, τόμος Β', Αθήνα, Σαββάλας, 2010, σ. 540.

⁷⁵⁹ Χρησιμοποιώ τον όρο ως το αντίθετο του «ανεπιθύμητου παρελθόντος», στο οποίο αναφέρεται η πρόσφατη μελέτη του Β. Καραμανωλάκη. Βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, ό.π.

τραύμα. Η παρουσία και απουσία του επιθέτου «εθνική», στην προηγούμενη πρόταση, είναι εμπρόθετη. Θέλει να αποτρέψει την ταύτιση του γεγονότος από την αφήγησή του, παραπέμποντας στα στοιχεία και τις ιδιότητες που προάγονται ή υποβαθμίζονται, προστίθεται ή χάνονται μέσα από τις διαδικασίες της ενθύμησης και της ιστορικοποίησης. Να αποτρέψει, δηλαδή, την υποστασιοποίηση του παρελθόντος πέραν της επισήμανσης της δύναμης (και της δυναμικής) της εμπειρίας του, επιστρέφοντας, ξανά, στη διαλεκτική σχέση με το παρόν και τα υποκείμενά του. Τα υποκείμενα αυτά, δεν αποτέλεσαν απλά τους ξενιστές μιας ιστορίας που έπρεπε να γραφτεί και, ούτως ή άλλως, θα γραφόταν. Αποτέλεσαν τους αρχιτέκτονες και τους μηχανικούς της, σχεδιάζοντας και κατασκευάζοντας ένα σύμπλεγμα οικοδομημάτων με τα υλικά της επιλογής τους, από τις διαθεσιμότητες του παρελθόντος, του παρόντος και του ορατού μέλλοντος.

II. Η εμπειρία της ιστορίας

Η ένταση μεταξύ εμπειρίας και προσδοκίας –με τις διαφορετικές ιδιότητες που προσδίδουν στις δύο έννοιες η πρόσληψή τους ως «χώρος» και ως «ορίζοντας» αντίστοιχα– είναι αυτή που, μέσα από διαρκώς μεταβαλλόμενα μοτίβα, «οδηγεί σε νέες αναλύσεις» και, τελικά, «δημιουργεί ιστορικό χρόνο»⁷⁶⁰. Όπως είναι γενικά αποδεκτό, η σημαντικότερη διαφορά του ιστορικού από τον φυσικό ή βιολογικό χρόνο είναι το γεγονός ότι κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο ιστορικός χρόνος, σε αντίθεση με τον βιολογικό, περιλαμβάνει την κίνηση από το παρόν προς το παρελθόν. Αν σε κάτι επέμεινε η παρούσα διδακτορική διατριβή ήταν στη μελέτη της στιγμής της ιστορικής δραστηριότητας: στη μελέτη, δηλαδή, του παρόντος, όπως αυτό ορίστηκε μέσα από την αρχική μας περιοδολόγηση. Με δύο τρόπους: πρώτον, με την εξέταση της «μέσης διάρκειας» του περιβάλλοντος, των συνθηκών και ενός συνόλου γεγονότων μιας περιόδου δύο, περίπου, δεκαετιών, αφενός σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αφετέρου στο υπό εξέταση εθνικό παράδειγμα: την ελληνική περίπτωση. Δεύτερον, επιχειρήθηκε η εναλλαγή της κλίμακας παρατήρησης από τη «μέση» στη «μικρή διάρκεια» κι από εκεί σε μικροϊστορικά παραδείγματα –όχι απαραίτητα με αυτήν τη σειρά– που συχνά αγνοούνται από τις ιστοριογραφικές αποτιμήσεις ως παρεκκλίνοντα από τον κανόνα ή μη αρκούντως σημαντικά. Η προσπάθεια αυτή στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι εξίσου ενδιαφέροντα, πολλές φορές διαφορετικά αλλά και αλληλοτροφοδοτούμενα, στοιχεία αποκαλύπτονται

⁷⁶⁰ R. Koselleck, *ό.π.*, σ. 262.

τόσο από την θέαση της μεγάλης εικόνας όσο και από την εστίαση στα πρόσωπα: στις διαδρομές τους, τις πρακτικές και τον λόγο τους.

Ο λόγος των υποκειμένων φτάνει στον ερευνητή, κατά κύριο λόγο, μέσα από δημοσιευμένα κείμενα και αρχειακά τεκμήρια: βιβλία, δημοσιεύματα στις εφημερίδες και τα περιοδικά, προσχέδια κειμένων, σχέδια εισηγήσεων και ομιλιών, ανακοινώσεις, επιστολές, εκθέσεις, χειρόγραφες σημειώσεις. Η εξέταση κάθε λόγου μέσα από γραπτά κείμενα –αναγκαστικά, όταν η περίοδος και το αντικείμενο μελέτης έχει αφήσει πολύ λίγες οπτικοακουστικές ή άλλες πηγές– δημιουργεί μια διαρκή αίσθηση ότι «κάτι λείπει». Δεν μπορεί κανείς να μην αναρωτηθεί αν μια ηχητική ή βιντεοσκοπημένη μορφή της διάλεξης του C.M. Woodhouse στο Μόναχο θα άνοιγε ακόμα περισσότερα θέματα προς συζήτηση. Δεν θα το μάθουμε, τουλάχιστον στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Με συνείδηση των αναπόφευκτων απωλειών και των χαμένων δυνατοτήτων, ωστόσο, η μελέτη των γραπτών κειμένων «ενάντια στις προθέσεις των δημιουργών τους» όσο και μέσα από αυτές, παραμένει μια διαδικασία από την οποία μπορεί να τεκμηριωθεί μια προκατασκευασμένη υπόθεση ή, το σημαντικότερο, να αναδυθεί το απρόσμενο, αναδιαμορφώνοντας δημιουργικά την κάθε υπόθεση. Η ιδέα αυτή δεν είναι καινούργια. Εκτείνεται από τις επισημάνσεις του Marc Bloch και του Walter Benjamin έως τα νέα ρεύματα του τελευταίου τετάρτου του 20ού αιώνα και τις σύγχρονες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, θεωρητικά και μεθοδολογικά⁷⁶¹. Πέρα από την αναζήτηση των «ιχνών», όμως, μελέτη των κειμένων σημαίνει, συγχρόνως, και μελέτη της γλώσσας τους. Σε αυτό το επίπεδο, η προβληματοποίηση των όρων και των ταυτοτήτων που συναντά κανείς σε μια «πηγή» είναι απαραίτητη, αλλά δεν αρκεί· χρειάζεται και μια διαρκής αναρώτηση των εννοιών και του πλαισίου σκέψης του ίδιου του παρατηρητή, δηλαδή ιστορικοποίησή τους⁷⁶².

Αν μία παράμετρος έχει να κάνει με τις αναγνώσεις των λόγων, μία άλλη αφορά τις «αναγνώσεις» των πρακτικών. Οι πρακτικές σχετίζονται –όχι αποκλειστικά– με τα μέσα παραγωγής ιστορικού νοήματος. Η διάκριση των τελευταίων, η κατηγοριοποίησή τους και η μελέτη τους ξεχωριστά είναι σημαντική. Εξίσου χρήσιμο, ωστόσο, είναι να δει κανείς αυτά τα μέσα και (στο μέτρο του δυνατού) συνολικά. Όπως επισημαίνει η Tessa Morris-Suzuki, ερωτήματα που έχουν να κάνουν με το πώς μια ποικιλία δημόσιων μέσων ιστορικής έκφρασης συνυπάρχει και αλληλεπιδρά, πώς οι εικόνες παρουσιάζονται στην

⁷⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, Carlo Ginzburg, *Threads and Traces. True False Fictive*, μετάφραση: Anne C. Tedeschi - John Tedeschi, Λος Άντζελες και Λονδίνο, University of California Press, 2012, σ. 2-6.

⁷⁶² J.W. Scott, «The Evidence of Experience», *ό.π.*, σ. 790-795.

«ηχώ» ενός μέσου ή ενισχύουν αυτές που παρουσιάζονται σε άλλα, καθώς και πώς οι ιστορίες αλλάζουν όταν μεταφέρονται από ένα μέσο επικοινωνίας σε ένα άλλο, μπορεί να αποδειχθούν εξαιρετικά γόνιμα, ειδικά όσο τα μέσα πληθαίνουν και διαπλέκονται μεταξύ τους. «Έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον», γράφει, «οι “λεπτοί” τρόποι με τους οποίους τα δημόσια μέσα, με τις σιωπές τους ή με αυτά που παρουσιάζουν, διαμορφώνουν το φαντασιακό μας “τοπίο” για το παρελθόν. Για να κατανοήσουμε πώς αυτά τα φαντασιακά τοπία δημιουργούνται, ενισχύονται ή μετασχηματίζονται, πρέπει να κοιτάξουμε τόσο την πολιτική όσο και την αισθητική οικονομία των δημόσιων μέσων»⁷⁶³. Το παράδειγμα της διάλεξης και, συγχρόνως, άρθρου σε ιστορικό περιοδικό, καθώς επίσης μεταφρασμένης και σχολιασμένης δημοσίευσης σε εφημερίδα του Woodhouse, αλλά και όσων ακολούθησαν (οι απαντήσεις και ανταπαντήσεις μέσω επιστολών και συνεντεύξεων), για να μείνουμε στην ίδια περίπτωση, είναι εύγλωττο ως προς τα παραπάνω.

Η τελευταία εκ των παραμέτρων στις οποίες επέμεινε η διατριβή, είναι αυτή που ονομάστηκε «διαδρομές». Η εξέταση των διαδρομών των υποκειμένων στον χώρο και στον χρόνο φέρνει στο προσκήνιο, μεταξύ άλλων, δύο στοιχεία που ενυπάρχουν τόσο στον «λόγο» όσο και στις «πρακτικές»: την κίνηση και την υλικότητα. Κίνηση σημαίνει αφενός «αλλαγή». Αλλαγή των συνθηκών, του περιβάλλοντος, των διακυβευμάτων από το παρελθόν στο παρόν αλλά και εντός των διαφορετικών φάσεων της υπό εξέταση διαδικασίας: αλλαγή, επίσης, των ίδιων των υποκειμένων, για την οποία θα μιλήσουμε και στη συνέχεια. Αφετέρου, η έννοια της κίνησης εντάσσει στην ανάλυση τη σημασία της γεωγραφίας, της σχέσης, δηλαδή, πολιτικής και χώρου: από τις πολιτικές γεωγραφίες του έθνους, την επικράτεια και τις λειτουργίες του κράτους, έως την πολιτική και κοινωνική κίνηση των υποκειμένων, τα κοινωνικά κινήματα, τις σχέσεις εξουσίας σε διαφορετικές κλίμακες: τη σχέση γενικότερα της ισχύος και του χώρου με την ίδια τη γνώση, την παραγωγή και την αναπαραγωγή της⁷⁶⁴.

Η υλικότητα, από την άλλη μεριά, αφορά τα αντικείμενα (και τους τόπους) και πώς αυτά αποκτούν μια δική τους κοινωνική ζωή, μεταβαλλόμενη στο πέρασμα του χρόνου· ένα ζήτημα οικείο, τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα στους αρχαιολόγους⁷⁶⁵. Έχει να

⁷⁶³ Tessa Morris-Suzuki, *The Past within Us. Media, Memory and History*, Λονδίνο, Verso Books, 2005, σ. 16-17.

⁷⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά, Martin Jones - Rhys Jones - Michael Woods, *An introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2004· για μια προσέγγιση στο πλαίσιο της ριζοσπαστικής γεωγραφίας βλ. David Harvey, *Δρόμοι και τρόποι του κόσμου. Καπιταλισμός - χώρος - τόποι*, μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής, Αθήνα, Angelus Novus, 2017.

⁷⁶⁵ Βλ. Tracy Ireland - Jane Lydon, «Rethinking Materiality, Memory and Identity», στο T. Ireland - J. Lydon (επιμ.), «Materialities of Memory and Identity», *Public History Review*, τ. 23 (2016), σ. 1-8.

κάνει, ωστόσο, και με κάτι παραπάνω από αυτό: τις υλικές πτυχές των ίδιων των υπό εξέταση εγχειρημάτων και διαδικασιών⁷⁶⁶. Ένα ακόμη παράδειγμα: η λεπτομερής περιγραφή της διαδρομής και της παρουσίας των δύο βουλευτών της ΕΔΑ στο διεθνές συνέδριο ιστορικών της Αντίστασης στην Τσεχοσλοβακία, που πραγματοποιήθηκε στο πέμπτο κεφάλαιο, δεν εξυπηρετούσε μόνο τους σκοπούς μιας ζωντανής αφήγησης. Οι υλικές πτυχές της περιπέτειάς τους –από την δυσκολία της έκδοσης βίζας και τα προβλήματα της μετάφρασης των χειρογράφων, έως την αναζήτηση τρόπων πολλαπλασιασμού των αντιτύπων για να μοιραστούν στους συνέδρους και το ίδιο το πολυτελές θέρετρο του Κάρλοβι Βάρι στο οποίο έλαβε χώρα το συνέδριο– αποτελούν στοιχεία που μας βοηθούν να ξαναδιαβάσουμε και να αναλύσουμε τον λόγο των αφηγήσεων, να διατυπώσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια έννοιες όπως αυτή της «αδικαίωτης Αντίστασης», και να κατανοήσουμε διαδικασίες και αιτήματα, όπως εκείνο της αναγνώρισης ή «αποκατάστασης».

Οι παραπάνω παράμετροι μας βοηθούν επίσης να κατανοήσουμε την ίδια την διαμόρφωση των υποκειμένων ως τέτοια, χωρίς να παίρνουμε ως δεδομένη την ταυτότητά τους αλλά, ακόμη, και την εμπειρία τους ως κάτι «φυσικό» που υπήρξε έξω από «τις λέξεις και τα πράγματα»⁷⁶⁷. Την εμπειρία του παρελθόντος, ως υποκείμενα της Αντίστασης, αλλά και την εμπειρία του παρόντος, ως υποκείμενα της ιστορικοποίησής της. Στην προσπάθεια αυτή είναι κεντρική η έννοια της «αλλαγής».

III. «Όπως ο Φαμπρίς»: απεικασματα

Οι γραμμές που ακολουθούν ασχολούνται κι αυτές με την αλλαγή. Σχετίζονται, επίσης, με μια δηλωμένη επιλογή της παρούσας διατριβής, να μην προκαταβάλει την ταυτότητα των υπό εξέταση εγχειρημάτων, τοποθετώντας τα εξαρχής σε μια κατηγορία, όπως είναι η κατηγορία των μαρτυριών ή ευρύτερα της «δημόσιας ιστορίας», και αφαιρώντας τους έτσι τη δυνατότητα ένταξης σε άλλες, όπως αυτή της ιστοριογραφίας. Σε τελική ανάλυση, η συγκεκριμένη επιλογή αφορά τις ίδιες τις κατηγορίες και όχι τα εγχειρήματα: την αντιμετώπιση τους ως έννοιες με ιστορικότητα –έννοιες υποκείμενες, δηλαδή, στην αλλαγή.

⁷⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά, Frank Trentmann, «Materiality in the Future of History: Things, Practices, and Politics», *Journal of British Studies*, τ. 48/2 (Απρίλιος 2009), σ. 283-307.

⁷⁶⁷ J.W. Scott, ό.π., σ. 796.

Η διατριβή ξεκίνησε με μια σαφή διάκριση, η οποία αντανακλάται στην επιλογή και τον ορισμό του θέματος, στην περιοδολόγηση, ακόμη και στον τίτλο της: τη διάκριση ανάμεσα στην ακαδημαϊκή αντιστασιακή ιστοριογραφία –όπως αναπτύχθηκε αρχικά κυρίως στο εξωτερικό από τα χρόνια της χούντας και στη συνέχεια στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης– από τη μία μεριά, και στην ιστορικοποίηση του αντιστασιακού παρελθόντος με επίκεντρο τη βιωμένη εμπειρία από την άλλη· η τελευταία ξεκίνησε πολύ νωρίτερα, από την επαύριον του πολέμου. Η διάκριση αυτή παραμένει σαφής και βασίζεται, όσον αφορά τα υποκείμενα, σε ορισμένα δεδομένα: ανάμεσά τους, η κατάρτιση των επαγγελματιών ιστορικών, η ταυτότητά τους, καθώς και το γεγονός ότι δεν είχαν ζήσει τα γεγονότα· δεν ήταν, δηλαδή, οι ίδιοι πρωταγωνιστές της ιστορίας τους.

Σε αυτό το σημείο, όμως, έχει σημασία μια προβληματοποίηση της εν λόγω διάκρισης. «Το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα» είναι η γνωστή εναρκτήρια φράση του μυθιστορήματος του L.P. Hartly, *The Go-Between* (1953), την οποία χρησιμοποίησε ο David Lowenthal στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ως τίτλο στη μελέτη του σχετικά με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους το παρελθόν, το οποίο κάποτε ήταν «πρακτικά δυσδιάκριτο από το παρόν», εξελίχθηκε σε μια επικράτεια ξένη και συγχρόνως, σε αυξανόμενο βαθμό στις σύγχρονες κοινωνίες, «επικαλυμμένη από το παρόν»⁷⁶⁸. Τον Lowenthal, σε αυτό και στο μεταγενέστερο βιβλίο του για την «κληρονομιά», απασχολούν οι έννοιες της «αποξένωσης» και της «οικειοποίησης»⁷⁶⁹. Το να αντιστοιχίσουμε την πρώτη με την επαγγελματική ιστοριογραφία και τη δεύτερη με τα βασισμένα στην βιωμένη εμπειρία αφηγήματα, δεν θα ήταν παρά μία βολική απλούστευση. Η φράση του Hartly, «το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα» και η συνέχειά της, «τα πράγματα γίνονται αλλιώς εκεί», αφορά τους συμμετέχοντες στα γεγονότα του παρελθόντος, όχι λιγότερο από οποιονδήποτε άλλον. «Και εκείνοι από ημάς που συμμετέσχον εις την οργάνωσιν της Αντιστασεως», έγραφε ο Woodhouse, «ευρίσκονται τελικώς εις την ιδίαν θέσιν όπως και ο Φαμπρίς, ο ήρωας του μυθιστορήματος του Σταντάλ “Το Μοναστήρι της Πάρμας”, ο οποίος δεν κατώρθωνε ποτέ να βεβαιωθεί εάν πράγματι έλαβε μέρος στη μάχη του Βατερλώ ή όχι»⁷⁷⁰.

Ο κόσμος που περιέγραφαν οι μάρτυρες-ιστορικοί της Αντίστασης, ατομικά ή συλλογικά, ακόμα κι αν παρέμεναν πιστοί στην αλήθεια των γεγονότων που είχαν ζήσει ή

⁷⁶⁸ David Lowenthal, *The past is a foreign country*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1985, σ. xix.

⁷⁶⁹ Βλ. D. Lowenthal, *The heritage crusade...*, ό.π. Βλ. επίσης Ε. Γαζή - Δ. Λαμπροπούλου, «Βιβλιοκρισίες», ό.π., σ. 419-422.

⁷⁷⁰ C.M. Woodhouse, «Zur Geschichte der Resistance in Griechenland», ό.π., σ. 139· βλ. κεφάλαιο 3 στην παρούσα διατριβή.

είχαν διασταυρώσει με άλλες πηγές, δεν ήταν ο ίδιος με εκείνον του παρελθόντος. Ήταν ένας κόσμος με διαφορετική συνοχή, με αιτίες, αφορμές και αποτελέσματα, με περιόδους, φάσεις ή «γύρους». Εντός του, τοποθετούνταν τα υποκείμενα και, ανάμεσά τους, οι ίδιοι οι αφηγητές, ως ομοιώματα του εαυτού τους, τα οποία, όπως εξομολογείται ο Woodhouse και επαναλαμβάνει σε μια διαφορετική περίπτωση ο Κ. Πυρομάγλου, ορισμένες φορές δεν τα αναγνώριζαν καν. Συγχρόνως –και χωρίς αυτό να αποτελεί αντίφαση– ο κόσμος εκείνος, δημιούργημα των διαδικασιών και των παραμέτρων που περιγράφηκαν, αποτελούσε το δικό τους, οικείο παρελθόν· γεμάτο συναισθήματα, μεταξύ των οποίων και η νοσταλγία, μία ακόμη έννοια με ιστορικότητα. Νοσταλγία για τις χαμένες ευκαιρίες, τη χαμένη εξουσία, τα χαμένα ιδανικά ή, ακόμη, και την ίδια τη χαμένη νεότητα.

Η μεταπολιτευτική αντιστασιακή ιστοριογραφία, καθώς επίσης η σύγχρονη ιστορική έρευνα για τη δεκαετία του 1940 και οι διαμάχες γύρω από αυτήν, δεν συμπεριλαμβάνονται στα αντικείμενα της παρούσας μελέτης. Για να μιλήσει κανείς ουσιαστικά γι' αυτά, οφείλει πρώτα να ανασυστήσει μια διαφορετική εποχή (ή καλύτερα εποχές) και να μελετήσει τους δικούς της λόγους, τις δικές της πρακτικές και διαδρομές των υποκειμένων στον χώρο και στον χρόνο. Ωστόσο, παρότι με το πέρασμα του χρόνου οι πηγές, τα εργαλεία, οι προσεγγίσεις και τα μέσα πληθαίνουν και παρότι, επίσης, οι αφηγητές των γεγονότων πλέον δεν ταυτίζονται με τους πρωταγωνιστές τους, ποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι έννοιες όπως η «οικειοποίηση του παρελθόντος», με τις θετικές ή αρνητικές της συνδηλώσεις, έχουν λιγότερο κεντρική θέση σε μια τέτοια μελέτη;

IV. Η ζωή μετά

Αν το παρόν κείμενο ήταν κινηματογραφική ταινία, «βασισμένη σε πραγματικά γεγονότα», στο σημείο αυτό θα ξεκινούσε το τελευταίο τμήμα της, εκείνο που αναφέρεται επιγραμματικά στην μετέπειτα τύχη των πρωταγωνιστών της, πριν εμφανιστούν, οριστικά, οι τίτλοι τέλους. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η πτώση της δικτατορίας και η μετάβαση στη Δ' Ελληνική Δημοκρατία, αποτέλεσε τομή όχι μόνο για την ιστορία της χώρας αλλά και για την ιστοριογραφία. Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης η δεκαετία του 1940, ξεκινώντας από τη μελέτη της ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης, καθιερώθηκε σταδιακά ως ένα από τα σημαντικότερα ερευνητικά πεδία των ιστορικών σπουδών, σε μια χρονική στιγμή, μάλιστα, που σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχε ξεκινήσει μια έντονη συζήτηση αναθεώρησής της. Η διαδικασία αυτή δεν υπήρξε ούτε νομοτελειακή ούτε «βελουδίνη». Χαρακτηρίστηκε από έντονες συζητήσεις και διαμάχες, εκβάλλοντας σε ποικίλα και συχνά

ανταγωνιστικά πορίσματα. Στην πραγματικότητα, η μόνη συναίνεση αφορούσε στην υπέρβαση της έως τότε κυρίαρχης θεσμικής (μετεμφυλιακής και ψυχροπολεμικής) αντίληψης, και στο άνοιγμα μίας συζήτησης η οποία θα παρήγαγε «επιστημονικές» και «καλά τεκμηριωμένες» μελέτες.

Οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1970 έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Πέρα από τον παράγοντα του Ψυχρού Πολέμου και τις διαφορετικές φάσεις του, η εμπειρία της χούντας και του αντιδικτατορικού αγώνα, η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, η Μεταπολίτευση και οι αλλαγές που έφερε τόσο στην πολιτικο-κοινωνική ζωή όσο και στον ακαδημαϊκό χώρο διαμόρφωσαν τις συνθήκες για τη διεξαγωγή ιστορικών ερευνών στην Ελλάδα. Αυτό το νέο περιβάλλον, που πολύ συνοπτικά περιγράφηκε στην εισαγωγή, υποδέχθηκε μια γενιά ιστορικών με σπουδές σε ξένα πανεπιστήμια, οι οποίοι έστρεψαν το βλέμμα τους στην ιστορία του ελληνικού 20ού αιώνα, εκμεταλλευόμενοι και το άνοιγμα μιας σειράς διπλωματικών αρχείων. Οι σημαντικές τομές, όμως, δεν συνεπάγονται αυτόματα την απουσία εξίσου σημαντικών συνεχειών με το παρελθόν. Οι κληρονομίες της μεταπολεμικής εικοσαετίας (η υποδομή που δημιουργήσε, τα ερωτήματα και οι απαντήσεις της σε αυτά), η οποία για μας αποτελεί την πρώτη περίοδο ενώ για άλλους, πιθανώς την προϊστορία της ιστορικοποίησης της ελληνικής Αντίστασης, υπήρξαν εξαιρετικά ισχυρές και στη συνέχεια. Οι ίδιοι οι μάρτυρες-ιστορικοί της συνέχισαν να διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο.

Άλλωστε, η σχετική βιβλιογραφική παραγωγή μέχρι τη δεκαετία του 1990 δεν καθορίστηκε από τις εξελίξεις στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Η πρώτη δεκαπενταετία μετά την αλλαγή του καθεστώτος χαρακτηρίστηκε από μία έκρηξη μνήμης, κυρίως όσον αφορά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, η οποία εκφράστηκε τόσο με τη έκδοση μαρτυριών, απομνημονευμάτων και μη ακαδημαϊκών ιστοριών, όσο και μέσω αφιερωμάτων και δημοσιευμάτων στον Τύπο, τηλεοπτικών εκπομπών, επετειακών εκδηλώσεων, μετονομασίας οδωνυμιών και κατασκευής μνημείων. Η έμφαση στην Εθνική Αντίσταση και όχι στον Εμφύλιο, αντανάκλυνε την θεσμική αναγνώριση της Αριστεράς ως πατριωτικής δύναμης, καθώς επίσης και την οριστική απόρριψη εκ μέρους της τελευταίας της ένοπλης βίας ως μέσο κατάληψης της εξουσίας· την πλήρη ένταξή της, δηλαδή, στη νομιμότητα και το κοινοβουλευτικό σύστημα.

Παράλληλα με τις νέες καταθέσεις και τις παραπάνω διαδικασίες, κεντρικός άξονας της σχετικής εκδοτικής παραγωγής υπήρξε η επανέκδοση ή η πρώτη αυτοτελής μεταφρασμένη έκδοση έργων της περιόδου 1945-1967. Η ελληνική περιπλοκή του Myers

και *Το μήλο της έριδος* του Woodhouse κυκλοφόρησαν ως αυτοτελείς εκδόσεις στα ελληνικά το 1975 και το 1976 αντίστοιχα⁷⁷¹. Το *Δοκίμιο* για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, η επόμενη μεγάλη προσπάθεια του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του 1960 μετά το *Χρονικό*, εκδόθηκε στην Ελλάδα το 1974, υπογεγραμμένο πλέον «από ομάδα συγγραφέων, αποτελούμενη από τους ιστορικούς Γιώργη Ζωΐδη, Μήτσο Καΐλα, Τάκη Μαμάτση, Φώτη Αθανασίου και τον πρώην αξιωματικό Γιώργη Ασύρα»⁷⁷². Το *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!* επανεκδόθηκε το 1986⁷⁷³. Το ρήγμα στην ελληνική κομμουνιστική Αριστερά που είχε οριστικοποιηθεί το 1968, αντικατοπτριζόταν μεταξύ άλλων στην έκδοση δύο διαφορετικών εκδοχών του 5^{ου} τόμου των *Επίσημων Κειμένων* που αφορούσε την δεκαετία του 1940, από το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού⁷⁷⁴. Στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια κυκλοφόρησαν επίσης, μεταξύ άλλων, επαυξημένες και αναθεωρημένες εκδόσεις της *Εθνικής Αντίστασης* και του *Δούρειου Ίππου* του Κ. Πυρομάγλου, η πρώτη ελληνική έκδοση της *Εθνικής Αντίστασης* του Α. Κέντρου, καθώς και τα πρώτα βιβλία στα ελληνικά του Λ.Σ. Σταυριανού⁷⁷⁵.

Όσον αφορά την ακαδημαϊκή παραγωγή της πρώτης μεταπολιτευτικής δεκαετίας, αυτή σε μεγάλο βαθμό περιορίστηκε στην έκδοση των πρακτικών των ιστορικών συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν, αρχικά, στο εξωτερικό με εκκίνηση τα δύο συνέδρια που οργανώθηκαν το 1978 στην Ουάσιγκτον και στο Λονδίνο από την Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (MGSA) και την Ελληνική Εταιρεία Μελέτης και Επιστημονικού Προβληματισμού (ΕΛΕΜΕΠ) αντίστοιχα. Εκεί συναντήθηκαν το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του πεδίου: οι μάρτυρες-ιστορικοί της προηγούμενης περιόδου (C.M.

⁷⁷¹ E.C.W. Myers, *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, μετάφραση: Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Αθήνα, Εξάντας, 1975· C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, μετάφραση: Μ.Κ., Αθήνα, Εξάντας, 1976.

⁷⁷² Γιώργης Ζωΐδης - Μήτσο Καΐλας - Τάκης Μαμάτσης - Φώτης Αθανασίου - Γιώργης Ασύρας (επιμ.), *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945. Δοκίμιο*, Αθήνα, «Νέα Βιβλία», 1974.

⁷⁷³ *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Αθήνα, Αλφειός/Γνώσεις, 1986.

⁷⁷⁴ Βλ. Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, 5ος τόμος, 1940-1945*, Αθήνα, Έκδοση του ΚΚΕ Εσωτερικού, 1974· *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, 5ος τόμος, 1940-1945*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981. Στο ίδιο ευρύτερο πλαίσιο επισημαίνουμε την δημοσίευση μιας σειράς τεκμηρίων του αρχείου του ΚΚΕ σχετικών με τη δεκαετία του 1940, από τον Φίλιππο Ηλιού στην *Αυγή* (1979-1980), σημαντική στιγμή στη διαδικασία ανοίγματος αρχειακών συλλογών στην έρευνα, καθώς και στην προϊστορία της ίδρυσης οργανισμών όπως τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Όσον αφορά τα τεκμήρια που δημοσιεύθηκαν στην *Αυγή* βλ. επίσης τη σχετική επιμελημένη και εμπλουτισμένη έκδοση: Φίλιππος Ηλιού, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004.

⁷⁷⁵ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση*, 2 τόμοι, Αθήνα, Δωδώνη, 1975· του ίδιου, *Δούρειος Ίππος*, 2 τόμοι, Αθήνα, Δωδώνη, 1978· Αντρέας Κέντρος, *Η Ελληνική Αντίσταση (1940-1944)*, μετάφραση: Αντώνης Μοσκοβάκης, 2 τόμοι, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976· Λευτέρης Σ. Σταυριανός, *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο (σαράντα χρόνια αγώνες)*, μετάφραση: Π. Λαμπρόπουλος, Αθήνα, Κάλβος, 1974. Το τελευταίο αποτελεί ελληνική έκδοση, με νέα εισαγωγή του συγγραφέα, του L.S. Stavrianos, *American Dilemma and Opportunity*, Σικάγο, Henry Regnery Company, 1952.

Woodhouse, E. Myers, Θ. Χατζής κ.ά.) και καθιερωμένοι πανεπιστημιακοί στο εξωτερικό (Ν. Σβορώνος, Γ. Ιατρίδης, Γ. Πετρόπουλος), συνομίλησαν με νεότερους μελετητές της νεοελληνικής ιστορίας και κοινωνίας (R. Clogg, Ν. Αλιβιζάτος, Γ. Μαυρογορδάτος, Κ. Τσουκαλάς, Κ. Βεργόπουλος), αλλά και τους πρώτους ειδικευμένους ερευνητές της δεκαετίας του 1940, όπως ήταν ο Χ. Φλάισερ, ο Π. Παπαστράτης, ο Γ. Χόνδρος και ο Η. Richter. Τα συνέδρια αυτά επικεντρώθηκαν κυρίως στις πολιτικές και διπλωματικές κινήσεις της περιόδου, στα «λάθη» και στις σχέσεις μεταξύ των Συμμάχων και του αντιστασιακού κινήματος.

Παρά το ότι, τουλάχιστον, το συνέδριο του MGSA περιλάμβανε τον Εμφύλιο στις θεματικές του, τα γεγονότα που ακολούθησαν την απελευθέρωση απουσίαζαν εντελώς από την πρώτη διοργάνωση που έλαβε χώρα σε ελληνικό έδαφος. Αντίθετα, σε αυτήν την περίπτωση τα χρονικά όρια διευρύνθηκαν προς τα πίσω συμπεριλαμβάνοντας και τη μεταξική δικτατορία («Ελλάδα, 1936-44: Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1984). Επρόκειτο για ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο με κρατική υποστήριξη, πλειάδα θεματικών και ευρεία διεθνή συμμετοχή. Την ίδια χρονιά (1984) το πρώτο συνέδριο αποκλειστικά αφιερωμένο στον ελληνικό εμφύλιο πραγματοποιήθηκε στη μακρινή (συμβολικά και πραγματικά) Δανία, διοργανωμένο από το νεοϊδρυθέν Τμήμα Νεοελληνικών και Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης, ενώ τρία χρόνια αργότερα ακολούθησε, στο ίδιο μέρος, μία δεύτερη συνάντηση, με πιο περιορισμένη συμμετοχή και διακηρυγμένο στόχο να κάνει ευρύτερα γνωστά στους μη ειδικούς τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο.⁷⁷⁶

Την ίδια περίοδο, προσωπικότητες για τις οποίες μιλήσαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, όπως ο Π. Κανελλόπουλος, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο με τη στάση και τις παρεμβάσεις τους τόσο στην νομική αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης, όσο και στην ανάπτυξη του ιστοριογραφικού πεδίου. Ο Κανελλόπουλος ήταν, μάλιστα, ανάμεσα

⁷⁷⁶ Τα πρακτικά των συνεδρίων της δεκαετίας του 1970 και του 1980 κατά σειρά έκδοσης στην Ελλάδα: Μάριον Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα, Νέα Σύννορα Λιβάνης, 1982· Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940–1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984· Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936–1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989· David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943–1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000· Lars Baerentzen κ.ά. (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945–1949*, Αθήνα, Ολκός, 2002. Η Ελλάδα έπρεπε να περιμένει ακόμα λίγο για να δει μια μεγάλη διοργάνωση που θα περιλαμβάνει τον Εμφύλιο στον τίτλο της. Το πρόγραμμα του συνεδρίου «Ελλάδα, 1936-1949, Δικτατορία – Κατοχή – Εμφύλιος: Συνέχειες και Ρήξεις» (1995), αντανακλούσε την έως τότε ανάπτυξη του γνωστικού πεδίου. Επιπλέον, στα πρακτικά του που δημοσιεύθηκαν το 2003 βρίσκει κανείς τις πρώτες συγκροτημένες ανασκοπήσεις της ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 1940 στον πρόλογο του Χ. Φλάισερ και την εισαγωγή του Α. Λιάκου. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.

σε εκείνους που προλόγισαν μία από τις πρώτες συνθετικές ακαδημαϊκές ιστορικές μελέτες για την περίοδο της Κατοχής, το *Στέμμα και Σβάστικα* του Χ. Φλάισερ, που εκδόθηκε στα ελληνικά το 1988⁷⁷⁷.

Η δράση, λοιπόν, των πρωταγωνιστών της ιστορίας μας δεν υπήρξε λιγότερο σημαντική στην περίοδο που ακολούθησε και, τουλάχιστον, μέχρι τον αναπόφευκτο βιολογικό τους θάνατο. Η δεκαετία του 1990 γνώρισε μία δεύτερη έκρηξη μνήμης, αυτή τη φορά με αντικείμενο τον Εμφύλιο, ο οποίος έδειχνε πια να αποτελεί οριστικά παρελθόν. Παράλληλα η δεκαετία του 1940 ως ερευνητικό πεδίο αναπτύχθηκε σημαντικά. Η μεγάλη αυτή ανάπτυξη του πεδίου οδήγησε στην ιστοριογραφική διαμάχη της δεκαετίας του 2000. Η τελευταία, άλλωστε, έγινε αφορμή και για τη στροφή του βλέμματος πολλών ιστορικών στις διαδρομές της ιστοριογραφίας και της μνήμης αυτής της εξαιρετικά φορτισμένης και διαρκώς ανανοηματοδοτούμενης περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, το παρελθόν εξακολούθησε να είναι «επίμονο», παρά το βιολογικό τέλος των πρωταγωνιστών του, αναδεικνύοντας τη δύναμή του αλλά και παράλληλα την ισχυρή κάθε φορά σύνδεση των όσων έγιναν με όσα ακολούθησαν και όσα θα έλθουν.

⁷⁷⁷ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, 1995.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Αρχεία (χαρτώες και ψηφιακές συλλογές)

Αρχείο Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) | Αρχείο Κεντρικού Συμβουλίου Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ), ΑΣΚΙ | Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), ΑΣΚΙ | Αρχείο Κομνηνού Πυρομάγλου, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗΚΙ) | Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» - «Φωνή της Αλήθειας», ΑΣΚΙ | Αρχείο Τμήματος Εθνικής Αντίστασης, Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ) | Εφημερίδες και Περιοδικά, Βιβλιοθήκη της Βουλής | Συλλογή Εφημερίδων και Περιοδικών, Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) | Συλλογή Παράνομου Τύπου, ΑΣΚΙ | Συλλογή Προκηρύξεων και Φυλλαδίων, ΑΣΚΙ | Ταινίες Επικαίρων, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (ΕΟΑ) | Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος | Ψηφιακό Αποθετήριο, ΑΣΚΙ | Ψηφιοποιημένο Αρχείο, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) | Φωτογραφικό Αρχείο, ΑΣΚΙ | Woodhouse, Christopher Montague, 1917-2001, 5th Baron Terrington, Colonel, Liddell Hart Military Archives, King's College London

Εφημερίδες και περιοδικά

Ακρόπολις, 1949-1967 | *Απογευματινή*, 1957 | *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, 1946 | *Η Αυγή*, 1952-1967 | *Το Βήμα*, 1945-1967 | *Balkan Studies*, 1960-1967 | *Δελτίον Πληροφοριών*, 1958-1960 | *Δελτίο Ειδήσεων ΔΣΕ*, 1949 | *Ο Δημοκρατικός*, 1950 | *Δρόμοι της Ειρήνης*, 1958-1967 | *Εθνική Αντίσταση* (εφ.), 1946 | *Εθνική Αντίσταση* (περ.), 1962-1964 | *Εθνικός Κήρυξ*, 1964 | *Έθνος*, 1954-1955 | *Ελευθερία*, 1944-1967 | *Ελληνική Ημέρα*, 1951-1952 | *Ε.Μ.Ε. Οργανώσεις Εθνικής Αντιστάσεως επί Κατοχής*, 1945 | *Επιθεώρηση Τέχνης*, 1954-1967 | *Εφημερίς Ενώσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, 1945 | *L'Humanité*, 1959 | *Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως*, 1958-1962 | *Μακεδονία*, 1944-1967 | *Τα Νέα*, 1945-1967 | *Νέος Κόσμος*, 1952-1967 | *Προοδευτική Αλλαγή*, 1952 | *Ριζοσπάστης*, 1945 | *The World Today*, 1965

Βιβλία και δημοσιεύματα 1944-1967

- Αγαπητίδης, Σ. - Πιζάνιας, Ν., *Το κόστος της στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την Κατοχήν*, Αθήνα 1945.
- Αγγελόπουλος, Άγγελος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1945.
- Αγγ., Ν., «Νέες εκδόσεις: Παναγιώτη Κανελλόπουλου, “Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944”», Αθήναι, 1964», *Ελευθερία*, 1 Οκτωβρίου 1964, σ. 4.
- Αλεξανδρή, Κ.Α., *Το ναυτικόν μας κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-45*, Αθήνα 1952.
- Αλεξόπουλος, Ιωακείμ (Μητροπολίτης Δημητριάδος), *Η ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, Τυπ. Χ. Συνοδινός, 1950.
- Αναγνωστάκης, Μανόλης, *Υπέρ και Κατά. Σημειώσεις Κριτικής*, Θεσσαλονίκη, ΑΣΕ, 1965.
- Αναγνωστόπουλος, Νίκος, *Παράνομος Τύπος: Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα 1960.
- Αναστασιάδης, Σ., *Πίνδος*, Αθήνα 1955.
- Αντωνίου, Κωνσταντίνος, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833-1965*, 4 τόμοι, Αθήνα 1964-1967.
- Αντωνόπουλος, Κοσμάς, *Εθνική Αντίστασις, 1941-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα 1964.
- Ανυπόγραφο, «Τα άγνωστα παρασκήνια της αντιστάσεως, του εμφυλίου πολέμου και της συμμαχικής πολιτικής εις την Ελλάδα κατά το διάστημα της κατοχής», *Απογευματινή*, 29 Ιουλίου έως 10 Δεκεμβρίου 1957.
- Ανυπόγραφο, «Άνευ προηγουμένου επεισόδια εις την βουλήν. Η φρουρά εκλήθη δια να επιβάλη την τάξιν. Δύο φορές αι βουλευταί της δεξιάς και αριστεράς εκινήθησαν απειλητικώς εναντίον αλλήλων. Υβριστικάί φράσεις αντηλλάγησαν μεταξύ Κανελλοπούλου και Ηλιού», *Μακεδονία*, 2 Δεκεμβρίου 1964, σ. 8.
- Ανυπόγραφο, «Αφιέρωμα του Ε.Ι.Ρ. στην Εθνική Αντίσταση», *Το Βήμα*, 16 Οκτωβρίου 1964, σ. 2.
- Ανυπόγραφο, «Ο Γούντχαουζ ισχυρίζεται τώρα ότι δεν είπε ότι η Ελληνική Αντίστασις ήταν άνευ σημασίας», *Η Αυγή*, 26 Νοεμβρίου 1958, σ. 6.
- Ανυπόγραφο, «Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 28 Αυγούστου 1964, σ. 2
- Ανυπόγραφο, «Ενώ ομιλούν περί συνεργασίας ΕΚ-ΕΔΑ εις τας τάξεις της ΕΡΕ βρίθουν οι Εαμίται - Κατάλογος επιφανών στελεχών της προελεύσεως ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ - Και μία έφιππος χειραψία Κανελλόπουλου-Άρη», *Ελευθερία*, 12 Φεβρουαρίου 1964, σ. 1.
- Ανυπόγραφο, «Η επέτειος του ΕΑΜ - Νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε. ζητεί η Ε.Δ.Α.», *Το Βήμα*, 27 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 14.
- Ανυπόγραφο, «Επιστολαί προς την Ελευθερίαν», *Ελευθερία*, 5 Δεκεμβρίου 1958, σ. 4.
- Ανυπόγραφο, «Ηνοιξεν η Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών Ελλάδος. Λόγοι του Αντιβασιλέως και των άλλων επισήμων», *Το Βήμα*, 19 Φεβρουαρίου 1946, σ. 2.
- Ανυπόγραφο, «Η κυβέρνησις έδωσεν ελευθερίαν εις τον λαόν και είναι αποφασισμένη να την κατοχυρώση, είπεν εις την βουλήν ο κ. Παπανδρέου. “Δημοκρατίαν όμως δεν σημαίνει ελευθερίαν μιας ομάδος και κατάλυσιν της ελευθερίας των άλλων. Αυτό είναι φασισμός”. Οξείς διαξιφισμοί μεταξύ των Κανελλοπούλου και Ηλιού», *Μακεδονία*, 2 Ιουνίου 1964, σ. 1, 8.
- Ανυπόγραφο, «Μεγαλειώδης η συγκέντρωσις στο Ακροπόλ για την επέτειο του άθλου της Ακροπόλεως - Αναγνώριση της αντιστάσεως, λευτεριά στον Μ. Γλέζο και τους άλλους αγωνιστές αξίωσε χθές ο λάος της Αθήνας», *Η Αυγή*, 30 Μαΐου 1961, σ. 1, 5.
- Ανυπόγραφο, «Το μνημείο του Μπούχενβαλντ», *Δρόμοι της Ειρήνης*, τχ. 9-10 (7 Νοεμβρίου 1958), σ. 2.

- Ανυπόγραφο, «Το μνημόσυνο των πεσόντων κατά το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944», *Δελτίον Πληροφοριών*, τχ. 10 (Απρίλιος 1960), σ. 30.
- Ανυπόγραφο, «Πλήρης αποκατάσταση της Εθνικής Αντιστάσεως», *Το Βήμα*, 14 Οκτωβρίου 1964, σ. 1, 5.
- Ανυπόγραφο, «Η σύλληψις του Γλέζου», *Μακεδονία*, 9 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1.
- Ανυπόγραφο, «Book Review on European Resistance Movements 1939-1945», Central Intelligence Agency Library, https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol5no4/html/v05i4a14p_0001.htm (ανάκτηση: 1/4/2019).
- Ανυπόγραφο, *Facts about International Communist Front Organizations*, 1957.
- Ανυπόγραφο, «Il y 18 ans Manolis Glezos arrachait le drapeau nazi qui flottait sur l'Acropole», *L'Humanité*, 30 Μαΐου 1959, σ. 30.
- Ανυπόγραφο, «M. Malraux frappe d'amnesie sur l'Acropole», *L'Humanité*, 30 Μαΐου 1959, σ. 1.
- Ανυπόγραφο, «A Question for the Medicare Applicant», *Social Service Review*, τ. 40/1 (Μάρτιος 1966), σ. 89.
- Ανυπόγραφο, «Two appointments to the League of Red Cross Societies' Secretariat», *International Review of the Red Cross*, τχ. 11 (Φεβρουάριος 1962), σ. 102.
- Αξιώτη, Μέλπω, Αθήνα 1941-1945, Αθήνα 1945.
- *Απάντηση σε 5 ερωτήματα*, Αθήνα, Μαρή & Κοροντζή, 1945.
- *Οι Ελληνίδες-φρουροί της Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- *Πρωτομαγιάς 1886-1945*, Αθήνα, Μαρή & Κορόντζη, 1945.
- Αποστόλου, Λευτέρης, *Τι έκαμε το ΕΑΜ για την Ελλάδα*, Αθήνα 1945.
- Αργυρόπουλος, Περικλής, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- Αρσενίου, Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην αντίσταση. Επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα Λευθεριά ή θάνατος*, Αθήνα 1966/67.
- Αρχηγείον Βασιλικής Χωροφυλακής, *Δράσις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962.
- American Jewish Committee, *The Jews in Greece*, Νέα Υόρκη, Ιούνιος 1944.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1204-1831*, 8 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1961.
- Βάρδης, Πύρρος [Σκάρος, Ζήσης], *Οι κλούβες*, Αθήνα, Ράνος, 1946· έκδοση στις ανατολικές χώρες: Σκάρος, Ζήσης, *Οι κλούβες*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1961.
- Βενέζης, Ηλίας, *Εμμανουήλ Τσουδερός*, Αθήνα 1966.
- Βενιζέλος, Σοφοκλής, «Από το ημερολόγιόν μου διά τα εν Μέση Ανατολή», *Ελληνική Ημέρα*, 6 Δεκεμβρίου 1951 έως 24 Ιανουαρίου 1952.
- Βήχος, Γεώργιος (επιμ.), *Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944*, Αθήνα 1946.
- Βοβολίνης, Κωνσταντίνος Α., *Η Εκκλησία στον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953*, Αθήνα 1952
- Βουδικλάρης, Θεόδωρος, *Επιτάφιος Αετών. Αλβανία-Κορέα 1940-1954*, Αθήνα, χ.χ.
- Barzilai, Elias, *Report on the Tragedy of the Jews in Greece*, Νέα Υόρκη, Greek American Council, 1945.
- Bickham Sweet-Escott, Ernest, *Greece: A Political and Economic Survey, 1939-1953*, Λονδίνο, Royal Institute of International Affairs, 1954.
- Bloch, Marc, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Παρίσι, Armand Colin, 1949.

- *L'Étrange Défaite. Témoignage écrit en 1940*, Παρίσι, Franc-Tireur, 1946.
- Buschardt, Leo - Fabritius, Albert - Tønnesen, Helge, *Besættelsestidens illegale blade og bøger, 1940-1945: en bibliografi*, Κοπεγχάγη, Kongelige Bibliotek, 1954.
- Γατόπουλος, Δημήτρης, *Ιστορία της Κατοχής. Συμπληρωμένη με την ιστορία του παράνομου τύπου της Αντιστάσεως*, Αθήνα 1965.
- ΓΕΣ, *Αι μάχαι του Βίτσι και του Γράμμου 1949 υπό το συνθηματικόν Επιχείρησις «Πυρσός»*, Αθήνα 1951.
- ΓΕΣ, Γ' Σώμα Στρατού, *Δύο χρόνια πολέμου της Ελλάδος εναντίον του Κόκκινου Φασισμού*, Θεσσαλονίκη 1948.
- ΓΕΣ, Διεύθυνσις Ηθικής Αγωγής, *Η Μάχη του Έθνους. Ο Αγών του Ελληνικού Έθνους κατά του Κομμουνισμού μέχρι της 29η Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.
- ΓΕΣ, ΔΙΣ, *Η ελληνική αντεπίθεσις*, Αθήνα 1963.
- *Χειμερινά επιχειρήσεις - Ιταλική επίθεσις του Μαρτίου*, Αθήνα 1961.
- *Η μάχη της Κρήτης*, Αθήνα 1961.
- *Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Αθήνα 1959.
- *Η ιταλική επίθεσις*, Αθήνα 1959.
- *Το τέλος μιας εποποιίας*, Αθήνα 1958.
- *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονία και Δυτικήν Θράκην*, Αθήνα 1956.
- Γεωργιάδης, Γεώργιος Α., *Αι εθνικαί διεκδικήσεις της Ελλάδος: Απάντησις εις τον κ. Γ. Δημητρώφ και τας βουλγαρικάς αξιώσεις*, Αθήνα χ.χ.
- Γιαννακόπουλος, Αθανάσιος, *Η συμβολή του αυτοκινήτου εις τον ιταλοελληνικόν πόλεμον (1940-1941)*, Αθήνα 1957.
- Γιαννάτος, Σπ., «Ο κ. Γουντχάουζ ομιλεί δια την Αντίσταση. Διευκρινήσεις στην πολύκροτη διάλεξη του Μονάχου. Του απεσταλμένου μας κ. Σπ. Γιαννάτου», *Ελευθερία*, 17 Μαΐου 1959, σ. 7.
- Γληνός, Δημήτρης, *Τα σημερινά προβλήματα του Ελληνισμού*, Αθήνα 1945.
- Γουναράκης, Πέτρος Ν., *Σελίδες τινές επί της επεμβάσεως των κυβερνήσεων κατοχής εις τα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- Γούναρης, Αντώνης, *Το έπος της νέας γενεάς: Κόνιτσα-Γράμμος-Μουργκάνα-Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάς*, Αθήνα 1948.
- Castellan, Georges, «Notes et Nouvelles: Congrès et Colloque», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, τχ. 59 (Ιούλιος 1965), σ. 107-108.
- Chafee, Zechariah, Jr., «The Registration of "Communist-Front" Organizations in the Mundt-Nixon Bill», *Harvard Law Review*, τ. 63/8 (Ιούνιος 1950), σ. 1382-1390.
- Cohen, Israel, «The Jews of Greece», *Congress Weekly* (25 Ιανουαρίου 1951), σ. 11-12.
- Consistoire Central Israélite, *Στατιστική*, Αθήνα 1945.
- Δημητριάδης, Δημήτριος, «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 20 Νοεμβρίου 1958, σ. 1, 5.
- Δημητρίου, Μήτσος (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης (Χρονικό 1940-1941)*, Αθήνα 1965.
- «Μία επιστολή με σωστές παρατηρήσεις πάνω στο χρονικό της αντίστασης», *Η Αυγή*, 18 Σεπτεμβρίου 1963, σ. 4.
- «Ο Γούντχάουζ και η Ελληνική Αντίσταση», *Η Αυγή*, 27 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1, 5.
- «Ο Γούντχάουζ στο Μόναχο», *Η Αυγή*, 12 Δεκεμβρίου 1958, σ. 1, 6.
- *Χρονικό μιας εποχής (1940-1945)*, Τεύχος Β': *Η κατάρρευση*, Αθήνα 1957.
- *Μετά τον Γοργοπόταμο*, Αθήνα 1955.

- *Χρονικό του Γοργοποτάμου*, Αθήνα 1954.
- (επιμ.), *Τραγούδια της Αντίστασης*, πρόλογος: Κ. Βάρναλης, Αθήνα 1946.
- Δήμος Νίκαιας, *Ο Δήμος Νικαίας στους Ήρωες της Εθνικής Αντίστασης. 20 Χρόνια από τη 17 Αυγούστου 1944*, Νίκαια 1964.
- Διομήδης, Αλέξανδρος, «Η 28η Οκτωβρίου ευρίσκει την σκληρώς αγωνισθείσαν Ελλάδα νικήτριαν. Το διάγγελμα του πρωθυπουργού», *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1949, σ. 1.
- Διονύσιος, Μητροπολίτης Λήμνου, *Πιστοί άχρι θανάτου*, Αθήνα 1959.
- Διονύσιος, Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών, *Η Αντίστασις του Ελληνικού Κλήρου κατά τον Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον και την Κατοχήν*, Αθήνα 1963.
- Δοξιάδης, Κωνσταντίνος, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1945.
- Δραγούμης, Φίλιππος, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα: 1945-1948*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, 1949.
- Δράκος, Μ., «Άξιον Εστί: Σύνθεση για την ελληνική ψυχή. Ο Οδ. Ελύτης και ο Μ. Θεοδωράκης για το έργο», *Τα Νέα*, 17 Οκτωβρίου 1964, σ. 2.
- Δροσόπουλος, Δρόσος, *Η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή: Σύστασις, αξία και δράσις τού σώματος. Ιστορία και θρύλοι. Απομνημονεύματα*, 1961.
- ΔΣΕ, Γενικό Αρχηγείο, «Ημερήσια Διαταγή», *Δελτίο Ειδήσεων Δ.Σ.Ε.*, φ. 55 (27 Οκτωβρίου 1949), σ. 1.
- ΕΑΜ, *Λευκή Βίβλος (Μάης 1944-Γενάρης 1945)*, Τρίκαλα, Φεβρουάριος 1945· επαυξημένη ανατύπωση: *Λευκή Βίβλος (Μάης 1944-Γενάρης 1945)*, Αθήνα 1945· έκδοση στα αγγλικά: *White Book (May 1944-March 1945)*, Νέα Υόρκη 1945.
- ΕΑΜ, ΚΕ, *Δήμιοι και θύματα*, Αθήνα 1945.
- ΕΑΜ, 6ος Τομέας, *Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945*, Αθήνα 1945.
- Εβραϊκή Κοινότητα Αθήνας, *Ημέρα μνήμης των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού*, Αθήνα 1963.
- Εδιτίδης, Αλ., *Ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου*, Αθήνα, Τζηρίτας, 1959.
- Εθνική Αλληλεγγύη, *Μια προσπάθεια κι ένας άθλος. Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- *Τέσσερα χρόνια αγώνες και δράση της ΕΑ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1945.
- Εθνικόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Απόσπασμα των πρακτικών της Γεν. Συνελεύσεως των Καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών της 13ης Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Αετός, 1945.
- Ειρηναιός, Μητροπολίτης, *Η δύναμις του Ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αθήνα 1948.
- Εκκλησία της Ελλάδος, Ιερά Σύνοδος, *Συνοδικές Εγκύκλιοι*, τόμος Β΄, Αθήνα, 1956.
- Εκτελεσθέντες επί Κατοχής. Στοιχεία ληφθέντα από αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών*, Αθήνα, Αετός, 1947.
- Ελύτης, Οδυσσεάς, *Το Άξιον Εστί*, Αθήνα 1959· νεότερη έκδοση: Αθήνα, Ίκαρος, 2006.
- ΕΜΕ, «Μακαριώτατε», *Ε.Μ.Ε.*, αρ. δελτίου 1, 3 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 1.
- Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 1964
- Επιτροπής Πρωτοβουλίας δια την Αποκατάστασιν της Εθνικής Αντιστάσεως, «31 Μαρτίου 1941 - 31 Μαρτίου 1961. Έκκλησις προς τον Ελληνικόν Λαόν», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 77 (Μάιος 1961), σ. 493-494.

- Ευάγγελος, Μητροπολίτης Ερμουπόλεως, *Θρησκευτικά και πατριωτικά σαλπίσματα*, Αλεξάνδρεια 1947.
- Editorial Board, «Editorial Note», *Journal of Contemporary History*, τ. 1 (1966), σ. iii-vi.
- Edson, Charles F., «Greece during the Second World War», *Balkan Studies*, τ. 8/2 (1967), σ. 225-238.
- Emmanuel, Isaac S., *Mazeboth Saloniki* [Πολύτιμοι λίθοι των Εβραίων της Θεσσαλονίκης], 2 τόμοι, Ιερουσαλήμ 1963-68.
- Ertman, John (επιμ.), *Grand Strategy, Volume VI, October 1944-August 1945*, Λονδίνο, HMSO, 1956.
- Ζακυθινός, Διονύσιος, *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1962· δεύτερη έκδοση: 1965.
- Ζαλοκώστας, Χρήστος, «Οι Άγγλοι και η ελληνική Αντίσταση: Ο Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορική αλήθειαν. Απάντησις του κ. Χρ. Π. Ζαλοκώστα», *Ελευθερία*, 12 Νοεμβρίου 1958, σ. 1.
- Ζάννας, Αλέξανδρος, *Η Κατοχή*, Αθήνα, Εστία, 1964.
- Ζαφείρης, Γιάννης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο, 1941-1944. Χρονικό*, Αθήνα 1962.
- Ζευγαδάκης, Νικ. Ε., «Οι Εβραίοι της Κρήτης κατά την Γερμανική Κατοχή», *Μεσόγειος* (4 Σεπτεμβρίου 1963).
- Ζητρίδου, Πιπίτσα - Ψημένου, Ελένη, *Ελληνίδες - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (1940-1944)*, Αθήνα, Αετός, 1950.
- FIR, *Sept années au service de la Résistance et de son idéal*, Βιέννη, FIR, 1958.
- (επιμ.), *La Résistance et les nouvelles générations: compte rendu. Conférence internationale, Florence, 20-23 Novembre 1959*, Βιέννη, FIR, [1960].
- (επιμ.), *Andere Spätfolgen*, Βιέννη, FIR, χ.χ.
- (επιμ.), *Die chronische progressive Asthenie*, Βιέννη, FIR, χ.χ.
- Fischer, Franz, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, W.W. Norton & Company, 1961.
- Fichez, L.F. - Klotz, A. (επιμ.), *Die vorzeitige Vergreisung und ihre Behandlung*, Βιέννη, FIR, 1961.
- Friedman, Philip, «The Jews of Greece during the Second World War (A Bibliographical Survey)», *The Joshua Starr Memorial Volume*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 241-248.
- Ηρωες και Μάρτυρες*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954.
- Halin, Hubert, *L' Europe Unie objectif majeur de la Resistance*, Παρίσι-Βρυξέλλες, Editions de l' URPE, 1967.
- Hart, Liddell, *Defense of the West*, Λονδίνο, Cassell and Co, 1950.
- Θωμόπουλος, Γιάννης, *Μεγάλες Γυναίκες*, Αθήνα, Γιαννίκος, 1964.
- Ιμβριώτης, Γιάννης, «Ο αντιστασιακός άνθρωπος», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 280-287.
- Ιωαννίδης, Γιάννης, *Φλογισμένα ράσα*, Αθήνα, Δασκαλάκης, 1960.
- Καββαδίας, Επαμεινώνδας Π., *Ο ναυτικός πόλεμος 1940-43 όπως τον έζησα*, Αθήνα 1950.
- Καλαμπαλίκης, Ε.Γ., *Η Εθνική Αντίσταση 1940-44 ζητά δικαίωσιν*, Αθήνα 1964.
- Καλαντζής, Κώστας, *Ιταλομάχοι. Ιστορικές μονογραφίες*, Αθήνα, Δίφρος, 1961
- *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση: Το χρονικό μιας τετραετίας 1941-1945*, Αθήνα, Βασιλείου, 1954.

- *Μεγάλες μορφές: Αλέξανδρος Παπάγος*, Αθήνα, Εκδόσεις «Νεοελληνικής Ιστορίας», 1953.
- *Χρόνοι δουλείας. Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα 1945.
- Καλογερόπουλος-Στράτης, Σπυρίδων, *Αι εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Αθήνα 1945.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και Κείμενα*, Αθήνα 1964.
- «Η Ευρώπη δε θάταν Ευρώπη χωρίς την Αρχαία Ελλάδα. Η ομιλία του κ. Π. Κανελλοπούλου», *Ελευθερία*, 12 Μαΐου 1964, σ. 2.
- *Γεννήθηκα το 1402*, Αθήνα 1957.
- *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, Αθήνα 1951.
- *Ο πόλεμος και το μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα*, Αθήνα 1946.
- *1935-1945. Ένας απολογισμός*, Αθήνα 1945.
- *Θα σας πω την αλήθεια (μια ιδεολογική πολιτική ομολογία)*, Αθήνα 1945· πρώτη έκδοση: 1942
- Καραγιάννης, Γεώργιος, *1940-1952. Το δράμα της Ελλάδος - έπη και αθλιότητες*, Αθήνα [1964].
- Καραγιώργης, Κώστας, «Το “ΟΧΙ!” του Ελληνικού Λαού», *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτωβρίου 1945, σ. 1
- Καραμούζης, Γιάννης, *Πατριώτες και προδότες στο Μωρητά*, Τρίπολη 1950.
- Καράσσοι, Χρ., *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού δια τον πόλεμον του 1940-41*, Αθήνα 1950.
- Καρταλαμάκης, Ηλίας, *Εφόρμησις αετών*, Αθήνα 1951.
- Καρτάλης, Γεώργιος, *Τα πεπραγμένα 1940-1944*, Αθήνα 1945.
- Καρυδάκης, Ν., *Η αντίστασις των ελλήνων έσωσε τους συμμάχους*, Ομιλία Ν. Καρυδάκη Συντ/ρχου ε.α., Αθήνα Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 1953
- Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, *Διακήρυξις περί των ελληνικών εθνικών δικαίων*, Αθήνα 1945.
- ΚΚΕ, ΚΕ, *6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (9 Οχτώβρη 1949)*, Εκδόσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, Απρίλιος 1951.
- Κοκολάκης, Αθανάσιος, *Επιχειρήσεις Γράμμου-Βίτσι 1949*, Αθήνα, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 1955.
- Κολυβά, Θάλεια, «Η Ελληνίδα: Πρώτη στην Αντίστασις», *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1960, σ. 1, 6.
- Κοντοστάνος, Μεθόδιος (Μητροπολίτης Κερκύρας), *Αρχείον και καθημερινά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Κέρκυρα 1949.
- Κορδάτος, Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 13 τόμοι, Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1956-1959.
- Κορνάρος, Θέμος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Αθήνα, Νεοελληνικές Εκδόσεις-Βιβλιοθήκη του Λαού, 1963.
- Κοροζής, Αθανάσιος, *Οι πόλεμοι 1940-41, επιτυχίαι και ευθύναι*, Αθήνα 1957.
- Κοτρώτσης, Δ., *Λέλα Καραγιάννη*, Αθήνα, Μαυρίδης, 1947.
- Κύρου, Αχιλλεύς, *Η συνωμοσία εναντίον της Μακεδονίας 1940-49*, Αθήνα, Αετός, 1950.
- Κώνστας, Π., *Η Ελλάς της δεκαετίας 1940-50*, Αθήνα 1955.
- Κοφος, Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1964.
- «Balkan Minorities under Communist regimes», *Balkan Studies*, τ. 2/1 (1961), σ. 23-46

- Λαγδάς, Πάνος, *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα (βιογραφία 1905–1945)*, 2 τόμοι, Αθήνα, Κυψέλη, 1964-1965.
- Λαζόπουλος, Νικόλαος, *Η μάχη των συνόρων: λεπτομερέστατη - επιτελική μελέτη των επιχειρήσεων Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.
- Λάμπρος, Χαρίτων Κ., *Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά*, Αθήνα 1949.
- Λάππας, Τάκης, *Η σφαγή του Διστόμου*, Αθήνα 1945.
- Μαγκριώτης, Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, Φόρμιγξ, 1949.
- Μάξιμος, Σεραφείμ, *Πού βαδίζουμε*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1945.
- Μακρυνίτσας, Γ.Δ., «Η Ιστορία της Αντίστασης», *Προοδευτική Αλλαγή*, 6 Σεπτεμβρίου 1952, σ. 1, 3.
- Μάρκογλου, Εμμανουήλ, *Το δόγμα Τρούμαν: αποκορύφωμα των φιλικών ελληνοαμερικανικών σχέσεων, 1947-1955*, Αθήνα, Εστία, 1963.
- Ματαράσσο, Ισαάκ, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν (Η καταστροφή των Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης κατά την γερμανική κατοχή)*, Αθήνα 1948.
- Μαχήτριες της Λευτεριάς*, Εκδοτικό «Ελεύθερης Ελλάδας», 1949.
- Οι Μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά - ανεξαρτησία - ειρήνη*, 1949.
- Μικελίδης, Νίνος Φενέκ, «Η Πέμπτη Εβδομάδα Ελληνικού Κινηματογράφου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 118 (Οκτώβριος 1964), σ. 359-363.
- «Αρχίζει αύριο η Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου της ΕΦΕΕ - Τέσσερα χρόνια στην κόλαση...», *Η Αυγή*, 6 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 1.
- Μουρέλλος, Ιωάννης Δ., *Το Ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού: από την εποποιΐα της Αλβανίας*, Αθήνα 1948
- Μπίρκας, Κώστας, *Κάτω από την μπότα της δικτατορίας (1936-1940)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1966.
- «Επιστολή του κ. Μπίρκα», *Η Αυγή*, 22 Αυγούστου 1963, σ. 3-4.
- *Η εποποιΐα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Άκμων, 1960.
- *Γιατί πολεμήσαμε. Η αλήθεια και το ψεύδος για την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1956.
- Μπράμος, Κώστας, *Σλαβοκομμουνιστικά οργανώσεις εν Μακεδονία: Προπαγάνδα και επαναστατική δράσις*, Θεσσαλονίκη 1953.
- McNeill, William H., *The Greek Dilemma. War and Aftermath*, Φιλαδέλφεια και Νέα Υόρκη, J.B. Lippincott Company, 1947.
- «Το Ελληνικόν Δίλημμα. Το δράμα της Ελλάδος από του αλβανικού πολέμου μέχρι σήμερα. Εξ πολυτάραχα έτη: 1940-1946», *Ελευθερία*, 4 Μαΐου 1947, σ. 1.
- Meunier, L., «Ένα γράμμα του Λ. Μουνιέ», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 305.
- Modiano, Mario S., «Greek political problems», *The World Today*, 21 Ιανουαρίου 1965, σ. 33-42.
- Molho, Michael, «La nouvelle communauté juive d'Athènes», *The Joshua Starr Memorial Volume*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 231-239.
- Molho, Michael - Nehama, Joseph, *In Memoriam. Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, Θεσσαλονίκη 1948.
- Munkman, C.A., *American Aid to Greece: A Report on the First Ten Years*, Νέα Υόρκη, Frederick A. Praeger, 1958.
- Myers, E.C.W., *The Greek Entanglement*, Λονδίνο, Cassell, 1955.

- Νάτσινας, Αλέξ., *Συμπεράσματα και παρατηρήσεις επί του διεξαχθέντος εν Ελλάδι αγώνος κατά των κ/συμμοριτών: τακτική αντιμετώπισης ανταρτικών δυνάμεων: μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1951.
- Νομαρχία Άρτας, *Ήπειρος. Τέσσερα χρόνια Αντίστασης (Θυσίες και Ολοκαυτώματα)*, Αθήνα 1945.
- Novitch, Myriam, *Le Passage Des Barbares, Contribution a l' Histoire de la Deportation et de la Resistance des Juifs Grecs*, Νίκαια, Presses du Temps Present, 1967· ελληνική έκδοση: *Το πέρασμα των βαρβάρων. Συμβολή στην ιστορία του εκτοπισμού και της αντίστασης των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα, Σύνδεσμος Φιλίας Ελλάδας-Ισραήλ, 1985.
- Οικονόμου-Γκούρας, Π., *Το δόγμα Τρούμαν και η αγωνία της Ελλάδος*, Αθήνα 1957.
- Ομάδα Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος, *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1950.
- Office nationale hellénique des criminels de guerre, *Les atrocités des quatre envahisseurs de la Grèce: Allemands, Italiens, Bulgares, Albanais*, Αθήνα 1946.
- Orth, Robert, *International Communist Front Organizations*, Μόναχο, Iimgau Verlag Pfaffenhofen/ILM, 1964.
- Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών, *Ηρώων πεσόντων εφέδρων αξιωματικών, 1940-1950*, Αθήνα 1950.
- Πανελλήνιος Ένωσις Οικογενειών Μαχομένου Στρατιώτου, *Η Μάχη της Ελλάδος: αγώνες-ηρωισμοί και θυσίες του εθνικού μας στρατού*, Αθήνα 1948.
- Πανελλήνιος Ένωσις Παθόντων Οπλιτών Χωροφυλακής, *Κόκκινοι Λύκοι: το χρονικόν της αντεθνικής ανταρσίας*, Αθήνα 1947.
- Πανελλήνια Λέσχη Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, *Αναμνηστικό Τεύχος του Εορτασμού της Εθνικής Επετείου 1821-1964*, Αθήνα 1964.
- Πανελλήνιος Σύλλογος Αναπήρων Φυμ. Οπλιτών Χωροφυλακής, *Αγώνες και θυσίες της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα 1950.
- Παντελεήμων, Μητροπολίτης [Φωστήνης], *Αγώνες κάτω από τα δεσμά*, Αθήνα 1946.
- Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον παρασκευή του*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικού Κήρυκος, 1955
- *Ο πόλεμος της Ελλάδος: 1940-1941*, [Αθήνα], Οι Φίλοι του βιβλίου, [1945].
- Παπαδάκης, Β.Π., *Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945*, Αθήνα 1956
- Παπαδημητρίου, Ν. Ι. - Μπότσης, Γ.Α., *Γιατί η Ελλάς ζητάει Δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1946.
- Παπανδρέου, Γεώργιος, «Μετά τας δηλώσεις του πρωθυπουργού, απέτυχε η χθεσινή συγκέντρωση της ΕΔΑ», *Τα Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 1, 5.
- *Κείμενα, Κατοχή - Μ. Ανατολή - Απελευθέρωσις*, 2ος τόμος, Αθήνα, Μπίρης, [1963;].
- *Πολιτικά Θέματα*, 4 τόμοι, Αθήνα, Δημητράκος, 1941-1956.
- «Το διάγγελμα του κ. Πρωθυπουργού επί τη χθεσινή επέτειω», *Ελευθερία*, 29 Οκτωβρίου 1944, σ. 1.
- *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- Παπακυριακόπουλος, Ιωάννης Π., *Βούλγαροι και Ιταλοί εγκληματίαι πολέμου εις Μακεδονία*, Αθήνα 1946.
- Παπακωνσταντίνου, Θεοφύλακτος, *Ανατομία της επαναστάσεως, θεωρητική και ιστορική ανάλυσις της δυναμικής του κομμουνισμού: οι τρεις «γύροι» του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα 1952.
- Παπαστεριόπουλος, Η., *Ο Μωρηάς στα όπλα (Εθνική Αντίσταση 1941-44)*, τ. Α', Αθήνα, Έρευνα και κριτική της νεοελληνικής ιστορίας, 1965

- Πετρακογιώργης, Γιώργος, «Η δειλία του κ. Γουντχάουζ και η Ελληνική Αντίσταση. Επί ενός πυώδους δημοσιεύματος», *Ελευθερία*, 1 Νοεμβρίου 1958, σ. 5
- Πετρουτσόπουλος, Π., *Μερικαί άγνωστοί σελίδες του έπους της Αλβανίας*, Αθήνα 1958.
- Πεφάνης, Δώρος, *Αρδέα: πρότυπον εθνικής αντιστάσεως, κοινωνικής αναγεννήσεως, ανασυγκροτήσεως*, Θεσσαλονίκη 1949.
- Ν.Ο.Φ., *η σλαβική αράχνη: ένα ρεπορτάζ στη Δ. Μακεδονία-Αλβανία-Γιουγκοσλαβία*, Αθήνα 1947.
- Πιπινέλης, Παναγιώτης, «Τα πολιτικά και διπλωματικά παρασκήνια μιας δεκαπενταετίας, 1933-1948», *Ακρόπολις*, 2 Μαρτίου έως 15 Αυγούστου 1958.
- *Γεώργιος Β΄*, Αθήνα 1951.
- Πυρομάγλου, Κομνηνός, «Μία επιστολή του κ. Πυρομάγλου», *Η Αυγή*, 21 Αυγούστου 1963, σ. 4.
- «Στόμεν Καλώς», *Ιστορικόν Αρχεῖον Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 22-24 (Ιούνιος-Αύγουστος 1960), σ. 2-3.
- *Ο Δούρειος Ίππος*, Αθήνα 1958.
- «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν. Απάντησις του κ. Κ. Πυρομάγλου», *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1958, σ. 1, 11.
- *Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1947.
- Papagos, Alexander, «Guerilla Warfare», *Foreign Affairs*, τ. 30/2 (Ιανουάριος 1952).
- Puttemans, André, «Préface», στο *European Resistance Movements 1939-45. Second International Conference on the History of the Resistance Movements*, Λονδίνο, Pergamon Press, 1964, σ. xvi-xvii.
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης, «Αντίσταση και Αντιστασιολογία. Παν. Κανελλόπουλου: Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου», *Νέος Κόσμος*, τχ. 12 (Δεκέμβριος 1964), σ. 1713-1717· αναδημοσίευση από την εφ. *Η Αυγή*, 15-16 Νοεμβρίου 1964.
- Ρίτσος, Γιάννης, «Οι γειτονιές του κόσμου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10 (Οκτώβριος 1955), σ. 258-266.
- Roth, Cecil, «The Last Days of Jewish Salonica», *Commentary*, τ. 10/1 (Ιούλιος 1950), σ. 49-55
- Σαββόπουλος, Ευάγγελος, «Εθνικές επιδιώξεις», *Εφημερίς Ενώσεως Τυπογράφων Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, αρ.φ. 1, Μάρτιος 1945, σ. 1.
- Σαμουήλ, Γεώργιος, *Η εποποιία του Μακρυγιάννη: Η θρυλική αντίστασις του ηρωϊκού Συντάγματος Χωροφυλακής Αθηνών*, Αθήνα 1950.
- Σαράφης, Στέφανος, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Τα Νέα Βιβλία, 1946· αγγλική έκδοση: *Greek Resistance Army: The story of ELAS*, Λονδίνο, Birch Books, 1951.
- Σβώλος, Αλέξανδρος, *Ιστορία μιας προσπάθειας*, Αθήνα 1945.
- Σκανδάμης, Ανδρέας, *Οι βασιλείς εις τας επάλξεις: ρεπορτάζ από τας εθνικάς περιοδείας του βασιλικού ζεύγους ανά την Ελλάδα, 1947-1951*, Αθήνα 1951.
- *Δημητσάνα, ένας εθνικός βωμός: σελίδες από την ηρωικήν δράσιν της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα 1949.
- Σμπαρούνης, Αθανάσιος, *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 1951.
- Συλλογικό, *Για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά. Διηγήματα της Αντίστασης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1961.
- Συλλογικό, «Το Αντάρτικο», *Ελευθερία*, 2 Ιουνίου 1963 έως 24 Μαΐου 1964· παρότι στην δημοσίευση αναφερόταν ως συλλογική εργασία, πρώτη έκδοση: Φοίβος Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο*, 5 τόμοι, Αθήνα, Καμαρινόπουλος, 1964.

- Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944*, Αθήνα, Αναγέννηση, 1962· πρώτη δημοσίευση: «Η πραγματική ιστορία του ανταρτοπολέμου», *Ανεξάρτητος Τύπος*, 4 Ιουλίου 1960 έως 10 Φεβρουαρίου 1962.
- Συλλογικό, «Πνευματικό Αίτημα: Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 76 (Απρίλιος 1961), σ. 274-276.
- Συλλογικό, *Το Χρονικό του Αγώνα. Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, 4 τόμοι, Αθήνα, Γιαννίκος, 1964· πρώτη δημοσίευση: «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Το πρώτο ολοκληρωμένο χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», *Η Αυγή*, 21 Ιουλίου 1963 έως 12 Ιανουαρίου 1964· δεύτερη έκδοση: *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ), 1967.
- Συλλογικό, *European Resistance Movements 1939-1945. First International Conference on the History of the Resistance Movements*, Λονδίνο, Pergamon Press, 1960.
- Συλλογικό, *European Resistance Movements 1939-45. Second International Conference on the History of the Resistance Movements*, Λονδίνο, Pergamon Press, 1964.
- Συλλογικό, *Proceedings of a Conference on Britain and European Resistance 1939-45*, Οξφόρδη, St. Antony's College, 1962.
- Σύνταξη, «Η ίδρυση του “Αρχείου Εθνικής Αντίστασης”», *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, τχ. 1 (Απρίλιος 1946), σ. 1.
- Σύνταξη, «Το Σκοπευτήριο της Καισαριανής», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 507-508.
- Σφαέλλος, Δημήτριος, *Ελληνική μεταπολεμική ανασυγκρότηση: μελέτη πολιτικο οικονομική και κοινωνιολογική*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1944.
- Salonici, Ir ve-Em bi-Yisrael* [Θεσσαλονίκη, Μία Εβραϊκή μητρόπολη], Ιερουσαλήμ-Τελ Αβίβ, Έκδοση του Ινστιτούτου Ερευνών για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, 1967.
- Secchia, Pietro - Frassati, Filippo, *Storia della Resistenza*, Ρώμη, Editori Riuniti, 1965.
- Stavrianos, L.S., *Greece: American dilemma and opportunity*, Σικάγο, Henry Regnery, 1952.
- «The Greek National Liberation Front (EAM): a study in resistance organization and administration» *Journal of Modern History*, τ. 24/1 (1952), σ. 42-55.
- «The Jews of Greece», *Journal of Central European Affairs*, τχ. 8 (Οκτώβριος 1948), σ. 256-269.
- Stavrianos, L.S. - Panagopoulos, E.P., «Present-day Greece», *Journal of Modern History*, τ. 20/2 (1948), σ. 149-158.
- Svoronos, Nicolas, *Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι, Press Universitaires de France, 1953· ελληνική έκδοση: Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα Θεμέλιο, 1976.
- Τερζάκης, Άγγελος, *Ελληνική εποποιΐα 1940-1941*, Αθήνα 1964
- Τριανταφύλλου, Μιχάλης, *Τα αναφαίρετα δίκαια της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1945.
- Τριανταφύλλου, Σπύρος, *E.A.O.K., Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών: οι αετοί της Μάνης*, Αθήνα 1949.
- Τσακαλώτος, Θρασύβουλος, *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδος*, Αθήνα 1960.
- Τσάτσος, Θεμιστοκλής, *Αι παραμοναί της απελευθερώσεως*, Αθήνα, 1950.
- *Ο Δεκέμβριος 1944*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1945.
- Τσέλλος, Ε.Κ., *Η συμβολή της Ελλάδος στη συμμαχική νίκη*, Αθήνα 1946.
- Τσιγάντες, Χριστόδουλος, «Ο Ιερός Λόχος», *Έθνος*, 2 Μαΐου έως 20 Αυγούστου 1955.

- «Η Μέση Ανατολή», *Έθνος*, 14 Φεβρουαρίου έως 30 Απριλίου 1955.
- Τσιριμώκος, Ηλίας, *Αντιφασιστικά*, Αθήνα 1946.
- Τσίρτης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Ηρώον πεσόντων σκλαβωμένης Ελλάδος 1940-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα [1946-1947].
- Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι., *Διπλωματικά παρασκήνια 1941-1944*, Αθήνα 1950.
- *Το ελληνικόν πρόβλημα εξεταζόμενον εν τω συνόλω*, Αθήνα 1947.
- *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1946.
- *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945.
- Τσουκαλάς, Ηλίας, *Υποβρύχιον ΥΙ: Β. Π. Κατσώνης*, Αθήνα, Ίκαρος, 1951.
- Τσουπαρόπουλος, Θανάσης, «Η Εθνική Αντίσταση στα γαλλικά σχολεία», *Η Αυγή*, 18 Μαρτίου 1965, σ. 1.
- Vaccarino, Giorgio κ.ά., *Aspetti della Resistenza in Piemonte*, Τορίνο, Istituto Storico della Resistenza in Piemonte, 1950.
- Van Fleet, James A., «How we won in Greece», *Balkan Studies*, τ. 8/2 (1967), σ. 387-393.
- Vasileva, Nadeja Slavi, «On the Catastrophe of the Thracian Jews: Recollection», *Yad VaShem*, τχ. 3 (1959), σ. 295-302
- Φτέρης, Γεώργιος, «Οι Ελληνίδες και το Σαράντα», *Το Βήμα*, 25 Οκτωβρίου 1964, σ. 1, 11.
- Φωκάς, Δημήτριος, *Εκθεσεις επί της δράσεως του Β. Ναυτικού κατά τον πόλεμον 1940-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα 1953-1954.
- Wilson, Henry M., *Eight Years Overseas: 1939-1947*, Λονδίνο, Hutchinson, 1950.
- Woodhouse, Christopher M., «Zur Geschichte der Resistance in Griechenland», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, τ. 6/2 (Απρίλιος 1958), σ. 138-150· ελληνική μετάφραση από τον Βάσο Μαθιόπουλο στο «Ο Γουντχάουζ διαστρέφει την ιστορικήν αλήθειαν», *Ελευθερία*, 2 Νοεμβρίου 1958 έως 7 Νοεμβρίου 1958.
- *Apple of Discord*, Λονδίνο, Hutchinson, 1948.
- World Jewish Congress, Advisory Council on European Jewish Affairs, Reports on the Jewish Situation, *The Situation of the Jews in Greece*, Νέα Υόρκη 1944.
- Χόνδρος, Δ. - Θεοδωρακόπουλος, Ι. - Βλάχος, Ν. - Κυριακίδης, Σ. - Φραγκίστας, Χ. (επιμ.), *Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Αν. Μακεδονίαν και Δυτ. Θράκην 1941-1944*, Αθήνα 1945.
- Χούτας, Στυλιανός, *Η Εθνική Αντίστασις των Ελλήνων 1941-45*, Αθήνα 1961.
- «Ο κ. Γουντχάουζ διαστρεβλώνει την ιστορικήν αλήθειαν. Απάντησις του κ. Στυλ. Χούτα», *Ελευθερία*, 13 Νοεμβρίου 1958, σ. 1.
- Χρυσ αφίδης, Γεώργιος Μ., *Αι εθνικαί διεκδικήσεις*, Αθήνα, Τύποις Πυρσού, [1945].
- Xydis, Stefan G., *Greece and the Great Powers 1944-1947: prelude to the «Truman doctrine»*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1963.
- «America, Britain, and the USSR in the Greek Arena, 1944-1947», *Political Science Quarterly*, τ. 78/4 (Δεκέμβριος 1963), σ. 581-596.
- «The USSR and the creation of the Commission of Investigation Concerning Greek Frontier Incidents», *Balkan Studies*, τ. 4/1 (1963), σ. 1-14.
- «Greece and the Yalta Declaration», *American Slavic and East European Review*, τ. 20/1 (Φεβρουάριος 1961), σ. 6-24.
- «The Secret Anglo-Soviet Agreement on the Balkans of October 9, 1944», *Journal of Central European Affairs*, τχ. 15 (Οκτώβριος 1955), σ. 248-271

Ψαθάς, Δημήτρης, *Χειμώνας του '41. Σκίτσα της Κατοχής*, Αθήνα, Αιγαίο, 1961· πρώτη έκδοση: Αθήνα, Σπανούδης, 1945.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη - Βαρών-Βασάρ, Οντέτ (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1995.
- Ανδριάκαινα, Ελένη, «Από τη “μνήμη” στις “μνήμες”»: η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκίμες*, τχ. 9-10 (2001), σ. 31-46.
- Ανδρίτσος, Γιώργος, *Η Κατοχή και η Αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2005.
- Ανταίος, Πέτρος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, 2 τόμοι, Αθήνα, Καστανιώτης, 1977.
- Αντωνίου, Γιώργος, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών» στο Ν. Δεμερτζής - Ε. Πασχαλούδη - Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 215-249.
- Αντωνίου, Γιώργος - Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.
- «Το επίμονο παρελθόν», εισαγωγή στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 11-54.
- Αποστολίδου, Βενετία, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις, 2010.
- *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τ. Ζ' και Η', Αθήνα, Καστανιώτης, 2007.
- *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τ. ΣΤ', Αθήνα, Καστανιώτης, 2005.
- Αυγερίδης, Μάνος, «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963,1964,1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 12 (Ιούνιος 2010), σ. 161-168.
- «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας στην τροχιά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (1941-1961)», στο *Επετηρίδα ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο-Παπαζήση, 2010, σ. 141-160.
- «Αυγερόπουλος Γεράσιμος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1983-1988, σ. 94.
- Ankersmit, Frank R., «“Presence” and Myth», *History and Theory*, τ. 45/3 (Οκτώβριος 2006), σ. 328-336.
- «The Ethics of History: From the Double Binds of (Moral) Meaning to Experience», *History and Theory*, τ. 43/4 (2004), σ. 84-102.
- «Trauma and Suffering. The Forgotten Source of Western Historical Consciousness», στο J. Rüsen (επιμ.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2002, σ. 72-84.
- Antoniou, Giorgos, «The lost Atlantis of objectivity: the revisionist struggles between the academic and public spheres», *History and Theory*, τ. 46/4 (2007), σ. 92-112.
- Antoniou, Giorgos - Marantzidis, Nikos, «The Axis occupation and civil war: changing trends in Greek historiography, 1941–2002», *Journal of Peace Research*, τ. 41/2 (2004), σ. 223-231.

- Aronova, Elena, «The Congress for Cultural Freedom, “Minerva”, and the Quest for Instituting “Science Studies” in the Age of Cold War», *Minerva*, τ. 50/3 (Σεπτέμβριος 2012), σ. 307-337.
- Ashplant, Timothy G. - Dawson, Graham - Roper, Michel, «The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics», στο T.G. Ashplant - G. Dawson - M. Roper (επιμ.), *The Politics of Memory. Commemorating War*, New Brunswick και Λονδίνο: Transaction Publishers, 2004, σ. 3-85.
- Assmann, Aleida, «Re-framing Memory. Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past», στο K. Tilmans - F. van Vree - J. Winter (επιμ.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Europe*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2010, σ. 35-50.
- «Response to Novick», *GHI Bulletin*, τχ. 40 (Άνοιξη 2007), σ. 33-38.
- Assmann, Jan, «Communicative and Cultural Memory», στο A. Erll και A. Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, De Gruyter, 2008, σ. 109-118.
- Avgeridis, Manos, «The Historicization of World War II in Greece after the Civil War: Looking Back on the Public Debate over a Lecture by British Historian C. M. Woodhouse», στο S. Berger (επιμ.), *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghahn Books, 2019, σ. 151-161.
- «Debating the Greek 1940s: histories and memories of a conflicting past since the end of the Second World War», *Historiein*, τ. 16/1-2 (2017), σ. 8-46.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη - Βερβενιώτη, Τασούλα - Βουτυρά, Ευτυχία - Δαλκαβούκης, Βασίλης - Μπάδα, Κωνσταντίνα (επιμ.), *Μνήμες και Αλήθεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.
- «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 139-159.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.
- «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944) και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σ. 289-343.
- Βασιλείου, Σωτηρούλα, «Τα παλικάρια τα παλιά και η αποκατάστασή τους κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», στο Β. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σ. 27-107.
- Βαφέας, Νίκος - Τζούκας, Βαγγέλης, «Η πολιτική κληρονομιά του ΕΔΕΣ: Το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος (1945-1950)», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 255-274.
- Βεντούρα, Λίνα, «Συνηγορία υπέρ της Σύγχρονης Ιστορίας ή “Ιστορίας του Παρόντος”», *Μνήμων*, τ. 24 (2002), σ. 369-386.
- Βερβενιώτη, Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

- «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-1944), *Δίνη*, τχ. 6 (Μάιος 1993), σ. 180-195.
- Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000.
- Βόγλης, Πολυμέρης, «Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 351-368.
- *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.
- «"Γυναίκες που πολεμούν σαν άντρες": θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας», στο Π. Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 305-332.
- «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 61-80.
- «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 25/47 (2007), σ. 437-456.
- *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο, μετάφραση: Γιάννης Καστανάρης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004.
- Βόγλης, Πολυμέρης - Μπουρνάζος, Στρατής, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 51-81.
- Βόγλης, Πολυμέρης - Παπαθανασίου, Ιωάννα - Σακελλαρόπουλος, Τάσος (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017.
- Βόγλης, Πολυμέρης - Τσίλαγα, Φλώρα - Χανδρινός, Ιάσωνας - Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, «Εισαγωγή», στο Π. Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 7-25.
- Βουτυρά, Ευτυχία - Δαλκαβούκης, Βασίλης - Μαραντζίδης, Νίκος - Μποντίλα, Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Bagdonas, Ažuiolas, «Historical State Apologies», στο Β. Bevernage και Ν. Wouters (επιμ.), *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2018, σ. 775-799.
- Banerji, Arup, «Notes on the Histories of History in the Soviet Union», *Economic and Political Weekly*, τ. 41/9 (4-10 Μαρτίου 2006), σ. 826-833.
- Beaton, Roderick, «Epilogue», *British School at Athens Studies*, τ. 17: Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens (2009), σ. 217-221.
- Bédarida, François, «L'histoire de la résistance. Lectures d' hier, chantiers de demain», *Vingtième Siècle, Revue d' Histoire*, τχ. 11 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος. 1986), σ. 75-90.
- Berger, Stefan, «Historical Writing and Civic Engagement. A Symbiotic Relationship», στο S. Berger (επιμ.), *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2019, σ. 1-31.
- «Remembering the Second World War in Western Europe, 1945-2005», στο Μ. Pakier - Βο Stath (επιμ.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 119-136.

- «The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe», στο S. Berger (επιμ.), *Writing the Nation. A Global Perspective*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 30-62.
- «A Return to National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present», *The Journal of Modern History*, τ. 77/3 (Σεπτέμβριος 2005), σ. 629-667.
- Bevernage, Berber - Wouters, Nico (επιμ.), *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2018.
- Biess, Frank, «Feelings in the Aftermath. Toward a History of Postwar Emotions», στο F. Biess - R.G. Moeller (επιμ.), *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghahn Books, 2010, σ. 30-48.
- Bosworth, Richard J.B., «Nations Examine Their Past: A Comparative Analysis of the Historiography of the “Long” Second World War», *The History Teacher*, τ. 29/4 (Αύγουστος 1996), σ. 499-523.
- Botz, Gerhard, «Από “θύμα” “συναυτουργός”: Η πολιτική της μνήμης στη μεταπολεμική Αυστρία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 33-50.
- Bruland, Bjarte, «Collaboration in the deportation of Norway’s Jews. Changing views and representations», στο Roni Stauber (επιμ.), *Collaboration with the Nazis: Public Discourse after the Holocaust*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2011, σ. 125-137.
- Burds, Jeffrey, «Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945», *Politics & Society*, τ. 37/1 (2009), σ. 35-73.
- Burke, Peter, «History as Social Memory», στο T. Butler (επιμ.), *Memory: History, Culture and the Mind*, Νέα Υόρκη, Blackwell, 1989, σ. 97-113.
- Γαζή, Έφη, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μ. Αυγερίδης - Ε. Γαζή - Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 246-260.
- Γαζή, Έφη - Λαμπροπούλου, Δήμητρα, «Βιβλιοκρισίες: David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, 1998, 338 σ., Roy Rozenweig, David Thelen, *The Presence of the Past, Popular Uses of History in American Life*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press 1998, 291 σ.», *Μνήμων*, τ. 24 (2002), σ. 419-426.
- Γαρδίκια, Κατερίνα - Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία - Καραμανωλάκης, Βαγγέλης - Ράπτης, Κώστας (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.
- Γιαννακάκης, Ήλιος, «Το όπλο παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες» στο Ευτυχία Βουτυρά κ.ά. (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ. 3-18.
- Γιαννοπούλου, Δανάη, *Η Μάχη της Προπαγάνδας. Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον Αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα, Ασίνη, 2014.
- Clogg, Richard, «Academics at war. The British School at Athens during the First World War», *British School at Athens Studies*, τ. 17: Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens (2009), σ. 163-177.
- *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2000.
- Colonomos, Ariel - Armstrong, Andrea, «German reparations to the Jews after World War II: A turning point in the history of reparations», στο Pablo De Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, The International Center for Transitional Justice και Oxford University Press, 2006, σ. 390-419.

- Conan, Eric - Rousso, Henry, *Vichy: An ever-Present Past*, Hanover, University Press of New England, 1998.
- Connelly, Mark, «We Can Take It! Britain and the Memory of the Home Front in the Second World War», στο J. Echterkamp – S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 53-69.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1989.
- Confino, Alon, «Collective memory and Cultural History: Problems of Method», *The American Historical Review*, τ. 102/5 (Δεκέμβριος 1997), σ. 1386-1403.
- Cooper, Frederick, «French Africa, 1947-48: Reform, Violence, and Uncertainty in a Colonial Situation», *Critical Inquiry*, τ. 40/4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 466-478.
- Courtois, Stéphane, *Le PCF dans la guerre*, Παρίσι, Ramsay, 1980.
- Croce, Benedetto, *Scritti e discorsi politici, 1943-1947*, Νάπολη 1993.
- Δαλκαβούκης, Βασίλης - Πασχαλούδη, Ελένη - Σκουλίδας, Ηλίας (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.
- Δέδε, Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2016.
- Δεμερτζής, Νίκος - Πασχαλούδη, Ελένη - Αντωνίου, Γιώργος (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.
- Δεπάστας, Νικόλαος, *Αλέξανδρος Παπάγος, 1883-1955: Ο στρατιώτης, ο πολιτικός, ο άνθρωπος*, Αθήνα, Γενικό Επιτελείο Στρατού, 1980.
- Δημητρόπουλος Δημήτρης - Ολυμπίου, Ευδοκία, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2000.
- Δορδανάς, Στράτος, «Ο Goldhagen, το “νέο κύμα” και ο “διάλογος για την ιστορία”: Όψεις και όροι της δημόσιας ιστορίας στη Γερμανία και στην Ελλάδα», στο Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015, σ. 99-113.
- *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Αναβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011
- «Η γερμανική ιστοριογραφία για την Κατοχή και τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο (1941-2004)», στο Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σ. 105-133.
- *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006.
- Δούκα, Δέσποινα Ι., «Από τη μυθιστορηματική αυτοβιογραφία στην ιστορία: Γεννήθηκα το 1402 του Π. Κανελλόπουλου», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 705-714.
- Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλις, 2014.
- Daskalov, Roumen, *Debating the Past. Modern Bulgarian History: From Stambolov to Zhivkov*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2011.
- Davies, Peter, *France and the Second World War: Occupation, Collaboration, and Resistance*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2001.
- Deák, István, «A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary», στο I. Deák - J.T. Gross - T. Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution in*

- Europe. World War II and its Aftermath*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000, σ. 39-73.
- De Baets, Antoon, «Censorship and History (Since 1945)», στο Axel Schneider και Daniel Woolf (επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing, volume 5, 1945 to Present*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2011, σ. 52-73.
- De Felice, Renzo, *Mussolini il duce I: Gli anni del consenso 1929-1936*, Τορίνο, Einaudi, 1974.
- De Groot, Jerome, *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2009.
- Delzell, Charles F., «The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography», *The Journal of Modern History*, τ. 47/1 (Μάρτιος 1975), σ. 66-96.
- Douzou, Laurent (επιμ.), *Faire l'histoire de la Résistance*, Ρέν, Presses Universitaires de Rennes, 2010.
- Ελεφάντης, Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8ος τόμος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 77-94.
- *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.
- Echternkamp, Jörg - Martens, Stefan, «The Meanings of the Second World War in Contemporary European History», στο J. Echternkamp - S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 245-270.
- Eley, Geoff, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς*, 2 τόμοι, μετάφραση: Αθανάσιος Κατσικερός, Αθήνα, Σαββάλας, 2010.
- «Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987», *Past & Present*, τχ. 121 (Νοέμβριος 1988), σ. 171-208.
- Fink, Carole, «Marc Bloch: the Historian as Patriot», *History of European Ideas*, τ. 15/4-6 (1992), σ. 839-844.
- Fleischer, Hagen, «The Past beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History after the Collapse of Communism: A Stroll through the International Press», *Historiein*, τχ. 4 (2004), σ. 45-130.
- Focardi, Filippo, «Italy as Occupier in the Balkans: Remembrance and War Crimes after 1945», στο J. Echternkamp - S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 135-146.
- Foot, John, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, 2009.
- Foot, M.R.D., *S.O.E.: An outline history of the Special Operations Executive 1940-46*, δεύτερη έκδοση, Λονδίνο, Pimlico, 1999.
- Fraser, Nancy - Honneth, Axel, *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Verso, 2003.
- Frey, Michael, «The International Peace Movement», στο M. Klimke και J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*, Palgrave Macmillan, 2008, σ. 33-44
- Furet, Francois, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Παρίσι, Robert Laffont/Calmann-Lévy, 1995.
- Gazi, Effi, «Reflections on Marxist historiography in the Eastern Mediterranean. Examples from Greece, Italy and Turkey», *Storia della Storiografia*, τ. 62/2 (2012), σ. 79-87.

- Georgakas, Dan, «The Greeks in America», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. 14/1-2 (1987), σ. 5-53.
- Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988*, Λονδίνο, Penguin Books, 1990.
- Ginzburg, Carlo, *Threads and Traces. True False Fictive*, μετάφραση: Anne C. Tedeschi - John Tedeschi, Λος Άντζελες και Λονδίνο, University of California Press, 2012.
- Grever, Maria, «The choreography of time. Temporality at nineteenth century world expositions», στο *Syllabus Master History of Society: Historical Culture and Historical Consciousness*, Ρότερνταμ, FHKW, 2008, σ. 1-13.
- «Plurality, Narrative and the Historical Canon», στο M. Grever και S. Stuurman (επιμ.), *Beyond the Canon. History for the Twenty-first Century*, Χάμσαϊρ και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 31-47.
- Grever, Maria - Adriaansen, Robbert-Jan, «Historical Culture: A Concept Revisited», στο M. Carretero - S. Berger - M. Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2017, σ. 73-89.
- Geyer, Michael - Latham, Michael, «The Place of the Second World War in German Memory and History», *New German Critique*, τχ. 71 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 1997), σ. 5-40.
- Griaudi, Gabriella, «Bombing and Land War in Italy: Military Strategy, Reactions, and Collective Memory», στο J. Echterkamp - S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 116-134.
- Ηλιού, Φίλιππος, «Η υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 6 (2004), σ. 134-142.
- Halbwachs, Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση: Τίνα Πλυτά, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013.
- David Harvey, *Δρόμοι και τρόποι του κόσμου. Καπιταλισμός - χώρος - τόποι*, μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής, Αθήνα, Angelus Novus, 2017.
- Herf, Jeffrey, *Divided Memory: The Nazi past in the two Germanys*, Χάρβαρντ, Harvard University Press, 1997.
- Hitchins, Keith, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania», *The American Historical Review*, τ. 97/4 (Οκτώβριος 1992), σ. 1064-1083.
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010.
- Hopkins, A.G., «Rethinking Decolonization», *Past & Present*, τχ. 200 (Αύγουστος 2008), σ. 211-247.
- Houwink ten Cate, Johannes, «Η κουλτούρα της μνήμης στην Ολλανδία», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 101-110.
- Θεοδωρόπουλος, Νίκος, «Η παρουσία του Νίκου Γ. Σβορώνου στη δημόσια σφαίρα και η συμβολή του στην εξέλιξη των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση (1975-1989)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2018.
- Ιορδανίδου, Πολίνα, «Εκδοτικός οίκος “Θεμέλιο”: Η παραγωγή του βιβλίου και η κίνηση των ιδεών στη δεκαετία του '60», αδημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

- Iggers, Georg G. - Wang, Q. Edward (με τη συνεργασία της Supriya Mukherjee), *Παγκόσμια ιστορία της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Νεφέλη, 2015.
- Ireland, Tracy - Lydon, Jane (επιμ.), «Materialities of Memory and Identity», *Public History Review*, τ. 23 (2016).
- Jones, Martin - Jones, Rhys - Woods, Michael, *An introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2004
- Jordanova, Ludmilla, *History in Practice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Arnold-Oxford University Press, 2000.
- Judt, Tony, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, μετάφραση: Νικηφόρος Σταματάκης - Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2005.
- «Preface», στο I. Deak - J.T. Gross - T. Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution in Europe*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000, σ. vii-xii.
- «The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe», *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, τχ. 82 (Ιούνιος 1996), σ. 83-118.
- Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Καλύβας, Στάθης, «Εμφύλιος πόλεμος (1943–1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 11 (2003), σ. 37-70.
- Καλύβας, Στάθης - Μαραντζίδης, Νίκος, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2015.
- «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Νέα/Βιβλιοδρόμιο*, 20-21 Μαρτίου 2004, σ. 10-11.
- Κανέλλου, Κατερίνα, «Οι οργανώσεις των αντιστασιακών και η μνήμη της Αντίστασης στη δεκαετία του 1960», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, Ιούλιος 2008.
- Κάπολα, Άντα, «Φυλακές Αίγινας: Χειρόγραφες μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων (1961-1963)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 1 (Ιούνιος 1999), σ. 43-45.
- Καρακασίδου, Αναστασία, «Πρωτόκολλο και θέαμα: Εθνικοί εορτασμοί στη Βόρεια Ελλάδα» στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 243-267.
- Καλογρηάς, Βάιος - Δορδανάς, Στράτος, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)» στο Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014, σ. 181-256.
- Καραλή, Αιμιλία, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.
- «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Καστανιώτης, 2008, σ. 84-94.
- Καρπόζηλος, Κωστής, *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός Νέου Κόσμου 1900-1950*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- «“Η ιστορία δεν κάνει τίποτα”», *Τα Ιστορικά*, τχ. 57 (2012), σ. 528-534.

- Κόκκινος, Γιώργος, «Η ιστορία στο σχολείο: Από την ιδεολογική λειτουργία στη δημιουργία ιστορικής σκέψης», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36 (2002), σ. 165-200.
- *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- «Η διδακτική της ιστορίας. Διεπιστημονικό, αλλά και αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο. Η ελληνική περίπτωση», *Μνήμων*, τ. 20 (1998), σ. 245-250.
- Κόκορης, Δημήτρης, «Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου (1964): Η αντιρρητική τοποθέτηση του Μανόλη Αναγνωστάκη», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 501-510.
- Κούκη, Ελένη, «Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21ης Απριλίου. Ιστορικές Επέτειοι και Μνημεία της Επταετίας», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2016.
- Κουλούρη, Χριστίνα, «60 χρόνια από τον πόλεμο του '40. Ο Οκτώβριος και ο Οχτώβρης», *Το Βήμα*, 29 Οκτωβρίου 2000, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=127383> (ανάκτηση: 1/4/2019).
- Κουσουλίνης, Παναγιώτης, «Η Χωροφυλακή, η Εθνοφυλακή και η Εθνοφρουρά στη μετακατοχική Ελλάδα, 1944-1949», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2016.
- Κουσουρή, Δημήτρης, «Δωσιλογισμός και ιστοριογραφία: Από την πολιτική στην κοινωνική ιστορία του δωσιλογισμού», στο Κ. Γαρδίκας κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 229-243.
- *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Αθήνα, Πόλις, 2014.
- Κριάρη, Ισμήνη, «Η μεταδικτατορική κοινοβουλευτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 603-607.
- Κωνσταντινάκου, Δέσποινα-Γεωργία, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2005.
- Kamen, Scott, «Competing Visions: The CIA, the Congress for Cultural Freedom and the Non-Communist European Left, 1950-1967», Honors Theses, Paper 912, Μίσιγκαν 2008.
- Karamanolakis, Vangelis, «The history of the University of Athens and its contribution to the formation of the national past (1837-1974)», *Annali di Storia delle università italiane*, τ. 20/2 (2016), σ. 53-71.
- Karge, Heike, «Mediated Remembrance: Local Practices and Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia», *European Review of History*, τ. 16/1 (Φεβρουάριος 2009), σ. 49-62.
- Katsoudas, Kostas, «Notes on Sexual Violence during the Greek Civil War», στο Α. Ampoutis κ.ά. (επιμ.), *Violence and Politics. Ideologies, Identities, Representations*, Κέμπριτζ, Cambridge Scholars Publishing, 2018, σ. 238-251.
- Keane, John, «More theses on the philosophy of history», στο J. Tully (επιμ.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, Κέμπριτζ, Polity, 1988, σ. 204-217.

- Kesteloot, Chantal, «The Role of the War in National Societies: The Examples of Belgium, Luxemburg, and Netherlands», στο J. Echterkamp – S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 21-39.
- Kontogeorgi, Theodora, «The Rape of Women in the Greek Prose of the Second World War, German Occupation and Greek Civil War: A Stigmatic Representation of Victimisation and Gender Difference», στο A. Ampoutis κ.ά. (επιμ.), *Violence and Politics. Ideologies, Identities, Representations*, Κέιμπριτζ, Cambridge Scholars Publishing, 2018, σ. 252-268.
- Kornetis, Kostis, «Spain and Greece», στο M. Klimke και J. Scharloth (επιμ.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*, Palgrave Macmillan, 2008, σ. 253-266.
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, μετάφραση: Keith Tribe, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2004.
- Králová, Kateřina, «The “Holocausts” in Greece: victim competition in the context of postwar compensation for Nazi persecution», *Holocaust Studies*, τ. 23/1-2 (2017), σ. 149-175.
- Λαγάνη, Ειρήνη, «Η αντίσταση μέσα από τα εγχειρίδια ιστορίας της Ελλάδας και της Γαλλίας», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 349-370.
- Λαζάρου, Φώφη, «Η χειραφέτηση των γυναικών», στο Στ. Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 83-100.
- Λαμπρινού, Κατερίνα, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2017
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα, «“Βιβλία χωρίς λάθη” στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: η εκδοτική εταιρεία Τα Νέα Βιβλία», στο Κ. Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Αθήνα, Παρασκήνιο-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, 2000, σ. 89-106.
- *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999
- Λάμπρου, Ιωάννης Σ., «Η Ενωτική Ιδεολογία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 429-449.
- Λιάκος, Αντώνης, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα, Πόλις, 2011.
- «Οι πόλεμοι της ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου», στο Δ. Παπαδημητρίου - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας*, Αθήνα, Ασίνη, 2011, σ. 137-160.
- «Δεκαετία '60: η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, 2008, σ. 94-96.
- *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007.
- «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49: από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο: τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 25-36.
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2016.
- Λιγνάδης, Τάσος, *Το Άξιον Εστί του Ελύτη. Εισαγωγή, Σχολιασμός, Ανάλυση*, τρίτη έκδοση (με προσθήκες), Αθήνα, Πορεία, 1999.

- Λυμπεράτος, Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.
- LaCapra, Dominic, «Revisiting the Historians' Debate: Mourning and Genocide», *History and Memory*, τ. 9/1-2, *Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory - In Honor of Saul Friedlander on His Sixty-Fifth Birthday* (Φθινόπωρο 1997), σ. 80-112.
- Lagrou, Pieter, «Europe as a Place for Common Memories? Some Thoughts on Victimhood, Identity and Emancipation from the Past», στο Μ. Blaive κ.ά. (επιμ.), *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, Ίνσμπουργκ, Studien Verlag, 2010, σ. 281-288.
- *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1999.
- «La résistance et les conceptions de l' Europe, 1945-1965. Anciens résistants et victimes de la persécution face à la Guerre froide, au problème allemand et à l'intégration Européenne», *Cahiers d' Histoire du Temps Présent*, τχ. 2 (Βρυξέλλες 1997), σ. 155-197.
- «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past & Present*, τχ. 154 (Φεβρουάριος 1997), σ. 181-222.
- Lasch, Christopher, *The Agony of the American Left*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1968.
- Lee, Christopher J., «Decolonization of a special type: Rethinking Cold War History in Southern Africa», *Kronos*, τχ. 37 (Νοέμβριος 2011), σ. 6-11.
- Liakos, Antonis, «Canonical and Anticanonical Histories», στο Ν. Panourgia - G. Marcus (επιμ.), *Ethnographica Moralia: Experiments in Interpretive Anthropology*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2008, σ. 138-156.
- Liakos, Antonis - Bilalis, Mitsos, «The Jurassic Park of Historical Culture», στο Mario Carretero - Stefan Berger - Maria Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2017, σ. 207-224.
- Lowenthal, David, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1998.
- *The past is a foreign country*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1985· αναθεωρημένη έκδοση: *The past is a foreign country - Revisited*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2015.
- Μανιτάκης, Νικόλας - Jollivet, Servanne (επιμ.), *Ματαρόα, 1945. Από τον μύθο στην ιστορία*, Αθήνα, Ασίνη, 2018.
- Μαραντζίδης, Νίκος, «Σιωπηλός θρήνος. Η μνήμη του Κατίν στη μεταπολεμική Ευρώπη», στο Κ. Γαρδίκας κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 137-152.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.
- «Ο Πόλεμος του 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8ος τόμος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 16-26.
- Μαρωνίτης, Δ.Ν., *Όροι του λυρισμού στον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.
- Ματθαίου, Άννα - Πολέμη, Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.
- *Διαδρομές της Μέλπως Αζιώτη 1947-1955. Μαρτυρίες και Κείμενα από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

- Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες: τα σχολεία των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1979.
- Μητσοπούλου, Αναστασία, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20ό αιώνα». Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, την εκπαίδευση και τη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος - Νικολακόπουλος, Ηλίας - Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.
- Μοσχοβίτη, Σταυρούλα, «Η επιστήμη της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1937-1967)», Κείμενο εργασίας για τα «Προσχέδια Ιστορίας» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα 2018.
- Μόσχος, Βασίλης, «Οι οπτικές του Ελληνικού Στρατού για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, Ιούλιος 2008.
- Μπενβενίστε, Ρίκα, «Μαρκ Μπλοκ (6.7.1886-16.6.1944). Από το “επάγγελμα του ιστορικού” στην Αντίσταση», *Ενθέματα της Αυγής της Κυριακής*, 21 Ιουνίου 2015, <https://enthemata.wordpress.com/2015/06/21/bloch-2/> (ανάκτηση: 1/4/2019).
- Μπενβενίστε, Ρίκα (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1998.
- Μπιλάλης, Μήτσος, *Το παρελθόν στο δίκτυο. Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*, Αθήνα, Historein-EKT/EIE, 2015.
- Μπουρνάζος, Στρατής, «Το περιοδικό “Εποχές” και το Congress for Cultural Freedom (CCF)», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 138-139 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2017), σ. 94-101.
- «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 9-49.
- «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκιμές*, τχ. 6, ειδικό τεύχος: Το Εμφύλιο Δράμα (1997), σ. 101-134.
- Madajczyk, Piotr, «Experience and Memory: The Second World War in Poland», στο J. Echterkamp – S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2010, σ. 70-85.
- Maier, Clemens, «Making Memories: The Politics of Remembrance in Postwar Norway and Denmark», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Φλωρεντία, Department of History and Civilization, European University Institute, 2007.
- Major, Patrick, *The death of the KPD: Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945-1956*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998.
- Mazower, Mark, *Το μαγεμένο παλάτι των εθνών. Το τέλος της αυτοκρατορίας και οι ιδεολογικές αφετηρίες του ΟΗΕ*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.
- «The End of Eurocentrism», *Critical Inquiry*, τ. 40/4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 298-313.
- «Εισαγωγή», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, σ. 11-31.
- Mombauer, Annika (επιμ.), *Journal of Contemporary History: The Fischer Controversy after 50 Years (Special issue)*, τ. 48/2 (Απρίλιος 2013).
- Morris-Suzuki, Tessa, *The Past within Us. Media, Memory and History*, Λονδίνο, Verso Books, 2005

- Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Ελευθερία», στο Λ. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 2, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 95-97.
- *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1945-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Neri Serneri, Simone, «A Past to be Thrown Away? Politics and History in the Italian Resistance», *Contemporary European History*, τ. 4/3 (Νοέμβριος 1995), σ. 367-381.
- Niven, Bill, «Remembering Nazi Anti-Semitism in the GDR», στο Bill Niven - Chloe Paver (επιμ.), *Memorialization in Germany since 1945*, Χάμσαϊρ και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2010, σ. 205-213.
- Noiriell, Gerard, *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία;*, μετάφραση: Μαρία Κορασίδου, Αθήνα, Gutenberg, 2005.
- Nora, Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, τχ. 26 (Ανοιξη 1989), σ. 7-24.
- Novick, Peter, «Comments on Aleida Assmann's lecture», *GHI Bulletin*, τχ. 40 (Ανοιξη 2007), σ. 27-31.
- *The Holocaust in American Life*, Βοστώνη, Houghton Mifflin, 1999.
- *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession*, Κέμπριτζ, MA, 1988.
- Oosterlinck, Kim - White, Eugene N., «La Politique du Moindre Mal. Twice Occupied Belgium», στο Jonas Scherner – Eugene White (επιμ.), *Paying for Hitler's War. The Consequences of Nazi Economic Hegemony for Europe*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2016, σ. 164-197.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Περί κοινωνικής μνήμης και ιστορίας. Σκέψεις γύρω από την 28η Οκτωβρίου» στο Κατερίνα Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 301-317.
- *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006
- Παπαδιαμάντης, Δημήτριος, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940-1945», στο Χ. Χαζηγιώσηφ – Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 79-151.
- «"Το όπλο παρά πόδα": Λεκτική πολεμική ή πολιτική ανασυγκρότηση;» στο Η. Νικολακόπουλος - Α. Ρήγος - Γ. Ψαλλίδα (επιμ.), *Ο Εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 143-161
- *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, Αθήνα, Θεμέλιο-ΕΚΚΕ, 2001,
- «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σ. 253-266.
- «Contribution a l'histoire du Parti Communiste Grec 1949-1951», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Université Paris X-Nanterre, 1988.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου και Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2008.
- Παπαθανασόπουλος, Θανάσης, «Η Ιστορία ως βίωμα, ο Π.Κ. μέσα από το "Γεννήθηκα το 1402"», *Νέα Εστία*, τχ. 1667 (Χριστούγεννα 1996).

- Παπανδρέου, Ζέτα, *Τραυματική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο, 1944-2018*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2018.
- Πάπαρη, Κατερίνα, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, Αθήνα, Ασίνη, 2017.
- Παπαστράτης, Προκόπης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988), σ. 183-187.
- Παπαστράτης, Προκόπης - Λυμπεράτος, Μιχάλης - Σαράφη, Λη (επιμ.), *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, Σωματείο Σύγχρονη Ιστορία, 2016.
- Πασχαλούδη, Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- «Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο: τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του Κέντρου (1950-1964), στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Αλήθεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 271-291.
- Παυλόπουλος, Κωνσταντίνος, «Καλάβρυτα, 1821-1943. “Γη Ηρώων, Γη Μαρτύρων”»: Τοπική και Εθνική Μνήμη στη Δημόσια Ιστορία», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2018.
- Πεσμαζόγλου, Βασίλης, «Ο “αντιστασιακός χαρακτήρας” της ιστορίας του νέου ελληνισμού», στο Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 87-94.
- Πουλόπουλος, Κώστας, «Η συγκρότηση μιας διεθνούς ιστορίας της Αντίστασης. Τα προσκόμματα της ελληνικής παρουσίας», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα «Σεμινάρια της Ερμούπολης», Σύρος, Ιούλιος 2008.
- Painter, Borden W. Jr., «Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism», *The American Historical Review*, τ. 95/2 (Απρίλιος 1990), σ. 391-405.
- Palmowski, Jan, «The Europeanization of the Nation-State», *Journal of Contemporary History*, τ. 46/3 (2011), σ. 631-657.
- Pasture, Patrick T., «The April 1944 “Social Pact” in Belgium and Its Significance for the Post-War Welfare State», *Journal of Contemporary History*, τ. 28/4 (Οκτώβριος 1993), σ. 695-714.
- Pavone, Claudio, *Una Guerra Civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Τορίνο, Bollati Boringhieri, 1991.
- Peterson, John, «America as a European Power: The End of Empire by Integration?», *International Affairs*, τ. 80/4 (Ιούλιος 2004), σ. 613-629.
- Portelli, Alessandro, *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*, Μάντισον, University of Wisconsin Press, 1997.
- Poulos (Anagnostopoulou), Margaret, *Arms and the Woman: Just Warriors and Greek Feminist Identity*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2009.
- Pross, Christian, *Paying for the Past. The Struggle over Reparations for Surviving Victims of the Nazi Terror*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, The John Hopkins University Press, 1998.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία. Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2008.

- Ramsden, John, «Myths and Realities of the “People’s War” in Britain», στο J. Echternkamp – S. Martens (επιμ.), *Experience and Memory. The Second World War in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2010, σ. 40-52.
- Reid, Donald, «Resistance and its Discontents: Affairs, Archives, Avowals, and the Aubracs», *The Journal of Modern History*, τ. 77/1 (Μάρτιος 2005), σ. 97-137.
- «Narratives of Resistance in Marc Bloch’s L’Étrange Défaite», *Modern & Contemporary France*, τ. 11/4 (2003), σ. 443-452.
- Reynolds, David, *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2006.
- *In Command of History. Churchill Fighting and Writing the Second World War*, Λονδίνο, Random House, 2004.
- Rigney, Ann, «Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory», *Journal of European Studies*, τ. 35/1 (Μάρτιος 2005), σ. 11-28.
- Rosenhaft, Eve, «The Uses of Remembrance: The Legacy of the Communist Resistance in the German Democratic Republic» στο F.R. Nicosia - L.D. Stokes (επιμ.), *Germans against Nazism. Nonconformity, Opposition, and Resistance in the Third Reich*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2015, σ. 369-387.
- Rothberg, Michael, «Between Auschwitz and Algeria: Multidirectional Memory and the Counterpublic Witness», *Critical Inquiry*, τχ. 1 (Φθινόπωρο 2006), σ. 158-184.
- Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome*, Κέιμπριτζ, Harvard University Press, 1994.
- Rüsen, Jörn, «How to make sense of the past - salient issues of Metahistory», *TD: The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*, τ. 3/1 (Ιούλιος 2007), σ. 169-221.
- «Experience, interpretation, orientation: three dimensions of historical learning», στο J. Rüsen, *Studies in Metahistory*, Πρετόρια, Human Sciences Research Council, 1993, σ. 85-93.
- Σαμίου, Δήμητρα, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 179-190.
- Σπηλιώτη, Σούζαν-Σοφία, «“Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης”: Η δίκη Μέρτεν (1957-1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις» στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 319-328.
- Συλλογικό, *Ξενοκρατία. Το αποκαλυπτικό χρονικό των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα (1944-1974)*, Αθήνα, Επίκαιρα, 1975.
- Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2002.
- Szurek, Aleksander, *The Shattered Dream*, East European Monographs, 1989.
- Μελετζής, Σπύρος, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, Αθήνα, Μελετζής, 2002.
- Μπούρας, Νίκανδρος, *Έλληνες στο Λονδίνο*, Λονδίνο, Ακακία, 2013.
- Marlowe, Elizabeth, «Cold War Illuminations of the Classical Past: “The Sound and Light Show” on the Athenian Acropolis», *Art History*, τ. 24/4 (Σεπτέμβριος 2001), σ. 578-597.

- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Ο Π. Κανελλόπουλος και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 39-44.
- Σταυρίδου-Πατρικίου, Ρένα, «Ο φόβος της ιστορίας», σε *Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967 Η εκρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Ν.Π. & Γ.Π. (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2000, σ. 67-78.
- Στεφανίδης, Ιωάννης, «Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τ. 29 (2008), σ. 199-241.
- *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον ψυχρό πόλεμο, 1953-1961*, Αθήνα, Πατάκης, 2002.
- *Από τον εμφύλιο στον ψυχρό πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας 1949-52*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1999.
- Συλλογικό, *Επιθεώρηση Τέχνης - Μια κρίσιμη δωδεκαετία. Επιστημονικό συμπόσιο, 29 και 30 Μαρτίου 1996*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Ν.Π. & Γ.Π. (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 1997
- Συλλογικό, «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», Πρακτικά συνεδρίου του περ. *Historein*, Δεκέμβριος 2001, *Historein*, τχ. 4 (2003-2004), CD-ROM.
- Συλλογικό, «1956: Ο κόσμος όλος έγινε άνω κάτω», Αφιέρωμα του περ. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 18 (Νοέμβριος 2016), σ. 6-118.
- Συλλογικό, «The Cold War Revisited», *OAH Magazine of History*, τ. 24/4 (Οκτώβριος 2010).
- Σφήκας, Θανάσης, «Ναπολέον Ζέρβας: η εκδίκηση του ηττημένου, 1945-1947», *Δωδώνη*, τχ. 34 (2005), σ. 191-208.
- «Ένα ιστοριογραφικό ταξίδι στη χώρα του Γκιούλιβερ: Η ελληνική ιστοριογραφία και οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Δωδώνη*, τχ. 33 (2004), σ. 311-362.
- Σφήκας, Θανάσης - Χασιώτης, Λουκιανός - Μιχαηλίδης, Ιάκωβος (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016.
- Σφοΐνη, Αλεξάνδρα (επιμ.), *Ιστορία των εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, μετάφραση: Νίκος Καραπιδάκης, Αθήνα, ΕΜΝΕ/Μνήμων, 2006.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης, «Η επιστήμη ως ιδεολογικό πρόταγμα (projet). Ο Ν. Σβορώνος και η εθνική ιστοριογραφία στην εποχή των μεγάλων ιδεολογιών», *Νέα Εστία*, τχ. 1850 (Δεκέμβριος 2011), σ. 934-961.
- Sánchez Marcos, Fernando, «Historical Culture», http://www.culturahistorica.es/historical_culture.html (ανάκτηση: 1/4/2019).
- Seixas, Peter, «Mapping the Terrain of Historical Significance», *Social Education*, τ. 61/1 (1997), σ. 22-27.
- Schuyt, Kees - Taverne, Ed (επιμ.), *Dutch Culture in a European Perspective. 1950: Prosperity and Welfare*, Λονδίνο, Royal Van Gorcum-Palgrave Macmillan, 2004.
- Scott, Joan W., «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry*, τ. 17/4 (1991), σ. 773-797.
- Shafir, Michal, «Romania's tortuous road to facing collaboration», στο Roni Stauber (επιμ.), *Collaboration with the Nazis: Public Discourse After the Holocaust*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2011, σ. 245-274.

- Smallwood, James, «A Historical Debate of the 1960s: World War II Historiography - The Origins of the War, A.J.P. Taylor, and his Critics», *Australian Journal of Politics & History*, τ. 26/3 (Δεκέμβριος 1980), σ. 403-410.
- Smith, Michael L., «John Campbell», στο Mark Mazower (επιμ.), *Δίκτυα Εξουσίας στη νεότερη Ελλάδα. Δοκίμια προς τιμήν του John Campbell*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 369-388.
- «Neither resistance nor collaboration: Historians and the problem of the “Nederlandse Unie”», *History*, τ. 72/235 (Ιούνιος 1987), σ. 260-278.
- Sobchack, Vivian, «The insistent fringe: Moving images and historical consciousness», *History and Theory*, τ. 36/4 (1997), σ. 4-20.
- Sørensen, Nils Arne, «Narrating the Second World War in Denmark since 1945», *Contemporary European History*, τ. 14/3 (Αύγουστος 2005), σ. 295-315.
- Spiering Menno - Wintle, Michael (επιμ.), *European Identity and the Second World War*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2011.
- Stafford, David, *Britain and European Resistance, 1940–1945. A survey of the Special Operations Executive, with Documents*, Λονδίνο, The Macmillan Press LTD, 1980.
- Stevens, J.M. - Woodhouse, C.M. - Wallace, D.J., *British Reports on Greece 1943-44*, επιμέλεια: Lars Baerentzen, Κοπεγχάγη, Museum Tusulanum Press, 1982.
- Stonor Saunders, Frances, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, Νέα Υόρκη, The New Press, 2000.
- Τοντόροφ, Γσβέταν, *Μνήμη του κακού. Πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, μετάφραση: Κώστας Κατσουλάρης, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003.
- Τρίκκας, Τάσος, *ΕΔΑ, 1951-67, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, 2 τόμοι, Αθήνα, Θεμέλιο, 2009
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- Taylor, Charles, «The Politics of Recognition», στο A. Gutmann (επιμ.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1994, σ. 25-73.
- Tillotson, Michael (επιμ.), *SOE and the Resistance. As told in The Times Obituaries*, Λονδίνο, Continuum, 2011.
- Todorova, Maria, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria», *The American Historical Review*, τ. 97/4 (Οκτώβριος 1992), σ. 1105-1117.
- Traverso, Enzo, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*, μετάφραση: Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2016.
- *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μετάφραση: Γιάννης Ευαγγέλου, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013.
- Trentmann, Frank, «Materiality in the Future of History: Things, Practices, and Politics», *Journal of British Studies*, τ. 48/2 (Απρίλιος 2009), σ. 283-307.
- Vago, Bela, «Fascism in Eastern Europe», στο Walter Laqueur (επιμ.), *Fascism, A Reader's Guide: Analysis, Interpretations, and Bibliography*, Λος Άντζελες, University of California Press, 1976, σ. 229-253.
- Van Dam, Peter «Constructing a Modern Society through “Depillarization”. Understanding Post-War History as Gradual Change», *Journal of Historical Sociology*, τ. 28/3 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 291-313.
- Voglis, Polymeris - Nioutsikos, Ioannis, «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment», *Südosteuropa*, τ. 65/2 (2017), σ. 316-333.

- Φλάισερ, Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.
- Φλάισερ, Χάγκεν - Μπούουμαν, Στήβεν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Μνήμη, Λήθη και Δημοκρατία: μια σύγκριση της ελληνικής με την ισπανική περίπτωση», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα-Μαδρίτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Universidad Autónoma de Madrid, 2016.
- Weber, Mark, «The “Good War Myth” of World War Two», *Institute for Historical Review*, http://www.ihr.org/news/weber_ww2_may08.html (ανάκτηση: 1/4/2019).
- Werner, Emmy E., *A Conspiracy of Decency: The Rescue of the Danish Jews During World War II*, Κολοράντο και Οξφόρδη, Westview Press, 2002.
- White, Hayden, *The practical past*, Northwestern University Press, 2014.
- «The practical past», *Historein*, τχ. 10 (2010), σ. 10-19.
- «The modernist event», στο Vivian Sobchack (επιμ.), *The Persistence of History*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge, 1996, σ. 17-37.
- «Historiography and Historiophoty», *American Historical Review*, τ. 93/5 (1988), σ. 1193-1199.
- Wieviorka, Annette, *The Era of the Witness*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Cornell University Press, 2006.
- Wieviorka, Olivier, *Divided memory: French recollections of World War II from the Liberation to the present*, Stanford University Press, 2012.
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2014.
- «The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies», *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, τχ. 1 (Μάρτιος 2007), σ. 363-397.
- Winter, Jay - Sivan, Emmanuel, «Setting the framework», στο J. Winter και E. Sivan (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1999, σ. 6-39.
- Woodhouse, Christopher M., *Something Ventured. An Autobiography*, Λονδίνο, Granada, 1982.
- Χάλκου, Μαρία, «Πολιτισμός, Αντίσταση και λογοκριτικές παρεμβάσεις της Αριστεράς στη δεκαετία του '60: Η Αντιγόνη της Κατοχής», στο Π. Πετσίνη - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2016, σ. 256-265.
- Χανδρινός, Ιάσοντας, «Εθνική Αντίσταση. Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κ. Γαρδίκια κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 199-205.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή, «Μετασχηματισμοί του μάρτυρα: Μνήμη και συναισθήματα στις μαρτυρίες των ελλήνων επιζώντων», μελέτη στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960). Η Εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικο-ακουστικές Μαρτυρίες», Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, «Επιστημονικές Μελέτες» Κοινοφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση, 2011, <http://extras.ha.uth.gr/gjst/photos/paper-1.pdf> (ανάκτηση: 1/4/2019).
- «Η πολιτική και ποιητική διάσταση της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», στο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», Πρακτικά

- συνεδρίου του περ. *Historein*, Δεκέμβριος 2001, *Historein*, τχ. 4 (2003-2004), CD-ROM.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η Μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.
- Χαραμή, Έλλη, «Η Πανελλήνιος Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής “Ο Φοίνιξ”», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2010.
- Χάρης, Πέτρος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος (ο εθνικός παιδαγωγός)», *Νέα Εστία*, τ. 120, τχ. 1422 (1 Οκτωβρίου 1986), σ. 1254-1256.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «“Παιδαγωγός του έθνους”: Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και η πολιτική», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αθήνα 22-25 Νοεμβρίου 2012*, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2013, σ. 627-645.
- *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010.
- *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.
- *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Αθήνα, Πατάκης, 2005.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο και η ελληνική εκδοχή του. Ο αναθεωρητισμός στην ιστοριογραφία της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο Κ. Γαρδίκας κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 369-393.
- Χριστίδης, Περικλής, *Διπλωματία του ανέφικτου: η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2009.
- Χρηστίδης, Χρήστος, *Ανένδοτος Αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενόπιον της ρήξης, 1961-1963*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, «Τα “πρώτα κορίτσια” του ΚΚΕ και οι τύχες τους: έμφυλες πτυχές μιας βολικής αποσιώπησης», στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου - Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο-ΑΣΚΙ-ΙΝΠΙ, 2010, σ. 433-445.
- «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 177-227.